TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI

TÜRKİYE'DE EKONOMİ VE TOPLUM (1908-1950)

MİLLİ İKTİSAT-MİLLİ BURJUVAZİ

ZAFER TOPRAK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TÜRKİYE'DE EKONOMİ VE TOPLUM (1908-1950)

MİLLİ İKTİSAT- MİLLİ BURJUVAZİ

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfi
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Kapak Resmi
"Muhterem Ahalimize,
Yunan ile ahz ü ita etmemek üzere ahd ü misak
etmiş olan tacirleri ahalimize tanıtmak üzere
Boykotaj Heyeti
tarafından ita olunan şehadetnamedir"

Yayıma Hazırlayan
Ekrem Çakıroğlu

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

Tarih Vakfi
İstanbul, Eylül 1995

ISBN 975-333-033-2

ZAFER TOPRAK

TÜRKİYE'DE EKONOMİ VE TOPLUM (1908-1950)

MİLLİ İKTİSAT- MİLLİ BURJUVAZİ

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI 14
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Prof. Zafer Toprak 1977'den beri Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Halen lisansüstü eğitim veren Atatürk Enstitüsü'nün müdürüdür. Aynı zamanda Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın başkan yardımcısıdır. 19. ve 20. yüzyıl toplum tarihi ve kurum tarihi üzerine çok sayıda kitap ve makalesi yayımlamıştır. Milli İktisat - Milli Burjuvazi *1908-1950 dönemini kapsayacak bir dizinin ilk kitabıdır.*

ÖNSÖZ

Bu kitabın ana ekseni 70'li yılların sonlarında bir doktora çalışmasında oluştu. O günlerde başlığı "İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat Politikası" idi. Daha sonra *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)* başlığı altında yayımlandı. Bu kez genişletilmiş ve toplumsal boyutu da içermiş bir biçimde dört kitap olarak yayımlanıyor.

Geriye dönük bir biçimde değerlendirildiğinde, çalışma yazarın dönem yazınında hâkim olan "emperyalizm" ve "bağımlılık" eksenli merkez-çevre kuramlarını sorgulamasından kaynaklandı. Azgelişmişlik, geri kalmışlık, sömürge, yarı sömürge, komprador burjuvazi, bağımsızlık, milli burjuvazi, sermaye birikimi dönemin revaç bulan kavramlarıydı. Çalışma bir anlamda Türkiye'de gecikmiş bir uluslaşmanın gündeme getirdiği yapısal sorunları irdelemeyi amaçladı. Yeni toplumsal katmanların oluşumunu ele aldı. Cumhuriyet arifesi Osmanlı'da gözlenen köklü dönüşümlere ışık tutmayı hedefledi. Önsözde kısa da olsa, kitabın ortamını belirlemek yönünden dünün emperyalizm ve bağımlılık tartışmalarına değinmek ve Türkiye'deki uzantılarını görmek okuyucuyu yönlendirme açısından yararlı olur kanısındayız.

Emperyalizm sözcüğü 1860'lardan beri varsa da tarihsel bir kavram olarak J. A. Hobson'un *Imperialism: a Study* (1902) adlı eseriyle yazına girdi. Hobson'a göre emperyalizm İngiliz ekonomisinin düşük tüketiminden kaynaklanıyordu. Artık sermaye İngiltere'de nemalandırılamıyor ve ünlü deyişiyle kapitalistler "ülkede satamadıkları ve kullanamadıkları mal ve sermayeleri için yabancı pazarlar ve dış yatırım olanakları peşine düşüyorlar"dı. Böylece kapitalist emperyalizm kuramı doğdu. Hobson'un kuramı Marksist düşünürlerce, özelikle Karl Hilferding ve Rosa Luxemburg tarafından devralındı, uyarlandı, geliştirildi. Marksistler emperyalizmi kaçınılmaz bir tarihsel konuma soktular. Lenin 1916'da emperyalizmi "kapitalizmin son aşaması" olarak niteledi ve emperyalizm Marksist teoride ve pratikte uzun yıllar benimsenecek bir boyut kazandı. Bu tez Hob-

son'la Lenin'in görüşlerindeki bariz farklılıklara rağmen kısa sürede "Hobson-Lenin Tezi" olarak yazında yer etti. 1920'lerde ve 30'larda Avrupa emperyalizminin standart açıklaması oldu.

Emperyalizm üzerine genel tartışma II. Dünya Savaşı ve onu izleyen on yılda durgun geçti. Liberal dünyanın Almanya'yı alt etmesi yarına umutla bakan bir ortam yarattı. Emperyalizm söylemi 1960'larda tekrar güç kazandı. Sömürgelerin bağımsızlaşması ve Amerikan ekonomik imparatorluğunun varlığı bunda önemli rol oynadı. Emperyalizm üzerine çok şeyler yazıldı, farklı görüşler ileri sürüldü. Genelde uzlaşılan nokta emperyalizmin denizaşırı topraklara gerçek etkisinin Sanayi Devrimi sonrası görüldüğüydü. Bu etkiler nelerdi?

Sömürgecilik sömürgeci güçlerin çıkarlarına çalışacak şekilde örgütlenmişti. Bu, sömürgelerdeki halkların sırtına değişik tür bir yükün eklenmesi anlamına geliyordu. Ancak bu tür genellemenin dışında basit bir yanıt alamayan geniş bir sorunlar yumağı vardı. Bunların başında sanayisizleştirme geliyordu. Hindistan dokuma sanayii bunun somut örneğiydi. Meta ürünlerde (cash crop) uzmanlaşma ve tek üründe uzmanlaşma, monokültüre yönelme diğer bir özellikti. Öte yandan, madencilik, yol, liman gibi altyapı yatırımlarından kaynaklanan uzun dönemli gelişmeler, yönetimin, eğitimin, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi gibi bilançonun müspet hanelerine yazılan maddeler de vardı. Sömürgeciliğin ekonomik bilançosunu çıkarmak son derece güç bir uğraştı. Veri eksikliği kadar kuramsal sorunlar da bunda etkendi.

Kısa dönemli Kadro deneyiminden sonra Hobson-Lenin tezi 1960'lı yıllarda Türkiye'de tarih içerikli sosyal bilim çalışmalarına damgasını vurdu. Geri kalmışlık ve azgelişmişlik yazınıyla birlikte yapısal tarihçiliğin yönünü çizdi. Sosyal bilimciler "düzen" sorununa tarihsel bir açılımla baktılar. Doğan Avcıoğlu, İsmail Cem, Muzaffer Sencer, İdris Küçükömer, Sencer Divitçioğlu, Stefanos Yerasimos ve daha birçok yazar farklı disiplinlerden yola çıkarak emperyalizm sorununa değindiler.

Kolonyalizm ya da sömürgeciliğin II. Dünya Savaşı ertesi çözülüşü tarihçilikte köklü dönüşümlerin izlenmesine neden olmuştu. Sömürgeciliğin sonu (decolonization), Avrupa'nın gerilemesi-çöküşü, yeni düvel-i muazzamalar, süper güçler bu dönüşümü belirleyen disiplin dışı faktörler oldu. Avrupa'nın dünya tarihindeki rolü yeniden değerlendirildi. Avrupa merkezli yaklaşım sorgulandı. Avrupa'nın yükselişi kadar çöküşü de tarihçinin gündemine geldi. O günlerde Hollandalı Tarihçi Jan Romein Avrupa Çağı'nın sona erdiğini, Asya Yüzyılı'nın başladığını ilan ediyordu. Yeni arayışlarda siyasal ve ideolojik nedenlerin yanı sıra disiplin içi gelişmeler de etken oldu. Diğer bir deyişle tarihe farklı bir bakış açısı gündeme geldi. Savaş sonrası dönem toplumsal ve ekonomik tarihin doğuşunu izledi. Tarihçilerin siyasal ve askeri tarihe ilgileri azaldı; maddi uygarlık, zihniyet, günlük yaşam, sokaktaki adam vurgulandı. Yapı, evrimin yerini aldı. Devamlılık değişim kadar önem kazandı. Bu nedenle değişimin simgesi Avrupa ile devamlılığın simgesi Asya arasındaki kutuplaşma önemini yitirdi. Ana ülke ile sömürge ayrımı güçsüzleşti. Yeni yaklaşım köy, kasaba, bölge, toplumsal grup türü unsurları içerdi. Bu aşamada ABD tarihçilerinin etkisi görüldü. Avrupa tarihçilerine oranla daha az içine kapanık bir tavır koydular. Asya ve Afrika tarihçilikte giderek önemsendi. Yakındoğu, Uzakdoğu vb bölgeler ABD'de hızla alan kazandı.

Öte yandan bağımsızlıklarını elde etmiş eski sömürgeler kendi tarih bölümlerini kurdular. Ancak yine de daha bir süre Batılı tarihçiler alana hükmettiler: Daha iyi eğitim görmeleri, Avrupa arşivlerinde düzenli kaynaklara daha kolay ulaşmaları bunu sağladı. Yerli elit çoğu kez tarihten çok, ekonominin gelişimi gibi daha ivedi ve kazançlı alanlara kaydı. İlginç bir sonuç doğdu bu durumdan. Avrupa'nın tarih açısı daha da belirginleşti: Asya ve Afrika gençleri Avrupa'ya gelerek tarih okudular. Batı arşivlerine girdiler; Batı kavramsal modellerini öğrenip tarih yazdılar. Tıpkı 1868 Meici sonrasında Japonların tarihi Batı'dan öğrenmeleri gibi. Kendi uygarlıklarına, kaynaklarına pek gönderme yapamadılar. Öte yandan yorumları epey fark gösterdi. "Ulusal" tarihçiler güçlü bir biçimde Batı karşıtı oldular. Genç ulus "işlevsel" bir geçmiş aradı. İşlevsel tarih ulusal tarih ve anti-kolonyal tarih oldu.

Ancak sorun salt kolonyalist tarih-ulusal tarih karşıtlığı olarak kalmadı. Genel olarak dünya tarihinde Batı'nın yeri tartışılmaya başlandı. Avrupalı tarihçiler de denizaşırı tarihe Avrupa merkezli yaklaşımı sorgulamaya başladılar. Bu konuda yeni bir açılım sömürgecilik sonrası düş kırıklığından kaynaklanan azgelişmişliğin kaynağı tartışmalarında ortaya çıktı. Sömürgelerin bağımsızlığıyla gündeme gelen iyimserlik kısa sürede söndü; eski sömürgelerin ekonomik ve toplumsal problemlerinin kalıcı ya da yapısal olduğu görüldü. Liberal iyimserlik yerini radikal kötümserliğe bıraktı. Bu kez sömürgecilik-ulusculuk karşıtlığının yerini sağ-sol karşıtlığı aldı. Sömürgeciliğin neo-Marksist eleştirisi Batı dünyasında etkin oldu.

Arjantinli iktisatçı Raul Prebish "dependencia" kuramını 1947'de gündeme getirmişti. 1960'larda Latin Amerikalı ve Latin Amerika'ya ilgi duyan Kuzey Amerikalı iktisatçılar "bağımlılık" ya da "dependencia"ya büyük umutlar bağlamışlardı. "Dependencia" Latin Amerika sorunlarının sürekliliğinin gözlemlenmesinden kaynaklanıyordu. Fakirlik, eşitsizlik, sefalet, dış borç, yabancı sermaye hükümranlığı: Tek kelimeyle bağımlılık bu ülkelerde sürgit bir nitelik kazanmıştı. Bağımlılık kuramı gelişmenin

olmayışından değil azgelişmişlikten kaynaklanıyordu. Kuram daha sonra geliştirilerek Latin Amerika'nın yanı sıra Üçüncü Dünya'yı da kapsadı. Dünya ekonomik sisteminin çevresi olan Üçüncü Dünya merkeze, yani Batı'ya sürekli artık pompalıyor ve Batı çevreyi sürekli bu durumda tutarak sürekli bağımlılık ihdas ediyordu. Böylece bağımlılık bir durum değil bir süreçti. Üçüncü Dünya azgelişmiş değil Batı tarafından geri bırakılmış bir dünyaydı. André Gunter Frank bunu özlü biçimde ifade etti: "azgelişmişliğin gelişmesi" (the development of underdevelopment).

Bağımlılık kuramı kısa sürede Üçüncü Dünya'nın birçok ülkesine, özellikle Afrika'ya uygulandı. Samir Amir konuya yoğun şekilde eğildi. Walter Rodney "Avrupa Afrika'yı Nasıl Azgeliştirdi" (*How Europe Underdeveloped Africa*) başlığı altında başarılı bir ürün verdi. Bağımlılık kuramının başlangıçta temel sorunu Afrika kıtasıydı. Afrika'nın (az) gelişmesini tarihi boyunca yabancı etkisine bağımlılığıyla açıklamak gerekiyordu. Oysa bu sıralarda Afrika tarihinin gelişimi tam ters doğrultudaydı. Afrika tarihi Afrika tarihinin otonomisinden, bağımsızlığından söz ediyordu. Afrikalılar Avrupa yayılımının kurbanları olarak değil kendi kaderlerinin hükümranları olarak görülüyorlardı. Neo-Marksistler bağımlılık kuramına sarılırken, klasik Marksistler ve antropologlar Afrika tarihinin otonomisini vurguladılar; hatta "Afrika üretim tarihi"nden söz ettiler.

İleriki tarihlerde "dependencia"ya yeni bir boyut kazandıracak sosyal bilimci Wallerstein'dı. Columbia Üniversitesi çıkışlı Wallerstein önce Afrika'da sömürgeciliğin sona erişini ve gelişme sorunlarını incelemişti. Düşünüşü "dependencia" ve azgelişmişlik kuramlarından esinlenmişti. Wallerstein'ın tarihe yönelmesinin nedeni gelişme sorunlarının ancak global kontekste ve tarihsel perspektifle anlaşılabileceğine inancıydı. Tarihsel okul olarak Annales'e ve özellikle F. Braudel'e yakınlık duyuyordu. Gerçekten Wallerstein'm fikirleriyle Braudel'in Türkiye'de de yayımlanan *Maddi Uygarlık: Ekonomi ve Kapitalizm*'in üçüncü cildinin kavramsal çatısı arasında büyük benzerlik vardı. Dört ciltte planladığı *The Modern World System*'in 1974'te yayımlanan ilk cildi Wallerstein'ın projesinin analitik çatısını içeriyordu. Birçok araştırmacıya, bu arada Türkiye'dekilere esin kaynağı oldu ve Avrupa yayılımının ve kapitalizmin kaynağı üzerine ilginç bir tartışma açtı.

Wallerstein'a göre bugünün dünya ekonomisi 15. yüzyılın sonuna değin geri gidiyordu. Bu tarihlerde 16. ve 17. yüzyıllarda giderek olgunlaşan dünya sisteminin başlangıcı yer alıyordu. Bu dünya sistemi Sanayi Devrimi öncesi gelişimini tamamlamıştı. "Sistemik dönüşüm noktası" ("systemic turning point") kabaca 1450-1550 arası gündeme gelen feodalizmin krizinin çözülüşüydü. 1550-1650 döneminde artık kapitalist dünya sisteminin tüm ana mekanizmaları yerli yerine oturmuştu. Bu açıdan 1760-1830 dönemi Sanayi Devrimi kapitalist dünya ekonomisinde ana dönüm noktası olamazdı. Wallerstein'a göre dünya sisteminin özellikleri uluslararası ekonomik düzen ve uluslararası işbölümüydü. Zamanla yer değiştirebilen merkez, yarı-çevre ve çevreden oluşuyordu. Kimi bölge zamanla merkez, kimisi ise çevre olabiliyordu. Çağdaş tarih dünyanın değişik bölgelerinin giderek dünya sistemiyle bütünleşmesinin tarihiydi. Dünya sistemi merkezin çevreyi sömürerek artık elde etmesi üzerine kuruluydu. Bu da, sıfır-toplam oyunu olarak nitelenebilecek uluslararası ticaretle gerçekleşiyordu: Diğer bir deyişle bir tarafın kazancı diğer tarafın kaybıydı. Sanayi Devrimi uluslararası ticaretin birikimi sonucu gerçekleşmişti. Sanayi devrimi ise var olan eşitsiz ilişkileri ve azgelişmişliğin gelişimini pekiştirmişti.

Bu gelişmeler ışığında Türkiye'de tarihçiliğin konuşlanışı ilginç bir yol çizdi. 60'lı yılların çoğulcu ortamı Türkiye'de tarihçiliği dışa açmıştı. Türkiye, yüzeysel de olsa Batı'daki gelişmeleri yakından izler oldu. Özellikle Marksist kesimde çeviri Batı'daki gelişmeleri günü gününe yayına aktarıyordu. Batı tarihçiliği de aynı dönemde yeni sorunsallarla karşı karşıyaydı. Toplumsal tarih, ekonomik ve toplumsal tarih, tarihsel toplumbilim, toplumbilimsel tarih, 60'lı yıllarda tarihin giderek kavramsallaşmasına yol açıyordu. Türkiye'de belirli bir kesimde tarihçilik kavramsal boyutlarla donanıyor, giderek Batı eksenine giriyordu. Tarihçilik yeni bir evrenin eşiğindeydi.

Vakanüvis tarihçiliği Türkiye'de 20. yüzyıla kadar süren "ön-tarihçilik" ya da "proto-tarihçilik"i simgeliyordu. Onu ulus-devletin tarih anlayışı ulusal tarih izledi. Ahmed Refik (Altınay), Ali Reşad bu tür tarih anlayışının önderleri oldular. 30'yu yıllardan itibaren yapısal sorunlar giderek tarih anlayışını belirlemeye başladı. Gündemde olan toprak reformu Ömer Lütfi Barkan'ı Balkanlar'daki reform çalışmalarını, giderek dünün toprak düzenini izlemeye sevk etti. Sonraki yıllarda Mustafa Akdağ, Halil İnalcık toplumsal ve ekonomik kaygılarla tarihe bakan "mektepli" tarihçiler oldu. Ancak tarihe ilgi "alaylı" diye nitelenebilecek başka bir kesimde de oluşmuştu. Daha geniş, kavramsal modellerle dünün Türkiyesi'ni irdelemeye çalışan bu kesim güncel kaygılarla da hareket ediyordu. 30'ların ilk yarısındaki Kadro hareketi bu çizginin hareket noktasını oluşturdu. Her ne kadar daha II. Meşrutiyet yıllarında, ana metinde görülebileceği gibi, gelişme evreleri yazında tartışılmışsa da, bunların sistematize edilişi 30'lu yıllara rastladı. İsmail Hüsrev Tökin, Şevket Süreyya, Hüseyin Avni Şanda bu dönemden ilk akla gelen "alaylı" tarihçiler. Osmanlı Devleti'nin çözülüşü ve sömürgeleşmeksizin bir ulus-devlet kuruluşu Türkiye pratiğini sınamaya yönelik bir dizi kurumsal açılımlara neden oldu. 1919 ertesi III. Enternasyonal'in kuruluşu ve emperyalizm ve bağımsızlık kavramlarının vurgulanması Türkiye'yi de yönlendirmekten geri kalmadı.

Ön-tarihçiliği bir yana bırakırsak Türkiye'de tarihçiliğin iki evresi gözlemlenebilir. Ulusal tarihçilik I. Dünya Savaşı ertesinde gündeme geldi. Günümüzde denizaşırı tarihçiliğin dününü oluşturan kolonyal tarihe, sömürge tarihçiliğine karşı bir tavırdı, bir tepkiydi. Batı'nın "uygarlaştırıcı işlevi"ni, yani "mission civilisatrice"i karşısına aldı. Kadro hareketi Marx ve Sombart'tan esinlenerek bu tür tarihçiliğe yapısal unsurlar ekledi. Ama yine de siyasal ve anlatımcı bir tarih olarak kaldı.

Ekonomik ve toplumsal sorunsal içerikli yapısal tarihçilik her ne kadar Ömer Lütfi Barkan'la alan kazandıysa da kavramsal bir bütünselliğe II. Dünya Savaşı ertesinde ulaştı. Savaş sonrası iyimser toplumbilim anlayışı kısa ömürlü oldu. 50'li yılların beklentileri sonuç vermedi. 60'lı yıllarda tarihe diğer disiplinlerden kayan "alaylı" kesim "gelişmeci" sorunsalı sorgulayarak yapısal tarihçiliğin gelişimine önemli katkılarda bulundular. Türkiye'de yapısal tarihçilik 60'lı yıllarda Marksist, 70'li yıllarda neo-Marksist çizgi izledi. Marksist versiyon Hobson-Lenin, neo-Marksist versiyon ise Prebish-Wallerstein açılımından kaynaklandı. Azgelişmişlik, geri kalmışlık, geri bırakılmışlık dönemin yazınında hâkim öğelerdi. Türkiye bundan böyle göreli düşünülüyor, giderek bütünleşen dünyada ülkenin konumunu belirleme aydının temel sorunsalını oluşturuyordu. Hemen herkes Türkiye'nin gelişme sorununa çözüm arıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, sömürgelikten kurtulan ve bağımsızlıklarını kazanan birçok ülke gelişme sorununa "gelişmeci" bir çözüm aradı. Gelişme iktisadı dönemin en gözde uğraş alanlarından birini oluşturuyordu. Batı gelişme süreci izlendiği oranda geri kalmışlıktan kurtulunacağı ve giderek bölgesel dengesizliklerin sona ereceği kanısı hâkimdi. 60'lı yıllara yaklaşıldığında beklenen gerçekleşmedi. Düş kırıklığı birçok ülkede yeni arayışlara yol açtı. Bir yandan geri kalmışlığın nedenleri sorgulanırken, öte yandan gelişmenin farklı sistemler izlenerek gerçekleşebileceği görüşü ağırlık kazandı. Bir yandan Sovyetler Birliği'nin başını çektiği "sosyalist dünya" farklı bir model olarak beliriyor, öte yandan "Üçüncü Dünya" diye yeni bir kavram oluşuyordu.

Türkiye tarihinde ticaret serbestiyeti üzerine kurulu Batı ekonomik modellerine karşı tavır alışın ilk örnekleri 19. yüzyıl popüler iktisat yazınında Namık Kemal, Ahmed Midhat gibi köşe yazarlarınca ya da akademik yazında Musa Akyiğitzade gibi List'in "ulusal ekonomi" görüşlerinden esinlenenlerce gündeme getirilmişti. Ancak "emperyalizm", "sömürü" gibi perspektifler II. Meşrutiyet yıllarında özellikle İttihatçılara yakın Parvus'un yazılarında yer aldı. III. Enternasyonal'in gündemine alacağı emperyalizm sorunsalı Parvus'un yazılarında yer yer görüldü. Milli Mücadele sonrası "mazlum milletler" söylemi Kadro çevresinde geniş ölçüde işlendi. İsmail Hüsrev Tökin, Hüseyin Avni Şanda, Şevket Süreyya Aydemir farklı bir üslupla da olsa "ileri teknikli ülkeler"le "bağımlı" ülkeler tezlerini Hobson-Lenin tezinden esinlenerek ele aldılar. Hatta Gallegher-Robinson'ın "serbest ticaret emperyalizmi"ne benzer görüşler 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesiyle bağlantılı olarak 1940 sonrası tarih yazınında yer etti. 60'lı yıllarda emperyalizm kuramı ve azgelişmişlik tarihsel perspektifi belirleyici oldu. Ticaret sözleşmeleri, dış borçlar, Düyun-ı Umumiye Osmanlı'nın "sömürgeleşmesi", "yarı-sömürgeleşmesi" ya da "çöküşü" için gerekli altyapıyı oluşturdular. Bu arada çözümsüzlüğü "Asya Üretim Tarzı"na bağlayanlar oldu. Osmanlı devletreaya ikilemiyle orta katmanları oluşturamamış, bir anlamda sivil toplum öğelerinden yoksun kalmıştı. Bir diğer deyişle kendi kendini yeniden üreterek bir türlü "kapitalistleşememişti".

Asya Üretim Tarzı Doğu'nun özgüllüğünü vurgulayarak Osmanlı'nın kısır döngüsünü ve çözümsüzlüğünü gündeme getirmişti. 70'li yılların ikinci yarısından sonra Wallerstein yapısal tarihçiliğin, kavramsal tarihçiliğin Türkiye'de gündemini belirdi. Çağlar Keyder, Huricihan İslamoğlu-İnan, Yahya Tezel, Şevket Pamuk, Reşat Kasaba vb yazarlar Osmanlı-Türkiye tarihini merkez-çevre bağlamında görme eğilimine girdiler.

Bu çalışmanın geri planında yukarıda vurgulanan 60'lı ve 70'li yılların tarih perspektifleri yatmaktadır. Ana ekseni kendine özgü yöntemlerle de olsa Türkiye'nin gecikmiş bir ulus-devlet yapılanmasını irdelemektedir. Bu nedenle Türkiye'de çevre konumunun ne denli göreceli olabileceğini tartışıyor.

19. yüzyılla birlikte Batı ile ilişkilerin yoğunlaştığı bir dönemde Osmanlının yeni bir kimlik arayışına giriştiği bilinen bir gerçek. Bir süre Osmanlılık çözüm olarak önerildi. Ancak Fransız Devrimi ile yeşeren ulusal çeşni Osmanlı'yı bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Bir yandan devrimin evrensel, eşitlikçi, liberal söylemi Osmanlı'da yankılanırken, öte yandan yerel/ulusal kimlikler kristalleşti. Ortak payda Osmanlılık kısa bir süre sonra yerini milliyetçiliklere bıraktı. Genç Türklük ve ardından İttihatçılık bu tür bir ikilemde arayışa geçti. "Milli iktisat" milliyetçi söylemin iktisadi alanda yansıyışını, "milli burjuvazi" yeni bir toplumsal katmanın oluşumunu gündeme getirdi. 20. yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran bu oluşum Cumhuriyet'le birlikte Kemalist "tek parti" dönemini de kapsadı. İki dünya savaşı arasında dünya ekonomilerinin içlerine kapanmaları "milli iktisat"ın vurgulanmasını gerektirdi. Kıta Avrupası'ndaki anti-liberal iktisat beklentileriyle de beslenen "milli iktisat" uluslaşma sürecinin iktisat politikası olarak yazına geçti.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ *v*

İÇİNDEKİLER *xii*

TABLOLAR VE ÇİZİM *xv*

KISALTMALAR *xv*

GİRİŞ
II. MEŞRUTİYET VE İTTİHATÇILAR *1*

BİRİNCİ BÖLÜM
İKTİSADİ DÜŞÜNCE VE "MİLLİ İKTİSAT" *10*
Alman Modeli ve "Milli İktisat" *12*
"Türk Burjuvazisi" *17*
Korporatif Çözüm: Halkçılık *20*

İKİNCİ BÖLÜM
LİBERALİZM VE DIŞ TİCARET *23*
Tanzimat ve Dış Ticaret *25*
Serbest *versus* Koruyucu Dış Ticaret *27*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
"MİLLİ" DIŞ TİCARET VE DEVLET *37*
Yeni Gümrük Tarifesi ve Eleştiriler *41*
Devlet Müdahalesi ve İhracat Heyeti *43*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KAPİTÜLASYONLAR VE YABANCI ŞİRKETLER *51*
Tanzimat Sonrası Yabancı Şirketler *54*
Yabancı Şirketler ve Yeni Düzenlemeler *58*
Türkçe Sorunu ve Müslüman İstihdamı *60*

BEŞİNCİ BÖLÜM
YABANCI SERMAYE - MİLLİ SERMAYE *64*
Milli İktisat ve Milli Sermaye *66*
Milli İktisat ve Yabancı Düşmanlığı *73*
Alman, Avusturya-Macaristan Konsorsiyumları *74*

ALTINCI BÖLÜM
OSMANLI TÜCCARI VE MEVZUAT *79*
Ticari Mevzuat ve Şirketler *82*
"İstibdat" ve Ticaret *83*
Ticaret Odaları ve "Ecnebiler" *87*
Ticaret Odaları ve Kanun-ı Esasi *93*
Mevzuat Yetersizliği ve Şirketler *97*

YEDİNCİ BÖLÜM
MÜSLÜMAN MÜTEŞEBBİSLER VE "MİLLİ" ŞİRKETLER *101*
1913-1914 Müslüman Boykotajı *107*
İktisadi Uyanış ve "Milli" Şirketler *111*

SEKİZİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİZM VE KOOPERASYON
İttihat Terakki ve Kooperatifçilik *132*
Satış ve Kredi Kooperatifleri *136*

SONUÇ
MİLLİ İKTİSAT - NEOMERKANTİLİZM *145*

EKLER *155*
1. Ömer Seyfeddin ve "Sivil Toplum" *157*
2. Müslümanlara Mahsus Kurtuluş Yolu *170*
3. Rum Patriğine Açık Mektup: Boykot Müslümanların Hakkı Değil midir? *181*
4. Anonim Şirketler 1849-1918 *184*

Belge 1 : Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'mn Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konuşu üzerine padişaha gönderdiği "ariza-i şükraniye" *196*
Belge 2 : Celaleddin Sudi'nin yerli malı kullanmaları için Osmanlı vatandaşlarına çağrısı *197*
Belge 3 : Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı liberalizminin niteliği *198*
Belge 4 : 1908 yılında Osmanlı Devleti'nde vilayet, sancak ve kaza merkezlerindeki ticaret odaları *199*
Belge 5 : "Hürriyetin İlanı" ve Ermeni Tüccarlar *199*
Belge 6 : 20. yüzyılın başında Haliç iskeleleri 203

Belge 7 : "Milli ticaret" üzerine görüşler *204*
Belge 8 : Yabancı sermaye üzerine görüşler *205*
Belge 9 : Said Hikmet'in milli sermaye-yabancı sermaye sorununa yaklaşımı *207*
Belge 10 : Yabancı sigorta şirketlerinin yolsuzlukları üzerine iki Osmanlı yazarının görüşleri *208*
Belge 11 : Şark Avusturya Grubu'nun Osmanlı topraklarında girişimde bulunmak için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne başvurusu *209*
Belge 12 : Cavid Bey'in koruyucu dış ticaret politikasını eleştirisi *211*
Belge 13 : Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in İhracat Heyeti üzerine Mebusan Meclisi'ndeki açıklaması *211*
Belge 14 : İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir yöresindeki iktisadi faaliyeti üzerine *212*
Belge 15 : Celal [Bayar] Bey'in palamutçuluk üzerine görüşleri *213*
Belge 16 : Yusuf Akçura'nın kooperatizm üzerine görüşleri *214*
Belge 17 : Kooperatif Şirketler Kanun Layihası'nın "Kooperatif Merkez Sandığı" ile ilgili maddeleri *215*
Belge 18 : Kooperatifçilik üzerine Ahmed Cevad'm görüşleri *216*
Belge 19 : Tekin Alp'e göre teşebbüs-i şahsi ve hükümet müdahalesinin Osmanlı ekonomisindeki yerleri *216*
Belge 20 : Tekin Alp'in Osmanlı Devleti'nde burjuvazi-bürokrasi üzerine görüşleri *217*
Belge 21 : Tekin Alp'e göre II. Meşrutiyet döneminde "sermayedar lehinde kanunlar neşrolunmuştur" *218*
Belge 22 : Muhiddin [Birgen] Bey'in "orta sınıf"ın gereği üzerine görüşleri *218*
Belge 23 : Yusuf Akçura'nın Türk "sermayedar burjuva sınıfı" oluşturulmasından yana görüşleri *219*
Belge 24 : *İkdam* gazetesinin çağrısı: "Ey Türk! Zengin ol" *220*
Belge 25 : *Tanin*'e göre Türkiye'de "iktisadi uyanıklık" *221*
Belge 26 : *Tanin* açısından savaşın "milli ticaret" ve "milli tüccar"a sağladığı yararlar *222*
Belge 27 : Tekin Alp ve Türkiye'de "kapitalizm devresi" *223*
Belge 28 : Yusuf Akçura'ya göre İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilaf'ın sınıfsal yapıları ve Osmanlı burjuvazisi *224*

KAYNAKÇA *228*

DİZİN *249*

TABLOLAR VE ÇİZİM

Tablo I : İstanbul Kentinde Ortalama Kambiyo Kurları *49*

Tablo II : 1849-1920 Yılları Arasında Osmanlı Ülkesinde Kurulan Osmanlı, ya da Esas Faaliyeti Osmanlı Topraklarında Olan Yabancı Anonim Şirketlerin Sayısı *115*

Tablo III: 1920'ye Değin Anadolu'da Kurulan Anonim Şirketlerin Vilayetlere Göre Dağılımı *118*

Tablo IV: Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Göre, 1918'e Değin Kurulmuş Osmanlı Anonim Şirketlerinin Sınıflarına Göre Kuruluş Sermayeleri ve Bunların Ödenmiş Miktarı *119*

Çizim 1 : 1849-1920 Yılları Arasında Osmanlı Ülkesinde Kurulan Osmanlı, ya da Esas Faaliyeti Osmanlı Topraklarında Olan Yabancı Anonim Şirketlerin Sayısı *114*

KISALTMALAR

agd	adı geçen dergi	der.	derleyen
age	adı geçen eser	ed.	editör
agg	adı geçen gazete	haz.	yayıma hazırlayan
agm	adı geçen makale	no.	numara
bkz.	bakınız	s.	sayfa
c.	cilt	S.	sayı
çev.	çeviren	ty	baskı tarihi yok

The ostensibly nationalist character of the C.U.P. commercial societies is expressed in their names; "milli" (national) became in the commercial world almost a synonym for C.U.P.

General Staff Intelligence

London 25.2. 1919

İttihat ve Terakki'nin ticaret şirketlerinin görünüşte milli niteliği isimleriyle ifade edilmektedir. Ticaret dünyasında "milli" sözcüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hemen hemen eşanlamlıdır.

Genelkurmay İstihbarat Servisi

Londra 25. 2. 1919

GİRİŞ

II. MEŞRUTİYET VE İTTİHATÇILAR

II. Meşrutiyet diye bilinen döneme damgasını vuran İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri, iktidardan çekilmelerinden sonra üç kez yargılandılar: 1918 Kasımında Meclis-i Mebusan'ın Beşinci Şubesi'nde sorguya çekildiler; 1919 Nisanında Divan-ı Harb-i Örfi'de ifade verdiler ve nihayet 1926'nın yaz aylarında, İzmir Suikastı ertesi İzmir ve Ankara'da İstiklal Mahkemesine çıkarıldılar. Her üç sorgulama-yargılamada yer alan ortak suçlamalardan biri İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin iktisadi faaliyetleri ya da siyasal nüfuzun kötüye kullanılmasıyla haksız kazanç elde etmesiydi. Osmanlı-Türkiye tarihinde iktisatla siyaset ilk kez bu denli örtüşmüştü.

1908 Jön Türk Devrimi ya da "hürriyetin ilanı" liberal özlemlerle gerçekleştirilmişti. Abdülhamid döneminin baskıcı yöntemleri, muhaliflerini ortak liberal paydada birleştirmiş, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konması ve meclisin açılması amaçlanmıştı. Rumi 10 Temmuz, Miladi 23 Temmuz günü Kanun-ı Esasi işlerlik kazandı; aralık ayında Meclis-i Mebusan'ın toplanmasıyla siyasal hedefe ulaşıldı. Çok partili bir siyasal yaşama geçildi; 10'a yakın siyasal parti kuruldu. Özgürlük ortamı basını da etkilemekte gecikmedi; 1910 yılına değin 353 gazete ve dergi yayımlandı. Bu arada ilk kez ülke çapında işçi hareketleri gözlendi. 1908'le birlikte, çalışanlar sendika çatısı altında örgütlenmeye başlamışlardı. Öte yandan iktisadi düzenin liberalleştirilmesi doğrultusunda önemli adımlar atılmıştı. Osmanlı girişimciliğe özendiriliyor, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanıyordu. Siyasal liberalizm iktisadi alanda da yankı uyandırmıştı. "Teşebbüs-i şahsi" özlemi, 19. yüzyıl Osmanlı liberalizminin uzantısı olmuş, yeni yönetimle birlikte yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmıştı.

Osmanlı toplumunda liberal düşünce yarım yüzyıldır gündemdeydi.

Tanzimat'la birlikte siyasal ve iktisadi alanlarda liberalizm birçok yandaş bulmuş, Aydınlanma Çağı Fransız düşüncesi Osmanlı liberallerini yönlendiren temel düşün akımını oluşturmuştu. Liberal Jön Türk hareketi bir bakıma Osmanlı devlet geleneğine başkaldırıyı simgeliyordu. Yüzyıllarca süregelen devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat vb ticari ve iktisadi faaliyetleri kısıtlayıcı yöntemler, rüşvet, iltimas gibi devlet yönetimindeki yolsuzluklar liberal devlet özlemini pekiştirmiş, aydın çevrede, Osmanlı devlet geleneğinin kısır döngüsü çözülmedikçe iktisadi yaşamda önemli atılımların gerçekleşemeyeceği görüşü giderek yaygınlaşmıştı. Sürekli devlet gözetimi ve boyunduruğu altında bulunan bireyin kendi başına, kişisel çıkarını gözeterek, kâr amacıyla çaba sarf etmesi düşünülemez, devlet karşısında birey olarak varlığını koruyamayan reayanın girişimde bulunması, birikim sürecine girmesi beklenemezdi.

Osmanlı devlet geleneğine başkaldıran Jön Türkler, devrim ertesi iki seçenekle karşı karşıyaydılar: Prens Sabahaddin gibi toplumbilim ışığında soruna çözüm arayanlar Le Play'i izleyerek "teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet" görüşünü benimsiyor, Cavid Bey ve yandaşları ise klasik iktisattan esinlenerek devletin iktisadi yaşamın dışında kalmasını, her türlü kayıt ve engelin ortadan kaldırılmasını savunuyorlardı. Aslında her iki görüş de, değişik disiplinlerden kaynaklanmalarına karşın, liberal çağın bireyciliğini gündeme getiriyordu.

Öte yandan II. Meşrutiyetle birlikte Osmanlı devlet anlayışına yeni bir boyut kazandırılıyordu. Devletin mali nedenlerle, diğer bir deyişle varidatını artırma kaygısıyla iktisadi yaşama müdahale etmesinin uzun dönemde ülke ekonomisi için sakıncalar doğurduğu, aşar, ağnam gibi öşri vergilerin üreticiyi caydırdığı, sonuçta ülkenin giderek yoksullaştığı vurgulanıyor, çağdaş devletin ulusal nitelik taşıdığı, hükümetlerin, devlet kasası ötesinde, tüm ulusun iktisadi çıkarını gözetmesi gerektiği savunuluyordu. Nitekim, II. Meşrutiyetle birlikte, İttihatçı çevrelerde "mali" devlet yerine "iktisadi" devlet görüşü belirginleşmişti. Artık devlet hazineye azami gelir sağlama gerekçesiyle iktisadi yaşama karışmayacaktı. Ulusal devletin temel işlevi iktisadi yapıyı güçlendirmek, bireye girişim ortamı hazırlamak, halkın vergi ödeme gücünü artırarak devlete dolaylı yoldan gelir sağlamaktı. Böylece devrimin ilk yıllarında İttihatçılar, "kapıkulu" geleneğini yadsıyor, bireyciliğin çağdaş toplumun temel felsefesi olduğunu, devlete karşı bireyin savunulması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bundan böyle birey girişimci kılınacak, "teşebbüs-i şahsi" Osmanlı toplumunun yaşam felsefesini oluşturacaktı.

Batı'da liberal düşünce uluslaşma süreciyle koşut gelişmiş, yüzyılların ortaya koyduğu toplumsal dönüşümlerin bir ürünü olarak belirmişti. Oysa Osmanlı'da liberalizm, aydın kesimin Batı'dan esinlenerek benimsediği soyut bir kavramdan öteye geçmemişti. Batı'ya olan özlem düşünüş biçimlerine de yansımış, Batılılaşmak için liberalleşmek gerekli görülmüştü.

Liberal 1908 Devrimi ertesi Mebusan Meclisi açılarak ulusal egemenlik gündeme geldi. Müslüman ya da gayrimüslim tüm Osmanlıların "Osmanlı milleti"ni oluşturdukları telkin edildi. Osmanlılık bir süre yürüdü. Müslüman ve gayrimüslim sarmaş dolaş "hürriyetin ilanı"nı kutladılar. Osmanlı kimliği ortak payda olarak benimsendi.

1908-1912 dönemi Osmanlı liberalizminin "balayı"nı oluşturdu: Çoğulcu bir liberal ortam vardı; güçlü muhalefet İttihat ve Terakki'ye sürekli meydan okumaktaydı; geniş ölçekli basın özgürlüğü farklı açılımlara yer vermişti; sayısız kitap ve risale düşünce özgürlüğünün kanıtıydı. Hatta kısa bir süre sonra bastırılacak da olsa, işçi hareketleri yaygın bir nitelik kazanmıştı. Sendikalar, dernekler kuruldu. Gösteriler yapıldı, boykot girişimlerinde bulunuldu. Osmanlı feminizmi kıpırdanmaya başladı. 1908 Jön Türk Devrimi'nin diğer adı "hürriyetin ilanı"ydı.

"Hürriyet" ortamı uzun ömürlü olamadı. Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı, Trablusgarb Savaşı, Balkan Harbi ve Edirne'nin düşüşü, Jakoben geleneğin başkaldırısı için ortam hazırladı. İttihat ve Terakki Babıâli baskınıyla iktidara bilfiil el koydu. Bir süre seçimlere gidilmedi. Ülke kanun hükmünde kararnamelerle, ya da o günkü deyişle "kanun-ı muvakkat"larla yönetildi.

Öte yandan Osmanlı kimliği tek kimlik değildi. Alt kimlikler giderek ağır bastı. Değişik dil ve dinden gelen Osmanlı "vatandaşları", "Osmanlı milleti"ni benimsemekte güçlük çektiler. Gayrimüslim Osmanlıların kendi milletleri vardı. Diğerleri ise kendilerini Müslüman görüyorlardı. İmparatorluk doğası gereği çok unsurlu, belki de çokuluslu bir yapıydı. Osmanlı ulusçuluğu bir avuç yöneticinin ve aydının benimsediği, maddi temelden yoksun bir ülküden öteye geçememişti. Nitekim 1908 Devrimini gerçekleştiren İttihat ve Terakki, liberal düşüncenin Osmanlı özelinde beklentisi doğrultusunda sonuç vermediğini görmekte gecikmedi. Jön Türk hareketi, Müslüman olsun olmasın tüm Osmanlı unsurlarını II. Abdülhamid'in "istibdad"ına karşı birleştiren özgürlükçü bir başkaldırı niteliği taşımış ve Osmanlı ulusçuluğunu amaçlamışsa da, sonuç farklı olmuş, ayrılıkçı akımlar giderek güç kazanmıştı. Diğer bir deyişle Osmanlı ulusçuluğu ülküsü cılız kaldı, etnik unsurlar bağımsızlığa yöneldiler.

Öte yandan ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini ellerinde bulunduran gayrimüslimlerin ve yabancıların etkinliğini artırdı. Müslüman zanaatkâr serbest rekabet koşulları altında yoksullaşarak sanatından oldu. Nitekim II. Meşrutiyetle birlikte loncaların kaldırılışı serbest ticarete ve girişim özgürlüğüne ortam hazırlarken, ancak örgütsel dayanışmayla var-

lığını sürdürebilen küçük üretici Müslüman esnafa büyük darbe indirdi. Türk ulusçuluğu böyle bir ortamda yeşerdi. Kısmen 1908 Devriminin liberal fikir ortamından kaynaklanan Türk ulusçuluğu, diğer bir yönüyle liberalizme, özellikle iktisadi liberalizme bir tepkinin sonucu olarak ortaya çıktı. Liberalizmden ayrılarak ulusçuluğa yöneliş baskı yöntemlerine yol açmakta gecikmedi. 1908 Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı'yla başlayan kısıtlayıcı önlemler, gazetelerin kapatılması ve muhalefetin siyasal cinayetlerle yıldırılmasıyla giderek tırmandı. Babıâli Baskını'yla noktalanan bu gelişmeler, 1913 ertesi iktidarın doğrudan İttihat ve Terakki'nin denetimine geçmesiyle sonuçlandı.

Balkan Harbi, II. Meşrutiyetin dönüm noktasını oluşturdu. Savaş liberal esintilerin son bulduğu dönemeçti. İttihat ve Terakki bundan böyle ülkeyi ne pahasına olursa olsun kurtarma "misyon"una soyunuyordu. Liberalizmin çokuluslu birlikteliği ya da "ittihad-ı anâsır" -unsurların veya milletlerin birliği- ilkesine yaslanan Osmanlı Devleti, günün somut gerçeğine ters düşmüştür. Milliyetçilik körüklenmiş, siyasal bağımsızlık "millet"lerin temel kaygısı olmuştu. Bu kargaşada Türk milliyetçiliği de yeşermişti. Balkan Harbi Osmanlıcılığın ölüm fermanıydı. Bundan böyle, dışarıya tüm "millet"lerin temsilcisi görünümü verilmişse de, İttihat ve Terakki giderek Anadolu'ya, Anadolu'daki Türk unsura sahip çıkmış, bel bağlamıştı. İşte bu dönemde Anadolu'ya yönelik "halka doğru" hareketi başlatıldı, "Anadoluculuk" güdüldü.

II. Meşrutiyet liberalizmi, Tanzimattan beri süregelen Müslüman-gayrimüslim işbölümünü daha da belirginleştirdi. İktisadi liberalizm, ticaret alanında onyıllardır faaliyette bulunan gayrimüslim "millet"leri ve yabancıları daha da güçlü kılmış; geleneksel Müslüman Osmanlı sanatkârı ve esnafı, rekabet "fazileti"nden yoksun oluşu ve "bir lokma, bir hırka" ile yetinişi nedeniyle mülksüzleşmiş, yoksullaşmıştı. Çöküş süreci, daha 19. yüzyılın başlarında, loncaların çözülüşüyle başlamıştı. Bir tür "sosyal dayanışma" örgütü olan loncaların II. Meşrutiyetle birlikte kaldırılışı, iktisadi liberalizme, diğer bir deyişle ticaret ve girişim özgürlüğüne ortam hazırlarken, usta-kalfa-çırak dayanışmasıyla varlığını sürdürebilen Müslüman küçük üreticiye de ölümcül bir darbe vurmuştu. Ancak, Balkan Harbi yenilgisi Müslüman zanaatkâr-esnafa kurtuluş vaat etmişti. İşte, Türk milliyetçiliğinin en azından iktisadi alanda anti-liberal öğeler içermesinin temel nedeni, Müslüman unsurun liberalizmden yediği darbe sonucu çöküşüydü.

Balkan Harbi'yle birlikte tüm "ittihad-ı anâsır" özlemleri suya düşmüş, İttihat ve Terakki iktidarı Müslümanı gözeten, Anadolu'ya yönelen, Türkü ön plana alan bir iktisadi politikada karar kılmıştı. Bundan böyle

ülke ekonomisini güdümlemek gerekecekti. Müslüman kayırılacak, Türk'e ayrıcalık tanınacaktır. Zaten ilk tepkiler Balkan Harbi nedeniyle "bilinçlenen" halktan gelmişti. 1913-1914 Müslüman Boykotajı bunun ilk örneğiydi. Savaş ertesi yayımlanan bildiri ve risalelerle Müslümanlar gayrimüslim tüccardan, bakkaldan alışveriş etmemeye çağrılmış; müslüman esnafın isimlerini ve adreslerini içeren listeler hazırlanmış; İstanbul'da kısa sürede 500'e yakın yeni Müslüman bakkal dükkânı açılmıştı. Bu arada Patrikhane'nin protestosu üzerine, Hüseyin Kâzım'ın önderliğinde Rumlara karşı geniş bir kampanya açılmıştı. Tüm bu gelişmeler sırasında İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin desteğinde esnaf örgütleri etkin bir konum kazanmışlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik doğumluydu. Selanik'in liberal ortamında güçlenmiş, yörenin kozmopolit ticaret burjuvazisinden destek görmüştü. Nitekim 1908'le birlikte izlenen liberal iktisat politikasında bu ilişkinin önemli rolü vardı. Ancak, Selanik Balkan Harbi'yle elden gitmişti. İttihat ve Terakki İstanbul'a göçtü. Bu göç Cemiyet'in yapısını da etkiledi. İstanbul'da Selanik'ten farklı olarak esnaf güçlüydü; esnaf geleneği hâlâ etkinliğini sürdürmekteydi. Dersaadet Ticaret Odası'nın en büyük rakibi İstanbul esnafıydı. Ayrıca oda gayrimüslim, esnaf Müslümandı. Öte yandan İttihat ve Terakki'nin İstanbul örgütünde İslamiyetin önemli bir ağırlığı vardı. İstanbullu İttihatçılar İslam reformcularıydılar. Selanikliler ise masondu.

Balkan yenilgisinin de etkisiyle İttihat ve Terakki giderek Müslümanlaştı. Esnaftan yana ağırlık koydu. Jakoben geleneğin gerektirdiği fedaileri esnaf çevresinden topladı. Zaten İstanbul'da iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi esnafla diyaloğu gerektirmekteydi. Bir milyonluk payitahtta esnafın konumu önemliydi. Hamal esnafı, arabacı esnafı, mavnacı-salapuryacı esnafı, ekmekçi esnafı, kısa sürede İttihat ve Terakki'nin denetimine girdi. Dersaadet Ticaret Odası'nın ise, II. Meşrutiyetin ilk yıllarında verdiği tüm desteğe rağmen, İttihatçılarla yıldızı barışmadı. İttihat ve Terakki bundan böyle esnaftan, küçük üreticiden yanaydı. Osmanlı esnaf geleneğini çağdaş koşullara uyumlu kılarak tekrar canlandırmaya çalışacaktı. Ahilik ve fütüvvet üzerine eğildi. Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'yle 1910 ertesi esnaf cemiyetleri birbiri ardınca kuruldu. Cihan Harbi'ne girildiğinde ellinin üzerinde esnaf cemiyeti vardı. Bu cemiyetler giderek korporatif bir yapı kazandılar. Esnaflar Cemiyeti tüm esnaf derneklerini tek bir çatı altında topladı. Hamal esnafı kethüdası Kemal Bey (nam-ı diğeri Kara Kemal ya da Saçlı Kemal) İttihat ve Terakki'nin İstanbul murahhası, kâtib-i mesulü oldu. Savaşın son yılında nazırlık payesini aldı.

Balkan Harbi'ni bir yıl arayla Cihan Harbi izledi. Cihan Harbi Os-

manlı'nın mukadderatını çizdi. İttihat ve Terakki için bu savaş kaçırılmaması gereken bir fırsattı. İttihatçılar için, bir bakıma, "bağımsızlık savaşı"ydı. Kapitülasyonlar kaldırıldı. Düyun-ı Umumiye'nin faaliyetleri askıya alındı. O güne değin geniş ayrıcalıklarla donatılmış olan yabancı şirketler denetim altına alındı. Bazıları "milli"leştirildi. Savaşla birlikte İngiliz ve Fransızların Osmanlı topraklarındaki iktisadi mal varlığına önemli bir darbe indirildi. Tüm bu girişimler çoğu kez müttefik Almanya'nın onayıyla gerçekleştirilmişti. Ancak kapitülasyonların kaldırılışına ilk tepki yine de Almanya'dan geldi.

Cihan Harbi aynı zamanda bir savaş ekonomisi dönemiydi. Tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlet iktisadi faaliyetlere müdahale etme gereği duydu. Zaten Müslümanı, Türkü kayırıcı politika bunu gerektirmekteydi. Dış ticarette spesifik (seçici) tarifelere geçilerek koruyucu bir dış ticaret politikası izlendi. Sovyet Rusya'dakine benzer bir ihracat heyeti ile devlet dış ticareti fiilen üstlendi. Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu tüm dış para alım satımını denetim altına aldı. "Devlet iktisadiyatı"nın içeri dönük faaliyetlerini İttihat ve Terakki bilfiil yürüttü. Kemal Bey'in önderliğinde Heyet-i Mahsusa-i Ticariye kuruldu. İstanbul'un iaşesi İttihat ve Terakki'nin mıntıka komitelerince yürütüldü. Müslüman esnafa pay senedi devredilerek anonim şirketler kurduruldu. Bu şirketlere her türlü ayrıcalık tanındı. Milli Mahsulat, Milli Kantariye, Milli Ekmekçi anonim şirketleri, Kemal Bey'in önderliğinde hızlı bir birikim sürecine girdiler. 1,5 milyon sermayeli Milli İktisat Bankası bu şirketlerin girişimi sonucu kuruldu. Savaş devletçiliği ve enflasyonist ortam İttihatçılara kısa sürede ülkedeki "etnik dengeyi" değiştirme olanağı sağladı. Tanzimat'ın gündeme getirdiği etnik işbölümü bundan böyle ortadan kalktı.

Ticaret artık diğer "millet"lerden Müslüman-Türk "eşraf"a geçmişti. 1913-1915 sanayi sayımları sonuçları savaşın son yılında altüst olmuştu. Savaş öncesi gerçek kişilere ait işyerlerinin yüzde 19,6'sı Türk-İslam unsurunun mülkiyetinde iken, savaş sonunda Türk-İslam unsur gayrimüslim ve yabancılara büyük fark atmaktaydı. Sanayi dergisi başyazarına göre 1918 başlarında "vaziyet büyükçe bir farkla Türk unsurunun lehine teveccüh etmişti."

Türk ulusçuluğunun gelişiminde Alman romantizminin önemli katkıları olmuştu. 19. yüzyıl başlarında İngiltere ve Fransa ile karşılaştırıldığında geri bir iktisadi yapıya sahip olan Almanya'da Fichte, Gentz, Müller, List gibi düşünürlerin etkisiyle, devlet organizmaya benzetilerek bir bütünsellik içerisinde görülmüş, liberal iktisadi öğretiye ters düşen, dışa kapalı bir ulusal iktisadi yapı gündeme gelmişti. İttihatçıların ulus modelini Alman romantizmindeki bu organik bütünsellik oluşturdu. Türk ulusçuluğunun iktisadi boyutu, "milli iktisat", Müller'den Schmoller'e uzanan romantik Alman iktisat geleneğinden esinlendi. Alman romantizmi İttihatçıların baskıcı yönelimleriyle de bağdaştırıldı; "birey" ikinci plana itilerek "cemiyet" ve "devlet"e sahip çıkıldı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı iktisat yazınında artık Smith, Ricardo, Bastiat, Beaulieu gibi liberaller gözden düşmüştü. List, Carey, Rae, Cauwès gibi "milli" iktisatçıların görüşleri benimseniyor, savaşın olağanüstü ortamı fırsat bilinerek "milli iktisat" politikası uygulamaya sokuluyordu. Bu doğrultuda devlet iktisadi yaşama doğrudan katıldı; devletçilik ya da İttihatçıların deyişiyle "devlet iktisadiyatı", "milli iktisat"ın temel yörüngesini oluşturdu. Savaşla birlikte kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılarak koruyucu bir dış ticaret politikasına geçildi. Uzun yıllar özlemi duyulan spesifik tarifeler yürürlüğe kondu; İhracat Heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlendi; kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. İç ticarette de benzer gelişmeler izlendi; devlet iktisadi yaşamın hemen her alanında etkinliğini artırdı. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, merkez ve taşra iaşe heyetleri, İaşe Umum Müdürlüğü, Men-i İhtikâr Heyeti, İaşe Meclisi, İktisadiyat Meclisi, İaşe Nezareti, "devlet iktisadiyatı"nın güdümleyici örgütlerini oluşturdular. Savaş yıllarında piyasanın "millileştirilmesi" amaçlanmış, kooperatifler aracılığıyla ticaretin yabancı ve gayrimüslim ellerden alınarak Müslüman-Türk unsura devri öngörülmüştü. İttihat ve Terakki'nin taşra örgütleri, kredi ve satış kooperatifleri kurarak üretici ve Müslüman tüccarı örgütlediler; piyasayı denetimleri altında bulunduran alıcı sendikaların karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağladılar. İttihat ve Terakki ulusal bankacılığa yöneldi; Osmanlı Bankası'nın yerini alacak bir devlet bankasının temellerini attı; taşrada Müslüman-Türk eşrafı "milli" banka kurmaya özendirdi.

Ülkenin giderek bağımlı bir nitelik kazanan iktisadi yapısını dizginleme ve 1908 Devrimi'nin gündeme getirdiği sermaye birikimini gerçekleştirecek bir düzeni kurma özlemi içerisinde olan İttihat ve Terakki, savaş yıllarında, "orta sınıf" dediği Müslüman-Türk eşrafı oluştururken sorunun etnik boyutunu sürekli gündemde tuttu; Müslümanı gayrimüslime karşı kayırdı. Ticaret ve zanaat gibi uğraşlarda gayrimüslimlerin gerisinde bulunan Müslüman unsura, devlete kapılanma özlemini bir kenara bırakarak ticarete atılması, zanaatla uğraşması, girişimci olması önerildi. Nitekim savaş yıllarında uygulanan "milli iktisat" politikası Müslüman-Türk unsura bu ortamı hazırladı. "Devlet iktisadiyatı"yla gayrimüslim unsur ve yabancılar piyasadan tasfiye edilirken "milli" anonim şirketler giderek ekonomiye egemen oldular.

Diğer bir deyişle, II. Meşrutiyetin gündeme getirdiği ulusçuluk, Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarının da yardımıyla, İttihat ve Terakki'de Müslüman-Türk "orta sınıf" özlemini doğurdu; savaşın yitirilişi ertesi Anadolu'da Milli Mücadele'yi yürütecek kadroların oluşumunu sağladı. Bundan böyle Osmanlı'nın bilinegelen "askeri" ve "reaya"dan oluşan toplumsal ayrımına yeni bir boyut katılıyor, toplumsal tabakalaşma giderek "orta katmanlar"ı ön plana çeken ulus devleti belirliyordu.

Milli Mücadele'ye işte böyle bir ortamda girişildi. Savaşlar Osmanlı'nın beşeri sermayesinin büyük ölçüde tükenmesine neden olmuş, ancak bu süreçte ulusal kimlik oluşmuştu. Milli Mücadele, bir ölçüde II. Meşrutiyetin gelişmelerinden güç aldı; İttihat ve Terakki'nin icraatına yaslandı. Mütareke ile birlikte Damat Ferid kabinesinin ilk yaptığı işlerden biri İttihat ve Terakki şirketlerine el koymaktı. Şirketlerin sermayeleri Hürriyet ve İtilaf Fırkası erkânına dağıtıldı.

Cihan Harbi'nin yitirilişiyle İttihatçılar yargılandılar. Siyasal nüfuzu kötüye kullanmakla ve haksız kazanç elde etmekle suçlandılar. 1918 Kasım'ında Divaniye mebusu Fuad Bey'in verdiği takrir üzerine Meclis-i Mebusan'ın komisyonlarından Beşinci Şube'de soruşturmaya geçildi. Fuad Bey, Said Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkini istemekteydi. On maddelik bir suç duyurusunda bulundu. Bunlardan sekizincisi İttihat ve Terakki'nin iktisadi faaliyetlerini içeriyordu: "Harbin ihdas eylediği müşkülat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedâbire tevessül edecek yerde birtakım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve suiistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırmak". Kısaca, spekülatif girişimlerle özel ve tüzel kişilerin zengin edildiği, ülke ekonomisinin çökertildiği iddia edilmekteydi. Ertesi yıl, Nisan 1919'da İttihatçılar bu kez Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılandılar. Suçlama yine aynıydı: "İhtikârın tezayüdüne sebebiyet vermek", yani spekülasyon yapmaktı.

Ve nihayet 1926 yaz ayları. İstiklal Mahkemesi başsavcısı İzmir Suikastı iddianamesinde Kemal Bey'den şu satırlarla söz ediyordu:

"Liderlerini Moda sahillerinde uğurlayan Kara Kemal [Talat, Enver ve Cemal paşalar, Kemal Bey'in ısrarı üzerine savaş ertesi bir Alman torpidosuyla ülkeyi terk etmişlerdir- Z.T.] evvelce çizdiği faaliyet sahasına geçmek istemiş, vaziyetin pek buhranlı ve karışık olması ve teşekkül edecek Teceddüd Fırkası'nın çalışmasına imkân ve zaman bulunmaması ve daha sonra İstanbul'un işgali ile Malta'ya sürülmesiyle, ilk fikirlerini tatbike muvaffak olamamıştır. Malta'dan kaçıp bir hayli yerler dolaştıktan sonra, henüz düşman işgali altında bulunan İstanbul'a gelmiş olduğu ve vaktiyle İaşe Nezareti'nde bulunduğu sıralarda zahire maddelerinin alım satımından biriktirdiği paraların bir kısmını bir şer'i hile yoluyla vakf ile teşkil ettiği Milli Mahsulat ve Milli Kantariye, Milli Ekmekçi şirketleri ve Milli İktisat Bankası'nın mecmu servetini Umumi Harb'in devam ettiği zamanlarda bir milyon dört yüz bin liraya kadar yükselttiği ve Ferid Paşa kabinesi iktidar mevkiinde bulunduğu zaman yapılan bir muvakkat kanunla bu şirketlere hükümetçe el konarak sermayelerinin bir kısmının Hürriyet ve İtilaf Fırkası erkânına tevzi edilerek, bahsedilen müesseselerin sermayesi yüz yirmi bin liraya kadar düştüğü zamanda, Milli Mücadele'nin başarı ile neticelenmesinden istifade ederek Kara Kemal'in tekrar bu müesseselerin başına geçip, bunlara fevkalade ehemmiyet vererek siyasi gayesine varabilmek için eski avenesini etrafına toplamak istediğini ve yine Milli Mücadele'nin muvaffak oluşuyla kurtulan eski arkadaşlarını iktidar mevkiine çıkarmak emeliyle faaliyete başladıklarını ve ...."

Kemal Bey bu iddianamenin okunuşundan dört gün önce İstanbul'da baskına uğradı. Tavuk kümesinde kıstırıldı, ele geçmemek için beynine kurşun sıkarak intihar etti.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ DÜŞÜNCE VE "MİLLİ İKTİSAT"

Osmanlı toplumunda 1908 Devrimi ertesi iktisadi düşünüş alanında önemli dönüşümler izlenmişti. Osmanlı siyasal yaşamında hürriyet-istibdat görünümündeki ikilem iktisadi düşünceye yansımakta gecikmemiş, hürriyetin diğer bir ifade biçimi olan "serbesti" kavramına 1908'le birlikte yazında sık sık rastlanmaya başlanmıştı. "Serbesti-i mukavelat" ve "serbesti-i mübadelat" ilkeleri ışığında "serbesti-i ticaret" benimsenmiş, "serbesti-i rekabet" iktisadi yaşamda temel yönlendirici olmuştu. Öte yandan, bireyin, kişisel çıkarını gözettiği takdirde toplumu en üst refah düzeyine ulaştırabileceği vurgulanmış, "teşebbüs-i şahsi" yaygın bir kullanım alanı bulmuştu. Bundan böyle Osmanlı, "menfaat-i şahsiye"sini gözetecek, "mülkiyet-i şahsiye"sinin dokunulmazlığına inanacak, "hukuk-ı şahsiye"sine sahip çıkacaktı.[1]

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında bireyciliğin en güçlü savunucusu, Prens Sabahaddin ve "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet"çi grubun yanı sıra, Mehmed Cavid Bey ve dergisi *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'ydı. Klasik iktisat öğretisini benimseyen ve yapıtlarında 19. yüzyıl liberalizminin görüşlerini yansıtan Cavid Bey, insanoğlunun üretimde, ilişkilerinde iktisat ilkelerini harfiyen uygulayarak kişisel çıkarını bir an gözden ırak tutmaması gerektiğine inanıyordu. Toplumsal refah kişisel çıkar gözeten bireylerin çabalarıyla yükselir, "menfaat-i şahsiye" insanlara mutluluk yolunu açardı. Bu nedenle bireycilik her zaman toplumculuktan üstündü. İlki "hürriyet ve istiklal"i benimserken, sosyalizm bireyleri emirlere itaate zorlayarak "esaret"e neden oluyordu. Bireycilikten kaynaklanan liberal toplumda insan, sözleşme özgürlüğü, mübadele özgürlüğü, başkasının özgürlüğüyle sınırlı olmak koşuluyla hareket özgürlüğü, kısaca her türlü özgürlüğü bulacaktı. Sosyalist toplumda ise dışardan bir el tarafından "itilip çekilen, kullanılan bir kukla"ya benzerdi.[2]

Uzun yıllar İttihatçıların maliye nazırlığını üstlenecek olan Cavid Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığıyla düzlüğe çıkabileceği kanısındaydı. Sermaye olmaksızın emek bir iş göremez, sermayesizlikten milyonlarca Osmanlının emeği heder olup giderdi. Sermaye ülkeye uygarlığı getirirdi. Toprak sermayeyle işlenir, fabrika sermayeyle kurulur, sermaye sayesinde ticarethaneler açılırdı. Ülkede sermaye olduğu ölçüde emekçiler sefaletten kurtulurdu. Cavid Bey'e göre, insanlar arasında eşitlik olmadığı gibi servetler arasında da eşitlikten söz edilemezdi. Servet eşitliği yoksulluğu doğururdu. Hükümet aracılığıyla servet eşitliğinin sağlanması sermayenin aleyhine bir çabaydı. Hükümet iktisat politikasında serveti gözetmeli, birikime ortam hazırlamalıydı. Osmanlı liberallerinin sözcülüğünü üstlenmiş olan Cavid Bey, birçok yazısında ve meclisteki konuşmalarında sermaye "temerküz"ünü savunuyordu. Osmanlı toplumu sermaye birikimi olmaksızın çağdaş uygarlık düzeyine ulaşamazdı. Servet sahibi, Cavid Bey'e göre, her ülkede azınlığı oluşturuyordu. Bu nedenle Babıâli artan oranlı gelir vergisinden kaçınmalı, servet sahiplerinden yüksek bir pay almaktansa, büyük çoğunluktan azar azar toplayarak giderlerini karşılamalıydı. Zira her ülkede "teşebbüs erbabı" servet sahipleri arasından çıkardı.[3]

Meşrutiyet liberalizminin kuramsal yayın organı kuşkusuz *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'ydı. Kurucuları arasında, Cavid Bey'in yanı sıra, Rıza Tevfik ve Ahmed Şuayip yer alıyordu. İlk sayıdan itibaren iktisadi liberalizmin sözcülüğü üstleniliyordu. Kurucuların ortaklaşa kaleme aldıkları "Mukaddime ve Program" başlıklı yazıda "serbesti-i mübadele"nin savunulacağı, uluslararası ticaretin her türlü engelden arındırılmış

1 Faik Bey, bu gerçeği *Halka Doğru* dergisinde şu satırlarla ifade ediyordu: "Meşrutiyet ilan olunduğu zaman bazı kelimeler hürriyet kadar çok kullanıldı. 'Teşebbüs-i şahsi' işte bunlardan en mühimidir. Bunu herkes o zaman ilerleme hayatının en büyük sırrı diye kabul ediyordu... Teşebbüs-i şahsi cemiyet hayatında dayanılacak, imdat umulacak... tek silah idi." F., "Esnaf İçin Terakki Yolları -5", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 40 (9 Kânunusani 1329), s. 315-316.

2 M., "Ticaret Şirketleri", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, no. 6-9/18-21 (Haziran-Eylül 1326), s. 777.

3 Meclis-i Mebusan'da artan oranlı gelir vergisi teklifi tartışmaları sırasında Cavid Bey'in görüşleri için bkz. A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975, s. 325-336.

bir şekilde yürütülmesine arka çıkılacağı belirtiliyordu.[4] Dergi, Meşrutiyet liberalizmi gibi kısa ömürlü olmuş, ancak 26 sayı yayımlanabilmişti. Ardı kesilmeyen savaşlar liberal görüşleri sürekli yıpratmış, pazar mekanizması olağanüstü koşullarda işlerliğini yitirmişti. Öte yandan kurtuluşun Alman saflarında aranışı Alman devlet modeline özlemi doğurmuş, Alman tarihçi okulunun etkisiyle "milli iktisat" İttihatçı kesimde giderek yandaş bulmuştu.

Alman Modeli ve "Milli İktisat"

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, savaşın olağanüstü koşulları ve "millet"e dönüşme özlemiyle Türk ulusuna bir organik bütünsellik atfedilmiş, Ziya Gökalp'in deyişiyle ulus "içtimai bir küll-i tam (*tout complet*)" olarak görülmüştü. Bundan böyle Osmanlı ülkesi dışarıya kapanarak kendi yağıyla kavrulacak, "milli iktisat"ın ilkeleri doğrultusunda hem tarım, hem de sanayi ülkesi olacaktı.[5] Gökalp'e göre, Osmanlı toplumunda iktisat uzun yıllar "kozmopolit" bir nitelik taşımıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bile hâlâ okullarda resmen "bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler" (*laissez faire laissez passer*) ilkesini benimseyen "Manchester İktisadiyatı" okutulmuş, "iktisadi vicdan"ın tümüyle "kozmopolit" olduğu telkin edilmişti. Oysa "kozmopolit" bir iktisadi öğreti olamazdı. Artık "Manchester İktisadiyatı"nın kozmopolitlikle ilişkisi olmadığı, sanayileşmiş ve bu nedenle serbest ticarete açılmakta sakınca görmeyen İngiltere'nin "milli iktisadı" olduğu anlaşılmıştı.[6] Gökalp bu gerçeğin ilk kez Friedrich List ve John Rae tarafından görüldüğünü ve giderek tüm ulusların iktisatçılarınca benimsendiğini, yalnız "zavallı Türkler"in İngiliz iktisadının esiri kalarak, ahlakta, hukukta, edebiyatta olduğu gibi, taklitçilikten, "milliyetsizlikten" kurtulamadıklarını ileri sürüyordu.

Aynı soruna değinen Tekin Alp, savaş öncesi orta ve yüksek okullarda okutulan iktisat derslerinde hocaların, Adam Smith, Leroy Beaulieu,

4 "Mukaddime ve Program" başlıklı yazıda şu satırlara yer verilmişti:
"Mesleğimiz her türlü itiraza rağmen, itirafa, alenen ve sarahaten itirafa mecburuz ki, serbesti-i mübadele siyaset-i ilmiyesi olacaktır. Serbesti-i mübadele, beynelmilel ticaretin havâil ve mevâniden azade olarak icrası bizce bir kaide-i esasiye-i iktisadiyedir, âdeta bir kanundur. Bu kanunu müdafaa edeceğiz." Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 1, c. 1, no. 1 (15 Kânunuevvel 1324), s. 4-5.

5 Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir?", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1333), s. 3; S. 7 (28 Mart 1332), s. 1-2.

6 Ziya Gökalp, "İktisadi Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 43 (9 Mayıs 1918), s. 322-323.

Charles Gide gibi iktisatçıların eserlerinde görülen klasik öğretileri Türkçeye aktarmaktan başka bir şey yapmadıklarını söylüyordu. List, Wagner, Schmoller, Philippovich gibi iktisatçıların varlığı bile bilinmez, fikirlerinden söz edilmez, "milli iktisat" öğretisine değinilmezdi.[7]

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte "milli iktisat" gündeme gelmişti. Savaş koşulları da otarşik bir çözümü zorunlu kılmış, "milli iktisat"a ortam hazırlamıştı. Savaşla birlikte Osmanlı Devleti'nin dış bağlantıları büyük ölçüde kesilmişti. Savaş öncesi ortalama 15 milyonu besin maddesi, 30 milyonu sınai mal olmak üzere yılda toplam 45 milyon Osmanlı liralık ithalatı olan Osmanlı Devleti 1915 yılında bu miktarın yüzde 3'ünü bile getirtememişti. Bu nedenle ülke olanaklarıyla yetinmek zorunda kalınmış, kendi yağıyla kavrulan bir Osmanlı ekonomisi oluşturulmak istenmişti.[8]

"Milli iktisat" kısa sürede Osmanlı toplumunda yer etmişti. 1915 güzünde "milli iktisada doğru" düsturuyla yayımlanmaya başlayan *İktisadiyat Mecmuası*, İttihatçıların da desteğiyle "milli iktisat" öğretisinin kuramsal yayın organını oluşturmuştu.[9] *Türk Yurdu* dergisi, savaş yıllarında

7 Tekin Alp, "Harp ve İktisat 1, Milli İktisat", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 59 (29 Ağustos 1918), s. 133.

8 M. Zühdi, "Geçen Yılda Milli İstihsal", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 10, S. 2 (24 Mart 1332), s. 18-21.

9 Meşrutiyet liberalizminin yayın organı *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* ise, savaş yıllarında "milli iktisat" öğretisinin kuramsal dergisi de *İktisadiyat Mecmuası*'ydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mali desteğiyle çıkarılan bu dergi 69 sayı yayımlanmıştı. Derginin yazı kadrosu şu kişilerden oluşuyordu: Arslan Efendi (Düyun-i Umumiye Müdür-i Umumisi), Ahmed Emin Bey (Darülfünun İstatistik Mualimi), Erşed Bey (Hariciye Nezareti Umur-ı Ticariye Müdürü), Tevfik Bey (Divan-ı Muhasebat Reisi), Cavid Bey (sabık Maliye Nazırı ve Kala-i Sultaniye Mebusu), Celal Bey (Maden Müdür-i Umumisi), Hamid Bey (Osmanlı Bankası Meclis-i İdare Azası), Hasan Tahsin Bey (Maliye Müsteşarı), Hallaçyan Efendi (Sabık Nafıa Nazırı ve İstanbul Mebusu), Hulusi Bey (Sabık Nafıa Nazırı ve Hicaz Demiryolları Müdür-i Umumisi), Sason Efendi (Bağdat Mebusu), Suad Bey (Hariciye Nezareti Umur-ı İdariye Müdür-i Umumisi), Said Bey (Sanayi Müdür-i Umumisi), Süleyman Sami Bey (Nafıa Nezareti Turuk u Maâbir Müdür Muavini), Süleyman Sırrı Bey (Nafıa Nezareti Nafıa Müdür-i Umumisi), Ziya Gökalp Bey (Darülfünun İçtimaiyat Muallimi), Osman Fıtri Bey (Turuk u Maâbir İdaresi Heyet-i Fenniye Reisi), Ali Haydar Bey (Halep Mebusu), Ali Rıza Bey (Umur-ı Baytariye Müdür-i Umumisi), Galib Bey (Posta ve Telgraf Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü), Faik Nüzhet Bey (Maliye Nezareti Varidat Müdür-i Umumisi), Ferid Bey (Meskûkât Müdürü), Kâzım Bey (Maliye Nezareti Düyun-i Umumiye ve Muamelat-ı Nakdiye Müdürü), Mustafa Bey (Nafıa Nezareti Demiryolları Müdür-i Umumisi), Mustafa Şeref Bey (Ticaret ve Ziraat Müsteşarı), Muhtar Bey (Nafıa Müsteşarı), Münir Bey (Ticaret ve Ziraat Müsteşarı), Besim Bey (Ziraat Müdür-i Umumisi), Yusuf Kemal Bey (Adliye Müsteşarı). S[in], "İktisadiyat Mecmuası", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 13 (25 Şubat 1331), s. 204-207; *İktisadiyat Mecmuası*, c. 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 1.

"milli iktisat"ın benimsenişinin en belirgin kanıtı olarak "von List'in milli iktisat esaslarını kendine mebde ittihaz eden" *İktisadiyat Mecmuası*'nı gösteriyordu. *İktisadiyat Mecmuası*'nın ilk sayısında yer alan "Mecmuamızın mesleği: Milli iktisada doğru" başlıklı yazıda, Türklerin Alman ulusunu örnek almaları gerektiği kaydediliyor, Almanya'nın yarım yüzyıldan kısa bir sürede ulusal ekonomisini kurduğu vurgulanıyordu.[10] *İktisadiyat Mecmuası*'na göre, Almanya'da ilerlemenin ve yükselmenin kaynağı "milliyet" ilkesiydi. Milli iktisat Alman malıydı, "made in Germany" markasını taşıyordu. Dergi, Friedrich List'in övgüsünü yapıyor, List öncesi Alman halkının bugünkü iktisadi gücünü hayal bile edemeyeceğini yazıyordu: "List, nasyonal ekonomi esaslarını bulduktan sonra bütün millet onları düstur ittihaz etmiş ve bu sayede az bir müddet zarfında bunca terakkilere mazhar olmuştu." Dergiye göre, "Alman hayatında her hususta milliyet hâkim olduğu gibi iktisatta da her şey milli nokta-i nazardan muhakeme oluyor"du. Osmanlı Türklerinin de yükselmesi için milliyetten başka bir ilke düşünülemezdi. Türklerin iktisat alanında Almanların kırk elli yıldır geçirdikleri deneylerden ders almaları gerekiyordu. Almanlar 1870 savaşından sonra tüm güçlerini milli iktisadı yükseltmeye sarf etmişler ve bu sayede tarımda, ticarette ve özellikle sanayide ilk sıralara yerleş-

mişlerdi.[11]

Yukarıdaki satırların yazarı Tekin Alp, *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı ve İttihatçıların iktisadi konularda ideologuydu. Aynı zamanda, Almanya'dan konuk profesör olarak çağrılan Darülfünun maliye müderrisi Dr. Fleck'in yardımcılığını da üstlenen Tekin Alp, II. Meşrutiyetin en velut yazarlarından biriydi. *İktisadiyat Mecmuası*'nın yanı sıra *Türk Yurdu*, *İslam Mecmuası* ve *Yeni Mecmua*'da birçok yazıları yayımlanmıştı.[12] *İslam Mecmuası*'nda yer alan "Milli İktisat" başlıklı yazısında bir kez daha Friedrich List'in övgüsünü yapan Tekin Alp, Almanların kalplerinde Bismarck ile birlikte en büyük saygınlığı "milli kahraman, milli iktisatçı" List'in gördüğünü söylüyordu. List, Almanlara özgü "milli iktisat" ilkelerini bulmuş ve saptamıştı. Bu nedenle kendisi "İktisadi Bismarck" diye yâd ediliyordu. Bismarck Almanya'nın siyasal gücünü ve büyüklüğünü

10 Tekin Alp, "Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 1-2.

11 Tekin Alp, "İktisadiyat: Berlin-İstanbul Yolu", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 10 (14 Kânunusani 1331), s. 153-156.

12 Tekin Alp'in Cumhuriyet dönemi yazı yaşamı için bkz. Jacob M. Landau, "Tekinalp: Portrait of a Kemalist", *Uluslararası Atatürk Konferansı: Tebliğler*, c. 3, İstanbul, 1981.

sağlamış, List ise Almanlara iktisadi yüceliğin yolunu göstermişti. Tekin Alp'e göre, Türklerin siyaset alanında Bismarck'ları, kahramanları eksik değildi. Nitekim cephedeki gelişmeler bunu kanıtlıyordu. Fakat maalesef, milli iktisatçıları, Friedrich List'leri hiç yoktu. Türkler bir an önce milli bir iktisat oluşturmalı, milli iktisatçılar yetiştirmeliydi.[13]

Meşrutiyet'in ikinci yarısında Alman devlet modeli İttihatçıların gıpta ile baktıkları bir örnekti. Türklerin "Alman ittihatçılığı"ndan öğrenecekleri çok şey vardı. Alman modeli benimsenir, Alman örneği izlenirse Türkler ulusal bir devlet oluşturabilirlerdi. *Yeni Mecmua*'da Türkçülük sorununu ele alan Ziya Gökalp, "Alman ittihatçılığı"ndan esinlenilmesini öneriyor, Türklerin ancak Almanların izledikleri yoldan giderek siyasal birliğe varabileceklerini söylüyordu. Gökalp'e göre, Almanlar harsi birlik, iktisadi birlik ve siyasi birlik diye adlandırdığı üç aşamadan geçmişlerdi. "Milli ittihad"a kültürel birlikle atılınmış, Leibniz'in önderliğinde "Almancılık cereyanı" doğmuştu. Kültürel birliği iktisadi birlik ülküsü izlemişti. List'in çabasıyla "Zollverein", yani gümrük birliği iktisadi birliğin temel taşını oluşturmuştu. Son aşamada, Bismarck'ın gücüyle siyasal birlik kurulmuş ve böylece "Alman ittihatçılığı" tamamlanmıştı. İşte Türk İttihatçılarının da aynı yolu izlemeleri gerekirdi. Türkçülüğün ilk aşaması olan kültürel birlik ya da "harsi Türkçülük" dil ve edebiyat alanında baş-

latılmıştı. Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa harsi Türkçülüğün ilk önderleriydi. Savaş yıllarında ise gündemde olan "milli iktisat mefkûresi", iktisadi birlik sorunuydu.[14]

1915 yılı "milli iktisat" açısından bir "mebde-i tarih [tarih başlangıcı] olarak niteleniyordu. *Türk Yurdu* dergisi, ileride iktisatçıların Türkiye'nin iktisadi tarihini yazarlarken bu yılı "Türk iktisad-ı millisinin en büyük tohum atım senesi, temel merasimi devresi" olarak göreceklerini söylüyordu. "Ruh, azim ve mefkûre" açısından "Avrupakâri iktisadi devlet ve millet" olma girişimine bu yılda başlanmıştı. *Türk Yurdu* dergisi, 1908-1915 döneminde Osmanlı ülkesinde çok şeylerin değiştiğini kaydediyor, "milli fikir"in her köşeye nüfuz ettiğini, "milliyet ceryanı"nın her tarafı kapladığını vurguluyordu. Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki hâkim iktisadi düşünceyi değerlendiren *Türk Yurdu* "geçen devrin gençliği liberaldi" diyor, List'in milli iktisadına ürkek gözlerle bakıldığını söylüyordu. Meşrutiyet liberali, iktisadı ve sosyolojiyi matematik, kimya gibi mutlak yasaları olan "gayr-i milli", soyut bilimler olarak görmüş, evrenselliği-

13 Tekin Alp, "Milli İktisat", *İslam Mecmuası*, S. 22 (12 Şubat 1330), s. 562.

14 Ziya Gökalp, "Türkçülük ve Türkiyecilik", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 51 (4 Temmuz 1918), s. 482.

ni benimsemişti. Oysa her iki disiplin de somut gerçeklerden arındırılamaz, "milli" yönleri göz ardı edilemezdi.[15] Milli iktisada göre, her ulusun bir iktisadi gerçeği (şe'nin-i iktisadiye - *réalité économique*) vardı ve ulusa özgü bir dizi kurumda belirirdi. İşte bu nedenle iktisadi gerçeği klasik iktisat öğretisi ışığında bulmak olanaksızdı. Soyut kavramlarla çözüm arayan klasik iktisat ülkenin somut gerçeklerine uyarlanamazdı. Milli iktisadı oluşturmak için ülke gerçekleri gözlenmeli, somut gelişmeler izlenmeliydi.[16]

Öte yandan, iktisadi gerçek aranırken salt o günün gerçekleriyle yetinilmemeli, ülkenin ve ulusun geçmişi, tarihi göz önünde bulundurulmalıydı. Geçmiş, günün gerçeklerine önemli ölçüde ışık tutardı. Geçmişi anlamadan bugünü değerlendirmek olanaksızdı. İktisadi gerçeği, dünü ve bugünü bilmeden yarına bakmak *a priori* olurdu. Oysa geçmiş ve içinde bulunulan o günkü durum kavranır ve iktisadi gerçek bilinirse, gelecek için bir amaç, daha doğrusu bir iktisadi ülkü kolaylıkla saptanabilir, *a posteriori* bir yol izlenirdi. Milli iktisatçılara göre, klasik iktisat benimsenirse "ne olması lazım geldiği" (*ce qui doit être*) incelenmiş olurdu. Oysa, "hal-i hazırda ne olduğunu" (*ce qui est*) saptamadan "ne olması lazım geldiğini" aramak abesti. İktisadi gerçeği ararken, salt maddi boyutla yetinmemeli, manevi unsurların da etkisi değerlendirilmeliydi. Birey ile insanlık arasında ulus denilen bir gerçek vardı. Bir ülkede "ihtiyaç ve menfaat" ortak bir nitelik taşımalı, birey ortak çıkar uğruna her türlü özveride bulunabilmeliydi. "Vicdan ve milli şuur"un olmadığı yerde milli iktisat yok demekti.

Yukarıdaki görüşler kuşkusuz Alman tarihçi okulundan esinlenmişti. Bireyle insanlık arasında ulus gerçeği List'in ulusal ekonomi öğretisinin odak noktasını oluşturuyordu. Klasiklere yönelttiği eleştirisinde List, onları tarihten kopuklukla, siyasal etmenleri göz ardı etmekle suçluyor, bireyci, maddeci bir açıdan topluma bakarak ulus gerçeğini görmezlikten geldiklerini söylüyordu. Oysa klasik öğretinin varsaydığı evrensel birlikten, sürekli barıştan söz etmek güçtü. Ekonominin siyasal boyutu vurgulanmaksızın ulus gerçeğine ulaşılamazdı. Siyasetten arındırılmış, saf bir iktisat öğretisi olamazdı. Nitekim İttihatçılar da List'in bu yaklaşımını benimsemiş, iktisatla siyaseti aynı potada eritmeyi düşlemişlerdi. Savaş ortamı Osmanlı'yı uyarmış, "milli iktisat" çatısı altında siyasetle iktisadın iliş-

15 S[in], "İktisadiyat Mecmuası", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 13 (25 Şubat 1331), s. 204-205.

16 Ziya Gökalp, "Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 35 (24 Teşrinisani 1332), s. 1-3.

kisini, yakınlığını, bütünselliğini göstermişti. Yoksa, siyasetten arındırılmış bir iktisat öğretisi Osmanlı toplumunda daha yıllarca belirleyiciliğini sürdürür, "millet" gerçeğine ulaşılamazdı.[17]

"Türk Burjuvazisi"

"Milli iktisat" öğretisi Osmanlı düşününe iktisadi gelişme sorununu da getirmişti. Ahmed Muhiddin, List'in beşli modelini önerirken, Gökalp, Bücher'in üç aşamalı gelişimini benimsiyordu. F. List'in toplumların evriminde belirlediği iktisadi aşamaları "vahşet hali", "çobanlık", "ziraat", "ziraat-sanat hali" ve "ziraat-sanat-ticaret hali" diye Türkçeye çeviren Ahmed Muhiddin, bu aşamaları Türk toplumunun "iktisadi bünyesi"ni, "milli iktisat"ının "hâkim unsuru"nu saptamakta kullanıyordu.[18] Ahmed Muhiddin, gerek "Küçük Asya Türkleri"nin, gerekse "bütün Türklük"ün iktisadi tarihi bilinmediği için, "Türk iktisadının devreleri" ve bu devrelere geçişin ne suretle ve hangi etkenlerin altında gerçekleştiği hakkında sınırlı bilgi olduğunu kaydediyordu. Ancak, "bütün Türklük tarihi"nden bilinen kadarıyla, "Türk milli iktisadı"nın en uzun süren aşaması çobanlıktı ve bunu List'in modelinde olduğu gibi tarım değil, ticaret izlemişti. Türklerde tarım, göçler ertesi yerleşik düzene geçildiğinde başlamıştı. Orta ve kuzey Asya'da yaşayan Türklerde hâkim unsur hâlâ çobanlık, Rusya'nın batı kesimindeki Türklerde tarım-ticaret, Anadolu Türklerinde ise tarımdı. Türkler Anadolu'ya gelirken çobanlığı da beraberinde getirmiş, yerleşik yaşama geçtikten sonra toprağı ekip biçmeye başlamışlardı. Kuzey Volga Türkleri 20. yüzyılla birlikte tarım-ticaret aşamasından sanayi toplumuna geçme yolundaydılar. Osmanlı Türklerinin de bu aşamanın eşiğinde olması gerekirdi. Bugüne değin Osmanlı Türkleri önemsiz sayılacak "küçük ve perakende sanatlar" ve "milli iktisat"a temel oluşturamayacak ticaret bir yana bırakılırsa "ziraat hali"ndeydi. Diğer bir deyişle tarım, Osmanlı "milli iktisat"ının hâkim unsuruydu. 20. yüzyılda birer ticari ve sınai merkeze dönüşen kentler, Osmanlı'da hâlâ tarımsal yapısını koruyor, birer "büyük köy" olmaktan kurtulamıyorlardı.

Bazı Osmanlı iktisatçıları, Osmanlı toplumunun bu durumuna ve

17 Meşrutiyet milli iktisatçılarından Mustafa Zühdi'ye göre iktisadi uyanışta savaşın payı büyüktü: "Harp olmasa, milli iktisat programında siyasete iktisadı, iktisada siyaseti takrib mesele-i esasiyesinin halli bizde belki birkaç sene daha geç kalabilirdi." M. Zühdi, "İktisat Yılı", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 10, S. 1 (10 Mart 1332), s. 8-11.

18 Ahmed Muhiddin, "Milli İktisat-Dahili İstismar -1", *İslam Mecmuası*, S. 50 (12 Kânunusani 1332/1917), s. 1007-1010.

dünya ekonomisinin gösterdiği gelişmelere bakarak tarımın doğal işbölümü sonucu Osmanlı'ya düştüğü zehabına kapılmışlardı. Oysa, Ahmed Muhiddin'e göre, Osmanlı eskiden "sanat"ı olan bir ülkeydi. Osmanlı toplumu Batı'daki sanayileşmeyle birlikte mamul maddelerin istilasına uğramış ve "sanat istidadı"nı kaybedecek dereceye gelmişti. Doğa ve insan faktörünün her türlü olanağı sağladığı bu topraklarda, Osmanlı'nın "milli iktisat"ını geliştirmesini engelleyen "mahkûmiyet hali"ni sürdürmesi anlaşılamazdı. Osmanlı ülkesinin olanakları her türlü üretim biçiminde en ileri aşamayı sağlayabilirdi. Kuşkusuz doğa her ulusu aynı üretim safhasında benzer olanaklarla donatmamıştı. Bu dağılımda bazı ülkeler sanayie, diğerleri tarıma daha elverişli koşullara sahipti. Bu nedenle kimi ülke çabasını sanayi alanında gösterirken, kimisi de tarıma ağırlık veriyordu. Bu doğrultuda devletler sanayi ülkesi-tarım ülkesi diye bir ayırıma uğruyorlardı. Tarım ülkesi ya da sanayi ülkesi olmak "mahkûmiyet alameti" olarak görülemez ve kesinlikle "mutlakıyet" ifade etmezdi. Nitekim "sınai milletler" talihin kendilerinden esirgediği şeyleri bilim ve fennin önlemleriyle giderek bir "milli ziraat"a sahip oluyorlardı. Osmanlı da aynı yolu izleyerek sanayileşebilir, örneğin ABD gibi "zirai sınai bir millet" olabilirdi. Ahmed Muhiddin'e göre, dünya ekonomisinin gelişimi uluslararası işbölümünün gündeme getirdiği uluslararası iktisadi dayanışmaya önem vermenin ne kadar sakıncalı ve yanlış olduğunu ortaya koymuştu. Artık "her hususta daima kendi kendine kifayet edecek bir halde olmak, yani kendini her hususta idare edebilecek bir milli iktisada malik olmak... hemen her milletin iktisadi mefkûresi"ydi.

Gökalp'in görüşleri de aynı sonuçla noktalanıyordu. Bücher'in belirlediği "aile iktisadı", "şehir iktisadı" ve "milli iktisat" aşamaları Türkler için de geçerliydi. Gökalp'e göre "milli iktisad"ın iki devresi vardı. İlk devrede "milli istihsal milli istihlake tamamıyla tekabül ederek milleti iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale getirir"di. Diğer bir deyişle, ilk devre etkin bir birikim sürecini içeriyordu. Tüm olanaklar üretimin artırılması için seferber edilecek, gelir dağılımına bakılmaksızın yatırımlara girişilecekti. İkinci devre ise sosyal devletin kuruluş aşamasıydı: Servet dağılımı "adilane" bir şekil olacak, tüm vatandaşlar uygarlığın bahş ettiği olanaklardan eşit oranlarda yararlanacaklardı.[19] Gökalp'e göre "milli iktisat" etnik türdeşlikle gerçekleşebilirdi. Çağdaş devlet ortak duygulara sahip etnik unsurun kendi içinde gerçekleştireceği işbölümünden kaynaklanıyordu. Değişik etnik unsurların aynı devlet çatısı altında işbölümüne giderek ancak cemaatler birliğini oluşturabileceklerini kaydeden Gökalp, bu tür bir yapının karşılıklı tufeyliliği (tufeyliyat-ı mütekabile - *parasitisme mutuel*) doğuracağını belirtiyordu. Diğer bir deyişle, Müslüman-Türk unsurun asker ve memur, gayrimüslim cemaatlerin sanatkâr ve tüccar olduğu bir toplum çağdaş devlete dönüşemezdi. Türklerle "gayr-i Türk" unsurlar arasında "müşterek bir vicdan" yoktu. Aralarındaki işbölümü gerçek bir işbölümü değildi. "Milli tesanüd"ün güçlenmesi için işbölümünün ancak "müşterek vicdan"a sahip bir toplumda oluşması şarttı. Yoksa, "millet hali" yapay bir nitelik taşır, gerçek anlamıyla "milli iktisat"a ulaşılamazdı.

Gökalp, "milli iktisat"ın organik bir işbölümüyle gerçekleşebileceği kanısındaydı. Müslüman-Türk unsur maddi yaşamdaki her türlü uğraşı bizzat kendisi üstlenmeliydi. Bundan böyle, askerlik ve memuriyetin yanı sıra Türk unsur, ticarete atılacak, sanayici olacak, işbölümünün gerektirdiği iktisadi uğraşlara girişerek ülkede "milli iktisat"ı kuracaktı. "Milli iktisat"ın olmayışı, Türklerin iktisadi sınıflardan mahrumiyeti, Osmanlı ülkesini güçlü hükümetlerden mahrum bırakıyordu. Yönetimler, iktisadi sınıflara yaslandıkları oranda başarılı olurlardı. "Çünkü tüccar, sanatkâr, işadamı sırf kendi faydası için hükümetin kuvvetli olmasını ister"di. Oysa "memurlar sınıfı"ndan güç alan hükümetler daima zayıftı. İşten el çektirilmiş memurlar işbaşına geçmek için, görevdeki memurlar ise daha üst bir mevkie yükselmek için mevcut hükümeti düşürmeye çalışırlardı. Yukarıdaki satırlarda Gökalp, Durkheim'ın *Toplumsal İşbölümü* adlı yapıtında savunduğu organik dayanışma ve karşılıklı tufeylilik kavramlarını, benimsediği "milli iktisat" öğretisine uyarlıyor, kuramsal bir çerçeveye oturtarak iktisadi görüşlerini "içtimaiyat" önünde aklıyordu. "İçtimaiyat", savaş yıllarında Osmanlı düşünürünün sorunlarına çözüm getiren tek bilim dalıydı. Gökalp'e göre, "içtimaiyat ilmi bize tam cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa malik fertlerin mecmuu bulunduğunu" göstermişti. Nitekim "milli iktisat" öğretisi de ancak "içtimaiyat" ışığında değerlendirildiğinde anlam kazanırdı.

Müslüman-Türk unsurun maddi üretime katılması dönemin yazarlarının görüş birliğinde oldukları bir noktaydı. Osmanlı Devleti için tek çözüm yolu Müslüman-Türk unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık, sanayi ile uğraşmasıydı. "İçtimaiyat"tan çok, iktisat öğretisinden esinlenen Yusuf Akçura, toplumların evrimine bakarak yine aynı sonuca varıyordu. Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti ile Polonya arasındaki benzerliğe dikkati çekiyordu. Osmanlı Türkünün ortaçağa özgü esnaf ve tüccar örgütü, özellikle Tanzimat ertesi "Avrupa sermayedarlığı"nın, Avrupa büyük imalat sanayiinin hücum ve istilasına uğrayarak giderek çökmüş, Os-

19 Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir -2", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 7 (28 Mart 1332), s. 1-2.

manlı-Türk topluluğu, Polonya'da olduğu gibi, eşraf, memur ve köylüden oluşan "kusurlu ve sakat bir uzviyet"e dönüşmüştü. Yahudi ve Almanlardan oluşan Polonya burjuvazisine karşılık Osmanlı burjuvazisi de, Batı kapitalizminin komisyoncu ve acenteliğini üstlenen Yahudi, Rum, Ermeni gibi "yerli gayr-i Türkler"le kökenleri ve uyrukları saptanamayan levantenlerden oluşuyordu.[20] Eğer Türkler kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek bir "sermayedar burjuva sınıfı" çıkarmazlarsa, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk topluluğunun çağdaş bir devlete dönüşmesi düşünülemezdi. Osmanlı Devleti'ni ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilirdi. Türk burjuvazisinin gelişimi sekteye uğramazsa Osmanlı Devleti sağlam temeller üzerine otururdu.[21]

Korporatif Çözüm: Halkçılık

Savaş yıllarındaki "milli iktisat" öğretisi, beklentiler doğrultusunda devleti devreye sokmuş, müdahaleci, devletçi, yönlendirici bir iktisat politikası benimsenmişti. Bundan böyle jandarma devlet ilkesi bir yana bırakılıyor, devletin pozitif işlevler üstlenmesi öngörülüyordu. Öte yandan savaşın doğurduğu çarpıklıklar, hükümetleri olağanüstü önlemlere başvurmaya sevk etmiş, piyasanın işlerliğini yitirmesiyle birlikte devlet iktisat politikasını bizzat güdümlemişti. Kişisel çıkarla toplumsal çıkarın bağdaşmadığı savaş yıllarında açık seçik belirmişti. Yusuf Akçura'nın deyişiyle, "her yerde ve her zaman olduğu gibi, Türk kapitalizması dahi, ilk devresinde kâr ve zevkten gayri esas ve gaye gözetmemeye temayül ediyordu". Pazar mekanizmasının altüst oluşu, spekülatif girişimlere, istifçiliğe, karaborsacılığa prim tanıyor; devleti ister istemez iktisat politikasının belirlenişinde etkin olmaya sevk ediyordu. Bu arada ulusal ve genel çıkarın kişisel çıkara üstün geleceği telkin ediliyor, güçlü bir ahlak anlayışı olmaksızın karşılaşılan sorunların üstesinden gelinemeyeceği belirtiliyordu. Bu nedenle "milli iktisat" beraberinde "ahlak" anlayışını da getiriyordu.

Savaş yıllarında Osmanlı toplumu her şeyden önce bir ahlak sorunuyla karşı karşıyaydı. Tüccarın aşırı fiyatla mal satışı, memurun yasadışı yollarla ticarete atılışı hep ahlak buhranından kaynaklanıyordu. Bu tür çarpıklıkları mevzuatla önlemek olanaksızdı. İktisadi kargaşa belirli bir "teşkilat"la, güçlü bir "inzibat"la önlenebilirdi. Bu tür bir "teşkilat"ın kurulması, "inzibat"ın etkinliği, ulusu oluşturan "içtimai vicdan"ın gücüne bağlıydı. İktisadi buhrana çözüm getirecek unsur, bireyin vicdanı ve bu vicdanı denetimi, nüfuzu altında bulunduracak, en ufak bir sapmaya şiddetle karşı koyacak olan ulusun vicdanıydı. Osmanlı toplumunda güçlü bir ahlak anlayışı bulunmadığı için, ticarette spekülatif girişimler ve istifçilik rağbet görmüştü. Savaşın neden olduğu "artık değer"ler, ya da o günkü deyişle "fazla-i temettü"ler, ulus yerine bireyin çıkarına hizmet ediyordu. Ahlak yetersizliği toplumsal dengeyi bozuyor, ulusal sanayi ve ticaretin gelişiminde kullanılacak "artık" sefahate harcanıyordu. Böylece, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu ahlak buhranı "harp zenginleri" denilen yeni bir sınıfın doğuşuna neden oluyordu.[22]

Milli iktisatçılar, ülke iktisadına çekidüzen verilebilmesi için genel ahlak sorununa en kısa sürede çözüm getirilmesini öneriyorlardı. Ahlak sorunu çözüm bulmaksızın "milli iktisat" güçlenemezdi. Ancak genel ahlak sıkı sıkıya mesleki ahlaka bağımlıydı. Osmanlı toplumunda mesleki zümreler, diğer bir deyişle korporasyonların ya da esnaf örgütlerinin yeterince gelişmediği bir ortamda mesleki ahlak oluşamıyordu. Ülkede ahlakın yükseltilmesi için önce korporasyonların, "meslek sınıfları"nın geliştirilmesi gerekirdi.[23] Nitekim Ziya Gökalp'e göre iktisadi yaşamın en son aşaması "milli iktisat"ı, ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonları yönlendirecekti. "Milli iktisat" cemaat ve şehir iktisatlarını bütünleyecek, esnaf korporasyonlarını kent düzeyinden ulus düzeyine çıkaracaktı.[24]

Savaşın neden olduğu iktisadi çöküntü, "milli iktisat"ı solidarizmle bütünlüyordu. "Milli iktisat"ın baş edemediği enflasyonist gelişme ve toplumsal kargaşa ahlaki nedenlere bağlanarak, bunalımın iktisadi olmaktan çok sosyolojik kaynaklı olduğu ileri sürülüyordu. Bu arada yeni bir toplumsal düzenin oluşturulması öneriliyor, mesleki örgütlerin egemenliğine dayalı "halkçılık"ta karar kılınıyordu. Sınıflı toplumları "meslek devri" izleyecekti. "Sınıf devri", siyasal halkçılığın, diğer bir deyişle siyasal demokrasinin etkin olduğu bir dönemdi. "Meslek devri" ise siyasal halkçılığın yok edemediği "iktisadi tabakalar"ı ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Sınıf adı verilen tabakalar "meslek devri"yle son bulacaktı. "Meslek

20 A. Y., "İktisat", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 179-181.

21 Akçuraoğlu Yusuf, "1329 Senesinde Türk Dünyası", *Türk Yurdu*, yıl 3, c. 6, S. 3 (3 Nisan 1330), s. 2102-2103.

22 Necmeddin Sâdık, "Umumi Ahlak, Mesleki Ahlak", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 25 (27 Kânunuevvel 1917), s. 496-498; Necmeddin Sâdık, "Ahlak ve İktisat", *Vakit*, 30 Teşrinievvel 1917, s. 1.

23 Meşrutiyet yıllarında korporatif düşüncenin gelişimi için bkz. Zafer Toprak, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", *Toplum ve Bilim*, S. 12 (Kış 1980), s. 41-49.

24 Ziya Gökalp, "Türklerde Milli İktisat Devreleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 4.

devri"nde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda "semiyye, kast, tarik, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar" bulunmayacaktı.[25] Diğer bir deyişle, savaşın son yıllarında gündeme gelen halkçılık, toplumun bireylerini bir diğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayrımının yerine geçmesini öngörüyor, toplumu bir organizmaya benzeterek, meslek zümrelerini bu organizmanın hayati işlevler üstlenmiş organları olarak algılıyordu.

25 Ziya Gökalp, "Halkçılık", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 32 (14 Şubat 1918), s. 102-104.

İKİNCİ BÖLÜM

LİBERALİZM VE DIŞ TİCARET

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'a kadar, gerek yabancı ülkelerden getirilen, gerekse içerde, kara ya da deniz yoluyla bir yöreden diğer bir yöreye sevk edilen mallar şer'i ve örfi hukuk ilkeleri gereğince vergilendirilirdi. Limanlarda, şehir ve kasaba girişlerinde, geçitlerde, amediye, reftiye, müruriye, bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye, kantariye gibi değişik adlarla, bazı yerlerde yük ve denk, diğerlerinde değer esası üzerinden düzensiz bir biçimde rüsum alınmaktaydı.[1] Tüm bu vergiler, iç ve dış ticaretin gelişmesinde engel oluşturuyorlardı. Bunlardan bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye ve kantariye resimleri iç gümrük (rüsumat-ı dahiliye) addolunurdu. Osmanlı ülkesinde denizyoluyla bir iskeleden diğer bir iskeleye ya da bir şehir ya da kasabadan diğerine karayoluyla sevk edilen maldan iç gümrük alınır; sahilde bulunan gümrüklere "sevâhil gümrükleri", hudut boylarında bulunanlara "hudut gümrükleri" ve ülke içersinde bulunanlara "kara gümrükleri" denirdi.[2] İç gümrükler Tanzimat'tan sonra, 1909 yılına değin peyderpey kaldırıldı. İç ticaretin gelişimini olumsuz etkileyen kara gümrükleri, ya da yüzde 8 sarfiyat resmi 1874 Mart ayına kadar sürmüş, en son iç gümrük olan yüzde 2'lik "teçhizat-ı askeriye ianesi" 1909 Bütçe yasasıyla lağv edilmişti.[3]

1 Mehmed Cavid, *İlm-i İktisat*, 3. kitap, İstanbul: Karabet Matbaası, 1316, s. 326-328.

2 Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavâidî*, 1. cilt, Dersaadet: Matbaa-i Kader, 1328, s. 54-55.

"Madde 22 - Teçhizat-ı askeriye ianesi namıyla alınmakta olan yüzde 2 dahili gümrük resmi işbu kanunun tarih-i neşrinden itibaren lağv olunmuştur." 1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu (1 Ağustos 1325), *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 443.

3 İç ve dış gümrükler üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit*, 3. cilt, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1307.

Dış gümrükler yani rüsumat-ı hariciye ise ülke sınır ya da limanlarına gelen ithal mallarından alınan amediye, ihraç mallarından mahrecinde ödetilen reftiye ve transit resmi olan müruriyeydi.[4] 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar ihraç edilecek mal, yerli tüccar tarafından iskelelere getirilir; iç gümrükler bu tüccar tarafından ödenir; yabancı tüccarlar ise yüzde 3 refiye ödeyerek malı dışarıya sevk ederdi. Sonraları yabancı tüccar, Anadolu ürününü üretildiği yöreye kadar gidip satın almaya başladı ve kapitülasyonlar gereğince yüzde 3'lük rüsum dışında vergi ödeyemediği için Hazine ya da yerel yönetim gelir kaybına uğradı. Bunu telafi etmek için 1802 Nizamnamesi yabancı tüccarı da, Osmanlı reayası olan tüccarın ödemekle yükümlü olduğu resimlere tabi tuttu. İthal malları ise öteden beri Osmanlı topraklarında, yabancılara ait ticarethanelerde masdariye dışında tüm resimlerden bağışık tutularak satılıyordu. Başlangıçta yüzde 5 oranında vergi ödenen bu mallar, sonraları yüzde 3 ithal gümrük resmine tabi oldular. Her mal için ayrı ayrı saptanan gümrük resimleri 18. yüzyıl sonlarından itibaren düzenlenen tarife defterlerinde yer almaya başladı. Tarifelerin 14 yılda bir yenilenmesi gerekiyordu. Dönem başında yüzde 3 üzerinden alınmakta olan gümrük resmi, mal fiyatlarındaki artış nedeniyle dönemin sonlarına doğru reel olarak düşüyordu. Hazine'nin gelir kaybı önlenmek için damga, ihtisabiye, kalemiye ve benzeri resimler gündeme gelmişse de uygulamada, kapitülasyonlar nedeniyle önemli güçlüklerle karşılaşılmıştı.

Geleneksel Osmanlı Devleti'nin ihracat politikası provizyonist bir yapıdaydı. Ancak içerde halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra arta kalan kısım ihraç edilebiliyordu. Bu nedenle tahıl, pamuk, pamuk ipliği gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri üzerine başlangıçtan beri ihraç yasakları konmuştu. Bu tür mallar özel izinle ihraç edilebiliyordu. 1823'ten itibaren bazı ürünlerin ihracı tezkereye bağlandı. Örneğin 1826'da palamut mahsulünün İstanbul debbağlarının ihtiyacı karşılandıktan sonra kalan kısmının ihracına izin veriliyordu. 1827'de İzmir'e bu işle meşgul olacak bir memur tayin edilmişti. İhtiyaç fazlası palamutu ihraç edecek tüccara bu memur tarafından tezkere veriliyordu. Tezkere usulü daha sonraları mazı, kökboyası, kuru incir, zeytinyağı, yün ve balmumuna da uygulandı.

Tanzimat öncesi ticareti kısıtlayıcı başka bir yöntem yed-i vahit usulü, diğer bir deyişle ürünün alım ve satımı üzerine devlet tekelinin konmasıydı. Önce afyona uygulanan yed-i vahit, daha sonra ipek, tahıl, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi ürünleri de kapsadı. Yed-i vahide tabi ürünün

4 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri 1 (1580-1838)*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1974, s. 87-88.

toplanması o yörenin ihtisab nazırına devredilir, bu kişi ise alım satım yetkisini, elinde mühürlü tezkeresi olan Müslüman ve reaya tüccara verirdi. Tüccar malın üretildiği yere giderek üreticiden malını satın alır, yöre merkezine getirir, rüsumunu öder ve sonra İstanbul'a sevk eder, ya da ihracı yasaklanmamışsa, yabancı tüccara satardı. O yıllarda, yed-i vahit usulünün, fiyatın devlet tarafından asgari düzeyde tutulması nedeniyle, üretimi olumsuz yönde etkilediği görüldü. Örneğin yıllık afyon üretimi 250.000 çeki iken, yed-i vahit uygulandıktan sonra 70-80.000 çekiye düşmüştü.[5]

Tanzimat ve Dış Ticaret

Tanzimat'a kadar dış ticaret kapitülasyonlarda belirtilen ilkeler ışığında düzenlenmişti. 1838'den itibaren gümrüklerde ıslahata girişilmiş, bu arada yabancı ülkelerle ticaret sözleşmeleri imzalanmıştı. 1838-1846 arası yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle yed-i vahit kaldırılmış, dış ticaret kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutulmuştu. İhraç mallarına, iskele olan mahalle girişlerinde yüzde 9, gemiye yüklenişte yüzde 3 olmak üzere toplam yüzde 12, ithal mallarına ise karaya çıkarıldığı zaman yüzde 3, satışlarında yüzde 2, toplam yüzde 5 resim kondu. Transit mallardan ise yüzde 3 resim alınıyordu. Bir süre sonra, gümrük vergisinin iki aşamada ödenmesinin güçlüklere yol açtığı gerekçesiyle, ithalat ve ihracat tek bir gümrük resmine tabi tutuldu. İhracat rüsumu yüzde 12, ithalat rüsumu yüzde 5 olarak belirlendi.[6] Ticaret sözleşmelerinde tarafların yedi

5 Osmanlı Devleti'nin 1838-1846 döneminde yabancı ülkelerde yaptığı ticaret sözleşmeleri için bkz. *Mecmua-i Muahedât*, c. 1, 1. cüz, Dersaadet: Hakikat Matbaası, 1294; *Treaties, etc. between Turkey and Foreign Powers 1535-1855*, (compiled by the librarian and keeper of the papers, Foreign Office) Londra, 1855.

6 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin hangi koşullar altında imzalandığı ve doğurduğu sonuçlarla ilgili olarak bkz. Veron John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East (A Study of British Commercial Policy in the Levant: 1838-1853)*, Stanford, 1935; Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement, a Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Cambridge, Mass., 1942; Mübahat S. Kütükoğlu, *age*, 1. ve 2. cilt; Ahmet Yücekök, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu: 1838 Ticaret Sözleşmesi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuası*, c. 23, S. 1, s. 381-425; Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Haricî Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 284-320. 1838 Ticaret sözleşmesinin etkileri yüzüncü yılında Binghamton Üniversitesi'nde (ABD) uluslararası bir konferansta ele alındı. Tebliğler daha sonra "Special Issue on the 1838 Convention and its Impact" başlığı altında *New Perspectives on Turkey* (no. 7, Spring 1992) dergisinde yayımlandı.

Sözleşmenin metni için bkz. "Bin ikiyüz elli dört senesi Sultan Mahmud Han-ı Sani Hazretleri Zaman-ı Saltanatlarında İngiltere Devletiyle Ticarete Dair Akdolunan Uhudname-i Hümayun", *Mecmua-i Muahedât*, c. 1, 1. cüz, Dersaadet: Hakikat

yılda bir, sözleşmeleri yenileme önerisinde bulunabilecekleri belirtilmişse de mevzuat 1860 yılına değin yürürlükte kaldı. 1860-61 yıllarında imzalanan yeni ticaret sözleşmeleriyle ithalat rüsumu yüzde 8, ihracat rüsumu her yıl yüzde 1 düşürülerek yedi yıl sonra yüzde 1'de sabit kalmak üzere, transit resmi ise önce yüzde 2, sekiz yıl sonra yüzde 1 olarak saptandı.[7] 1861 yılında İstanbul Emtia Gümrüğü yeniden düzenlenerek Rüsumat Emaneti adını aldı. Tüccara kolaylık sağlamak amcacıyla sözleşmelere ait tarifeler yayımlandı. Tarifede belirtilmeyen malların değerlerini bu iş için görevlendirilmiş "mukaddir" denilen memurlar saptıyordu. İç gümrükler de yine bu tarifelerdeki değerlere göre belirleniyordu.

1860-61 yıllarında yapılan ticaret sözleşmelerinin süreleri 28 yıl olarak saptanmıştı. Bu süre içersinde taraflar, gerekli görecekleri değişiklikleri yedinci, on dördüncü ve yirmi birinci yıllar sonunda önerebileceklerdi. Babıâli 1880'de tarifelerin yükseltilmesini istemiş, 1883'te spesifik (seçici) tarifeleri gündeme getirmişti.[8] Ancak 1907 yılına kadar bir sonuç alamadı. Bu tarihte ihraç gümrükleri yüzde 11'e çıkarıldı.[9] Bu arada "raic ve kıymet esasına müstenid" *ad valorem* tarifelerin fiyat hareketlerini izleyemediği, kısa sürede rüsum oranlarının düştüğü gerekçesiyle "sıklet ve adede müstenid" *spesifik* tarifelere geçilmesi kararlaştırıldı. Bu ilke ışığında Almanya ile 26 Ağustos 1890 tarihinde bir ticaret sözleşmesi imzalandı. Ancak, bu sözleşmede değişik mal türlerine göre oranlar çok düşük tutulmuştu. Elde edilen ortalama gümrük resmi geliri ithal malı değerinin yüzde 11 dolayında oluştu. Diğer ülkelerde de benzer sözleşmelere gidil-

Matbaası, 1294, s. 272-275. İngilizce metin için bkz. "Convention of Commerce, etc. Balta Liman, August 16, 1838", *Treaties, etc. between Turkey and Foreign Powers 1535-1855*, Londra, 1855, s. 276-280.

7 1861-1862 ticaret sözleşmeleri için bkz. *Mecmua-i Muahedat*, c. 1; Aristarchi Bey (Grégorie), *Législation ottomane ou recueil des lois, réglements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, Quatrième partie; Droit international, Constantinople: Bureau du Journal Thraky, 1874. İngiltere ile imzalanan sözleşme için bkz. "Bin İki Yüz Yetmiş Yedi Senesi Sultan Abdülmecid Han hazretleri Zaman-ı Saltanatlarında İngiltere Devletiyle Ticarete Dair Akdolunan Uhudname-i Hümayun", *Mecmua-i Muahedat*, c. 1, s. 281-286.

8 Osmanlı Devleti'nde spesifik tarife 1883'te gündeme gelmişti. Babıâli, Avrupa ülkelerine yüzde 20 yi geçmemek üzere spesifik bir gümrük politikası uygulayacağını, karşılığında transit resmini kaldıracağını bir notayla bildirmişti. İzleyen gelişmeler için bkz. A. Heidborn, *Les Finances ottomans*, Viyana-Leipzig, 1912, s. 176-180; İbrahim Fazıl, *İktisat*, c. 2, İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1933, s. 118.

9 Yüzde 3 Gümrük Resmi Munzammı Hakkında Düvel-i Sitte-i Muazzama ile İmza Olunan İtilafname (5 Nisan 1323), *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 692-695; ayrıca bkz. Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden: E. J. Brill, 1964, s. 45.

mesi önerilmişse de her seferinde Babıâli'nin karşısına kapitülasyonlar çıkarılmış, serbest dış ticaret ilkelerine ters düşeceği gerekçesiyle spesifik tarife uygulamasına yanaşılmamıştı.

Oysa, uzun yıllardır Avrupa ülkelerinde spesifik bir gümrük politikası uygulanmakta, dış ticarette birçok kısıtlamalara gidilmekteydi. İngiltere 1846'ya kadar ülkeye tahıl ithalini yasaklamış, Fransa pamuk ipliği ve bez dokuma gibi maddelere uzun bir süre kapılarını kapamıştı. Benzer bir kısıtlama ve yasaklama politikasını Alman siyasal birliği öncesi "Zollverein" uygulamıştı. Avusturya'nın 1833'te yürürlüğe giren tarifesinde 69 kalem mal ithalatı yasak mallar listesine girmiş, 1.600 madde üzerine ağır gümrük resimleri konmuştu. Rusya'da ise 1833'de 300'ü aşkın malın ülkeye getirilmesi yasaklamıştı.[10] 19. yüzyılın son çeyreğinde Büyük Buhran'la birlikte koruyucu dış ticaret politikası tüm Avrupa ülkelerini sarmış, ithal gümrükleri yarışırcasına yükseltilmişti.

Dış ticarette sürdürdüğü liberal politika sonucu İngiltere'nin takdirini kazanmış olan Babıâli ise, yıllarca bu tür bir politikanın sakıncalarını görmezden geldi. "Mali bir gümrük siyaseti" güden Tanzimat yönetimi, serbest dış ticaret politikasıyla gümrük gelirlerini optimumda tutmayı düşlemişti. Bu nedenle gümrük rüsumunun yükseltilmek istenmesi çoğu kez mali kaygılardan kaynaklandı.[11] Mali kaygılarla izlenen gümrük politikası amacına ulaşmış, sürekli katlanan dış ticaret hacmi devlete önemli bir gelir kapısı açmıştı.

Serbest *versus* Koruyucu Dış Ticaret

19. yüzyıl Osmanlı iktisat yazınında liberalizm sürekli vurgulanmış,

10 Frank Edgar Bailey, *age*, s. 72-73.

11 İttihatçı iktisatçı Tekin Alp bu gerçeği şu satırlarla ifade ediyordu:

"Şimdiye kadar hükümet siyaset-i dahiliyesinde her vakit mali nokta-i nazarı göz önünde bulundurmuştur. Hükümet kesîr-i icraat ve teşebbüsâtı varidât-ı hazinenin tezyidi maksat ve gayesine matuf idi. Milli iktisadı kuvvetlendirmek ve netice itibariyle mükellefinin vergi hususunda kabiliyet-i tahammülünü tezyid etmek gibi esaslara lüzumu derecesinde ehemmiyet verilmemişti. Gümrük tarifesinde dahi şimdiye kadar aynı halet-i ruhiye hâkim idi.

Bizde gümrük resmi muhtelif tarihlerde tadilata uğramış fakat her vakit yalnız mali nokta-i nazar takip olunmuştur. Gümrüğün iktisadi tesiratı hiçbir vakit nazar-ı itibara alınmamıştır. Raic ve kıymet üzerine müesses eski gümrük tarifesinin vakit vakit mahdut bir saha dahilinde inip çıkmasında, bittabii yalnız mali nokta-i nazar hâkim olduğu gibi... ticaret muahedelerinin akdinde dahi müstehlikini himaye ve müstahsilini teşvik ve tergib etmek gibi maksat ancak ikinci derecede nazar-ı itibara alınmıştır." Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 28 (15 Eylül 1332), s. 1.

Sakızlı Ohannes Paşa,[12] Portakal Mikâil Paşa[13] gibi iktisadi ve mali konularda eli kalem tutanlar serbest dış ticaret politikasını benimseyerek ülkeler arasındaki gümrüklerin kaldırılmasını önermişlerdi. Yüzyılın sonunda Mehmed Cavid Bey liberalizmin savunusunu devralmış, Ricardo ve Bastiat'dan esinlenerek ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük ilkeleri ışığında uzmanlaşacakları ve ödemeler bilançosunun son kertede dengeleneceği görüşünü ileri sürmüştü.[14] 19. yüzyıl liberal dış ticaret görüşlerine ilk eleştiriler iktisatla doğrudan ilgileri olmayan gazeteci-yazar kesiminden geldi. Namık Kemal *Hürriyet* gazetesinde Osmanlı Devleti'nin sorunlarını irdelerken, sanayiin dış ticaret serbestliği yüzünden çöktüğünü belirtiyor, "devlet hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilan etti ki, memleketimizde sınaat ve marifet tamamıyla inkıraz halinde idi" diyordu.[15] Dönemin diğer bir gazetecisi Ahmed Midhat Efendi *Ekonomi Politik*[16] ve *Hallü'l-Ukad*[17] başlıklı yapıtlarında Adam Smith'in görüşlerini eleştiriyor, getirdi-

12 Sakızlı Ohannes, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1297. Sakızlı Ohannes kitabının "Sanayi-i Dahiliyenin Himayesi" başlıklı bölümünde (s. 286-310) "gümrük rüsumunun esasen tervici yoluyla dermeyan olunan delailin butlanı"ndan söz etmekte, "himaye usulü sanayi-i dahiliyenin terakkisini ve amelenin ıslah-ı halini müstelzim değildir, sanayide henüz ilerlememiş olan memalik hakkında dahi medâr-ı terakki addolunamaz" demektedir.

13 [Mikael Portakal Paşa], *İlm-i Usul-i Maliye*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Matbaası, 1301.

14 Mehmed Cavid, *age*. Cavid Bey "Beynelmilel Ticaret" başlıklı bölümde (s. 281-328) "usul-i himaye"ye karşı çıkıyor, F. List'in görüşlerini eleştiriyordu:

"List'in bir milletin hem zâri', ham sâni', hem tacir olmasına dair olan mütalaatı şayan-ı kabul olamaz. Çünkü her şey olmak kabil değildir. Bir memlekette sanayiin mütenevvi olmasına lüzum yoktur."

15 Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*, Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, no. 12, Temmuz 1962, (SBF Maliye Enstitüsü, Ankara), s. 40.

16 Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik*, İstanbul: Kırkanbar Matbaası, 1296. Dış ticaretle ilgili bölümler: İmtiyaz ve Himaye, s. 118-123; Servet-i Milliyemizin Esbab-ı İnkırazı, s. 115-135; Sanayi-i Dahiliyemizi Himaye, s. 110-135.

17 Ahmed Midhat, *Hallü'l-Ukad*, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1307. Ahmed Midhat bu kitapçığında Adam Smith'in "hürriyet-i mutlaka-i mübadele" ilkesinin sözde kaldığını belirtiyor, Türkiye gerçekleriyle bağdaşmayan bu tür bir politikanın iktisatçılarımızca el üstünde tutulmasını kınıyordu:

"Adam Smith'in serbesti-i mübadele usulü bugünkü günde umum Avrupa mekteplerinde ekonominin suret-i ahiresi olmak üzere tedris olunur. Fakat Avrupa hükümetlerinin hiçbiri nezdinde tatbik için kabul olunmamıştır. Hürriyet-i mutlaka-i mübadeleyi bugünkü günde Avrupa'da kabul edebilecek ne bir devlet ne bir millet yoktur. Her gün gazetelerde gördüğümüz himaye-i sanayi, muhafaza-i ticaret, nâhoşnudî-i amele vesaire mebâhisi bunu müeyyiddir.

ği ilkelerin ancak İngiltere gerçeğiyle bağdaşabileceğini ileri sürüyordu. Öte yandan İngiltere'nin bile serbest dış ticaret politikasını uygulamadığını kaydeden Ahmed Midhat, kanıt olarak bu ülkede şekerden alınan ağır gümrük resmini gösteriyordu. Mizancı Murad, "Usul-i Himaye ve Serbesti-i Mubadelat" başlıklı yazısında, serbest dış ticaret politikasının sanayii ve ticareti gelişmiş, yabancı ülke sanayii ve ticaretiyle rekabet edebilecek güçte ülkeler için uygun düşeceğini, Osmanlı Devleti gibi geri kalmış bir ülkede ancak "usul-i himaye"nin, diğer bir deyişle koruyucu bir dış ticaret politikasının ulusal çıkarlarla bağdaşacağını (muvafik-ı menâfii milliye) belirtiyordu. Mizancı Murad'a göre yerli sanayii (sanayi-i dahiliye) gözetici önlemler alınmazsa ülke yakın bir gelecekte "ecnebi pazarı"na dönüşecekti.[18]

Osmanlı düşün yaşamında serbest dış ticaret ilkelerine iktisat ilmi ışığında ilk eleştiriler 19. yüzyıl sonlarında, Musa Mehmetcanlıoğlu Akyiğitzade adlı Kazanlı bir göçmenden gelmişti.[19] Harbiye'de iktisat, o günkü adıyla "ilm-i servet" okutan Akyiğitzade, Friedrich List ve onun Fransa'daki uzantısı Paul Cauwès'in görüşlerinden esinlenmişti. Musa Akyiğitzade insanların iktisadi faydanın yanı sıra, siyasal ve ulusal çıkarların savunulması, ulusal örf ve âdetlerin korunması gibi manevi kaygılarla davrandıklarını, iktisadi fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddi servetten özveride bulunmak gerekeceğini, serbest pazar ulusun geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası izleneceğini kaydediyordu. Musa Akyiğitzade mutlak bir koruyuculuktan yana değildi. Bebek endüstri ya da çocuk endüstri ilkesini benimseyen Akyiğitzade, dışa karşı korunan işkolunda zamanla iç rekabetin oluşacağını, daha etkin bir üretime geçileceğini, bunun fiyatları düşüreceğini, sonuçta ithal mallarıyla kolaylıkla rekabet edebilecek bir sanayiin kurulabileceğini ileri sürüyordu.[20]

Adam Smith'in ekonomisini mekteplerde tedris etmek kiliselerde 'size en büyük fenalık edenleri ez-dil ü can seviniz, bir yanağınıza tokat vuranlara diğer yanağınızı da çeviriniz' diye verilen vaaz ü nasihatlere benzer. Bir fikr-i fenni bir kaide-i fenniye olmak üzre tedris edilir ama tatbiki lazım bir kanun suretinde değil.

Bizim mekâtib-i âliyemizde Adam Smith ekonomisinin güya bir kanun, bir düstur'ül-âmel suretinde telakki edilmesi teessüf-ü azîmi mucibdir." *age*, s. 190-191.

18 Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1979, s. 275.

19 Musa Akyiğitzade'nin yaşamı ve fikirleri için bkz. A[bdullah] Battal [Kaymaz], *Kazan Türkleri, Tarihi ve Siyasî Görüşleri*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1925, s. 195-196; "Musa Akyiğitzade", *Yana Milli Yul*, yıl 3, S. 11 (Ekim 1931), s. 12-13; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, c. 1, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1966, s. 343-352.

20 Musa Akyiğitzade, *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye

Akyiğitzade'ye göre, ülkelerin üretim güçleri eşit düzeyde olmadıkça, serbest pazarda güçlü zayıfı ezecekti. Biri tarım ülkesi, diğeri sanayileşmiş iki ülkeden ilki diğerine tabi olacaktı. Nitekim "çiftçi" İrlanda, sanayileşmiş İngiltere'ye bağımlıydı. Amerika Birleşik Devletleri tarım ülkesi iken koruyucu gümrük tarifeleri sayesinde sanayi ülkesine dönüşmüştü. Hindistan ise serbest dış ticaret politikası izlemiş, İngiliz mallarına açıldığı günden itibaren mahalli sanatını yitirmişti.[21] Musa Akyiğitzade, başlangıçta himaye usulüne başvurmadan sanayileşmiş tek bir ülkeye rastlanamayacağını savunuyordu. Osmanlı Devleti için de tek çıkar yol sanayileşmekti. *İlm-i Servet* adlı yapıtında "ticareti kendi kendine bırakmak mı, yoksa himaye etmek mi servet-i milliyece daha ziyade faidebahş olur" sorusuna Musa Akyiğitzade "terakki-i memleket için himaye lazımdır" yanıtını veriyordu.

1908'e değin birkaç gazete makalesi dışında büyük ölçüde ders kitaplarının sayfalarında yer alan koruyucu ya da serbest dış ticaret tartışması 1908 Devrimi ertesi dergi ve günlük gazetelerle kamuoyuna yansıdı. Artık soyut, kuramsal düzeyin ötesinde somut, Osmanlı özeline yönelik çözümler peşinde koşuluyordu. II. Meşrutiyetle birlikte serbest dış ticaret ilkeleri Cavid Bey'in önderliğinde İttihatçıların liberal kanadı ve Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası tarafından savunuldu. Ticaret erbabının hâkim olduğu Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası yayın organı *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde, yüksek gümrük resimlerinin pahalılığa yol açtığı, gümrük duvarlarıyla korunan işyerlerinde ücretlerde bir artış olsa dahi fiyat düzeyinin ücretlerden daha hızlı yükselmesi sonucu çalışanlara gerçek bir kazanç sağlamadığı ileri sürülüyordu. Hükümetlerin her şeyden önce hayat pahalılığını, o günkü tabiriyle "galâ-i es'âr"ı önlemeleri gerektiğini savunan oda, "serbesti-i mübadeleye ez can ü dil taraftar" olduğunu, koruyucu bir dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını kaydediyordu.[22] Selanik'te yayımlanan İttihat ve Terakki'ye yakın günlük *Progrès de Salonique* gazetesinde yer alan "Türkiye

Matbaası, 1316. Musa Akyiğitzade "Ticareti Kendi Kendine Bırakmak ve Himaye Etmek Bahisleri" başlıklı bölümde (s. 150-167) "sınaati milel-i garbiye-i Avrupaiye sanayii kadar henüz terakki etmemiş olan memalikçe usul-i himayenin ihtiyar olunması lüzumunu isbat" ediyordu.

21 Musa Akyiğitzade, *İktisat yahut İlm-i Servet: Azade-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, İstanbul, 1314, s. 61-62.

22 "Türkiye'de Gümrük Usulü ve Terakkiyat-ı İktisadiye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no. 1319 (3 Nisan 1326), s. 121. Gazete "fıkdan-ı rekabet tezâyüd-i fiyata sebep oluyor" diyor, koruyucu dış ticaret politikasının rekabeti önleyerek hayat pahalılığına neden olduğunu söylüyordu.

ve Serbest Dış Ticaret" adlı yazı dizisinde "usul-i himaye"nin aldatıcı vaatlerle ülke için ne denli olumsuz sonuçlar doğuracağı belirtiliyor, koruyucu gümrük tarifelerinin mal fiyatlarında artışa neden olacağı ve geçimin giderek güçleşeceği ileri sürülüyordu. Gazeteye göre, himayecilerin savunduklarının tersine, koruyucu bir dış ticaret politikası ulusal sanayii canlandırmayacak, istihdam düzeyinde ve devlet gelirlerinde bir artışa yol açmayacaktı. *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nda bu yazı dizisini yorumlayan Cavid Bey, yazarın tüm savlarını benimsiyor, "usul-i himaye amelenin en büyük düşmanıdır" diyordu.[23] Koruyucu gümrükler ardında ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanır, iki üç sermaye sahibi zengin edilir, ancak binlerce vatandaş yoksullaştırılırdı. Cavid Bey'e göre sermaye sahipleri, dış ticarette kısıtlamalar sonucu "vatandaşların zararına olarak zahmetsizce terakkiyat-ı ilmiye ve sınaiyeyi takip etmeksizin devamını isteyecek, böylece çarpık, cılız, rekabet gücünden zengin olmak tarikini" bulunca koruyucu gümrük tarifelerinin devamını isteyecek, böylece çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir sanayileşme politikası izleyeceklerdi. Oysa bilimsel yöntemlerle geliştirilecek tarım, ülkeyi servet ve refaha kavuşturmaya yetecekti. Osmanlı Devleti tarım ve ticarete ağırlık tanıyarak uygar ülkeler arasında yer alabilirdi. Sanayi de bu gelişme sürecinde "kendi kendine" doğardı.

Cavid Bey Mebusan Meclisi'nde "sanayi taraftarı değilim" diyordu. "Hiçbir zaman bu memlekette ileri gitmeyecek olan sanatları himaye gibi yapmacık bir vasıtaya ihtiyaç" olmadığını ileri süren devrin ünlü Maliye Nazırı, en küçük himayenin mal fiyatlarının yükselmesine yol açacağını, bir ülkede fiyatlar artarsa o ülkede yaşamın güçleşeceğini savunuyordu. Cavid Bey "memlekete sokulan eşyanın, suni vasıta ile fiyatlarını pahalılaştırdığınız vakit de memleketin yaşayışını güçleştireceksiniz ve bunun tepkisini bütün sanayide göreceksiniz" diyor, sonuç olarak işçilerin de yaşam koşullarının kötüleşeceğini söylüyordu.[24] Cavid Bey'e göre, en güçlü ulus mutlaka en çeşitli malı üreten, her şeyi yaparım iddiasında bulunan değil, herhangi bir malı öteki uluslardan daha ucuz, daha uygun koşullarla uluslararası piyasaya çıkaran ulustu. İşbölümü insanlığın en büyük ilerleme unsuruydu. Uluslararası işbölümünde Türkiye'nin payına tarım sektörü düşüyordu. Tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ülke toprakları en geniş biçimde işlenmeli, ekilmeli, biçilmeliydi. Cavid Bey, "işte benim için

23 Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 1, S. 2 (10 Kânunusani 1324), s. 272-273.

24 A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975, s. 332-334.

ideal budur" diyordu. İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey aynı görüşleri *Mülkiye* dergisinde de yineliyor, sanayileşmeden yana olanları duygusallıkla itham ediyordu. Cavid Bey'e göre, bir ulusun refah ve saadeti sanayileşerek değil, işbölümü gereğince doğanın kendisine bahş ettiği olanaklar ölçüsünde ve insanların becerisi doğrultusunda en uygun alanlara yönelerek artardı.[25]

Cavid Bey, "biz bugün de yarın da bir ziraat memleketiyiz" diyordu: Osmanlı sanayileşebilmek için ne sermayeye, ne de "ilim ve irfan"a sahipti. Osmanlı sanayileşmeye giriştiği takdirde gerek sermayeyi, gerekse beceriyi dışardan getirtmek zorunda kalacaktı. Gümrük duvarlarıyla korunacak yerli malların, yasaların koruyuculuğu ardında yaşayacak bir sanayiin Osmanlı için "boş bir hırs-ı gurur"u doyurmaktan başka bir yararı olmayacağını ileri süren Cavid Bey korunacak yerli sanayiin, rekabetten yoksun oluşu nedeniyle, Avrupa'daki benzerlerinin düzeyine yükselemeyeceğini savunuyordu. Sonuç olarak Osmanlı, "yerli malı" etiketi altında pahalı mal almaya zorlanacak, vatandaş geçim düzeyini düşürmek zorunda bırakılacaktı. Oysa Osmanlı, tarım bakımından pek elverişli bir konumda bulunuyordu. Tarıma elverişli toprakları, zengin madenleri, Osmanlı Devleti'ni kısa sürede tahıl ve maden ambarına dönüştürebilirdi. Toprak fiyatlarının ucuzluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü, birçok yörede fazla girdi kullanılmadan yüksek verim elde edebilme olanağı Osmanlı'dan yana koşullardı. Cavid Bey, bu arada tarımın pazara açılmasını sağlayacak demiryolu, yol, liman vb bayındırlık işlerine önem veriyor, yerli ve yabancı sermayenin sanayi yerine bu alanlara yönelmesi gerektiğini vurguluyordu. Doğanın Osmanlı'ya bahş ettiği tarım olanakları böylece değerlendirilebilir, Osmanlı tarımı kısa sürede dış pazarlara açılabilirdi. İşte bu nedenlerden dolayı Babıâli, sanayii korumak için ne bütçelere ödenek koymalı, ne de "yerli malı" etiketi altında vatandaşların bütçelerine ek yük getirmeliydi. Sermaye kendi yolunu kendi bulmalıydı, yönelimini hükümetlerin müdahaleleri olmaksızın piyasa göstergeleriyle saptamalıydı.

Cavid Bey'in liberal dış ticaret politikasına karşı muhalefet *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* saflarından yükseldi. 1907'de İzmir'de yayımlanmaya başlayan, 1908 Devrimi ertesi yönetim merkezini İstanbul'a taşıyan gazetede, "Cavid Beyefendi... bilâ kayd u şart serbesti-i ticareti iltizam buyuruyorsa da biz bu fikirde değiliz" deniyordu. Ilımlı bir koruyucu gümrük politikasından yana çıkılıyor, "bazı emval hakkında kâmilen serbesti-i ticaretin ve bazı mahsulat hakkında da usul-i himayenin tatbik

25 Selanik Mebusu Mehmed Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", *Mülkiye*, S. 1 (1 Şubat 1324), s. 26-29.

edilmesi" öneriliyordu. Gazete, çökmeye yüz tutmuş Osmanlı sanayiinin hükümetin himayesine muhtaç olduğunu ve tarımın da gelişmesi için bazı ürünlerin gümrük duvarlarıyla korunması gerektiğini savunuyordu.[26] *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, "filhakika memleketimiz bugün de, yarın da ziraat memleketi ise de bundan maksat ilanihaye Avrupa'ya hâdim mahsulat ihracıyla meşgul olacağız ve kendi mahsulatımızın mevadd-ı mamulesini her vakit beş on misli fiyatla satın alacağız demek" olmadığını, "memleketimizde ziraatın feyz ve terakkiye mazhar olması için sanayi-i ziraiyenin de teşekkül etmesi" gerektiğini ileri sürüyordu. Gazete, sanayileşmeye tarıma dayalı sanayi kollarından başlanması gerektiğini söylüyor, koruyucu politikanın aşırı boyutlara ulaştırılmasına karşı çıkıyordu. İsmail Safa, bu gazetede yer alan "Serbesti-i Ticaret ve Usul-i Himaye" başlıklı yazı dizisinde[27] Osmanlı ülkesi için liberalizm, himayecilik ya da "mutavassıt bir hatt-ı hareket" arasında bir seçim yapılması gerektiğini belirtiyor, ılımlı bir himayecilikte karar kılıyordu. List'in her ulusun bir "uzviyet-i iktisadiye" oluşturduğu, bir ulusun tüm ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için "hem tacir, hem zâri' [çiftçi], hem de sâni' [sanatkâr]" olması gerektiği savının doğru olmadığını ileri süren İsmail Safa, "sanayi-i dahiliyenin himayesi usulünden maksat millet ve memleketçe icra olunan sanayi, ticaret ve ziraat menafiini ecnebilerin rekabetine karşı muhafaza ederek terakkisini teshil ve teşvik etmekten ibaret" olduğunu söylüyordu. Bunun ise etkin bir gümrük politikasıyla gerçekleştirilebileceğini savunuyordu.[28]

Koruyucu bir dış ticaret politikasından yana yazılara dönemin diğer

26 "Muhasebe-i İktisadiye: Serbesti-i Ticaret ve Usul-i Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 3. sene, no. 1 (13 Mart 1325), s. 14-16.

27 İsmail Safa, "Ticaret-i Umumiye: Serbesti-i Ticaret ve Usul-i Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 2. sene, no. 26 (9 Teşrinisani 1324), s. 413-416; no. 27 (18 Teşrinisani 1324), s. 429-432; no. 28 (23 Teşrinisani 1324), s. 445-448; no. 30 (22 Şubat 1324), s. 470-472.*

28 İsmail Safa, yazı dizisinde Friedrich List'le ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu:

"... Almanya muktesitlerinden List'in atideki beyanatı mütalaa etmekle bundan elli, atmış sene evveline gelinceye kadar ezhân-ı ammede ceryan eden efkâr tezahür eder:

Mumaileyh bir eserinde diyor ki:

'Her kavim tam bir uzviyet-i iktisadiye teşkil etmelidir; bir millet kaffe-i ihtiyacatını tesviye etmek için hem tacir, hem zâri', hem de sâni' olmak iktiza eder. Ancak bu sayede kesb-i kemalât ederler." İsmail Safa, "Ticaret-i Umumiye: Serbesti-i Ticaret ve Usul-i Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 2. sene, no. 27 (18 Teşrinisani 1324), s. 429.

dergilerinde de rastlanıyordu.[29] Aynizade Hasan Talısin, *Mülkiye* dergisinde "Avrupa'da usül-i himaye hareketinin menşeleri"ni ayrıntılarıyla değerlendiriyordu.[30] *İstişare* adlı dergide Konstantin Efendi, Osmanlı gümrük politikasında kökten bir dönüşümün gerekliliğini savunuyor, yabancı ülkelerle bir an önce görüşme masasına oturarak Osmanlı Devleti'nin iktisadi bağımsızlığını sağlayacak şekilde yeni ticaret sözleşmeleri imzalanmasını öneriyordu. Ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir gümrük politikası olarak, Konstantin Efendi, "*ad valorem* usulünü terk ile tarife usulünü kabul etmekliğimiz" gerektiğini ileri sürüyordu.[31] Liberal dış ticaret politikasına karşı muhalefet Mebusan Meclisi'nde de gündeme geliyordu. Maliye Nazırı Cavid Bey'in liberalizmi Osmanlı sosyalist milletvekilleri tarafından sert bir biçimde eleştiriliyordu. İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi, Cavid Bey'in dış ticarette tüm serbestliğe taraftar olduğunu, oysa bu tür bir politikanın ülke çıkarlarıyla ve iktisadi bağımsızlıkla bağdaşmayacağını, Osmanlı Devleti için tek çözümün "mutedil bir himaye usulü"nü kabul etmek olduğunu vurguluyordu. Zohrap Efendi'ye göre, en ileri devletler, en aşırı ticaret serbestiyetine taraftar olan uluslar bile, en sonunda, ılımlı himayeciliği kabul etmişlerdi. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri 1866 tarihinden beri himayeci bir dış ticaret politikası gütmekteydi. İsviçre ve Almanya da benzer politikalar izliyordu. Kirkor Zohrap Efendi, Osmanlı üreticisinin yabancı rekabetine karşı pek güçsüz olduğunu belirtiyor, ilkel düzeyde olan Osmanlı sanayiini ve ülkenin tek zenginlik kaynağı olan

29 II. Meşrutiyet yıllarında *Halka Doğru* dergisi kapitülasyonlardan şu satırlarla yakınıyordu:

"Bizim hükümetimiz ... iktisatta himaye usulünü tatbik edemez. Gümrükleri istediği kadar artıramaz. Ecnebilere vaktiyle düşünmeyerek 'kapitülasyon' dedikleri imtiyazları vermişiz. Şimdi onların 'izni' olmadan gümrüklerimizi çoğaltamıyoruz. Onlar da kendi zararlarını düşünerek razı olmuyorlar. Razı olsalar bile zararlarını bize yükletirler. Verdikleri fazla gümrük parasını bize ödetirler." Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: En Büyük Eksiğimiz 1", *agd*, yıl 1, S. 6 (12 Mayıs 1329), s. 48.

30 Aynizade Hasan Tahsin, "Avrupa'da Usul-i Himaye Hareketinin Menşeleri", *Mülkiye*, c. 1, no. 4 (1 Mayıs 1325), s. 15-21.

31 Konstantin Efendi *ad valorem* yerine tarife usulünü şu satırlarla öneriyordu: "Binaenaleyh umur-ı iktisadiyede istiklal temin edecek surette ticaret muahedatımızın tecdidi için heman düvel-i ecnebiye ile müzakerata girişerek menâfi-i memlekete muvafık bir gümrük usulü tatbik ve icra ve ezcümle birçok nokta-i nazarlardan muzır olan *ad valorem* usulünü terk ile tarife usulünü kabul etmekliğimiz vecibedendir". "Gümrük rüsumu", *İstişare*, no. 24 (26 Şubat 1324), s. 1124. Konstantin Efendi'nin gümrük rüsumu yazı dizisi için bkz. Konstantin Efendi, "Gümrük Rüsumu", *İstişare*, no. 18 (14 Kânunusani 1324), s. 817-823; no. 20 (28 Kânunusani 1324), s. 916-922; no. 21 (5 Şubat 1324), s. 978-986; no. 24 (26 Şubat 1324), s. 1120-1124.

toprak ürünlerini korumak için ılımlı himayeciliği kabul etmenin zorunluluğuna değiniyordu.[32] Bu tür bir dış ticaret politikası benimsenmezse ülkenin sınırlı serveti yok olacak, "ecnebi kapitalistlerin, yabancı sermayecilerin tahakkümü" doğacaktı. Zohrab Efendi'ye göre, uzun zamandır izlenen serbest dış ticaret politikasının sonuçları ortadaydı: İstanbul ticaretinin yüzde altmış, yetmişi yabancıların eline geçmiş, İstanbul'da tüm mali işler yabancılar tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Maliye Nazırı Cavid Bey'in liberalizmini eleştiren Zohrap Efendi, "Avrupa hükümetlerinin düsturu göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektir" diyordu. Artık savaşla fetih dönemi son bulmuştu. Çağın savaşı iktisadi savaştı. Yabancıların iktisadi saldırılarına karşı gerekli önlemler alınmaz, ülkenin iktisadi savunma hatları yıkılırsa, Osmanlı toprakları tümüyle fethedilmiş sayılabilirdi. Zohrap Efendi'ye göre, yabancı sermayeye duyulan ihtiyaç mutlak teslimiyete dönüşmemeliydi. Yoksa böyle bir politika Osmanlı Devleti için yıkım olurdu.[33]

Bu arada, "serbesti-i ticaret/usul-i himaye" tartışması ötesinde, hemen hemen herkes "spesifik tarife usulü"nde birleşiyordu. Koruyucu dış ticaret yandaşları spesifik tarifeleri gümrük duvarlarıyla ülke ekonomisini dış rekabete karşı koruma aracı olarak görürlerken, serbest dış ticareti savunanlar, bu ilkeyle ters bir tutum içerisinde olan ülkelere karşı spesifik tarifeleri bir misilleme aracı olarak değerlendiriyorlardı. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, Osmanlı dış ticaretinin kapitülasyonlarla denetlendiğini, Babıâli'nin gümrük rüsumunu istediği gibi yükseltip düşüremediğini, buna karşılık Osmanlı mallarına mahreç olabilecek ülkelerin ağır gümrükler

32 A. Cerrahoğlu, *age*, s. 225-227.

33 "Usul-i himaye" II. Meşrutiyet yıllarında milliyetçiliğin bir göstergesi olarak ele alınacaktı. Müslüman-Türk ticaret erbabı tarafından yayımlanan ve "milli ticaret"ten yana olan *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, 19. yüzyılda "serbesti-i mübadele" görüşlerinin giderek gerilediğini, 20. yüzyıla gelindiğinde "bazı sebeplerden dolayı prensiplerini terk etmek istemeyen İngiltere, Hollanda, Danimarka, Felemenk hükümetlerinde ve kapitülasyonların tesir-i meşumu altında istiklal-i tammını idrak edemeyen hükümet-i Osmaniye'den maada Avrupa hükümetleri arasında serbesti-i mübadeleye sadık hiçbir devlet" kalmadığını kaydediyordu.

Ticaret-i Umumiye Mecmuası'na göre, himayecilik 19. yüzyılda "milliyet fikirlerinin birdenbire büyümesinden neşet etmişti": "Her millet kendi örf ve lisandaşlarını aynı hudud-ı siyasi içerisinde toplanmış, milli mefkûreleriyle muayyen bir gayeye doğru yükselmiş görmek istiyordu." "Her hükümet milli bir varlığı idrak etmek üzere yine 'milli bir iktisadiyat'a nail olmak lüzumunu hissetti." M(im). C(im)., "İktisadi Siyaset -1", *agd*, 1. sene, c. 1, S. 24 (27 Kânunuevvel 1333), s. 369-372. Yazı dizisinin devamı için bkz. 2. sene, S. 1/25 (3 Kânunusani 1334), s. 2-4; S. 2/26 (10 Kânunusani 1334), s. 17-19.

koyarak ihracatımızı sınırladıklarını kaydediyor, "bu yüzden sanayimizin ve servet-i milliyemizin ne derecede mutazarrır olduğunu izaha hacet görmeyiz" diyordu. Gazeteye göre, liberalizmin önde gelen savunucusu İngiltere bile yüksek gümrük resmi alarak bazı Osmanlı mallarına fiilen kapılarını kapamıştı. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası yayın organına göre, Babıâli yabancı ülkelerle spesifik tarife esası üzerinden ticaret sözleşmeleri imzalarsa, karşılıklı gümrük indirimlerine gidilebilir, "istihsalat ve ihracatımızın, servet-i milliyemizin terakkisi temin edilmiş" olurdu.[34]

34 *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* "memalik-i ecnebiye ile tarife esası üzerine muahedat-ı ticariye akdine muvaffak olduğumuz dakikada iktisadiyatımız, ticaretimiz için yeni bir devre-i inkişaf açılmış olacaktır" diyordu. "Siyaset-i İktisadiyemiz ve Ticaret Muahedeleri", *agg*, 26. sene, no. 1341 (4 Eylül 1326), s. 297.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"MİLLİ" DIŞ TİCARET VE DEVLET

Babıâli, gümrük politikasını uzun yıllar "mali" kaygılarla yönlendirmişti. II. Meşrutiyet yıllarında hükümet, giderek "iktisadi" amaçlara yönelik bir dış ticaret politikası izlemeye koyuldu. Maliye'nin gelir kaygısı ikinci plana kayıyor, ülke ekonomisinin gerektirdiği önlemler doğrultusunda yeni bir gümrük politikası gündeme geliyordu. O güne değin uygulanan "mali" gümrük politikası devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış, ancak mükelleflerin vergi ödeme gücü günden güne sınırlanarak devletin bir kalemde yükselen gelirleri diğer bir kalemde düşmüştü. Bu tür bir iktisat politikası sonuçta ülke ekonomisini olumsuz etkilemişti. Oysa yeni "iktisadi" gümrük politikası bazı gümrük gelirlerini düşürse de, tarım ve sanayii geliştirerek vatandaşların vergi ödeme gücünü giderek artıracak, gümrük gelirlerindeki düşüş diğer rüsum ve vergilerle giderilecekti.

"İktisadi" nitelikli koruyucu bir dış ticaret politikası II. Meşrutiyetle birlikte gündeme geldi.[1] Ancak dış ticaret politikasında yapılacak deği-

1 II. Meşrutiyetle birlikte günlük gazete ve dergilerde Osmanlı sanatkârının dış rekabete karşı korunması gereği sürekli vurgulanmıştı. Ancak kapitülasyonların bunu olanaksız kıldığı da kaydedilmişti. Örneğin *Halka Doğru* dergisi bu konuda şöyle yazıyordu:

"Esnaf pek çok çalışıyor; fakat maksatsız, hedefsiz, silahsız çalışıyor. Kendilerini için için yiyip bitiren bir mikrop var ki bir gün çürümüş, kurumuş bir ağaç gibi kalacaklar. Bu mikrop Avrupa'nın memleketimizde her an artan mamulatıdır ve hatta her gün çoğalan halkıdır.

Buna karşı iki şey düşünülüyor. Biri Avrupa'dan gelecek eşyaya çok gümrük resmi koymak, bu suretle satımlarına mani olmak; diğeri çalışmanın yolunu öğrenmek.

şiklikler için atılması gereken ilk adım kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Bu nedenle Friedrich List'in görüşlerinden kaynaklanan ve kısmen sanayileşmeye yönelik bir iktisat politikası, "milli iktisat" görüşlerinin vurgulandığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanmaya sokulabildi. 9 Eylül 1914 günü kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Aynı ay gümrük rüsumu yüzde 15'e çıkarıldı.[2] Haziran 1915'te ithal gümrükleri savaş süresi boyunca yüzde 30'a yükseltildi.[3] Ancak ithal gümrüklerini artırmak yeterli değildi. Spesifik (seçici) tarifeler benimsenmeksizin koruyucu bir gümrük politikası izlenemezdi. 1916 Martında o güne değin izlenen dış ticaret politikası kökten bir dönüşüme uğradı. *Ad valorem* yöntemi kaldırılarak "Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun"la spesifik yeni bir gümrük düzenine geçildi.[4]

Spesifik tarifeler, mali kaygılarla da olsa, uzun yıllardır Babıâli'nin gündeminde bulunuyordu. Almanya ile 1890'da imzalanan ticaret sözleşmesi bu nitelikteydi.[5] İkinci Meşrutiyetin ilk yıllarında Avusturya hükümetiyle "tarife usulü" uygulanması üzerine bir protokol imzalanmış, görüşmelere başlamak için hazırlıklara girişilmişti. 1911 bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Nazırı Cavid Bey, "iktisat nokta-i nazarından, usul-i maliye nokta-i nazarından fena olan şimdiki kıymet usulü yerine gümrük rüsumunun eşyanın sıkleti, vezni üzerinden alınması sureti"nin benimseneceğini söylüyordu.[6] Ancak kapitülasyonlar kaldığı sürece Babıâli bu tür bir gümrük politikasını uygulamaya olanak bulamayacaktı.

Mart 1916'da çıkarılan "Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun" gereğince Eylül 1916'dan itibaren gümrük resminin eşyanın sıkleti, diğer bir deyişle fiziki ağırlığı üzerinden alınması kararlaştırıldı. Yasayla birlikte yayımlanan tarife 30 bölümde 773 tarife numarası ve 1193 istatistik pozisyon içeriyordu. Böylece ayrıntılı, seçici bir tarife oluşturulmuş, *ad valorem* tarifenin uygulanması sırasında ortaya çıkan ve yüksek rüsum ödemesi gereken bir malın tarifede daha düşük rüsumlu bir başka mal gibi gösterilmesi ya da yorumlanması sonucu doğan vergi kaybı önlenebilmişti.[7] Ancak savaşı izleyen ilk iki yılda ithal fiyatlarının yüzde 23 ve yüzde 25 dolaylarında artması vergi oranlarının düşmesine neden oldu.[8]

Yeni gümrük yasasının gerekçesinde hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan malların himaye edileceği, ithal olunacak benzerlerine ağır resim konduğu belirtiliyordu. Doğmakta olan ve gelişme potansiyeli gösteren sanayi kolları dış rekabetten korunacaktı. Temel ihtiyaçları karşılayan mallara, halkı güç durumda bırakmamak için ılımlı bir ithal rüsumu kondu. Talebi karşılayabilecek ölçüde üretilebilmesi zaman gerektiren mallar için, ilerde gerektiği ölçüde yükseltilmek koşuluyla, düşük bir resim saptandı. Tarımsal üretim dış rekabete karşı tümüyle korundu. Kaçakçılığı kolay olan mücevher ve benzeri mallardan çok düşük bir resim alınması kararlaştırıldı.[9] Yeni gümrük tarifesini hazırlayan komisyon üye-

Bunlardan birincisi bizce kabil değildir. Çünkü bir ulu hükümdarımız, Fransa kralı ayağına düştüğü sırada bazı haklar ihsan etmişti. Sonradan gelen padişahlarımız bu müsaadeleri genişlettiler. Zayıfladığımız zaman da bunların ismi 'muahede' oldu. Şimdi o ihsanlarımızla ellerimizi bağladılar." F(e)., "Esnaf İçin Terakki Yolları-5", *agd*, yıl 1, S. 40 (9 Kânunusani 1329), s. 315.

2 Gümrük Resminin Tezyidi Hakkında Kanun-ı Muvakkat (7 Eylül 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 1276-1277.

3 İthalat Resminin Tezyidi Hakkında Kanun-ı Muvakkat (18 Mayıs 1331), *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 610.

4 Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umumiye (10 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 778-852; *Gümrüklerce Sıklet-i Eşya üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umumiye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332. Yeni tarifenin önemini Tekin Alp şu satırlarla vurguluyordu:

"Şimdiye kadar hükümet siyaset-i dahiliyesinde her vakit mali nokta-i nazarı göz önünde bulundurmuştur. Hükümetin kesîr-i icraat ve teşebbüsatı varidat-ı hazinenin tezyidi maksat ve gayesine matuf idi. Milli iktisadı kuvvetlendirmek ve netice itibariyle mükellefinin vergi hususunda kabiliyet-i tahammülünü tezyid etmek gibi esaslara lüzumu derecesinde ehemmiyet verilmemişti...

Yeni tarife ile... kapitülasyonların esaretinden fiilen halas ve müstakil bir siyaset-i maliyeye mazhar olduğumuz gibi gümrük siyasetinin mahiyeti dahi büsbütün değişecektir. Şimdiye kadar gümrüklerde yalnız hazine-i devletin menâfii gözetildiği halde bundan böyle en ziyade milli iktisadın menâfii gözetilecektir."

Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 28 (15 Eylül 1332/1916), s. 1-2.

5 Almanya İmparatorluğu ve Prusya Krallığı ile Devlet-i Âliye-i Osmaniye Beyninde Mün'akit Ticaret ve Seyr-i Sefain Muahedesi (26 Ağustos 1890), *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 728-737.

6 *Maliye Nazırı Selanik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tabıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiye'ce Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327, s. 105.

7 Aynizade Hasan Tahsin *ad valorem* gümrük sisteminin sakıncasını şöyle açıklıyordu:

"Her nevi eşyanın kıymetini suret-i sahihede tayin ve takdir hususundaki imkânsızlık nazar-ı dikkate alınınca gümrüklerde elyevm cari olan usul-i mezkûrenin selameti kendiliğinden tezahür eder. Çünkü takdir-i fiyat için alakadaranın beyannameleri ile iktifa edilse ve hatta orijinal faturalar ibrazı usul ittihaz edilse bile hazine-i hükümet için yine bir teminat-ı kaviye mevcut değildir." Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 4.

8 Orhan Kurmuş, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı*, s. 183.

9 Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 3-5.

lerinden Darülfünun Hukuk Fakültesi ulum-i iktisadiye ve maliye müderrisi, Maliye Nezareti Müsteşarı Hasan Tahsin Bey, Babıâli'nin o güne değin gümrüklerde yalnız "mali nokta-i nazarı" takip ettiğini, yeni gümrük tarifesiyle "ziraat ve sanayi-i mahalliyeyi himaye etmek" amacını güttüklerini, ancak ülkenin "sanayie olan istidadı"nı göz önünde bulundurarak topyekûn bir koruyucu politikaya başvurmaktan kaçındıklarını belirtiyordu.[10] Babıâli, yeni gümrük tarifesini sekiz yıl geçerli olmak üzere düzenlemişti. Mebusan Meclisi, dost ülkelerle gümrük sözleşmeleri imzalamadan ve savaş ertesi oluşacak iktisadi düzen açıklık kazanmadan uzun bir süreyi kapsayacak genel bir tarifenin yayımlanmasını sakıncalı bulmuş, bu süreyi üç yıla indirmişti.

İttihatçılar için yeni gümrük tarifesi iki açıdan önem taşıyordu: İlk olarak siyasal yönden "harice karşı istiklal-i iktisadiyemizin" kazanılması için böyle bir tarife zorunlu görülüyordu.[11] Öte yandan yeni gümrük tarifesi Osmanlı ülkesinde uygulanagelmekte olan iktisat politikalarında önemli bir dönüşümü simgeliyordu. O zamana değin Babıâli aldığı kararlarda "mali" kaygıları ön planda tutmuş, Hazine gelirini artırmaya yönelik bir mevzuatı yeğlemişti. "Milli iktisat"ı güçlendirme ve devlet varidatını dolaylı bir biçimde, yani mükelleflerin vergi ödeme gücünü yükselterek artırma yoluna gidilmemişti. Osmanlı toplumunda üreticiyi özendirmeye yönelik önlemler ancak ikinci planda yer almıştı. İttihat ve Terakki, yeni gümrük tarifesiyle, bundan böyle "en ziyade milli iktisadın menâfii"nin gözetileceğini kaydediyordu.[12] O güne değin uygulanmakta olan "mali"

10 Yeni gümrük tarifesini hazırlayan komisyon şu kişilerden oluşuyordu: Maliye Müsteşarı Hasan Tahsin Bey (Başkan), Rüsumat Müdür-i Umumisi Sırrı Bey, Ticaret Müsteşarı Edhem Bey, Hariciye Nezareti Umur-ı İdariye Şubesi Müdürü Suad Bey. "Yeni Gümrük Tarifesi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no. 1601-1602-1603 (29 Ağustos, 5 Eylül, 12 Eylül 1331), s. 258.

11 Zinetullah Nuşirevan *Türk Yurdu* dergisinde yeni gümrük tarifesinin ve İhracat Heyeti'nin "iktisadi hayatta harice karşı müdafaa-i milliye esasını" teşkil ettiğini söylüyor, "Osmanlı Türkleri gibi iktisaden ve malen zayıf olan bir cemiyetin böyle himaye esaslarına ilticası artık mütefekkirlerin ekseriyeti tarafından en tabii hareketlerden ve en mübrem ihtiyaçlardan addolunmaktadır" diyordu. Z(e). N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *agd*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 190-191.

12 Tekin Alp "iktisadi" gümrük politikasının ülke ekonomisiyle uyum içerisinde olacağını kaydediyordu:

"Malum olduğu vechile gümrük siyaseti her yerde dahili siyaset-i iktisadiye ile pek sıkı bir surette alakadardır. Bu iki siyaset hiçbir vakit birbirinden ayrılamazlar. Dahilen en ziyade ziraatın terakkisine atf-ı ehemmiyet ile bütün mesai ve ihtimamatını bu cihete hasreden devlet gümrük siyasetinde başka nokta-i nazar takip edemez. Rüsum-i mania veya rüsum-i mümtazesini mutlaka ziraatın terakkisine hâdim olacak surette uydurur. Dahili siyaset-i iktisadiye en ziyade sanayiin terakkisi hedef ittihaz olunursa gümrük siyasetinde de aynı hedefe doğru yürümek icap eder." Tekin Alp, "Milli İktisada Doğru: Ticaret Muahedeleri-3, Türkiye-Almanya Ticaret Muahedesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 19 (23 Haziran 1332), s. 1-4.

gümrük politikası devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış, ancak, mükelleflerin vergi ödeme gücü günden güne sınırlanarak devletin bir kalemde yükselen gelirleri diğer bir kalemde düşmüştü. Böyle bir iktisat politikası sonuçta ülke ekonomisini çökertmişti. Halbuki yeni "iktisadi gümrük siyaseti" bazı gümrük gelirlerini düşürse de, ziraat ve sanayii geliştirerek vatandaşların vergi ödeme gücünü giderek artıracak, gümrük varidatındaki düşüş diğer rüsum ve vergilerle giderilecekti. Böylece Osmanlı ekonomisi gelişirken Hazine girdileri de koşut olarak artacaktı.[13]

Yeni Gümrük Tarifesi ve Eleştiriler

Yeni gümrük tarifesi Avrupa'nın birçok ülkesinde eleştirilere uğramış, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkilere kapılarını kapadığı öne sürülmüştü. Genellikle tarifede aşırı vergilenmiş mallar olduğu, bunun Osmanlı ekonomisini güç durumda bırakacağı söyleniyordu.[14] Eleş-

13 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası bu tür bir yaklaşımın tüm ülke ekonomisi için geçerli olduğu kanısındaydı. Dış ticarette olduğu gibi iktisadi yaşamın diğer alanlarında da mükellefin çıkarı gözetilirse, ülke ekonomisini geliştirici önlemler alınırsa, devlet hazinesi bundan dolaylı olarak yararlanırdı:

"Hazine-i devletin hukuku menâfi-i umumiyeye hâdim tedâbir ile daha iyi muhafaza edileceğine şüphe yoktur. Mükellefin menâfiini tervic eylemek elbette hazinenin de menâfi-i hakikiyesini tervic demektir.

Devr-i sabıkta Maliyenin endişesi sırf halktan para çekmekti. Bunun neticesi gözlerimizin önündedir.

Meşrutiyet Maliyesi şüphesizdir ki mazinin bu hatalarını tekrar etmekten tehâşî ve hazine-i maliyeye girecek muvakkat bir fazla için menâfi-i ammeyi ve dolayısıyla hazine-i devletin hakiki menâfiini kale almamaktan tevakki eyleyecektir. "Teşvik-i Sanayi Kanunu", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1536 (31 Mayıs 1330), s. 371.

14 Tarifenin hazırlanışı sırasında önerilerde bulunan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, "şimdi memleketimizin şerait-i tabiiye ve iktisadiyesine muvafık olmayan sanatları ihya maksadıyla usul-i himayenin onlar hakkında tatbikini iltizam edenlerin fikri beyhudedir" diyor, bu tür bir dış ticaret politikasının temel sakıncası olarak tüketicilerin karşılaşacakları yaşam pahalılığını gösteriyordu:

"Mesela Türkiye'nin şerait-i iklimiye veya iktisadiyesi ile revacyâb olmayan mahsulat veya masnuattan bir şey hakkında himaye vaz' edilmesi bu metaın kıymetini tezyide bais olarak müstehliklerin zararını intac eylemekten başka bir şeye yaramaz. Ve halkı bu gibi şeylere teşvik etmek iflası muhakkak bir işe girişmek gibidir." "Türkiye'de Usul-i Himaye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1623 (30 Şubat 1331), s. 17-18.

tirilen resimlerden ilki şeker ithalatına konan yüzde 30-40 oranındaki vergiydi. Oysa Babıâli o sıralarda şeker ihtiyacını gidermek için Osmanlı topraklarında şeker fabrikaları kurmayı düşünüyordu. Nitekim İktisadiyat Meclisi'nde bu doğrultuda karar alınmıştı. Yeni gümrük tarifesi de ülkede şeker üretimini özendirmek amacıyla şeker ithalatını yüksek vergilendirmişti. Avrupa'da bazı çevreler şekere konan resmi gerçekçi bulmuyor, uzman raporlarına dayanarak, iklim koşulları nedeniyle Osmanlı topraklarının pancar ekimine elverişli olmadığını savunuyorlardı.[15] Öte yandan, buğday, kokoroz, arpa, pirinç gibi ürünlerin ithalatına konan yüzde 25 ile 60 arasındaki gümrük resminin ülke tarımını çarpıtacağı, koruyucu tarifeye güvenen üreticinin tütün, pamuk gibi dünya piyasasında rekabet gücü olan ihraç ürünlerini bırakıp iç piyasaya dönük tahıl üretimine yöneleceği ileri sürülüyordu.

Bu arada yeni gümrük tarifesini olumlu karşılayan çevrelere de rastlanıyordu. Almanya Türk Yurdu Türk-Alman İktisadi Sorunları Genel Sekreteri Carl Anton Schaefer, "memleketimiz için yegâne çare-i selamet ithalatı mümkün derece tenkis ve ihracatı mümkün derecede tezyid etmekten ibarettir" diyordu. Dr. Schaefer yeni Osmanlı gümrük tarifesini genel hatlarıyla savunduktan sonra bazı gümrükleri yüksek bulduğunu belirtmekten de kaçınmıyordu. Örneğin Türkiye daha uzun yıllar pirinç ihtiyacını dışardan karşılayacaktı. Yeni tarifede yer alan yüzde 32'lik gümrük resminin tüketiciyi de güç durumda bırakmaktan başka bir sonucu olamazdı. Nitekim Almanya pirinçten yüzde 19'dan fazla gümrük almıyordu.[16] Dr. Schaefer'in tarifede eleştirdiği diğer bir kalem petrole konan yüzde 40'lık rüsumdu. Schaefer'e göre, Osmanlı topraklarındaki petrol yatakları kısa sürede değerlendirilemeyecek, alınan gümrük resmi tüketiciye yansıyacaktı. İttihatçılar ise Dr. Schaefer'in yönelttiği eleştirileri paylaşmıyorlardı. Verdikleri yanıtta, kısa sürede ülke ihtiyacını giderecek ölçüde pirinç üretilemeyeceğinin yadsınamayacağını, ancak yüksek rüsum sayesinde ülkede pirinç fiyatlarını yükselterek, bir süre için tüketici güç durumda kalsa bile üreticinin özendirileceğini belirtiyorlardı.[17] Böylece "milli iktisat" döneminde, tüketiciden ülke çıkarları uğruna bir özveride

15 Tekin Alp, "Milli İktisada Doğru: Yeni Ticaret Muahedeleri -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 16 (2 Haziran 1332), s. 1-2; "Yeni Tarifeler", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1644 (2 Temmuz 1332), s. 161-163.

16 Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", *İktisadiyat Mecmuası*, 1. yıl, S. 28 (15 Eylül 1332), s. 1-2.

17 Bu sırada Konya Ovası'nda "numune pirinç tarlaları" açılmıştı. "Havadis-i Dahiliye: Konya Ovasının İrvası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1650 (6 Ağustos 1332), s. 207.

bulunması bekleniyordu. Öte yandan İttihatçılara göre, bu tür yüksek gümrük vergilerinden devlet maliyesi de yararlanmış olacaktı. Nitekim petrole konan yüzde 40'lık rüsum mali gerekçelerle önerilmişti. Her ne kadar spesifik tarifelerle gümrük politikasında kökten bir dönüşüme gidildiği, yeni tarifenin iktisadi kaygılarla hazırlandığı belirtilmişse de, gümrük vergilerindeki "mali nokta-i nazar" tümüyle göz ardı edilemezdi. Kaldı ki yeni gümrük tarifesi Babıâli'nin son sözü değildi. Rüsumat Müdür-i Umumisi Sırrı Bey'in açıklamalarına göre, tarifedeki rakamlar azami oranları oluşturuyordu. Bazı vergiler yabancı ülkelerle yapılacak ticaret sözleşmelerinde yeniden ele alınabileceği gibi, tarifede de ileride düzeltmelere gidilebilirdi.

Devlet Müdahalesi ve İhracat Heyeti

Birinci Dünya Savaşı yıllarında dış iktisadi ilişkiler büyük ölçüde sekteye uğramıştı. Öte yandan ülkenin ihtiyaç duyduğu bazı tahıl ürünlerinin ve stratejik maddelerin ihracını yasaklamak gerekiyordu. İttihatçılar savaşan diğer ülkelerdekine benzer bir uygulamaya giderek ihracatı devlet denetimine aldılar.

Babıâli, diğer iktisadi kararlarda olduğu gibi bu alanda da Almanya'yı örnek aldı. 14 Eylül 1916 günlü geçici yasayla[18] ve onu izleyen tüzükle[19] bir ihracat heyeti kurdu. Tüzükte, ihracatı serbest ve kısıtlı ya da yasak olan mallar iki başlık altında toplanmıştı. Yasaya göre, ihraç edilecek mallar için bir ihraç vesikası gerekiyordu. Bu belge İhracat Heyeti'nce verilecekti. İstanbul'da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden yetkili bir kişinin başkanlık edeceği heyetin üyelerinin yarısı Vekiller Heyeti'nce saptanacak, diğer yarısı tüccar tarafından seçilecekti. İhracat Heyeti'nin vilayet ve müstakil liva merkezleriyle kazalarda faaliyetlerini yürütecek tali heyetler kurulacaktı. En yüksek mülkiye memurunun başkanlığı altında toplanacak olan tali heyet, mülki birim idare meclisinin seçilmiş bir üyesi ve yörenin seçkin bir tüccarından oluşacaktı.

Babıâli'nin İhracat Heyeti'ne karşılık, merkezi Avrupa devletleri İstanbul'da satın alma örgütleri kurmuş ve Türkiye'den aldıkları malları bu kuruluşlar aracılığıyla ithal etmişlerdi. Almanya'ya ihraç edilen malların bedelleri Alman hazine tahvili karşılığı tedavüle çıkarılan kâğıt paradan Almanya'ya tahsis edilmiş meblağlarla ödenmişti. Bu işlemlerin hesabı

18 Dersaadet'te Bir İhracat Heyeti Teşkili Hakkında Kanun-ı Muvakkat (1 Eylül 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1285-87.

19 İhracat Heyeti Teşkiline Mütedair 16 Zilkade 1334 (1 Eylül 1332) Tarihli Kanun-ı Muvakkatın Tatbikatı Hakkında Nizamname (12 Eylül 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1305-1310.

Deutsche Bank'ın İstanbul şubesinde tutuluyordu. Öte yandan savaş yıllarında toplam ithalatın yüzde 90'ı Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan gerçekleşmiş, ödemeler Osmanlı Devleti'nin Berlin'de, Deutsche Bank nezdindeki hesabına işlenmek suretiyle yürütülmüştü.[20]

İhracat Heyeti'ni oluşturan yasa Mebusan Meclisinde kapsamlı tartışmalara yol açtı. İttihatçılar bu yasayla dış ticareti devlet denetimi altına almış oluyorlardı. Bu ise Tanzimatla birlikte benimsenen liberal dış ticaret politikasıyla bağdaşmıyordu. Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, Mebusan Meclisi'ndeki bir konuşmasında, savaş bittikten sonra da Babıâli'nin ithalat ve ihracatı "kendi milli iktisadı nokta-i nazarından" denetim altında tutmaya mecbur kalacağını söylüyordu. Mustafa Şeref Bey, İhracat Heyeti'nin "âtîde vücuda gelecek diğer bir müessesenin" başlangıcı olduğunu ileri sürüyor, 1917 Ekim Devrimi ertesi Ukrayna'da dış ticaretin örgütlenmesindeki gelişmelere dikkati çekiyordu.[21] Maadin Umum Müdürü Celal Bey de Mustafa Şeref Bey'in görüşlerini paylaşıyordu: Osmanlı lirasının dış değeri ticaret bilançosunun savaş yıllarında lehte oluşu nedeniyle korunmuştu. Barış ertesi ticaret yolları açılacak, tüketilmiş stoklar yenilenecek, ithalat büyük ölçüde artacaktı. "Harpten sulha geçerken" başlıklı yazısında Celal Bey, Osmanlı lirasının değerini korumak için barış ertesi ithalat ve ihracat arasında bir denge oluşuncaya değin hükümetin ithalatı "murakabe" altında tutacağını söylüyordu.[22] Öte yandan Babıâli'nin savaş ertesi ihracat için de önlemler alması gerekiyordu. Savaş yıllarında tütün, afyon, palamut, meyan kökü, gülyağı, hayvansal ürünler vb ihraç mallarında büyük stoklar oluşmuştu. Bu malların ihracıyla uğraşan çoğu tüccar savaş yıllarında dağılmış, eski pazar ülkelerin durumları büyük ölçüde değişmişti. Celal Bey'e göre, söz konusu ihraç mallarının "kendi haline bırakılması" doğru değildi. Hükümet eldeki stokları saptayacak, Osmanlı şehbenderleri aracılığıyla bu mallara pazar bulacaktı.

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihatçı hükümetin serbest piyasa mekanizmasına bir diğer müdahalesi kambiyo işlemlerinde görülmüştü. Babıâli, giderek kâğıt para rejiminin benimsenişi ve bu rejimin altın para rejimi kambiyosunda görülen istikrardan yoksun oluşu nedeniyle Osmanlı lirasının dış değerini korumak kaygısıyla kambiyo işlemlerine müdahale etmiş, Almanya'dakine benzer bir biçimde, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nu kurmuştu. Komisyon günlük resmi kambiyo rayiçlerini saptamış, spekülatif nitelikteki para transferlerini önleyerek, fiili kambiyo piyasasına istikrar kazandırmıştı.[23]

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun kuruluşuna değin Osmanlı Devleti'nde kambiyo işlemlerine bir kısıtlama getirilmemiş, ara sıra yabancı paraların değerlerini belirleyen tarifeler çıkarılmışsa da, madeni sikkeler Galata ve Pera bankerlerinde, köşebaşı sarraflarında genellikle içerdikleri değerli maden oranında değişim görmüşlerdi. Yıllar ilerledikçe giderlerini karşılamakta güçlük çeken Osmanlı Devleti, vezin ve ayarı düşük para kesmiş, ancak bu "zayıf akçe"ler Osmanlı para piyasasında yeni kambiyo rayiçlerini bulmakta gecikmemişti. 1840'lı ve 1850'li yıllarda Babıâli'nin kâğıt para deneyi, Osmanlı kaimesi üzerinde ilk kez spekülatif girişimlere yol açmıştı.[24] İthalat yapılıyor görünümü vererek, yarı resmi Bank-ı Dersaadet aracılığıyla düşük değerli kaimeyi saptanan resmi kurdan (1 İngiliz lirası=110 Osmanlı kuruşu) dış ülkelere transfer ettiren birtakım tüccarlar, aradaki farkı devlete ödetip yabancı para alıyor, bunu serbest piyasada resmi değerinin dört beş katına bozdurup elde ettikleri kaimeleri tekrar hayali ithalata yatırarak büyük kazanç sağlıyorlardı.

Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kuruluşu sırasında alınan borçla haksız kazançlara neden olan kaime piyasadan çekilmiş, banknot çıkarma yetkisi bu bankaya verilerek, 1 İngiliz lirası=110 Osmanlı kuruşu esası üzerinden Osmanlı parasına tekrar istikrar kazandırılmak istenmişti. Ancak bu kez yürürlükte olan çift metal sistemi sorun yaratmış, Babıâli'nin dünya değerli maden rayiçlerinden farklı olarak gümüşe yüksek değer takdir etmesi nedeniyle dışardan gümüş getirilerek altına dönüştürülmeye başlanmıştı. Fakat halk arasında altının gömü oranının yüksek oluşu ve cari ödemelerde büyük ölçüde gümüş kullanılışı nedeniyle dışarıya altın sızması sınırlı kalmıştı. Bu arada gümüşün Avrupa'ya oranla prim yapması nedeniyle Osmanlı topraklarındaki elçilikler, konsolosluklar ve yabancı tüccarlar dışarıdan külçe getirtip Darphane'de sikke kestiriyor ve giderini bu gümüş paralarla ödüyorlardı.

20 Vedat Eldem, "Cihan Harbi'nin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 382.

21 "Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in İhracat Heyeti Münasebetiyle Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, 2. sene, S. 12/36 (21 Mart 1334), s. 199.

22 Celal, "Harpten Sulha Geçerken", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 58 (21 Haziran 1333), s. 2.

23 Kambiyo Muamelesinin Suret-i İcrasına Dair İrade-i Seniye (23 Ağustos 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 711-714.

24 Roderic H. Davison, "The First Ottoman Experiment With Paper Money", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, der. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1910, s. 243-251.

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllardır yürürlükte olan çift metal sisteminden ilk ayrılma girişimi 1878 yılında görüldü. Babıâli bu tarihte yalnız devlet adına ve hesabına Darphane'de gümüş sikke basımına karar verdi. Ancak, "evvelce teslim edilmiş külçeler bulunduğu" gerekçesiyle bu karar bir süre yürürlüğe konamamıştı. Bu sıralarda dünya piyasalarında gümüş büyük değer kaybına uğruyor, çift metal sisteminin yol açtığı spekülasyon giderek geniş boyutlara ulaşıyordu.[25] 1879'da çıkarılan Meskûkât Kararnamesi altını para birimi olarak kabul etmiş, gerek devlet, gerekse özel kişiler hesabına gümüş sikke kesimini durdurmuştu. Görüldüğü gibi Meskûkât Kararnamesi'nin hedefi altın standardını kurmaktı. Ancak kararnamede gümüşe kabul haddi konulması unutulmuş, böylece büyük ödemelerde gümüş sikke kullanılmasına olanak sağlanmıştı. Darphane'de gümüş külçeleri paraya çevirme olanağını bulamayan spekülatörler, kararnamedeki bu açıktan yararlanmışlar, dışarıda kestirdikleri taklit gümüş sikkeleri Osmanlı topraklarına kaçak sokarak maden değerlerindeki farktan doğan kazançlarını sürdürmüşlerdi.

Osmanlı para rejimi, yukarıda belirtildiği gibi, Birinci Dünya Savaşı yıllarına değin altın standardına özgü bazı nitelikleri taşımakla birlikte, fiilen koşulları eksik bir topal çift metal sistemi oluşturmuştu. 8 Nisan 1916 günlü Tevhid-i Meskûkât Kanunu ile Osmanlı parası altın sikke rejimine girdi. Sikke adedi sınırlandırıldı, gümüş ve nikel paralar için kabul haddi kondu. Ancak bu kez de evrak-ı nakdiye diye adlandırılan kâğıt para yeni bir spekülatif kazanç kapısı açtı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaşan ülkelerin paraları sürekli değer yitiriyor, buna karşılık İsviçre Frankı, Felemenk Florini, Amerikan Doları gibi tarafsız ülke paraları değerleniyordu. Osmanlı Lirası da müttefik Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan paralarına karşı değerini korurken, hatta ufak da olsa değer kazanırken, tarafsız ülke paraları karşısında sürekli düşüyordu. Örneğin 1916'da 1 Osmanlı Lirası 22 İsviçre Frankıyla değiştirilirken bir yıl sonra, karşılığında ancak 12 Frank veriliyordu. Osmanlı lirasının dış ticari ilişkilerin son derece sınırlı olduğu bir dönemde tarafsız ülke paraları karşısında değer yitirişinin temel nedeni, servetlerini savaş sırasında güvence altına almak isteyen ya da savaş enflasyonunun aşındırmasından korumaya çalışan Osmanlıların ve Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların, ellerindeki her gün gerçek değerl düşen kâğıt paraları İsviçre Frankına dönüştürmeleriydi. Babıâli, İsviçre'yle ticari ilişkiler çok sınırlı olsa da bu

25 Osmanlı para sistemi ve karşılaşılan sorunlarla ilgili olarak bkz. Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap: Meskûkât, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331, s. 151-287; *Adrien Biliotti, La Banque Impériale Ottomane*, Paris: Henri Jouve éditeur, 1909, s. 91-138.

durum devam ettiği takdirde Osmanlı Lirasının Alman Markı karşısında değer yitireceğini gördü. Markın değer kazanması Osmanlı dış ticaretini büyük ölçüde etkileyecekti. Babıâli kambiyo işlemlerini denetleme gereği duydu. Osmanlı Lirasının değerini korumak amacıyla Maliye Nezareti tarafından Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu kuruldu.

Bundan böyle 1 Şubat 1917 gününden itibaren tarafsız ülkelerle kambiyo işlemlerini Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu yürütecekti.[26] Komisyon Maliye Nezareti'nce seçilmiş iki kişi ile Osmanlı Bankası, Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Wiener Bank Verein, Ungarische Bank, Selanik Bankası, Atina Bankası ve Türkiye Milli Bankası tarafından tayin edilmiş birer temsilciden oluşuyordu. Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu, tatil günleri dışında her gün, Osmanlı Bankası'nda, bu banka nezdinde hükümet komiseri sıfatıyla bulunan Banka Nazırı Ferid Bey'in odasında toplanacak, gerek özel kişilerin ve şirketlerin, gerekse hükümetin tarafsız ülke dövizi tahsisi için doğrudan doğruya ya da komisyondaki bankalar aracılığıyla yapacakları başvuruları değerlendirecekti. Gerekli görüldüğünde komisyon başvuru sahiplerinden döviz tahsisi için gösterilen gerekçelerle ilgili her türlü bilgi-belge isteyebilecekti. Komisyon her gün kambiyo hadleri için tavan ve taban olmak üzere iki fiyat saptayacak, bankalar o günkü kambiyo işlemlerini bu sınırlar içinde yürüteceklerdi. Komisyonca kabul edilen başvurulara ruhsatname verilecek, bankalar bu ruhsatname olmadıkça her türlü transfer başvurularını geri çevireceklerdi.

Babıâli'den önce Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetleri savaşla birlikte bu tür kambiyo komisyonları kurmuşlardı. Osmanlı hükümeti müttefiklerini örnek almış, kambiyo işlemleri için benzer bir komisyon oluşturmuştu.[27] İlkin müttefik ülke paraları mark, kuron ve leva ile ilgili kambiyo işlemleri komisyonun faaliyet alanı dışında bırakıldı. Ancak

26 Ferid, "Kambiyo Komisyonu", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 51 (5 Nisan 1333), s. 1-5. Meskûkât İdaresi Müdürü ve Bank-ı Osmani Nazırı Ferid Bey serbest kambiyo rejiminden ayrılışı şu gerekçelere bağlıyordu:

"Gerçi kambiyo kıymetleri arz ve talep kaide-i umumiyesine göre taayün eder ise de memalik-i ecnebiyeye gönderilecek paralar o memleketten mübayaa ve celb edilen emtia bedelatının tesviyesi gibi muamelat-ı hakikiye-i ticariyeye müstenid olmayıp da sırf spekülasyon yani alaverecilikle yahut memleketten sermayeleri kaçırıp bir memleket-i ecnebiye müessesatına tevdi etmek maksadıyla mübteni ise sikke-i milliyenin sikke-i ecnebiyeye mukabil olan kıymetini muhafaza için bu türlü muamelatın men'i menâfi-i umumiye iktizasındandır."

27 M(im). C(im)., "Kambiyo ve Kambiyo Ticareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, c. 1, S. 4 (1 Mayıs 1333), s. 49-53.

Almanya ve Avusturya-Macaristan'da resmi kambiyo komisyonları her türlü dış para alım satımını denetlerken Bulgaristan'da böyle bir komisyonunun olmayışı, tarafsız ülkelere para transferi için yeni bir kapı açmıştı. İstanbul piyasasında serbestçe alınan leva, mark ve kuronlar, daha sonra Bulgaristan üzerinden İsviçre frankına çevriliyor, transfer işlemleri böylece Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetiminden kaçırılıyordu. Maliye Nezareti bu tür transferleri önlemek amacıyla 21 Mart 1917 günlü tebliğini yayımlayarak Bulgaristan'la ilgili kambiyo işlemlerinde tarafsız ülkeler için geçerli hükümlerin uygulanacağını ilan etti. Ardından bu karar Almanya ve Avusturya-Macaristan'la olan kambiyo işlemleri için de uygulamaya sokuldu ve tüm döviz alım satımı Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verildi. Bundan böyle Türkiye serbest kambiyo rejiminden ayrılıyordu.[28]

Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyete geçişiyle servet transferleri bir ölçüde önlenebilmiş, Osmanlı lirası tarafsız ülke piyasalarında istikrar bulmaya başlamıştı. Maliye Nezareti kambiyo işlemleriyle ilgili tüm kararlarını 23 Ağustos 1917 günlü iradede toplayıp yayımladı. Komisyon döviz alım satımıyla ilgili işlemlerini savaşın sonuna değin sürdürdü. İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşüşüyle birlikte faaliyetine son verdi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı lirası en çok İsviçre Frankı karşısında değer yitirdi (Tablo I). Ağustos 1914'te 23 İsviçre Frankı 1 Osmanlı Lirası ederken Kasım 1917'de Osmanlı Lirasının değeri 12 İsviçre Frankına düştü. Buna karşılık mark karşısında değerini korudu; kron karşısında ise değer kazandı.[29] Savaş boyunca ülkedeki enflasyonist tırmanış nedeniyle Osmanlı parasının dış değeri iç değerine oranla çok daha sınırlı bir değer kaybına uğradı. 1914-1918 yılları arasında kâğıt Osmanlı Lirası, geçinme endeksine göre yüzde 95,5 değer yitirdi. Buna karşılık, Osmanlı lirasının dış değeri, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun faaliyeti yeni gümrük tarifesi ve diğer mevzuatla denetlenişi sonucu önemli ölçüde korunabildi.

28 "Almanya ve Avusturya ve Macaristan'a akçe irsaline ve bu memleketler ile kambiyo muamelesinin serbestçe icrasına muvakketen edilen müsaade 16 Teşrinisani 333 tarihinden itibaren ref' edilmiştir -12 Teşrinisani 333", *Maliye Nezareti 333 Senesi Muharrerât-ı Umumiye Mecmuası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1336, s. 172. Bu karar Almanya için 1 Ocak 1918'den itibaren kaldırılmıştı: "Almanya ile Kambiyo Muamelesinin Tekrar Serbesti-i İcrasına Dair", *agd*, s. 183.

29 *Darphane-i Milli 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, İstanbul, 1925, s. 240-255.

TABLO I
İSTANBUL KENTİNDE ORTALAMA KAMBİYO KURLARI (1 OSMANLI LİRASI KARŞILIĞI)

	1915			1916			1917			1918		
	Mark	Kron	İsviçre Frankı	Mark	Kron	İsviçre Frankı	Mark	Kron	İsviçre Frankı	Mark	Kron	İsviçre Frankı
Ocak	—	—	—	23,37	34,71	23,24	20,63	32,22	16,89	19,35	29,59	19,14
Şubat	—	—	—	23,66	34,12	22,44	20,89	32,85	16,89	19,06	28,24	15,61
Mart	—	—	—	22,08	31,84	20,38	20,45	31,56	16,60	18,90	28,95	16,21
Nisan	—	—	—	19,87	28,25	19,37	20,60	30,75	16	18,96	29,48	15,65
Mayıs	20,17	26,88	22,06	21,53	32,25	22,95	20,43	31	16,04	19,21	30,50	15,40
Haziran	20	27	21,78	23,63	34,44	22,29	20,62	31,18	15,70	20,22	32,75	15,08
Temmuz	20,10	24,06	21,83	23,17	33,85	21,90	20,04	31,19	13,18	21,06	33,37	14,19
Ağustos	19,79	26,73	21,58	23,31	23,83	20,76	19,88	30,92	12,47	20,94	35,53	13,68
Eylül	19,83	26,97	21,56	22,89	22,78	20,76	19,90	30,93	12,82	20,41	36,13	13,56
Ekim	19,87	27,89	21,66	20,90	21,03	18,38	20,46	31,73	12,66	20,82	33,11	14,78
Kasım	21,17	29,95	22,14	23,50	21,20	16,18	20,33	31,68	12,08	20,94	31,75	14,78
Aralık	22,44	—	22,69	20,50	28	16	20,14	32,55	14,60	—	—	—

Kaynak: *Darphane-i Milli 1921-1924 Sene-i Maliyeleri Darbiyat ve Muamelatı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, İstanbul, 1925, s. 240-255.

* * *

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na değin dış iktisadi ilişkilerde kapitülasyonlarla bağımlı kaldı; gümrük politikasını dilediği doğrultuda yönlendiremedi. Osmanlı gümrük politikasında mali kaygılar belirleyici olmuş, gümrükler devlet maliyesi açısından önemli bir gelir kaynağı olarak görülmüştü. Ancak gümrük rüsumunu artırmayı her deneyişinde Babıâli, karşısında kapitülasyon engelini buldu; ayrıcalık tanıdığı devletin onayını almak zorunda bırakıldı. Öte yandan 19. yüzyılda mutlakıyetçi Osmanlı devlet geleneğine karşı liberal düşünceye sığınan Osmanlı aydını, iktisadi alanda da liberalizmi benimsedi; Smith, Ricardo, Bastiat gibi klasik iktisatçılardan esinlenerek serbest dış ticaret ilkesini savundu. II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen ulusçuluk akımı Osmanlı'da iktisadi düşünüşü de etkilemekte gecikmedi. İttihatçılar, Alman romantizminden kaynaklanan "milli iktisat" politikasını benimsediler. Serbest dış ticaret politikasını bırakarak koruyucu bir dış ticaret politikasını uygulamaya soktular.

İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı'nda fırsat yakalayarak kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdı. Ardından *ad valorem* tarifeden spesifik tarifeye geçildi. Diğer bir deyişle Babıâli artık seçici bir gümrük politikası izleyebilecek, gümrüklerini yabancı devlet onayı almaksızın dilediğinde yükseltebilecekti. Yeni gümrük tarifesi iktisadi bağımsızlık doğrultusunda atılmış önemli bir adımdı. Savaş yıllarında Babıâli, yeni gümrük tarifesinin yanı sıra, Almanya'dan esinlenerek Osmanlı dış iktisadi ilişkilerini yönlendirici iki yeni düzenlemeyi daha kabul etti. İhracat Heyeti'yle ihracat vesikaya bağlandı. Savaş döneminde ülkede tüketilebilecek bazı tahıl ve stratejik maddelerin yurt dışına çıkarılması yasakladı. Öte yandan kâğıt para rejiminin doğurduğu kambiyo sorunlarına çözüm arayan Babıâli, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nu kurarak, spekülatif nitelikteki para transferlerini önledi. Günlük resmi kambiyo rayiçlerini saptayarak, fiili kambiyo piyasasını devlet denetimine aldı. Bu sayede Osmanlı kâğıt lirasının dış değeri bir ölçüde ülkenin içerisinde bulunduğu enflasyonist gelişmelerden korundu. Savaş sınırlı bir değer kaybıyla atlatıldı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTÜLASYONLAR VE YABANCI ŞİRKETLER

Sermaye birikimindeki yetersizlik ve yasal-idari engellerin yanı sıra, yabancı şirketlerin kapitülasyonlar sonucu Osmanlı topraklarında ayrıcalıklı durumda oluşları, yerli şirketlerin gelişimini kısıtlayan diğer bir etkendi. Babıâli, uzun yıllar yabancı şirketleri Osmanlı yasaları kapsamına almaya çalışmıştı. Yabancılara adli, mali, ticari, idari vb alanlarda çeşitli ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik ilk girişimler Kırım Savaşı ertesi toplanan Paris Kongresi'nde gündeme getirilmişti. Âli Paşa kapitülasyonların güçlükler doğurduğunu, hükümetin nüfuzunu kırdığını, ıslahat girişimlerine ve bu ülkenin gelişimine her yönden engel olduğunu belirtmişti. Kongrede kapitülasyonların yeniden gözden geçirilmesi gereği onaylanmışsa da barış ertesi İstanbul'da toplanması gereken konferans gerçekleşmemişti.[1] Osmanlı hükümetleri, kapitülasyonların kaldırılışını kolaylaştırmak amacıyla Tanzimat döneminde ıslahat girişimlerinde bulunmuş, ancak yabancı özel kişileri ilgilendirmesi gereken kapitülasyonlar, Avrupa devletlerinin elinde bir nüfuz aracı ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale nedeni olmuştu.

II. Meşrutiyet yıllarında Babıâli her fırsatta kapitülasyonları gündeme getirdi; yabancı ülkeleri bu konuda iknaya çalıştı. Avusturya-Macaristan'la imzalanan 1909 protokolünde, İtalyanlarla yapılan Lozan Barış Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin "kapitülasyonları ilga hususundaki niyetinin haklı ve doğru" olduğu belirtildi. Babıâli, artık kapitülasyonları kal-

1 Tahir Taner, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", *Muammer Raşit Seviğ'e Armağan*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, s. 624-625.

dırmak için fırsat kolluyordu.[2] Nitekim Avrupa ülkelerinin Birinci Dünya Savaşı'na girmeleri Osmanlı hükümetini harekete geçirdi; genel kargaşadan yararlanarak kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmaya sevk etti.[3]

Eylül 1914'ün ilk günlerinde Adliye Nazırı Pirizade İbrahim Bey'in başkanlığında, Temyiz Mahkemesi Birinci Reisi Osman, Heyet-i Teftişiye Başmuavini Yusuf Kemal, Umur-ı Hukukiye Müdürü Ahmed Esad ve Umur-ı Cezaiye Müdürü Tahir Beylerin yer aldığı bir komisyon kuruldu. Kapitülasyonların kaldırılması gereği hakkında Sadaret'e yazılacak tezkerenin ilkeleri görüşülerek saptandı.[4] Prens Said Halim Paşa kabinesi, Adliye Nezareti'nin görüşünü benimsemesiyle 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 9 Eylül günlü iradeyle Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların kapitülasyon diye adlandırılan tüm mali, iktisadi, adli ve idari ayrıcalıklarının bundan böyle kaldırıldığı ve yabancılarla ilişkilerin devletler hukuku ilkeleri ışığında düzenleneceği ilan edildi.[5] Kapitülasyonların kaldırılma kararı bir nota ile ilgili devletlere iletildi. Sefaretler, kapitülasyonların ikili antlaşmalara dayandığını, bu nedenle tek taraflı olarak kaldırılamayacağını Babıâli'ye bildirerek kaldırma kararını protesto ettiler. Ancak savaş ortamı İttihatçıların fiili durum yaratmalarını kolaylaştırdı.[6]

2 *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* kapitülasyonların sakıncalarından söz ederken "her hususta elimizi kolumuzu bağlayan uhûd-i atîka[nın] istiklal-i iktisadimizi de tahdid ve takyid eylemiş" olduğunu yazıyordu. "Siyaset-i İktisadiyemiz ve Ticaret Muahedeleri", *agg*, 26. sene, no. 1341 (4 Eylül 1326), s. 297.

3 I. Dünya Savaşı öncesi Türkiye'nin mali durumu, kapitülasyonlar ve yabancılara tanınan ayrıcalıklar üzerine *Tasvir-i Efkâr* gazetesiyle yaptığı söyleşide Parvus şunları söylüyordu:

"Kapitülasyonların zamanı çoktan geçmiştir. Devlet-i muasıra beynindeki münasebat, ancak bugünkü şerait-i ticariyeyi, hayat-ı içtimaiyeyi ve ahval-i düveliyeyi nazar-ı dikkate alan mukavelenamelere müstenid olabilir. Kurûn-ı vusta zamanlarını müdafaa ve muhafaza etmek değildir. Eğer Türkiye yaşamak istiyorsa, yirminci asrın medeniyeti için kendisine yol açmalıdır." "Tedâbir-i Zaruriye-i Maliye", *Tasvir-i Efkâr*, 22 Temmuz 1330, s. 3.

4 Tahir Taner, *agm*, s. 631-632.

5 "İmtiyazat-ı Ecnebiyenin (kapitülasyon) İlgası Hakkında İrade-i Seniye" şöyleydi:

"Memalik-i Osmaniye'de mukim tebaa-i ecnebiye hakkında dahi hukuk-ı umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm cari mali ve iktisadi ve adli ve idari kapitülasyon namı altındaki bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellit bilcümle müsaedat ve hukukun fi-mâba'd ref'i ve ilgası Meclis-i Vükela kararıyla tensip olunmuştur. İşbu irade-i seniye 18 Eylül 1330 tarihinden itibaren mer'iü'l-ahkâm olacaktır." (26 Ağustos 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 1273.

6 Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihatçılar kapitülasyonların sakıncalarını birçok kez dile getirmişlerdi. 1917 Bütçe konuşmasında Maliye Nazırı Cavid Bey kapitülasyonlara da yer veriyordu:

Kapitülasyonların kaldırılışının ardından doğan yasal boşluğu gidermek amacıyla Şûra-i Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Esad Efendi'nin başkanlığı altında bir komisyon kuruldu. Komisyon çeşitli devlet dairelerini ilgilendiren hususları inceledi; ayrıntılı bir talimatname hazırladı. Bu arada yasal düzenlemelerde bulunması için hükümete önerilerde bulundu. Nitekim 15 Ekim 1914 tarihli bir geçici yasayla Osmanlı yasa ve tüzüklerinde kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümlerin geçerliliklerini yitirdikleri açıklandı.[7] Ardından 8 Mart 1915 tarihli "Memalik-i Osmaniye'de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" yayımlandı; yabancıların Osmanlı topraklarındaki statüleri belirlendi.[8]

Bu yasaya göre yabancılar Kanun-ı Esasi ve diğer yasaların Osmanlı uyruklarına tanıdığı siyasal haklardan yararlanamıyor, ancak yasa ve tüzüklerle Osmanlı uyruklarına hasredilmeyen özel hukuk yabancılar için de geçerli sayılıyordu. Güvenlik ve kamu düzenini ilgilendiren tüm yasa ve tüzükler yabancıları da kapsamına almıştı. Hukuk ve ticarete ait hususlarda yabancılar Osmanlı mahkemelerine başvurabilir, Osmanlı uyrukları gibi haklarını dava edebilir ya da savunabilirlerdi. Yasalarda Osmanlı uyruklarına konan rüsum ve vergilere yabancı uyruklar da tabi tutuluyordu. Yasanın geçici maddesinde, yasanın yayımlanış tarihinde Osmanlı topraklarında dava vekilliği, tabiblik, eczacılık, mühendislik ve muallimlik meslek ve sanatlarıyla uğraşan, okul açmış bulunan ya da gazete ve dergi yayımla-

"Türkiye'yi bir şebeke-i istibdat altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyla servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hâkimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi-i adaleti kendi hâkimleri yapıyordu. Her müracaatlarını kendi sefirleri is'af ediyordu. Âdeta memleketimizde onlar sahib ve hâkim, biz ise misafirden başka bir şey değildik." "1333 Bütçesi Münasebetiyle Maliye Nazırının Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1.

İttihatçı Tekin Alp de *İktisadiyat Mecmuası*'nda kapitülasyonların ülke ekonomisini bağımlı kıldığına dikkati çekiyordu:

"Kapitülasyonlar mer'i iken bizim iktisadi bir siyasetimiz yoktu ve olamazdı. Her yerde iktisadi siyasetin gayesi ahali-i mahalliyenin refah haline hizmet etmekten ibaret iken biz kapitülasyonların tazyikiyle ecânibe yerlilerin zararına olarak birtakım hukuk ve imtiyazat-ı fevkalade bahş ettik ve bu suretle menâbi-i servetimizin birçoğu memleketle doğrudan doğruya alakadar olmayan anâsırın eline geçmiştir." Tekin Alp, "Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz", *agd*, yıl 2, S. 53 (26 Nisan 1333), s. 1.

7 Kavânin-i Mevcudede Uhûd-i Atîkaya Müstenid Ahkâmın Lağvı Hakkında Kanun-ı Muvakkat (2 Teşrinievvel 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 1336.

8 Memalik-i Osmaniye'de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat (24 Şubat 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 458-459.

yan yabancıların haklarının, Osmanlı yasa ve tüzüklerine tabi olma koşuluyla saklı kalacağı belirtilmişti. Böylece mevzuatta yapılan değişikliklerle ülke topraklarında oturan yabancıların statüleri belirlenmiş oluyordu. Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra, devletler özel hukuku ilkeleri ışığında, yabancı devletlerle ikamet, konsolosluk, ticaret sözleşmeleri imzalanması gerekiyordu. Savaş nedeniyle bu tür sözleşmeler ancak dost ülkelerle yapılabilirdi.

Almanya ile 1916 yılı ocak ayında Berlin'de görüşmelere başlanmış ve 11 Ocak 1917 günü, konsolosluk, hukuk işlerine adli müzaheret, suçluların iadesi, ikamet, askerlik davetine icabet etmeyenlerle asker kaçaklarının karşılıklı teslimiyle ilgili anlaşma ve sözleşmeler imzalanmıştı. Böylece Alman hükümeti kapitülasyonların kaldırılışını resmen kabul ve tasdik etmiş oluyordu. Ancak Babıâli, savaş ertesi diğer devletlerin kapitülasyonların kaldırılışını kabul etmemeleri halinde, bu antlaşma ve sözleşmelerin geçersiz olacağı yolunda Alman hükümetine bir senet vermek zorunda bırakılmıştı.[9] Savaşta diğer müttefikimiz Avusturya-Macaristan'la görüşmeler Eylül 1916'da başlamış ve sonuçta Almanya ile yapılan antlaşma ve sözleşmelerin ilkeleri ışığında, konsolosluk, suçluların teslimi ve ikamet sözleşmeleri imzalanmıştı.[10]

Tanzimat Sonrası Yabancı Şirketler

Yabancı şirketler, kapitülasyonlar kaldırılıncaya değin, Babıâli'nin onay ve iznine gerek görmeksizin Osmanlı topraklarında faaliyette bulunabiliyorlardı. Bu şirketler, tüzel kişi olmalarına karşın, kapitülasyonlarla yabancı gerçek kişilere tanınan her türlü ayrıcalıktan yararlanıyor, yerli şirketlere oranla ticari alanda büyük üstünlük sağlıyorlardı.[11] Öte yandan, Avrupa'da kurulmuş ya da kurulduğu iddia edilen birtakım hayali şirketler Osmanlı topraklarında kolaylıkla faaliyete geçebiliyor, şube ve acente açabiliyorlardı. Bu tür şirketlerin günün birinde ortadan kaybolup tüm yükümlülüklerini yüzüstü bıraktıkları ve bu suretle Osmanlı uyruklarını zarara soktukları sık sık görülüyordu.[12] Özellikle sigorta şirketleri sigortalılarla olan uyuşmazlıklarında, adli kapitülasyonlardan yararlanarak, Osmanlı yargı mercilerini yetkili görmüyor, şirketlerin kurulu oldukları ülke mahkemelerine başvurulması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu ise Osmanlı uyruklarını sigorta şirketleri karşısında güçsüz kılıyor, yabancı ülkelerde dava takip etme olanağı bulamayan birçok Osmanli sigorta tazminatından yoksun kalıyordu. Üstelik bu şirketlerin bazıları kendi ülkelerinde de yasalar gereğince kurulmadığından yasal yollarla takibata geçilse bile bir sonuç alınamıyordu.[13] Hayali yabancı şirketin şube ya da acentesi olarak faaliyete geçerek halkı dolandırıp yok olanlara da ara sıra rastlanıyordu.[14]

Bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında Babıâli gerekli önlemleri alamıyordu. Tanzimat'la birlikte kabul edilen mevzuatta yabancı şirketler ele alınmamıştı. Gerek Mecelle'nin adi şirketlerden söz eden Kitabü'l-Şir-

9 Almanya Hükümeti ile Şehbenderlik, Mevadd-ı Hukukiyede Himaye-i Adliye, İade-i Mücrimin, İkamet, Kuva-i Musallaha-i Berriye ve Bahriyeden Davete İcabet Etmeyenler ile Firarilerin Mütekabilen Teslimi Hakkında 29 Kânunuevvel 1332/11 Kânunusani 1917 Tarihinde Mün'akid Mukavelat ve Muahedatın İmza ve Teatisine Mezuniyeti Mutazammın Kanun (29 Mart 1333), *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 466-559. Tasdiknameler 10 Nisan 1918 günü Berlin'de teati olunmuştu.

10 Ancak bu antlaşma ve sözleşmeler Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Merkezi Devletlerin yenik düşmesi nedeniyle tasdik edilmeden kalmıştı. Tahir Taner, *agm*, s. 635.

11 Bu nedenle kapitülasyonların kaldırılışını olumlu karşılayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, bundan böyle yerli ve yabancı şirketlerin eşit koşullarda rekabet edeceklerini söylüyordu: "Uhûd-i atîkanın hükümetimiz tarafından atılan bir hatve-i cesurane ile ilga edilmesi Osmanlı tüccarını gayr-i meşru bir rekabet karşısında kalmaktan tahlis etti." "Türkiye'de Feyz-i Tabiat", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1624 (6 Şubat 1331), s. 26.

12 Yabancı sigorta şirketlerinin "dolapları"na ilk dikkati çeken yazarlardan biri Mizancı Murad'dır. Mizancı Murad, *Mizan* gazetesinde birçok kez bu şirketlere değinmiş, her yıl önemli bir meblağın sigortalar aracılığıyla yabancılara akıtıldığına, kaza durumlarında gerekli ödemelerin yapılmayarak Osmanlıların dolandırıldığına dikkati çekmişti. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, s. 270-271.

13 A. R. Salim, "Türkiye'de Ecnebi Şirketleri", *İstişare*, no. 7 (23 Teşrinievvel 1324), s. 322; İbrahim Edhem, "Memleketimizde Ecnebi Şirketleri ve Mevki-i Kanuniyeleri", *Mizanü'l-Hukuk*, sene 2, S. 15 (24 Nisan 1326), s. 227-228.

14 Örneğin Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası halka şu tür uyarılarda bulunmak gereği duyuyordu:

"Merkez-i muamelatı Brüksel'de olan 'Le Soutien' nam harik sigorta kumpanyası hakkında Bursa'da mukim bazı kimseler Brüksel Başşehbenderliği'nden istihazatta bulunmaları üzerine mezkûr şehbenderlikten vürûd edip Ticaret ve Nafıa Nezareti'nden bi't-tezkere sureti Ticaret Odası'na gönderilen tahriratta 1911 senesinde tesis edilen mezkûr şirketin derece-i ehemmiyeti gayet dûn ve belki dâî-i şüphe olmakla beraber kavânin-i mahalliyeye tevfiken sermayesinin miktarını bildirmediği için Belçika Hükümeti'nce tanınmadığı bildirilmiş ve 'Le Soutien' namıyla mevsûm olup başlıca İzmir ve Aydın havalisinde aynı şerait tahtında icra-i muamele etmiş olan bir sigorta kumpanyasının 1911 senesinde ilan-ı iflas etmesi üzerine tebaa-i Osmaniyeden birçok kimsenin mutazarrır olduğu cihetle maruzü'z-zikr 'Soutien' harik kumpanyası ile de muamelede bulunacak olan tebaa-i Osmaniyenin pek ziyade ihtiyatkârane hareket etmeleri tavsiye olunmuş olmakla keyfiyet alakadaranın enzâr-ı dikkatlerine vaz' olundu." "Ecnebi Sigorta Kumpanyaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no. 1470 (23 Şubat 1328), s. 145.

ket'inde, gerekse ticari şirketleri kapsamına alan Ticaret-i Berriye Kanunu'nda yabancı şirketlerle ilgili hüküm bulunmuyordu.[15] Bu eksiği gidermek için 14 Kasım 1883 günü Ticaret Nezareti'nde bir komisyon kuruldu ve çalışmaları sonucunda 6 Aralık 1887 tarihli nizamname hazırlandı.[16] Bu nizamname hükümleri gereğince yabancı ülkelerde kurulmuş anonim şirketler Babıâli'den ruhsat almaksızın Osmanlı topraklarında şube açamayacak, acente tayin edemeyeceklerdi. Ruhsat için bu şirketlerin sefaret ya da konsolosluktan tasdikli birer nizamname suretini Ticaret Nezareti'ne sunmaları gerekiyordu. Nizamnamenin devlet yasalarına, kamu düzenine ve genel ahlaka ters düşen bir yönü olmadığı takdirde şirkete ruhsat verilecekti. Ruhsat alan anonim şirketler ise üç ay içinde Osmanlı topraklarında yasal işleri yürütecek birer vekil tayin edecek ve sürekli bir ikametgâh göstereceklerdi.

Ancak adli kapitülasyonlar nedeniyle, yabancıları ilgilendiren hükümleri içeren yasa ve tüzükler sefaretlerin onayı olmaksızın yürürlüğe giremiyordu. Nitekim 1887 nizamnamesine sefaretler itiraz etmişler, ruhsat alma koşulunun "kapitülasyonlarla temin edilen serbesti-i ticaret esasına tecavüz teşkil eylediğini" ileri sürmüşlerdi. Babıâli ile sefaretler arasında uzun yazışmalara girişilmiş, ancak bir uzlaşma sağlanamamıştı.[17] Hükümet 1906 yılında bir kez daha girişimde bulunmuş, Ticaret-i Berriye Kanunu'na ek olmak üzere sigorta işlemlerine dair yasa tasarısı ele alındığı sırada Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketler ve sigorta kumpanyaları hakkında 25 Mart 1906 günlü ayrıntılı bir nizamname yayımlamıştı.[18] Nizamnamede yabancı anonim şirketlerin yararlandıkları

15 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası yabancı şirketleri denetleme açısından mevzuatın yetersiz olduğuna dikkati çekiyor, "anonim şirketler hakkında memalik-i mütemeddine-i sairede mer'iü't-tatbik bulunan kavânin misillu muvafık bir kanun neşredilmeyecek ve tebaaya suhulet gösterilmeyecek olursa bu gibi şirketler gelip Türkiye'de iş görürler" diyordu. "Türkiye'de Şüpheli Anonim Şirketler", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1515 (4 Kânunusani 1329), s. 33-35.

16 Memalik-i Ecnebiyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Âliye'de İcra-i Muamelat İçin Küşat veyahut Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname (23 Teşrinisani 1303), *Düstur*, I. tertip, c. 5, s. 963-965.

17 Bu arada sefaretler kendilerince kabul edilebilecek bir nizamname suretini Babıâli'ye göndermişlerdi. 1887 Nizamnamesi ölü doğan bir belge oluşu nedeniyle birçok yabancı şirket Babıâli'nin onayını almaksızın faaliyetlerini sürdürdüler. Said Hikmet, "Eşhas-ı Maneviye-i Ecnebiyenin Hal ve Mevki-i Hukukisi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334/1918), s. 9-34 ve no. 2 (Mayıs 1334/1918), s. 127-159.

18 Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de İfa'i Muamele Etmekte Olan Ecnebi Anonim Şirketleriyle Sigorta Kumpanyaları Hakkında Nizamname (12 Mart 1332), *Düstur*, I. tertip, 8. cilt, s. 470-476.

aşırı "serbestiyet"e son verilip, Osmanlı şirketleriyle aynı koşullar altında faaliyette bulunmalarının sağlanması, böylece ulusal şirketlerin (şirkât-ı milliye) rekabet gücünün artırılması öngörülüyordu.[19] Zaten yabancı şirketlerin büyük sermaye, etkin kadro ve becerileriyle yerli şirketlere bir üstünlükleri vardı. Kapitülasyonlarla sağlanan ayrıcalıklar nedeniyle bu üstünlük daha da belirginleşiyordu. Örneğin, yabancı şirketler kazanç vergisi (temettü vergisi) ödemiyor, yerli şirketlerin tabi oldukları birtakım resim ve harçlardan bağışık tutuluyorlardı.

Öte yandan bu nizamnameyle yabancı şirketlerle muamelede bulunan Osmanlı vatandaşlarının haklarının güvence altına alınması amaçlanıyordu. Bu nedenle, yabancı anonim şirketlere ve sigorta şirketlerine, belirli bir meblağı nakden ya da Dersaadet Borsası'nda kayıtlı Devlet-i Âliye Eshamı olarak Osmanlı Bankası'na ödeme yükümlülüğü getiriliyordu. Ancak bu kez de nizamname sefaretlerin itirazıyla karşılaşmış, "sefaratın tasvibi olmaksızın ilan olunan mezkûr nizamnamenin ecânib hakkında tatbik olunamayacağı" Babıâli'ye bildirilmişti.[20] Sefaretler her şeyden önce ruhsat yöntemiyle kapitülasyonlarla yabancılara sağlanmış "serbesti-i ticaret-i mutlaka"nın, diğer bir deyişle mutlak ticaret serbestiyetinin zarar göreceğinden kaygı duyuyorlardı. Öte yandan tüm yabancı şirketlerin aynı mevzuata tabi olmasına itiraz ediyorlardı. Banka, kredi, sigorta işlemleriyle uğraşan ve Osmanlı maliyesini yakından ilgilendiren şirketlerin denetimine bir ölçüde göz yumulabilirdi. Ancak bu denetimin ticaret ve deniz taşımacılığı şirketlerini de kapsamına alacak şekilde genişletilmesi kabul edilemezdi. Ayrıca sigorta şirketlerinin teminat akçelerini Osmanlı Bankası'nın yanı sıra yabancı bankalara depozito edebilmelerine de olanak sağlanmalıydı. Sigortalarla ilgili diğer bir itiraz yangın sırasında hasarın genişlemesini önlemek için mahalli idarelerce yıktırılacak evlerin bedellerinin de sigorta şirketlerince ödenmesini öngören maddeye yönelikti. Bu

19 Said Hikmet 1906 Nizamnamesi'nin gerekçesini şu satırlarla açıklıyordu:

"Osmanlı anonim şirketlerinin müstefid olmadığı bir serbestiyi ecnebi anonim şirketlerine bahş ve temin edilerek şirkât-ı milliyenin meydan-ı rekabette şirkât-ı ecnebiye tarafından mağlub edilmelerine meydan verilmemek arzu ediliyordu. Çünkü şirkât-ı Osmaniye şirkât-ı ecnebiye gibi büyük vâsi sermayelerle ve kuvvetli vesait-i icraiyeye malik olmamaları hasebiyle saha-i rekabette mübarize için esasen zayıf olduklan gibi kapitülasyonların ecânibe temin ettiği imtiyazat-ı muafiyatın şirkât-ı milliye ile rekabette kendilerine bir tefevvuk ve rüchan-ı mahsus temin ettiğini de nazardan dûr tutmamalıdır." Said Hikmet, "Eşhas-ı Maneviye-i Ecnebiyenin Hal ve Mevki-i Hukukisi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 2 (Mayıs 1334/1918), s. 143.

20 A. R. Salim, *agm*, s. 323.

itirazların Babıâli tarafından kabul edilmemesi nedeniyle 1905 Nizamnamesi bir öncekinin akıbetini paylaştı ve yürürlüğe konamadı.

Yabancı Şirketler ve Yeni Düzenlemeler

Babıâli yabancı şirketleri denetleyebilmek için çok daha kökten dönüşümlerin gerektiğini görmüştü. Kapitülasyonlar sürdükçe yabancı şirketlerin ve sigorta şirketlerinin faaliyetlerine müdahale edilemeyeceği, bunların Osmanlı mevzuatı kapsamına alınamayacağı açıktı. Kapitülasyonların tek taraflı kaldırılışı yıllardır gündemde olan denetim sorununun çözümüne olanak sağladı. 13 Aralık 1914 günlü "Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Munkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat" kabul edilerek, gerçek kişilerin yanı sıra ticari nitelikteki tüzel kişiler de Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı ve yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi.[21] Geçici yasa iki kısımdan oluşuyordu: İlk kısımda anonim şirketler ve sermayesi paylara ayrılmış şirketlerle ilgili hükümler yer alıyordu. İkinci kısım ise yabancı sigorta şirketlerine ayrılmıştı.

Geçici yasa gereğince yabancı ülkelerde kurulup Osmanlı topraklarında şube ve acente açarak faaliyette bulunacak anonim ve sermayesi paylara ayrılmış şirketler, unvanlarını, kuruldukları yeri, uyruklarını, sermayelerini Ticaret Nezareti'ne bildirecek ve işlemlerinde Osmanlı yasaları gereğince davranacaklarını taahhüt eden bir istidaname vereceklerdi. Ayrıca kurulu bulundukları ülkedeki Osmanlı sefaret ve ticaret ataşeliklerinden onaylı kuruluş belgelerini, içtüzük suretlerini, hükümetlerinden ülke yasalarına uygun olarak kurulduklarını ve halen faaliyette bulunduklarını belgeleyen bir şahadetnameyi nezarete sunacaklardı. Son olarak, şirketlerin içtüzüklerinde gösterilmiş olan işlemleri yürütmeye ve bu işlemlerden doğacak her türlü davada şirket adına gerek davalı, gerek davacı ya da diğer bir sıfatla mahkemelerde hazır bulunmaya yetkili birer vekil tayin edeceklerdi.

Yabancı anonim ya da sermayesi paylara ayrılmış şirketlerin vekilleri şirket içtüzüğünün ve taşıdıkları vekâletnamelerin Ticaret Nezareti tarafından tasdik edilmiş birer özetini resmi gazete ve ülkenin belli başlı birkaç gazetesiyle ilan edeceklerdi. Şube ve acente kurulan mahaller, şirketler için kanuni ikametgâh addedilecek ve o yörenin mahkemeleri şirketlerle ilgili anlaşmazlıklarda dava mercii olacaklardı. Şube ve acenteler, şirketin uyruğunu taşıyacak, işlemlerinden dolayı açılacak davalarda şirket vekillerinin ya da şube müdürlerinin kişisel uyruğuna bakılmayacaktı. Son

21 Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasim Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat (30 Teşrinisani 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 142-148.

olarak, esas işlemlerini Osmanlı topraklarında yürüten yabancı şirketler, yasanın yürürlüğe girişinden itibaren üç ay içinde Osmanlı anonim şirketine dönüştürülecek, bu yapılmadığı takdirde idarehaneleri kapatılacaktı.

Geçici yasanın ikinci kısmını oluşturan sigorta şirketleriyle ilgili mevzuat geçmiş deneyler göz önünde bulundurularak hazırlanmıştı. Her şeyden önce, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı Ticaret Müdüriyet-i Umumiyesi bünyesinde sigorta şirketlerinin işlemlerini izleyecek ve denetleyecek bir Sigorta Müdüriyeti kuruluyordu. Sigorta şirketleri, nezaretin bu görevine karşılık her yıl 50 Osmanlı altını harç ödeyeceklerdi. Şirketler yıllık mali durumlarıyla ilgili belgeleri ve genel kurullarınca onaylanan bilançolarını Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne vereceklerdi. Nezaret, ayrıca şirketlerden işlemleriyle ilgili yazılı ya da sözlü her türlü bilgi isteminde bulunabilecekti. Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukukunun güvence altına alınması ve sigorta aleyhine sonuçlanan anlaşmazlıkların yürütülebilmesi amacıyla şirketler, yangın, yaşam, deniz taşımacılığı gibi her tür sigorta işlemleri için 5.000 liradan 15.000 liraya kadar teminat akçesi ödemekle yükümlü tutuluyordu. Söz konusu teminat akçesi nakit ya da piyasa fiyatının yüzde 10 fazlasıyla devlet tahvili olarak Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından onaylanacak bir bankaya ödenecek, karşılığında bir kefaletname alınacaktı. Teminat akçesi devlet tahvili olarak ödendiği takdirde Osmanlı devlet tahvili ya da Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama) tahvilleri türünden güvenilir bir kıymetli evrak olacak, İstanbul veya Avrupa başkentleri borsalarında kayıtlı bulunacaktı. Şirketler sigorta tazminatını Osmanlı topraklarında şube ve acentelerinin bulunduğu mahalde ödemekle yükümlüydüler. Sigorta şirketlerinin şubelere atayacakları temsilciler, gerek yurtdışında, gerekse yurtiçinde iflas etmediklerini ve emniyeti kötüye kullanmadıklarını, sabıkaları bulunmadığını ispatladıktan sonra göreve başlayabileceklerdi. Sigorta poliçelerinde yer alan koşullar genel ahlak ve kamu düzenine aykırı bir husus içermedikleri ve yasalara ters düşmedikleri sürece geçerli olacaktı. Son olarak, yangın sırasında, hasarın büyümesini önlemek amacıyla mahalli idarelerce yıktırılan emlakin sigorta bedelleri şirketlerce ödenecekti.

Yabancı şirketlerle ilgili geçici yasayla aynı günü taşıyan "Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" yerli yabancı ayrımı gözetmeksizin, Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan tüm şirketleri gelir vergisine tabi tutuyordu. Böylece o güne değin bu tür bir vergiden bağışık olan yabancı şirketler bundan böyle Osmanlı şirketleriyle eşit oranda vergilendirileceklerdi.[22] Vergi oranları bankerler ve banka işlemleriyle uğraşan kuru-

22 Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat (30 Teşrinisani 1330), *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 148-159.

luşlar için yüzde 20, taşıma şirketleri, kambiyo acenteleri, ticaret ve sanat evleriyle komisyoncu, müteahhit, mühendis, mimar, dava vekili, tabip, dişçi, baytar ve benzeri meslek sahipleri için yüzde 15, toptan satış mağazaları için yüzde 10 olarak saptanmıştı. Yangın ve deniz taşımacılığı sigorta işleriyle uğraşan şirketler her yıl sigorta edilen sermayenin binde 2'si oranında temettü vergisi vereceklerdi.

Türkçe Sorunu ve Müslüman İstihdamı

Babıâli, yukarıda belirtilen yasaların ardından 23 Mart 1916 günlü "müessesat-ı nafıa ile imtiyazlı şirketler muhaberat ve muamelatında Türkçe istimali" hakkında bir yasa[23] çıkararak o güne değin genellikle Fransızca görülen ticari işlemler ve yazışmaların bundan böyle Türkçeleştirilmesine karar veriyordu.[24] Türkçeleştirme kamu hizmeti gören şirketler için Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin saptayacağı süre içerisinde gerçekleştirilecekti. Demiryolu şirketleri için bu süre 23 Temmuz 1919 gününe değin ertelenebilecekti. Bu yasa hükümlerini yerine getirmeyen imtiyazlı şirketlere hükümet el koyacak ve işlemlerin Türkçe görülmesini sağlayacaktı. İmtiyazsız Osmanlı şirketleri ise tüm yazışmalarını ve defterlerini 23 Temmuz 1919 gününe kadar Türkçeye dönüştürmüş olacaklardı.[25] Yasa tasarısı Âyan Meclisinde görüşülürken değişikliğe uğramış ve yabancı şirketlerin hükümet ve müşterilerle olan yazışmaları dışında Türkçe kullanma zorunluluğu kaldırılmıştı.

Yabancı şirketlerin bir kısmı, bu yasayla birlikte faaliyetlerini durdurdu. Diğer bir kısmı yasaya boyun eğerek Türkçeleştirme girişiminde bulundu. Ancak bu kez "işlerine yarayacak Türkçe bilen memur" bulamamışlardı. Yabancı şirketlerin Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan şubelerinde çalışanların büyük çoğunluğunun yabancı oluşu nedeniyle bo-

23 Müessesat-ı Nafıa ile İmtiyazsız Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali Hakkında Kanun (10 Mart 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 775-776.

24 *Türk Yurdu* dergisi yasanın ulusçuluk açısından önemini şu satırlarla vurguluyordu:

"Ecnebi mekteplerinde muallimlik ve müdürlük eden zatların ekserisi resmi lisan olan Türkçeyi bilmediklerini gören hükümet 1330 senesinde buna mani olmak üzre bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Geçen 1331 senesi ise bütün iktisadi hayatımızı sarıp boğarak bizi her cihetçe kendisine muhtaç bir halde bulunduran bütün müessesat-ı iktisadiyede kullanılagelen ecnebi lisanı ve bunun milli hayatımıza etmekte olduğu tesirleri nazar-ı dikkate alınarak, bu gibi müesseselerde Türkçenin mecburi kullanılması için bir kanun çıkarılmıştı." "Türklük Şu'unu: Ecnebi Müesseselerde Türk Dili", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 9 (22 Kânunuevvel 1332), s. 152.

25 Aksi takdirde imtiyazsız şirketler 5 liradan 50 liraya kadar para cezasına çarptırılacaklar, mahkûmiyetin tekerrürü halinde ise idarehaneleri kapatılacak ve ticaretten men edileceklerdi. (Madde 6)

şalan yerler doldurulamıyor, şirketler kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu. Çözüm olarak kendilerine yabancılar için özel Türkçe dil dersleri açmaları önerilmişti. Nitekim Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi "yerli lisana aşina olmayan memurların Türkçe öğrenmelerini temin için" üç sınıflı bir Türkçe dersanesi açmıştı. Oysa yasayla amaçlanan yabancıları Türkçe öğrenmeye zorlamak değildi. Türkçe zorunlu kılınarak bu işyerlerinde Osmanlı ve özellikle Müslüman-Türk unsurun çalışması sağlanacak, böylece vatandaşlara yeni istihdam olanakları bulunacaktı. Ayrıca Osmanlılar bu tür şirketlere yerleştirilerek yabancı şirketlerin faaliyetleri "içerden" denetlenebilecekti.[26]

Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı sermaye genellikle içgücünü de beraberinde getiriyordu. Bu nedenle demiryollarından bankalara kadar yabancı şirketlerin etkinlik gösterdiği hemen hemen tüm işkollarında yabancı işçi ya da memur çalıştırılıyor, Osmanlı uyrukları, dil bilmiyorlarsa, bu şirketlerde ancak düz işçi olarak iş bulabiliyorlardı.[27] II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlılar ticaret ve sanata özendirildi. Bu amaca yönelik meslek okullarının açılmasına hız verildi. Kondüktör Mektebi, Şimendifer Memurları Mektebi, Rüsumat Memurları Mektebi, Dişçi Mektebi, Tabip Muavinleri Mektebi gibi meslek okullarında Müslüman-Türk unsur eğitilerek o güne değin yabancıların çalıştırıldığı kuruluşlara Osmanlı vatandaşlarının yerleştirilmesi amaçlandı.[28] Öte yandan, 1908 Devrimi ertesi, Osmanlı eğitim sisteminde ticaret dersleri ağırlık kazandı. Gece okulları açılarak akşam dersleri verildi, kadınlar için özel ticaret dersleri düzenlendi.[29]

Gece okulları İttihat ve Terakki Cemiyeti kulüplerinin girişimiyle açılmıştı.[30] Bu dersler okuma-yazma, yabancı dil öğrenme ya da belirli bir

26 Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey bu yasayla ilgili olarak *İktisadiyat Mecmuası*'na şu açıklamada bulunmuştu:

"Şirketlerin gerek devletle, gerek efrat ile münasebetlerinde Türkçe lisanının istimali de ba'z bir müddet hitamında mecburiyet altına alınmıştır. Bu suretle iktisadiyat âleminde devletin resmi lisanının hâkimiyeti temin edilmiş ve bu gibi müesseselerde yerlilerin de istihdamı imkânı hasıl olmuştur." "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *agd*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 6.

27 "İçtimai: Fenni ve Sınai Istıhalat Meselesi", *Sanayi*, S. 13 (31 Mayıs 1333), s. 1-2; "Sanat Lisanımızı Türkçeleştirmek ve Birleştirmek Meselesi", *agd*, S. 32 (15 Mayıs 1334), s. 31.

28 Bu okullar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 4, 2. baskı, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

29 Osman Ergin, *age*, s. 1485-1495.

30 Süleymaniye İttihat ve Terakki Kulübü'nde açılan gece dersleri üzerine gazetelere verilen ilanda, derslerin nasıl yürütüleceği uzun uzadıya anlatıldıktan sonra, yatsı namazının kulüp mescidinde cemaatle kılınacağı, derslere devam edenlerin ve

meslekte uzmanlaşma isteyenlere hizmet götürecek biçimde yürütülmüştü.[31] Bu derslerde özellikle ticaret ve bankacılık vurgulanıyor, banka memurluğu, tüccar kâtipliği yapabilmek için yabancı dil, hesap, muhasebe ve banka işlemleri öğretiliyordu. İttihat ve Terakki kulüplerinin yanı sıra Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye ve Türk Ocağı gibi kuruluşlar, *Tanin* gibi gazeteler de gece dersleri açıyorlardı.[32] Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey'in girişimleriyle Çırak Mektepleri açılmış, geçimini çalışarak kazanmak zorunda kalan çocukların geceleri eğitimlerini sürdürmeleri sağlanmıştı.[33] Ocak 1918'de Fatih, Sultanahmet, Aksaray, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar ve Kadıköy'de olmak üzere, İstanbul'da sekiz çırak mektebi bulunuyordu. Savaşın son yılında Çırak Mektepleri Müdüriyet-i Umumisi, devam ve sınav yükümlülüğü olmaksızın, çırak mekteplerinde serbest dersler verilmesi ve kız çocuklar için İnas Çırak Mekteplerinin açılması hazırlığı içerisindeydi.[34]

Çırak mektepleri ticaret, Türkçe ve Almanca olmak üzere üç sınıf üzerinden eğitimlerini sürdürüyorlardı.[35] Ticaret sınıfı için ilkokul (iptidai) diploması almış ya da o derecede bilgi edinmiş olmak gerekiyordu. Almanca ve Türkçe sınıflarına sınavla öğrenci alınıyordu. Eğitim süresi bir yıldı. Dersler geceleri 19-21 arası yapılıyordu. Ticaret sınıfının dersleri

ailelerinin hastalanmaları halinde tedavilerinin kulüp tarafından yaptırılacağı ve ilaçlarının bedelsiz verileceği, davası olanların davalarının kulüpçe sürdürülüp sonuçlandırılacağı, eğitimde kullanılacak tebeşir, mürekkep, kâğıt ve kitapların parasız dağıtılacağı belirtiliyordu. Osman Ergin, *age*, s. 1487.

31 İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin Süleymaniye, Aksaray, Davutpaşa, Pangaltı ve Beykoz Kulüpleri 1908 Devrimi ertesinde gece dersleri başlatmışlardı.

32 Bu arada yabancı okullar da gece dersleri vermeye başlamışlardı. Örneğin, 23 Teşrinievvel 1325 günlü *Tanin*'de şu haber yer alıyordu:

"Haydarpaşa'da kain Alman Mektebi tarafından zabitan ve memurin efendilere mahsus olarak Almanca tedrisatta bulunmak üzre meccanen gece dersleri açıldığı haber alınmıştır." Osman Ergin, *age*, s. 1490.

33 Çırak Mektepleri için *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* şu çağrıda bulunmuştu:

"İstanbul Vilayeti canibinden şehrimizin muhtelif mahallerinde tesis edilen çırak mekteplerinde geceleri ameli bir şekilde ulum-ı ticariye tedris edilmekte bulunduğundan gündüz işleriyle meşgul olan erbab-ı ticaret ve sanatın geceleri bu müessese-i nâfi'eden istifade etmeleri ve müstahdemler ile gençleri işbu mekâtibe devama teşvik ve tergib eylemeleri tavsiye olunur." *agg*, 31. sene, no. 1604 (19 Eylül 1331), s. 271-272.

34 Osman Ergin, *age*, s. 1543.

35 Çırak mekteplerinin programları "Alman mekteplerine tevfiken" düzenlenmişti. "Çırak Mektepleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 31. sene, no. 1605-6 (26 Eylül-3 Teşrinievvel 1331), s. 273-274.

usul-i muhasebe-i ticariye, muharrerat-ı ticariye, vesaik-i ticariye, ilanat, malumat-ı ticariye, iktisadiye, kanuniye, emtia-i ticariye, hesab-ı ticari ve Almancaydı.[36] Okul yönetimi gece derslerine devam eden ve çırak mekteplerini bitirenlerin, uygun maaşlarla yeni kurulmakta olan "milli şirketler" ve ticarethanelerde iş bulmalarına yardımcı oluyordu. Nitekim 1917 mezunlarından 26'sı Çırak Mektepleri Müdüriyet-i Umumisi'nce bu şirketlere yerleştirilmişti. Ayrıca 1918 yılı mezunlarından yetenekli olanların Almanya'ya gönderilerek eğitimlerini sürdürmeleri kararlaştırılmıştı.

Öte yandan, gerek erkek işgücünün savaş nedeniyle kıtlaşması, gerekse "kadıncılık" (feminizm) hareketinin giderek yaygınlaşması sonucu kadınlara da ticaret dersleri verip iş yaşamına atılmalarını sağlamak amacıyla Ticaret Mekteb-i Âlisi tarafından İnas Darülfünunu'nda bir şube açılmıştı. Başvuruların yüzü geçmesi üzerine ikinci bir şube eklemek zorunda kalınmıştı. Artık kadınlar çalışma yaşamına özendiriliyor, kadınlara mesleki eğitim olanakları tanınıyor, işgücü açığının kadınlarla giderilmesine çalışılıyordu.[37]

36 "Ticaret Gece Dersleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 65 (27 Eylül 1333), s. 8.

37 "Hanımlara Ticaret Dersleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 65 (27 Eylül 1333), s. 8.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YABANCI SERMAYE - MİLLİ SERMAYE

II. Meşrutiyet yıllarında yabancı şirketlerin denetimine ve Osmanlı-Türk unsurunun istihdamına çözüm aranırken sermaye sorununa da eğilmek gerekmişti. Osmanlı toplumu İttihat ve Terakki'nin özlemini duyduğu hızlı kalkınmayı gerçekleştirecek sermaye birikiminden yoksundu. Bayındırlık işlerine girişme, şirket kurma, sanayileşme vb tüm girişimler sermayesiz yürütülemezdi. İttihatçılar iktidara yöneldikleri ilk günlerde ülkedeki sermaye birikiminin yetersizliğini görmüş, dış finansman kaynaklarına başvurmak gerektiğini birçok kez vurgulamışlardı. Nitekim 10 Temmuz Devrimi'yle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki genel merkezi, ülke kaynaklarının iktisadi gelişmenin gerekli kıldığı girişimlere atılmaya yetmeyeceğine, bu nedenle yabancı sermayeye başvurmanın kaçınılmazlığına dikkati çekmişti.

Cemiyetin merkez yayın organı *İttihat ve Terakki* gazetesi, ülkenin o günkü iktisadi koşulları nedeniyle gerek duyulan sayısız bayındırlık hizmetinin küçük bir kısmının bile yerli sermaye ile gerçekleştirilmesinin olanaksız olduğunu, "idare-i muhribe" diye nitelediği otuz yıl süren Abdülhamid döneminin tüm servet kaynaklarını kuruttuğunu, halkta "fikr-i teşebbüs", cesaret adına bir şey kalmadığını ileri sürüyor, Osmanlı madenlerini işletmek, demiryolu, tramvay hattı döşemek, kentlere elektrik, su getirmek, fabrika açmak için yabancı sermayeye başvurmaktan başka bir çözüm bulunamayacağını kaydediyordu. İttihatçı gazete "kapılarımızı hal-i hazırda, ecnebi sermayelerine, o sermayelerle teşekkül edecek Osmanlı şirketlerine genişçe" açmamızı salık veriyordu.[1]

Yine 1908 Devrimi'nin ilk aylarında İttihat ve Terakki üyesi Selanik

1 "İmtiyazlar," *İttihat ve Terakki*, S. 8 (23 Ağustos 1908), s. 4.

mebusu Mehmed Cavid Bey, *Sabah* gazetesinde yer alan "Ecnebi sermayeleri" başlıklı yazı dizisinde yabancı sermayeye başvurmanın kaçınılmazlığını dile getiriyor, uygarlık alanında atılımların yabancı sermayesiz gerçekleştirilemeyeceğini ileri sürüyordu.[2] Cavid Bey'e göre yol, demiryolu, liman, rıhtım yapımı, telgraf döşenmesi, nehirlerin ulaşım ve taşımacılığa açılması, kentlerin aydınlatılması ve bayındır kılınması gibi büyük sermaye gerektiren yatırımların üstesinden ancak yabancı sermaye gelebilirdi. Bu nedenle, yabancı sermayeyi Osmanlı topraklarına çekecek özendirici önlemlere başvurulmalıydı. Babıâli şirketlerin kuruluşunu "gayet serbest" bırakmalı, ülkenin her noktasında "emniyet ve selamet"i sağlayarak her türlü kargaşaya son vermeliydi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında benimsenecek "milli iktisat" akımına değin Osmanlı topraklarında yabancı sermayeye karşı muhalefet cılızdı. Mebusan Meclisi'nin sosyalist kanadında bile bu konuda görüş birliği yoktu. Selanik mebusu Vlahof Efendi "hangi milletten, hangi memleketten olursa olsun, bizim memleketimiz için sermayeden bir zarar gelmeyece"ğini savunurken,[3] İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi yabancı sermayeye duyulan ihtiyacın "mutlak teslimiyet"e dönüşmemesi gerektiğini söylüyordu.[4] Yabancı sermaye konusunda güçlü muhalefetin tek örneği başta *Türk Yurdu* olmak üzere dönemin birçok yayın organındaki yazılarıyla İttihatçıların iktisadi fikirlerini etkileyen Rus asıllı toplumcu düşünür Parvus'tu.[5] Yabancı sermayenin sakıncaları Parvus'un gündeminin ana maddesiydi. 1911-1915 yılları arasında İstanbul'da bulunan Parvus, Osmanlı Devle-

2 Mehmed Cavid, "Ecnebi sermayeleri -2", *Sabah*, 15 Teşrinievvel 1908, s. 1.

3 Teşvik-i sanayi yasa teklifi görüşmeleri sırasında söz alan Selanik Mebusu Vlahof Efendi yabancı sermayeyi şu sözlerle savunuyordu:
"Hangi milletten, hangi memleketten olursa olsun, bizim memleketimiz için sermayeden bir zarar gelmeyecektir. ... Bilirsiniz ki, efendiler, bütün memleketlerde sanatlar hep yabancı sermayeleriyle istihsal olunmuştur. İngiltere'de endüstri Hollanda sermayesiyle kurulmuştur. Amerika'da İngiliz sermayesiyle hazırlanmıştır. Almanya'da, Avusturya'da Fransız kapitaliyle teessüs etmiştir. ... Rusya'da sanatlar yabancı sermayesiyle hazırlandı. Belçika, Bulgaristan, Romanya ve Sırbiye'de, hatta memleketimizde mali müesseseler ve en büyük endüstri kurumlan yabancı sermayesiyle kurulmuşlardır. Bundan hiç zarar gelmez." A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975, s. 313.

4 Zohrap Efendi "yabancı sermayeye ihtiyaç zorunluluğu mutlak surette teslimiyet biçimini alırsa, bu memleket için zararlı olur" diyor, Osmanlı "istikraz"larının başka memleketlerinkine benzemediğini vurguluyordu. Zira komisyon ve faiz adıyla ülkeden çıkacak büyük meblağların bir daha geri dönmeyeceklerini söylüyordu. A. Cerrahoğlu, *age*, s. 227.

5 P. Dumont, "Un économiste social-démocrate an service de la Jeune Turquie", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris, 1980, s. 75-86.

ti'nin dışarıdan aldığı borca oranla, faiz, anapara ve diğer giderler olarak ödediğinin daha fazla tuttuğuna, böylece ülkede sanayileşme için gerekli fonların oluşamadığına dikkati çekiyordu. Parvus'a göre Osmanlı Devleti bu borçlarla Avrupa sermayesinin boyunduruğu altına giriyordu.[6]

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yabancı sermayeye karşı tavır alan diğer bir düşünür Galib Haldun'du. Yabancı sermayenin ülkede giderek yaygınlaştığına dikkati çeken Galib Haldun, "milli" sermayelerin oluşturulmasını öneriyor, "memleketimizde kendi sermayemizle yapılacak pek çok işler" olduğunu savunuyordu.[7] Ancak Galib Haldun yabancı sermayeye açık kapı bırakmaktan da geri durmuyordu. Yabancı sermayeye karşı kesin tavır almanın cehaletten öteye geçmeyeceğini vurguluyor, yabancı sermayeye düşman olacak ölçüde "hayalperest bir vatanperver" olmadığını ekliyordu. Galib Haldun'a göre "ekmeğin büyüğü hamurun çoğundan yapılır"dı ve bir orta yol benimsenmeliydi. Önemli olan yabancı sermayeyle "milli" sermayenin faaliyet alanlarını iyi belirlemekti. Her işe Avrupa sermayesi karışırsa ülke servetinin önemli bir kısmı ülke efradına bir yarar sağlamaksızın yurt dışına giderdi. Türkiye'de henüz "rüşd-i iktisadi" olmadığından yerli kaynaklarla büyük şirketler kurmaya gitmek hayalperestlik olurdu. Ancak Haliç'te vapur işletmek ya da tramvay kumpanyası kurmak gibi işlerin yabancı sermayeye bırakılmaması gerekirdi. Öte yandan ülkeye gelecek yabancı sermayenin siyasete karışmamasına dikkat edilmeliydi.

Milli İktisat ve Milli Sermaye

1908 ertesi yabancı sermayeyi özendirme politikası bir ölçüde başarılı olmuş, 1908 öncesine oranla, 1908-1913 yılları arasında yabancı sermayeyle kurulan anonim şirket sayısında önemli bir artış kaydedilmişti.[8] Kuruluşları bu yıllara rastlayan şirketler çoğunlukla yabancı-Osmanlı gayrimüslim ortaklığı şeklinde gerçekleştirilmiş, bu arada Osmanlı yönetiminde birkaç eski nazır ya da paşa idare meclislerinde yer almıştı. Örneğin, Gabriel Noradugyan Efendi Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi başkanı, Said Halim Paşa İhtiyat-ı Milli Hayat Sigorta Osmanlı Anonim Şirketi fahri başkanı, Dr. Cemil Paşa başkan yardımcısı, Prens Lütfullah Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi başkanı, İsmail Hakkı Paşa aynı şirketin yönetim kurulu üyesi, Müşir Gazi A. Muhtar Paşa İstanbul Emlak Şirket-i Osmaniyesi başkanı, Damat Mehmed Paşa Dersaadet Mülhakatı Emval-i Gayr-i Menkule ve Aerolith İnşaat Malzemesi Şirketi fahri başkanı, Said Paşa İstinye Dok ve Atölyeleri Osmanlı Anonim Şirketi yönetim kurulu üyesi, Feridun Paşa Uhuvvet-i Osmaniye Halı Şirketi başkanı, eski nazırlardan Cemal Bey Dersaadet Tramvay Şirketi başkan yardımcısı, Müşir Gazi A. Muhtar Paşa Memalik-i Osmaniye'de Ticaret ve Sanayi ve Ziraat Şirket-i Milliyesi başkanı, Ferid Paşa ve eski bakanlardan İsmail Cenani Bey ve Mahmud Hamid Bey aynı şirketin yönetim kurulu üyeleri, Şükrü Paşa Aux Galeries de Pera Şirket-i Osmaniyesi başkanı idiler.[9]

Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte "milli iktisat" ilkelerinin benimsenişi, zorunlu olarak "milli sermaye" sorununu gündeme getirdi. Artık Almanya örnek alınmaya başlanıyor, Smith, Ricardo, Bastiat gibi iktisatçılara yüz çevrilip, Friedrich List, John Rae, Paul Cauwès gibi "milli" iktisatçıların görüşleri revaç buluyordu. Savaş yıllarında "milli iktisat"ı benimseyen ve "milli sermaye" sorununu vurgulayan yazarlardan ilki Ahmed Muhiddin Bey'di. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güdümündeki *İslam Mecmuası*'nda iktisadi sorunlar üzerine yazan Ahmed Muhiddin, F. List'in görüşlerini benimsiyor, Osmanlı topraklarında "milli sermaye"nin en kısa sürede oluşturulmasını öneriyordu.[10] Ahmed Muhiddin'e göre, günün en acil sorunu iktisadi gelişmenin temel dayanak noktası olan "milli sermaye"ydi.[11] O güne değin yabancı sermaye ülkenin dört bir tarafında faaliyet alanı bulmuş, Osmanlı ise bu sermayelere işgücü sağlayarak iktisaden dışa bağımlı kalmıştı. Hatta bu kuruluşlar, demiryollarında olduğu gibi,

6 Parvus'un Türkiye üzerine yazdıklarının büyük bir kısmı Muammer Sencer tarafından bugünkü dilde yayımlanmıştır: Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, der. Muammer Sencer, İstanbul: May Yayınları, 1977.

7 G. Haldun, "Ecnebi Sermayesi ve Bizim Teşebbüsatımız", *İctihad*, 3. sene, no. 48 (1 Haziran 1328), s. 1111-1113.

8 Sibuh İstipanyan II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Türkiye'ye yoğun bir sermaye akımının görüldüğünü kaydediyordu:

"Türkiye afakında şems-i hürriyet tulu' eder etmez cesim sermayelere malik ecnebi sermayedaranı memleketimizi istila etmek için müteaddit projeler hazırlamaya başladılar. Maksad-ı yegâneleri 'süt ve bal hasıl eden' memleketimizi iktisat nokta-i nazarından zabt ve yerlileri kendilerine rabtetmek idi. Cesim sermayeler ile mahmul bulunan Avrupalı kendi bol paralarını işletmek ve cesim kârlar elde edebilmek için dört göz ile yeni yeni mahaller taharri etmekte idi. Türkiye afakında tulu' eden şems-i hürriyetin birinci şulelerini görünce sevindi ve sıçradı." Sibuh İstipanyan, "Ecnebi Şirketleri ve Biz", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 4, no. 10 (13 Kânunusani 1326), s. 158-160.

9 *Annuaire Oriental: Commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient*, Constantinople: Imprimerie Autrichienne Ferd. Walla., 1915, s. 141-170.

10 Ahmed Muhiddin'in *İslam Mecmuası*'nda yayımlanan yazıları: "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı -1", *agd*, S. 33 (29 Temmuz 1331), s. 729-734; "2", *agd*, S. 36 (10 Eylül 1331), s. 780-782; "Milli İktisat-Bu, En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir", *agd*, S. 37 (24 Eylül 1331), s. 796-800; "Milli İktisat-Dahili İstimar -1", *agd*, S. 50 (12 Kânunusani 1332), s. 1007-1010; "2", *agd*, S. 51 (26 Kânunusani 1332), s. 1022-1024.

11 Ahmed Muhiddin, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı -1", *İslam Mecmuası*, S. 33 (29 Temmuz 1331), s. 732-733.

bazen işgücü taleplerini bile yabancı ülkelerden sağlamış, Osmanlı kendi ülkesinde "amele" olmaktan yoksun bırakılmıştı. Artık, "milli iktisat" devresinde açılacak müesseseler, girişilecek işletmeler yabancı sermayeyle, yazarın deyişiyle "bize hiçbir hayrı olmayan ecnebileştirilmiş sermaye" ile yapılamazdı. Bu nedenle en kısa zamanda iktisadın en etkin unsuru olan "kendimize mahsus bir sermayeye malik" olmamız gerekiyordu.[12] Ahmed Muhiddin'in "milli sermaye" görüşleri İttihat ve Terakki içerisinde aşırı bulunmuş, hatta liberal kanadın tepkisiyle karşılaşmıştı. Bu nedenle İttihatçı iktidar, savaş yıllarında "milli iktisat"ı daha ılımlı bir konuma oturtmak istemişti.

Bu arada, savaş nedeniyle düşman devletlere ait bazı stratejik işletmelere el konmuş, yabancı şirketlerin elinde olan limanlar ile Aydın, Kasaba, Suriye ve Mudanya demiryolları ve İstinye dokları sözleşme hükümlerine uygun olarak hükümetçe satın alınarak kamulaştırılmıştı. Bu işlemin o günkü adı "millileştirme"ydi.[13] Öte yandan, o güne değin büyük ölçüde

12 Ahmed Muhiddin'in yanı sıra *İktisadiyat Mecmuası* başyazarı Tekin Alp de "milli sermaye"den yanaydı. Ancak Ahmed Muhiddin'e oranla yabancı sermayeye karşı daha ılımlı bir tutumu benimsiyordu:

"Milli sermayemiz bütün işleri yapmak için kifayet etmezse hiç olmazsa küçük bir kısmını olsun deruhte edemez mi? Ecnebi sermaye gelecek diye biz lakayt kalır, memleketimizdeki bütün işleri başkalarına terk ve havale edersek hiçbir vakit başkaldıramayız. Milli sermayeleri çömleklerde, veyahut ecnebi bankalarında gayr-i müsmir bir surette muattal kalacağına onları istihsalat-ı milliyenin artmasına medâr olabilecek işlerde kullanırsak memleketimizin servet-i tabiiyesinin hiç olmazsa bir kısmından olsun doğrudan doğruya müstefit oluruz. Bugün kısm-ı azamı itibariyle muattal bir halde bulunan milli sermayelerin bu suretle müsmir bir hale getirmek için teşkilat-ı mahsusaya eşedd-i ihtiyaç vardır." Tekin Alp, "Türkiye'de Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 34 (10 Teşrinisani 1332), s. 1-2.

13 İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin cemiyetin 1916 Kongresi'ne sunduğu raporda şu satırlar yer alıyordu:

"Memleketimizde düvel-i muazzama müessesatından olan limanlar ile Aydın, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye dokları mukavelenameleri ahkâmına tevfikan hükümetçe mübayaa edilerek müessesat-ı milliye meyanına ithal olunmuştur." *1332 Senesi İttihat ve Terakki Kongresi*, İstanbul, 1332.

İlgili geçici yasa: Aydın ve İzmir-Kasaba ve Mudanya-Bursa Demiryolları ile İzmir Liman ve Rıhtımının İştirası Hakkında Kanun-ı Muvakkat (16 Ağustos 1332), *Düstur*, II. tertip, c. 8, s. 1266-1267. Aydın ve Kasaba Demiryollarının satın alma işlemleri için bkz. "Aydın ve Kasaba Demiryolları", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 34 (10 Teşrinisani 1332), s. 8; "İzmir-Kasaba ve İzmir-Aydın Demiryolları", *agd*, yıl 1, S. 41 (26 Kânunusani 1332), s. 6.

Bu arada Babıâli Ereğli Kömür Havzası'nda kömür madenleri işleten Fransız Ereğli Şirketi'ne ait olan Zonguldak Limanı'nı satın almaya karar vermişti. Bu işlem için 650.000 lira ödenek ayrılmıştı: "Zonguldak Limanı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*,

Yunan bandıralı gemilerin tekelinde olan iç deniz ticaretinin bundan böyle Osmanlı gemileriyle yürütülmesi kararlaştırılmıştı.[14] Böylece kabotaj hakkı Osmanlı bandırasına geçiyordu. Bu konuda Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey şunları söylüyordu:

"Şimdiye kadar bizde ticaret-i bahriye yok gibiydi. Bunun da sebeplerinden en mühimi ecnebi ticaret vapurlarının sahillerimiz limanlarına uğramak ve oralarda tabi oldukları tekâlif itibariyle kendi memleketlerinden ve hatta birkaç sene evveline gelinceye kadar bizzat Osmanlı gemilerinden ziyade haiz-i rüchan olmaları idi. Tabii bu şerait altında yeni ve milli seyr-i sefain şirketlerinin teşkili ve onlarla rekabeti imkânı yoktu. İşte biz bunu düşünerek tanzim eylediğimiz bir kanun layihasıyla bundan sonra küçük ve büyük kabotajı -azami bir zaman tayin olunarak o müddet zarfında ve milli şirketlerin teşkiliyle seyr ü sefer ihtiyacatı temin edilebileceği hükümet tarafından takdir edilmek suretiyle- tedricen yalnız Osmanlı gemilerine hasr edeceğiz. Bu milli seyr-i sefain şirketlerine karşı yapılacak himayenin birinci adımıdır. İleride başka memleketlerde olduğu gibi onları sair suretle mükâfat ve imtiyazata da nail etmek isteriz."

Bu arada yerel sermaye grupları harekete geçmiş, bir dizi işletmeyi yabancı sermayeden devralmaya girişmişti. Savaş yıllarında İttihat ve Terakki Bolu Heyet-i Merkeziyesi Fransız sermayesinin elinde bulunan Ereğli Kömür İşletmeleri paylarını satın almak için bir şirket kurma girişiminde bulunmuşsa da Almanlar daha çabuk davranarak 5 milyon frank tutarında Fransız hissesini kapatmışlardı.[15]

İttihat ve Terakki, "milli sermaye" girişimleri sırasında savaştaki müttefik ülkeleri ürkütmemeye azami dikkat sarf ediyordu. "Milli sermaye" vurgulanıyor, ancak yabancı sermayeden -özellikle müttefik ve tarafsız ül-

S. 9 (16 Temmuz 1333), s. 141-142; "Le Port de Zonguldak", *Iktissadiat Medjmouassi* (*İktisadiyat Mecmuası*'nın Fransızca kısmı), yıl 2, no. 58 (5 Temmuz 1917), s. 4.

14 "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 6-10.

Tekin Alp de Ahmed Nesimi Bey'in görüşlerini paylaşıyor, deniz ticaretinin "millileştirilmesi"ni zorunlu görüyordu:

"Muharebe esnasında bilcümle sunuf-u halkta hasıl olan intibah neticesinde dahili seyr-i sefainin millileştirilmesi gayet tabii bir keyfiyet haline gelmiştir. Artık bundan sonra dahili limanlarımızda münhasıran milli bayraklar temevvüç etmezse bizim esaret-i iktisadiyeden halas bulduğumuza hüküm olunamayacaktır. Biz o kanaatteyiz ki dahili ticaret-i bahriyemiz er geç millileştirilecektir." Tekin Alp, "Harpten Sulha İntikal İktisadiyatı -2", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 63 (30 Ağustos 1333), s. 2.

15 "Mines de houille d'Héraclée", *Revue de Turquie-Questions économiques, no. 10, Nisan 1918, s. 383.*

ke sermayelerinden- tümüyle vazgeçilemiyordu. Genellikle küçük çaptaki girişimlerde yerli sermayeye öncelik tanınıyor, geniş ölçekli girişimlerde ise yabancı sermaye ile "milli sermaye"nin ortaklığı öneriliyordu. Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey *İktisadiyat Mecmuası*'na verdiği bir demeçte, madenlerin ve ormanların işletilebilmesi, büyük sanayi kuruluşlarının açılabilmesi için Osmanlı ülkesinin daha uzun süre yabancı sermayeden yararlanması gerektiği kanısında olduğunu açıklıyordu. Ancak bakanın amaçladığı "milli sermayeyi onunla müştereken çalıştırmaktı." Diğer bir deyişle, Ticaret ve Ziraat Nazırı "yerli sermayenin kendi başına teşebbüs edeceği işleri tercihen teşvik ve teshil etmekle beraber muhtelit sermayelerle vücut bulmaya ihtiyaç gösterecek büyük teşebbüsat-ı sınaiyenin de muvaffak olmasına" gayret sarf ediyordu.[16]

"Milli iktisat" ilkeleri, savaş yıllarında giderek liberal İttihatçıların da görüşlerini etkilemişti. Uzun yıllar liberalizmi savunan, yabancı sermayeden yana olan Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey savaşın somut koşulları karşısında uzlaşmacı bir tavır alıyor, yabancı sermaye ve becerinin yerli sermayeyle birlikte ortak girişimlerde değerlendirilebileceğini söylüyordu. Cavid Bey artık liberal görüşlerinden bir ölçüde özveride bulunuyor, "ecnebi sermayesinden, fikr-i teşebbüsünden, ilim ve fenninden yerliler için azami istifadeyi temin etmek için" gerekli önlemlerin alınmasından yana olduğunu belirtiyordu. Yabancı sermaye, bundan böyle, ülkede başıboş bırakılmayacaktı. Cavid Bey'e göre "ecnebi sermayesini yalnız başına bırakmamalı, daima onlara yerli sermayeyi, yerli a'mal ve mesaiyi dahi mezc ü tevhit etmeli"ydi.[17]

16 Türkiye'nin iktisadi kalkınmasında yabancı sermayenin yerini soran *İktisadiyat Mecmuası*'na Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey şu yanıtı veriyordu:
"Milli iktisat nokta-i nazarından bu meselede mütebassır, fakat aynı zamanda hal-i hazırı iyice nazar-ı itibara alarak bu gibi faaliyetleri ta'kim etmeyecek surette salim bir hatt-ı hareket takip etmek lazımdır. Bu hususta memleketimizin ve milletimizin hal-i hazırı itibariyle ecnebi sermayesinden daha uzun müddet istigna edemeyeceğimize kaniim. Fakat esas-ı fikrim aynı zamanda milli sermayeyi onunla müştereken çalıştırmaktır. Binaenaleyh yerli sermayenin kendi başına teşebbüs edeceği işleri tercihen teşvik ve teshil etmekle beraber muhtelit sermayelerle vücut bulmaya ihtiyaç gösterecek büyük teşebbüsat-ı sınaiyenin de muvaffak olmasına çalışacağım. Esasen kanunlarımızın tadil ve ıslahatında hâkim olan ruh, milli iktisadın inkişaf ve hâkimiyeti olduğu için bu tarzda teşebbüslerin tervici halinde de menâfi-i milliyenin azami derecede gözetileceği muhakkaktır." "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 6-10.

17 Cavid Bey Meclis'teki konuşmasında Osmanlı sermaye ve emeğinin bundan böyle kendi gücü oranında girişimlerde ortak olacağını kaydediyordu:
"Şimdiye kadar memleketimizde ecnebiler tarafından yapılmış olan teşebbüsatın hiçbirine iştirak ettirilmemiş olan Osmanlıların badema her teşebbüse, sa'ylarıyla ve sermayeleriyle tayin edilecek bir nisbet dairesinde iştirak etmelerini arzu ediyoruz. ... İstemeyiz ki memleketimizde yapılacak bütün teşebbüsat, ecnebiler tarafından yapılsın ve biz misafir olalım. Hayır; o teşebbüsata kendi miktarımızca, kendi kuvvetimizce, kendi istitaatımızca biz de iştirak edelim." "1333 Bütçesi Münasebetiyle Maliye Nazırı'nın Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917. s. 1.

Nitekim Talat Paşa Kabinesi'nin 1917 başında sunduğu hükümet programında yabancı sermayeye gereken kolaylığın gösterileceği vurgulanıyor, ancak sanayileşme sürecinde, "milli sermaye" ve işgücünün yabancı sermaye ve beceriyle ortaklığı şart koşuluyordu. Hükümet izlediği bu politikaya "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye" adını veriyordu.[18] Ancak, Mebusan Meclisi'nde "milli iktisat" yandaşları hükümet programında yer alan "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye"den tedirgin olmuşlardı. Yabancı sermaye çok hassas bir konuydu. "Milli iktisat"la yabancı sermayeyi bağdaştırmak beceri istiyordu. Meclis'te bu tür kaygıları gidermek yine Cavid Bey'e düşüyordu. 1917 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Cavid Bey, kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancı sermaye olgusunun farklı bir boyut kazandığını ileri sürüyor, artık bundan böyle, yabancı sermayenin siyasal baskılara yol açamayacağı kanısında olduğunu belirtiyordu. "Kapitülasyonların ilgası dolayısıyla memleketimize gelecek olanlara kapılarımızı geniş açmakta hiçbir mahzur" görmediğini söyleyen Cavid Bey, hükümet programında belirtildiği gibi "yerli sermayeyi, yerli a'mal ve mesaiyi, ecnebilerin ilim ve irfanıyla, ecnebilerin sanatıyla ve sermayesiyle mezc ü tevhit" edilmesinden yana olduğunu kaydediyor, özellikle, demiryolu, liman, kanal, fabrika gibi "milli sermaye"nin tek başına gerçekleştiremeyeceği alanlarda yabancı sermayeyle ortak girişimlerde bulunulmasını öneriyordu.[19] Osmanlı sermaye ve emeğinin, bundan böyle yabancılar tarafından kurulacak girişimlerde değerlendirilecekti. Cavid Bey "herhangi bir

18 Talat Paşa Kabinesi programında "bade'l-harb memleketimizin bir kuvve-i nâmiye ile yaşayabilmesi ve harbin açacağı rahneleri kapatabilmek istidadını iktisap etmesi mesail-i iktisadiyede böyle geniş nazarlı bir siyaset takibine vâbeste olduğu kanaatini" açıklamış, yabancı sermaye ve beceri konusunda şu satırlara yer vermişti:
"Yeni kabine siyaset-i iktisadiyesinde, ziraatta memleketimizin kabiliyet-i müstesnasından bilumum vesaitle istifade edecek, ziraat ve sanayide ecnebi sermayesi ile ilim ve irfanını ve sanatını yerli sermayeler ve mesai ile mezc ü tevhit edecek tarzda cereyan-ı sanayi vücuda getirecek ve bu suretle bir âti-i iktisadi teminine çalışacaktır. Müttefik memleketlerle bitaraf devletlerin erbab-ı sermaye ve sanatı tarafından vücuda getirilmek istenecek teşebbüsat-ı sınaiye ve nafıa hükümet nezdinde kabul ve revaca mazhar olacak ve bu teşebbüslerin süratle netaic-i müsmire vermesi için hükümet her türlü muavenet ve teshilatı ibraz edecektir." "Geniş Nazarlı Siyaset-i İktisadiye", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 42 (9 Şubat 1332), s. 8.

19 "1333 Bütçesi Münasebetiyle Maliye Nazırı'nın Beyanatı", *Tasfir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1.

vilayette ecnebiler mühim bir teşebbüs-i iktisadiyede bulunacak olurlarsa o vilayet ahalisi, a'mal ve mesaisi ve sermayesiyle ve şimdiye kadar o işle iştigal etmiş olan mütehassıslar, müteahhitler de o ecnebilerle iştirak etsinler" diyordu. Yoksa Osmanlı kendi sermayesiyle yetinmeye kalkarsa, "milli sermaye"yle demiryollarını satın almayı, yeniden demiryolu, liman, kanal inşa etmeyi, tarımı geliştirmeyi, fabrikalar açmayı, ticareti yaygınlaştırmayı denerse, bu ona 500 milyon, belki daha da fazla bir paraya mal olurdu. Bu ise ülke olanaklarının kaldırabileceğinin çok ötesinde bir yüktü. Osmanlı'nın müttefikleri, savaşı izleyen yıllarda milyarları bulacak bir yatırım potansiyeliyle Osmanlı topraklarında faaliyete geçerek bu ülkedeki sermaye açığını kapatabileceklerdi. Nitekim Cavid Bey Almanya'da bulunduğu sıralarda gerekli temaslarda bulunmuş, Osmanlı hükümetinin uyguladığı "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye"yi Alman mali çevrelerine açıklayarak bu alanda resmi görüşmelere geçilmesini sağlamıştı.[20]

Ancak, yabancı sermayeye ortam hazırlanmalıydı. Müttefik mali çevrelerden bu katkıları bekleyebilmek için Osmanlı Devleti'nin yabancılara "Türkiye'nin en ücra bir köşesine gidecek olan bir ecnebinin canı, namusu, malı taht-ı emniyet ve tekeffülde" olduğu güvencesini vermesi gerekecekti. Cavid Bey "eğer bunu yapacak olursak, bu memleketin hudutlarından içeriye giren adamın hukuk-ı hayatiyesinin masun ve müemmen [güvence altında] olduğu kanaati Avrupa'da husule gelecek olursa, emin olunuz memleketimiz on seneden az bir zamanda muhtaç olduğu bütün teşebbüsat-ı iktisadiyeye malik olabilir" diyordu. Maliye nazırı Cavid Bey'in bu sözleri Mecliste "bravo sedaları" ile karşılanmış, basında geniş yankılar uyandırmıştı.

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, Cavid Bey'in söyleviyle ilgili bir yazısında, Maliye Nazırı'nın sözlerindeki "isabet"e kani olduğunu, hükümet programında yabancı sermayeden yararlanma kararının açıkça yer aldığını söylüyor, "yerli sermayeyi, yerli a'mal ve mesaiyi ecnebilerin ilim ve irfanıyla, ecnebilerin sanatıyla ve sermayesiyle mezc ü tevhit etmek" düsturunun "üssü'l-hareka" [hareket noktası] olarak benimsenmesini öneriyordu.[21] Günlük gazetelerde benzer görüşler yer alıyordu. *Sabah* gazetesi "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye"nin "memleketimizdeki en el değmemiş servet sahalarına ecnebi sermayesinin akıp gelmesini" kolaylaştıracağını, bu sayede kısa sürede "büyük bir iktisadi inkılap" gerçekleşeceğini ileri sürüyor, Osmanlı halkının da "köşede bucakta bulunan yerli sermayeleri birleştirerek" kesesi elverdiği ölçüde bu girişimlere katılmasını salık veriyordu.[22]

"Milli iktisat" politikasıyla bağdaştırılan yabancı-yerli sermaye ortaklığı Meclis'in onayını almakta gecikmedi. Nitekim o sırada yasallaşan Orman Kanunu'yla, hükümete bazı ormanları pazarlık suretiyle şirketlere ihale etme yetkisi tanınıyor, ancak bu şirketlerin pay senetlerinin hiç olmazsa yarısının üç ay süreyle yerli sermayedarların kaydına açık bulundurmaları zorunluluğu getiriliyordu.[23]

Milli İktisat ve Yabancı Düşmanlığı

Osmanlı toplumunda "milli iktisat"a yöneliş Avrupa çevrelerinde kuşkuyla karşılanmış, kapitülasyonların kaldırılışı, yabancı şirketlerin denetim altına alınması, yabancı sermayeye "milli sermaye"yle ortaklık önerileri, yabancı düşmanlığı ya da o günkü tabiriyle "ecânibgürizlik" olarak nitelendirilmişti. Bu görüş yalnız düşman ülkelerde değil, dost ve müttefik ülkelerde de yaygındı: Osmanlı Devleti kapılarını yabancı ülkelere kapıyor, kendi yağıyla kavrulmayı deniyor, "çok şoven ve çok nasyonalist" oluyordu. Cavid Bey 1917 bütçe konuşması sırasında Avrupa'nın bu kaygılarını dile getiriyor, milliyetçiliği iki düzeyde değerlendirmek gerektiğini vurgulayarak yabancı düşmanlığı ithamlarına cevap veriyordu.[24] Gerçek anlamda (mana-i lugavi) milliyetperver olduklarını, mecazi anlamda (mana-i ıstılahi) milliyetperverlikle hiçbir ilişkileri olmadığını kaydeden Cavid

20 Görüldüğü gibi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında "milli iktisat" politikası "geniş nazarlı siyoset-i iktisadiye" ile bağdaştırılmaya çalışılmış, yabancı sermayeye karşı tavır almamaya özen gösterilmişti. Her defasında ülkedeki sermaye birikimi yetersizliği vurgulanarak hayli bir zaman için dış kaynaklara başvurma gereği duyulacağı belirtilmişti. Bu görüşü benimseyenlerden biri de İnegöllüoğlu M. idi:
"Mahza şurası da şayan-ı teemmüldür ki memleketimiz her hususta muhtac-ı imardır. Esbab-ı imarın temini ise vesait-i nakliyenin tezyidi, menabi-i tabiye-i servetimizin işletilmesi ve hayat-ı iktisadiyemizin kesb-i faaliyet eylemesi ile kabildir. Halbuki hususat-ı mezkûrenin kaffesinin mütevakkıf-ı aleyhi paradır. Milletimiz ise milel-i saireye nisbetle maatteessüf fakirdir. Binaenaleyh, daha bir hayli zaman ecnebi sermayelerinden istiâne ve istidâneye mecburuz. Ecnebi sermayelerle memleketimiz arasındaki vasıta-i mukarreneti ihzar ve tesis edecek olan müessesat bankalardır." İnegöllüoğlu M(im)., "Türkiye'de Devlet Bankası Meselesi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334/1918), s. 70.

21 "Ecnebi Sermayesi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1682 (31 Mart 1333), s. 81-82.

22 Elif. Elif., "Geniş Nazarlı Siyaset-i İktisadiye", *Sabah*, 18 Şubat 1917, s. 1.

23 Yabancı sermayeyi milli sermayeyle uyumlu kılma çabası dönemin birçok yazarında gözleniyordu. Sorunun hukuki yönü Said Hikmet'in bir yazısında ayrıntılarıyla ele alınmıştı: "Eşhas-ı Maneviye-i Ecnebiyenin Hal ve Mevki-i Hukukisi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 2 (Mayıs 1334/1918), s. 158-159.

24 "1333 Bütçesi Münasebetiyle Maliye Nazırı'nın Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1.

Bey, "mana-i ıstılahisiyle milliyetperverlik, ecnebi husumeti demektir; bizde ise ecnebi husumeti mevcut değildir ve hiçbir zaman da memleketimizin en buhranlı zamanlarında bile, yani ecnebilerden şikâyet etmeye hakkımız olduğu zamanlarda yine milliyetperver değildik; şimdi yine bu suretle milliyetperver olmaklığımız için hiçbir sebep tasavvur etmiyorum" diyordu.

İttihatçı yayın organları da yabancı düşmanlığı sorununa eğilmiş, bu konuda yazılara sayfalarında yer vermişti. *İktisadiyat Mecmuası*'nda yer alan "Ecnebi sermayesine karşı siyaset-i iktisadiyemiz" başlıklı yazısında Tekin Alp, Avrupa ülkelerinde Türkiye'de "ecânibgürizlik" baş gösterdiğine dair koparılan yaygaranın gerçekle hiçbir ilişkisi olmadığını, bunun Türklerin ulusal uyanışını çekemeyen çevrelerce çıkarıldığını ileri sürüyordu.[25]

Tekin Alp'e göre, yabancılar karşılarında daima miskin, haysiyetsiz, izansız, hissiz bir Türk milleti görmeğe alışmışlardı. Birdenbire karşılarına hakkını, menfaatini müdrik, şeref ve haysiyetini her şeyin üzerinde tutan bir millet çıkıverince hayrete düşmüşler, kısa bir sürede gerçekleşen "inkılab"ı bir türlü akıllarına sığdıramamışlardı. Bu nedenle milli teşebbüs, milli sermaye yolunda atılan her ileri adımda yabancılar bir tür "taassup", "bir nevi ecânibgürizlik (*xénophobie*)" görmeye başlamışlardı. Tekin Alp "Türkiye'de milli taassup veya ecânibgürizlik vardır" diye ötede beride atıp tutanlara hükümet programını incelemelerini öneriyor, bu haksız isnatlara karşı Babıâli'nin aktif bir propaganda kampanyası açması gerektiğini ileri sürüyordu.[26] Hükümet programında belirtildiği gibi, bundan böyle Osmanlı topraklarında faaliyette bulunacak yabancı girişimciler herhangi bir engelle karşılaşmayacaklardı. Tekin Alp, "milli sermayenin, milli teşebbüsün iştiraki"yle, yabancı sermayenin işinin büyük ölçüde kolaylaşacağını savunuyordu.[27]

Alman, Avusturya-Macaristan Konsorsiyumları

İttihatçı devlet adamları ve basın savaş boyunca yabancı sermayeyi "mil-

25 Tekin Alp, "Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 53 (26 Nisan 1333), s. 1-3.

26 "İktisadi meselelere siyaset parmağı sokulmazsa Türkiye[nin] her vakit ecnebi sermayelerine aguş-ı kabul" açacağını belirten Tekin Alp, "Türkiye hiçbir vakit ecnebi sermayesine karşı istigna göstermemiş ve hiçbir vakit göstermeyecektir" diyordu. Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", *İktisadiyat Mecmuası*, S. 28 (15 Eylül 1332), s. 1-2.

27 Tekin Alp, "milli sermaye"-yabancı sermaye ortaklığı üzerine şunları söylüyordu:

"İşte bundan sonra memleketimize gelecek sermayedarlar, erbab-ı teşebbüs şimdiden bilmelidirler ki kendi a'mal ve mesailerini işkâl ve tas'îb edecek hiçbir kayıt ve şart yoktur. Bilakis kendi işlerini tervic ve teshile medar olabilecek bir muavenet ve müzaheret vardır: O da milli sermayenin, milli teşebbüsün iştirakidir ve bu iştirak için milli sermaye ve teşebbüs yalnız 'kendi miktarınca' bir menfaat isteyecektir.

İşte hükümetimiz bu hususiaki efkâr ve âmâlini, niyyât ve makasidini kemal-i vuzuh ve sarahatle meydana koymuş, bu siyaseti fiiliyatla da teyit etmeye başlamıştır. Artık gizli kapaklı bir şey, ecnebi sermayedarlarına vehim ve endişe ilka edecek bir cihet kalmamıştır. Ecnebiler yerlilerle iştirak etmek suretiyle memleketimizde her işe girişebilirler. Hükümet tarafından onlara bütün kuvvetiyle yardım edilecektir." Tekin Alp, "Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 53 (26 Nisan 1333), s. 2-3.

li iktisat" politikasıyla bağdaştırmaya çalışmış, Avrupa mali çevrelerine her türlü güvenceyi vermekten kaçınmamışlardı. Nitekim savaş yıllarında Almanya'ya yaptığı seyahatlerde Cavid Bey Alman sermayedarlarını Türkiye'de yatırımda bulunmaya iknaya çalışmış, "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye"nin yabancı sermayeye geniş olanaklar tanıdığını vurgulamıştı.[28]

Oysa Alman ve Avusturya-Macaristan mali çevreleri Osmanlı hükümetinin "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye"sini beklemeden Osmanlı topraklarında yatırımda bulunmak üzere hazırlıklara girişmişlerdi. Savaş yıllarında, Berlin, Viyana ve Budapeşte'de mali gruplar, konsorsiyumlar, o günkü adıyla "heyet-i müttehideler" oluşturmuş, Osmanlı ülkesinde Fransız ve İngiliz sermaye çevrelerinden boşalan alanları kapatmayı düşlemişlerdi.[29] O güne değin daha çok Mısır ve diğer Doğu ülkelerinde faaliyette bulunan Deutsche Orient Bank yeni bir atılımda bulunarak Türkiye'ye yönelmişti. Bankanın kurucularından A. Scahffhausenschen Bankverein Aktion Gesellschaft paylarını Deutsche Bank, K. K. Privat Oesterreichische Kreditanstalt für Handel und Gewerbe ve Ungarische Allgemeine Kreditbank'a devretmişti. Böylece Deutsche Orient Bank'ın çevresinde öteden beri Osmanlı Devleti ile ilgili bankalar toplanmış oluyordu.

Bilindiği gibi Deutsche Bank, Bağdat demiryolunun en önemli sermayedarıydı. Ayrıca Düyun-ı Umumiye ile de ilişkisi bulunuyordu. Oesterreichische Kreditanstalt, Tütün Rejisi ve Düyun-ı Umumiye'de Avusturya-Macaristan hissedarlarının vekiliydi. Ungarische Allgemeine Kreditbank, İstanbul'da Ganz elektrik şirketi başta olmak üzere birçok şirkette pay sahibiydi. Tüm bu kuruluşlar, National Bank für Deutschland ile bir-

28 Nitekim Batı basınında da "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye" etkisini göstermiş, "milli iktisat"ın yabancı sermayeye karşı yasaklayıcı bir tavır içerisinde olmadığı anlaşılmıştı. "Bir Almanca Risaleden 'Memalik-i Osmaniye'de Ecnebi Sermayeleri'", *İkdam*, 19 Eylül 1917, s. 2.

29 Tekin Alp, "Türkiye'de Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 34 (10 Teşrinisani 1332), s. 1-2.

likte, Dresdner Bank'ın önderliğinde bir konsorsiyumda bir araya gelmişlerdi. Dresdner Bank'ın çevresinde toplanmış, Osmanlı topraklarında yatırımda bulunmayı amaçlayan bu konsorsiyumun yanı sıra ikinci bir grup Avusturya-Macaristan bankalarınca oluşturulmuştu. "Şark-Avusturya Grubu-Groupe Autro-Hongrois pour l'Orient" adını taşıyan bu konsorsiyumda Kredit Anstalt, Wiener Bankverein, Ungarische Kreditbank ve Pester Ungarische Commercial Bank yer alıyordu. "Şark-Avusturya Grubu"nu kuran bankalar 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Osmanlı ekonomisinde önemli roller oynamış, Düyun-ı Umumiye'de, Tütün Rejisi'nde, Şark, Anadolu, Bağdat demiryollarıyla, tramvay ve tünel işletmelerinde, İstanbul gaz ve elektrik kumpanyalarında Avusturya ve Macaristan'ın menfaatlerini temsil etmişlerdi. "Şark-Avusturya Grubu" ayrıca Viyana'da Rothschild Bankası'nın da desteğini sağlamıştı. Bu konsorsiyum, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne yaptığı başvuruda Osmanlı topraklarında tarım, sanayi ve bayındırlık alanlarında katkıda bulunacağını, devlete borç para vermeyi amaçladığını, "Türkiye'de başlıca servet-i tabiiye-i memleketin istismarına hadim bir faaliyet-i sınaiye tesisine" yardımcı olacağını bildiriyordu.[30]

Bu arada, Dresdner Bank grubuyla "Şark-Avusturya Grubu" "yekdiğerine karşı icra-i rekabete meydan vermemek" amacıyla bir sözleşme imzalamış, Osmanlı topraklarındaki girişimlerinde "müttehiden ve müttefiken" iş görmek üzere anlaşmışlardı. Son olarak, her iki konsorsiyumun dışında kalan Alman ve Avusturya-Macaristan bankaları, bu grupların rekabetini karşılayabilmek için üçüncü bir konsorsiyum oluşturmuşlardı. *İktisadiyat Mecmuası*'nın deyişiyle "bu suretle memleketimizde ister mali ve ticari, ister sınai ve iktisadi olsun, vücuda gelecek bilcümle teşebbüsler hep konsorsiyumlar elinden geçecekti."

Konsorsiyumlar faaliyete geçmek için savaşın sona ermesini bekliyorlardı. Bu arada "Şark-Avusturya Grubu" ilk teklifini yapmış, İstanbul Boğazı'nın iki yakasını birleştirecek bir asma köprü önermişti. Köprü, New York'taki Brooklyn köprüsüne benzeyecek ve onun gibi iki katlı olacaktı. Alt katına demiryoluyla, tramvay, otobüs, otomobil ve her türlü taşıt aracının geçmesine mahsus yollar yapılacak, üst kat ise yayalara ayrılacaktı. İkinci katta ayrıca dükkân ve kahvehaneler yer alacak, bu sayede "şehrimizin halkı yazın sıcak günlerde saf ve taze deniz havası alacak bir yer bulacaktı." Ancak boğazın şiddetli akıntısı masrafları yükseltirse, köprü yerine deniz altından bir tünel döşenerek iki yaka birleştirilecekti. "Avusturya-Şark Grubu", köprünün yanı sıra, Babıâli'ye Yenikapı'da bir liman inşası teklifinde de bulunmuştu.[31]

Alman ve Avusturya-Macaristan mali gruplarından gelebilecek cazip tekliflere karşın, İttihatçıların konsorsiyumların faaliyet alanları hakkında bazı kaygıları vardı. Temelde yabancı sermayeye karşı değillerdi, ancak geçmişin acı deneyimlerini yinelemek istemiyorlardı. O güne değin, yabancı sermayenin Osmanlı topraklarında uğraş alanı mali ve ticari girişimlerle sınırlıydı. Oysa İttihat ve Terakki bu faaliyet türlerini ülke ekonomisine o denli yararlı görmüyordu. Yabancı sermaye konusunda İttihatçıların görüşünü dile getiren Tekin Alp, "bizim ecnebi sermayeye karşı yalnız bir temennimiz vardır; o da maden, toprak işletmek, fabrika tesis etmek gibi istihsalat-ı milliyenin tezyidine medar olan teşebbüslerde kullanılmasından ibarettir" diyordu. Diğer bir deyişle, yabancı sermaye ülkeyi kalkındıracak sanayi ve madencilik sektörlerine yönelmeliydi. "Yoksa şimdiye kadar memleketimizde yerleşmiş bazı bankaların yaptıkları vechile yalnız muamelat-ı sarrafiye ve ticariyeye hasr-ı iştigal ederlerse onlardan edeceğimiz istifade pek mahdut kalır"dı.[32]

* * *

II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki, Osmanlı dış iktisadi ilişkilerini "milli iktisat" ışığında yeni bir düzenlemeye sokmuştu. Kapitülasyonlar kaldırılmış, yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketleri, ayrıcalıklı durumlarına son verilerek Osmanlı mevzuatına alınmış, esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerin Osmanlı uyruğuna geçmesi istenmiş, Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarının önlenmesi amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları şart koşulmuştu. Bu arada ticari ilişkilerde Türkçenin kullanımı zorunlu kılınmış, meslek okulları ve gece dersleri açılarak o güne değin yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan bazı işkollarında Müslüman Osmanlıların istihdamı sağlanmıştı.

İttihat ve Terakki ülke kalkınmasında dış finansman kaynaklarına başvurmanın kaçınılmazlığına inanmıştı. Bu nedenle, yabancı şirketleri denetim altına alırken yabancı sermayeyi ürkütmemeye azami dikkat sarf etmişti. "Milli iktisat"ın gündeme getirdiği "milli sermaye"yi yabancı sermaye ve beceriyle uyum içerisinde görmeyi düşlemiş, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlayan "geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye"yi benimseyerek

30 "Türkiye'de Bankalar", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1666 (26 Teşrinisani 1332), s. 289-290.

31 "Şehrimize Ait İki Mühim Proje", *Vakit*, 15 Kânunuevvel 1917, s. 1.

32 Tekin Alp, "Türkiye'de Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 34 (10 Teşrinisani 1332), s. 1.

Avrupa mali çevrelerine güvence vermişti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle müttefik ülke mali gruplarının Osmanlı topraklarına yönelmesi beklenmişti. Nitekim Alman ve Avusturya-Macaristan sermayedarları İngiliz ve Fransız sermaye çevrelerinin savaş nedeniyle boşalttıkları alanları doldurmaya hazırlanmış, Babıâli'ye cazip önerilerde bulunmuşlardı. Ancak geçmişten ders alan İttihat ve Terakki, spekülatif nitelikteki sermaye hareketlerini ya da özel bir beceri gerektirmeyen ticari sermayeyi özendirmekten kaçınmış, bundan böyle yabancı sermayenin "milli sermaye"nin yetersiz kaldığı, doğrudan maddi üretime yönelik sanayi, tarım ve madencilik sektörlerinde faaliyette bulunmasını beklemişti.

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI TÜCCARI VE MEVZUAT

Ticaretin gelişmesi kurumsal ve yasal düzenlemeler gerektirir. Kişinin mal ve can güvenliğinin olmadığı bir ortamda ticaretin gelişmesi beklenemez. Ticari ilişkilerin giderek karmaşık bir yapı kazandığı kapitalizm diye bilinen evrede kurumsal ve yasal alanda köklü dönüşümler izlenmiştir. Ticari mevzuat giderek gelişmiş, ticari yargı girişimciye güven vermiştir. Ortaklık ilişkileri de bu doğrultuda ilkelere bağlanmıştır.

Osmanlı hukukunda Tanzimat öncesi ortaklık ilişkileri şer'i hükümlere göre düzenlenmişti. Mecelle'de "şirket-i mudaraba" diye anılan şirket türünde, malını ya da parasını ortaya koyan bir kimse, gücüyle çalışacak biriyle ortak olur, elde edilen ürün ya da kazanç, sözleşme gereğince ortaklar arasında pay edilirdi. Bu tür ortaklıklarda doğabilecek anlaşmazlıklar şer'i mahkemelere götürülürdü.[1] Şirket-i mudaraba sistemi Tanzimatın ilanı ertesi Avrupa ile ticaretin gelişmesi ve yeni ticaret sözleşmelerinin yapılmasından sonra işlevini yitirdi; Batı'da yürürlükte olan ticari mevzuat giderek Osmanlı toplumunda benimsenmeye başladı. Öte yandan İslam hukukunda ticaretin sınırlı bir düzeyde ele alınışı ve yeterince işlenmemiş oluşu Tanzimatçıların işini kolaylaştırdı.[2]

1 Hüseyin Avni Şanda, "Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri: 1860-1918", *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976, s. 226-228.

2 Türkiye'de ticaret hukukunun gelişimi ve tarihçesi için bkz. Mehmed Ali Bilgişin, *Türk Ticaret Hukuku Prensipleri*, Ankara, 1936, s. 33 ve devamı; Hazım Atıf Kuyucak, *Ticaret Hukuku*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1939, s. 8 ve devamı; Vasfi Raşit Sevig, *Ticaret Hukuku Şerhi*, c. 1, İstanbul, 1934, s. XLI ve devamı.

Tanzimatla birlikte özel hukuk alanında ilk yayımlanan yasa 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret'ti.[3] Bu yasa büyük ölçüde 1807 Fransız Ticaret Yasası'nın birinci ve ikinci bölümlerinin çevirisinden ibaretti. Yasanın kapsamına alınmayan ticari mevzuattaki eksiklikler sonradan çıkarılan "zeyl"lerle tamamlandı.[4] 1863 yılında Fransız mevzuatının yanı sıra başka denizci ulusların yasalarından da esinlenerek Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi kabul edildi.[5]

Kanunname-i Ticaret'in 10. maddesinde şirketler kolektif, komandit ve anonim olmak üzere üçe ayrılıyordu.[6] 36. madde ise "hissedarlık vechile ticaret şirketleri"nden ya da bugünkü terimiyle adi ortaklıklardan söz ediyordu. Yasada ticaret şirketlerinin tüzel kişiliğine ilişkin bir hüküm yoktu. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde, Fransız ticaret hukukunun etkisiyle, Osmanlı ülkesinde de tüzel kişilik kurumu ticaretle ilgili akademik yazında ele alınmaya başlandı.[7] Kanunname-i Ticaret birçok yönden İslam hukukuyla bağdaşmıyordu. Özellikle faiz sorunu farklı açılardan ele alınıyor, İslam hukukunun yadsıdığı faiz Batı kökenli yasada benimseniyordu. Öte yandan İslam hukuku adi ortaklıklar dışındaki ortaklık ilişkilerini geçersiz sayıyordu.[8]

Ticaret alanında İslam hukukuyla Batı'dan alınan yeni mevzuat arasındaki karşıtlıklar II. Meşrutiyet'e kadar sürdü. 1908 Devrimi ertesi İslamın

3 Kanunname-i Ticaret (18 Ramazan 1266), *Düstur*, I. tertip, c. 1, s. 375.

4 Kanunname-i Ticaret ve zeyilleri Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü tarafından yeni harflerle yayımlanmıştır: *Kanunname-i Ticaret ve Zeyilleri*, yeni harflerle çevirenler: F. Gürzumar, T. Gürzumar; kontrol eden: A. H. Berki, Ankara, 1962.

5 Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi (6 Rebiülevvel 1280), *Düstur*, I. tertip, c. 1, s. 466.

Bu yasayı hazırlayanlar Fransız Deniz Ticareti Kanunu'nu esas olarak almışlar, yanı sıra İtalyan Birliği öncesi Sardunya ve Sicilya gibi İtalyan Hükümetleriyle ve Hollanda, Belçika, İspanya ve Prusya deniz ticaret yasalarından yararlanmışlardır. Kostaki Vayani, *Mücmel Ticaret-i Bahriye Kanunu Şerhi*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1331, s. 30.

6 Kanunnamenin 10. maddesinde şöyle deniliyordu: "Hasbe'l-kanun Ticaret şirketlerinin üç nevi olup birinci kolektif tabir olunur umumi bir isimle şeriklerin mecmuunu şâmil olan şirkettir. İkinci komandit tabir olunur sipariş tarikiyle olan şirkettir. Üçüncü anonim tabir olunur hiçbir hissedarın ismi mezkûr olmaksızın esham üzerine vaki olan şirkettir."

7 Hüseyin Hâtemî, *Medeni Hukuk Tüzelkişileri -I-, Giriş - Tarihi Gelişim - Eski Vakıflar*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1979, s. 138-142.

8 Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976, s. 329.

bu konulardaki yaklaşımı yeniden yorumlanarak, pazar ekonomisinin ve ekonominin parasallaşmasının zorunlu kıldığı dönüşümler reformist İslam öğretisince de benimsendi.

Osmanlı Devleti'nde ticari yargı çağdaş yargının yolunu açtı. Adli mahkemeler ticaret mahkemelerini izledi. [9]

Tanzimata değin ticari davalar şer'i mahkemelerde görülürdü. Ayrıca konsolosluk mahkemeleri ya da eski deyişle konsoloshane mahkemeleri kapitülasyonlardan kaynaklanan ayrıcalıklarla donatılmışlardı.

1840 tarihinden sonra ticari uyuşmazlıklara ayrı mahkemelerin bakması kararlaştırıldı. Yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek üzere ilk olarak İstanbul'da, Ticaret Nezareti'ne bağlı bir mahkeme kuruldu. Başkanlığını Ticaret Nazırı'nın üstlendiği bu mahkeme Ticaret Meclisi adını taşıyordu. Meclis üyeleri lonca ve tüccar temsilcilerinden oluşuyordu. Tanzimatla birlikte Batı ile olan ticari ilişkilerin gelişmesi, yargı alanında yabancı devletlerin baskılarını artırmalarına neden oldu. Nitekim 1848 yılında Karma Ticaret Mahkemesi kuruldu. Mahkemenin 14 üyesinin yedisi Osmanlı uyruklu, diğer yedisi ise Osmanlı Devleti'nde ticaretle uğraşan yabancı uyruklu tüccarlardan oluşuyordu. Mahkeme reisi Ticaret Nazırı ya da onun vekiliydi. 1856 tarihinden sonra Osmanlı uyruklarıyla yabancıların arasındaki ticari anlaşmazlıkların tümüne konsolosluk mahkemeleri bakmaya başladı. Kanunname-i Ticaret'e 1860 yılında "Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyl" eklendi ve bu ek yasa gereğince, Ticaret Nezareti'nin gözetimi ve yönetiminde Osmanlı ülkesindeki tüm tüccarların davalarına bakan ticaret mahkemeleri kuruldu.[10] Bu mahkemelerin bir başkan ile iki sürekli ve dört geçici üyesi bulunuyordu. Kara ve deniz ticareti davaları ayrı ayrı mahkemelerde görülüyordu. Üst yargı mercii olarak ve 500 kuruşu aşan davalara bakmak üzere İstanbul'da İstinaf-ı Deavi-i Ticaret Divanı adı altında bir temyiz mahkemesi kurulmuştu. 1876 yılına değin Ticaret Nezareti'ne bağlı olan bu mahkemeler o tarihten sonra Adalet Nezareti kapsamına alındılar. Bu arada 1861 yılında yine Fransız mevzuatından yararlanılarak Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi başlığı altında ticaret yargılama usulü tüzüğü çıkarıldı.[11] Ceza, hukuk ve ticaret mahkemelerini kapsayan nizamiye mahkemelerine 1868'de yeni bir düzen verildi.

9 Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Adalet Örgütü", *Cumhuriyet Dönemi Hukuk Devrimi*, İstanbul: Türk Hukukçu Kadınlar Derneği Yayınları, 1994, s. 33-49.

10 Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 197.

11 Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi (10 Rebiülâhır 1278), *Düstur*, I. tertip, c. 1, s. 780.

Konsolosluk mahkemelerinin görevi menkul ve gayrimenkul olmak üzere iki tür davaya bakmaktı. Menkul davalarında her iki taraf da yabancı ise davalının mensup olduğu konsolosluk mahkemesi yetkiliydi. Osmanlı mahkemeleri bu davalara bakamazdı. Taraflardan biri Osmanlı tebaası ise ve dava bin kuruşa kadar bir meblağı içeriyor ya da icarla veya isticarla ilgiliyse Osmanlı hukuk mahkemesi yetkiliydi. Ancak mahkemede tercüman bulundurulması zorunluydu. Bu iki tür dava dışında kalan her türlü menkul davası muhtelit mahkemede (mahâkim-i muhtelite) görülürdü. Bu tür muhtelit davalar ticaret mahkemesinin görev alanına giriyorsa Ticaret Kanunnamesi, hukuk mahkemesininkine giriyorsa Mecelle hükümlerine göre yürütülürdü. İstanbul'da muhtelit mahkeme Birinci Ticaret Mahkemesiydi. Bir reis, ikisi yerli, ikisi yabancının mensup olduğu ülke sefaretinden seçilmiş yabancı, dört üyeden oluşuyordu. Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi'nde görülen davalar bir üst mahkemeye götürülemezdi. Taşra muhtelit davaları için tek üst merci Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesiydi. Ancak dava deniz ticareti ile ilgiliyse temyiz görevini Ticaret-i Bahriye Mahkemesi muhtelit heyeti üstlenirdi. Gayrimenkul davalarında ise İstimlak-ı Emlak Nizamnamesi'ne ekli protokolü kabul ve tasdik eden yabancı ülke tebaası Osmanlı tebaası gibi ülke mevzuatına tabi tutulurdu. Bu protokolü hemen hemen Osmanli'nın ticaret yaptığı tüm ülkeler imzalamıştı. İmza ediş sırasıyla bunlar Fransa, İspanya, Yunanistan, Rusya, İtalya, Felemenk, Amerika Birleşik Devletleri, Portekiz ve İran'dı.

20. yüzyılın başında İstanbul'da üç tür ticaret mahkemesi vardı. Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi muhtelit mahkeme (mahkeme-i muhtelite) işlevi görüyordu. Dersaadet İkinci Ticaret Mahkemesi İstanbul ve civarında kara ticaretiyle ilgili davaları gören bir bidayet mahkemesiydi. Bir reis ve iki üyeden oluşuyordu. Dersaadet Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'ne Üçüncü Ticaret Mahkemesi de denirdi. Deniz ticaret hukuku kapsamına giren davalara bakardı. İflas davaları İkinci Ticaret Mahkemesi ile birlikte bu mahkemenin de görev alanına giriyordu. Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi ile Ticaret-i Bahriye Mahkemesi'nin muhtelit davalar hakkında verdikleri hükümler bir üst mahkemeye götürülemiyordu. Ancak geri gönderme anlamına gelen "kabil-i iade" idiler. Bu iki mahkemenin gördüğü taşra muhtelit davaları da temyiz edilemezdi.

Ticari Mevzuat ve Şirketler

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında bugünkü anlamda adi şirketler kuruluyordu. Ancak bunlar genellikle belirli bir işi ortaklaşa yapmak için geçici sözleşme niteliğindeydi. Bazen ayrı ayrı şehirlerde oturan tüccarlar ortaklaşa çalışır, biri malı köylüden alır ve köylüye ürün üzerine avans verir, diğeri piyasaya malın sürümünü sağlardı. Bu tür ortaklıklar banka işlevi de görürdü. Örneğin ayrı kentlerde oturan ortaklardan birine yatırılan para, diğerinden çekilebilirdi.

Osmanlı Devleti'nin ilk anonim nitelikte şirketi Şirket-i Hayriye'ydi. 1849 yılında kurulan bu şirketin 30 Osmanlı lirası tutarında 2.000 paya ayrılmış 60.000 lira sermayesi vardı. Boğaz'da yolcu taşımak üzere kurulmuş olan şirket İngiltere'ye sipariş ettiği gemilerin her biri için 7.000 Osmanlı lirası ödemişti.[12] Şirket-i Hayriye'nin pay senetleri daha çok Mustafa Reşid Paşa'nın nüfuzu sayesinde satılabilmişti. Saray, satışları özendirmek amacıyla 100 pay senedine kaydoldu. Mustafa Reşid Paşa, Tophane Müşiri Fethi Paşa, Serasker Damat Mehmed Ali Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, Mısırlı Zeyneb Hanım büyük hissedarlar arasında yer alıyorlardı. Diğer devlet adamları da sembolik olarak bir miktar pay senedi aldılar.[13] Ancak bu ilk anonim şirketin kuruluşu sırasında, bütün çabalara karşın yeterli sermaye toplanamadı; Mustafa Reşid Paşa gemileri satın alabilmek için banker ve sarraflara başvurmak zorunda kaldı.

Yukarıda belirtilen mevzuat ışığında, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında anonim şirketler faaliyete geçmeye başladı. Şirket-i Hayriye'nin ardından 1856 yılında, her ikisinin de merkezi Londra'da bulunan Bank-ı Osmani ve Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi kuruldu. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketlerin büyük çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketlerdi. Bankacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel vb hizmetlere yönelik bu şirketler genellikle Londra ve Paris gibi Avrupa başkentlerinden yönetiliyordu. II. Meşrutiyete değin, Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası dışında yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi hemen hemen yok gibiydi.

II. Meşrutiyet dönemi savaş yılları olmasına karşın şirketleşme yönünden önemli dönüşümlere ortam hazırladı. Şirket sayısında belirgin bir artış görüldü; Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte yeni kurulan şirketlerin büyük çoğunluğunda yerli, ya da o günkü tabiriyle "milli" sermaye hâkim bir nitelik kazandı.

"İstibdat" ve Ticaret

II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı toplumunda, sermaye birikimi yeter-

12 Abdülahad Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi Tarihçesi*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1926.

13 Hüseyin Avni Şanda, *agm*, s. 231.

sizliğinin ötesinde, iktisadi yaşamın gelişimini özendirecek, ortaklıklara yol açacak, anonim şirketlerin kurulmasını kolaylaştıracak ortam ve mevzuat yetersizdi. II. Meşrutiyet söylemi bunun faturasını büyük ölçüde II. Abdülhamid'in yönetimine çıkardı. Otuz yıl süren "istibdat" dönemini değerlendiren İttihat ve Terakki çevresi, bu yıllarda Abdülhamid iktidarının halkta girişimcilik diye bir şey bırakmadığını, bireylerin can ve mal güvenliğini sağlayamadığını, yöneticilerin sermayeyi gözetecekleri yerde kişilerin mal varlığına göz diktiklerini ileri sürüyordu. Selanik'te yayımlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Yayın Organı *İttihat ve Terakki* gazetesi, 1908 öncesinden söz ederken "şimdiye kadar sermayedaranımızın mazeretleri meşru olabilirdi; tehlikeye koyacakları sermayeyi muhafaza vazifesiyle mükellef olan hükümet şekaveti dağdaki haydutlara ders verebilecek bir ihtisas ile icra ediyordu: Hayatımıza, namusumuza tecavüz eden bir hükümetin, malımızı taht-ı teminde [güvenlik alanında] bulunduramayacağı pek tabii değil miydi" diyor, "istibdat" rejiminin ülke ticaret ve sanatını felce uğrattığını ileri sürüyordu.[14] Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası yayın organı *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* İttihatçıların görüşünü paylaşıyor, 1908 Devrimi öncesi iktisadi gelişme için zorunlu olan anonim şirketlerin kuruluşuna olanak sağlayacak bir ortamın bulunmadığına dikkat çekiyordu. Gazeteye göre, "istibdat" yıllarında "terakkiyat-ı ticariye için vuku bulan teşebbüsler, konulan sermayeler akim kalıyor", sermaye sahipleri şirket ya da fabrika kurmaya cesaret edemiyorlardı. Bu yıllarda ancak yabancılar, kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklar sayesinde ticarete atılabilmiş, şirket kurarak faaliyette bulunabilmişlerdi.[15]

Ekonomik bağlamda Osmanlı liberalizminin başını İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey çekiyordu. Cavid Bey, 1908 Devrimi'yle birlikte Osmanlı topraklarında sermaye birikiminin sınırlı ve dağınık olduğunu belirtiyor, bunları toplayarak bir araya getirecek "terakkiyat-ı medeniyenin en mühim erkânı [esasları]" şirketlerin II. Meşrutiyete değin pek az önemsendiğini kaydediyordu.[16] 19. yüzyılda, Batı'da etkin ve yoğun üretimin, Cavid Bey'in deyişiyle "imal-i cesime-i mahire"nin temel aracı olarak şirketler, özellikle anonim şirketler görülmüştü. Osmanlılarda ise bu alanda ancak şirketçiliğin en basit şekli olan kolektif şirketlere

14 "İmtiyazlar", *İttihat ve Terakki*, S. 8 (23 Ağustos 1908), s. 4.

15 "Meşrutiyet İdarenin Terakkiyat-ı İktisadiyemize Tesiri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1230 (19 Temmuz 1324), s. 245-246.

16 M(im)., "Ticaret Şirketleri", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, no. 6-9 (18-21 Haziran-Eylül 1326), s. 774-775.

rastlanmış, ulusal nitelikte hisseli komandit ve anonim şirketler çok ender kurulmuştu.

Cavid Bey'e arka çıkan Osmanlı ticaret kesimiydi. Meşrutiyetin ilanını büyük bir coşkuyla karşılayan Osmanlı tüccarı, 1908 Devrimi öncesi ülkede "ticaret ve sanayiin kökünü kurutan" bir düzenin hüküm sürdüğünü savunuyordu: Otuz yıl, iki üç kişinin bir araya gelip şirket kurması gizli komite oluşturdukları gerekçesiyle yasaklanmış, tüccarın dış ülkelere iş seyahati Avrupa'da Jön Türk komitelerine katılır korkusuyla engellenmişti. Ticaret erbabına göre "istibdat" dönemi, ülkede güvensizliğin yaygın olduğu, kişinin yargıç önünde hakkını aramaya cesaret edemediği yıllardı.[17] Bir ülkede adalet olmaz, vatandaşın hukuku savunulmazsa o topraklarda ticaret ve sanayiin gelişmesi beklenemezdi. "İstibdat" yılları kimsenin parasını ortaya çıkarmaya cesaret edemediği bir dönemdi. Girişimci her türlü zorlukla karşılaşmakta, imtiyaz, berat ya da ruhsatname elde edinceye değin sermayesinin önemli bir kısmını rüşvet ve bahşişe yatırmaktaydı. *İttihat ve Terakki* gazetesi, II. Meşrutiyetle birlikte artık Osmanlı vatandaşlarının geleceklerinden emin olabileceklerini, bundan böyle rüşvet, kayırma gibi caydırıcı yöntemlere başvurulmayacağını açıklıyordu.

İttihatçı çevre, meşrutiyet yöntemiyle birlikte, sermayeye güvence sağlanmasının zorunluluğuna inanıyordu. "İstibdat" döneminin yıldırıcı yöntemlerinin yanı sıra, 1908 Devrimi ertesi patlak veren grevler sermayeyi ürküten diğer bir engeldi. İttihat ve Terakki grevler karşısında kesin tavrını koymuş, Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı'nı çıkararak sermayeyi güvence altına almıştı.[18] Nitekim 1908 grevlerinin bastırılışı sırasında *İttihat ve Terakki* gazetesinde yayımlanan "Patronlar ve Ameleler" başlıklı bir yazıda, Osmanlı Devleti'nin liberalizmi benimseyeceği kaydediliyor; işçilere kapılıp "müfrit bir siyaset takip edecek olursak ve sosyalizme adım atarsak, her vakitten ziyade emniyet bahş etmeye mecbur olduğumuz sermayedaranı tahvif eylemiş [korkutmuş] oluruz" deniyordu. Gazete, Avrupa'nın birçok ülkesinde benimsenen sosyal politika içerikli mevzuatın

17 Reşad Sami, "Şirketler ve Faideleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no. 18 (31 Ağustos 1324), s. 285. Yazar "istibdat" döneminden şu satırlarla yakınıyordu:

"Mehakimin hükm-i adilanesine müracaat etmeye, hukukunun müdafaasını talep etmeye kim güvenebilirdi?

Mahkemeler iş düzeltmek değil iş bozmak için çalışıyorlardı... Halbuki bir memlekette adalet bulunmaz ve ahalinin hukuku müdafaa edilmezse o memlekette ticaretten ve sanayiden hayır beklemek abestir."

18 1908 işçi hareketleri ve grevler için bkz. Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, S. 2 (Mart 1977), s. 277-295.

patronları zarara uğratmanın ötesinde bir işe yaramadığını kaydediyor, Osmanlı topraklarında son zamanlarda görülen aşırı işçi taşkınlıklarının önünün yayımlanacak grev ve sendika mevzuatıyla alınacağını bildiriyordu. Böylece işçinin "daire-i selahiyeti", yani yetki alanı sınırlanmış olacaktı.[19] Yine *İttihat ve Terakki* gazetesinde yer alan "Amele Sendikaları" başlıklı bir başka yazıda sosyalizmin sakıncaları belirtilerek "sendikalar için her türlü sosyalist a'malinden ictinab eylemek vücûb-i kat'i tahtındadır" satırları yer alıyordu.[20] Nitekim II. Meşrutiyet yönetimi bu alanda ivedi önlemler aldı. Düzenlediği grev mevzuatıyla işçi kesininin etkinliğini sınırladı. Sendikaları dernekler mevzuatı bünyesinde yardım sandığına benzer güdük bir konuma indirgedi.

İttihatçılar sermayeye güvence veren yeni bir düzen kuruyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görüşleri doğrultusunda, meşrutiyet yönetimiyle birlikte ülkede anonim şirketlerin kurulmasına elverişli bir ortamın oluşturulduğu Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası tarafından da kaydediliyordu. 1908 Devrimi ertesi hukuk devletinin benimsendiğini belirten oda, artık Osmanlı sermayedarlarının iktisadi yaşamın en önemli unsurlarından biri olan anonim şirketçiliğe yönelmeleri gerektiğini söylüyordu: "Bundan sonra hukuk-i şahsiye taarruzdan masun olduğundan ve herkes nizam ve kanun dairesinde icra-i ticaret edebilip hiç kimse tarafından müdahale olunmayacağından tüccarlarımızın yeniden urûk-u gayretleri [gayret damarları] heyecana gelerek çalışacakları ve bu suretle devlet ve milletimizin siyaseten, ticareten pek âli mevkileri işgal edeceği tabii" idi.[21] Aynı gazetede yer alan başka bir yazıya göre, "Devr-i sabıkta terakkiyat-ı iktisadiyece lüzum ve faidesi inkâr edilemeyen anonim şirketlerin tesisi kabil olamıyordu." Oysa II. Meşrutiyetle birlikte bu engel ortadan kalkmıştı. Ülke anonim şirketlerin oluşturulmasına son derece müsaitti. Osmanlı imara muhtaçtı; bu alanda gayret sarf etmek gerekliydi. Bu nedenle "erbab-ı sermayenin, tüccarın anonim şirketleri tesisine ehemmiyet vermeleri elzemdi".[22]

Osmanlı II. Meşrutiyete büyük umutlarla bakıyordu. Yeni bir düzen kuruluyordu. Sermaye güvence altındaydı. Büyük ölçekli şirketlerin önü

19 "Patronlar ve Ameleler", *İttihat ve Terakki*, S. 32 (18 Teşrinievvel 1324), s. 1.

20 "Amele Sendikaları -2", *İttihat ve Terakki*, S. 17 (13 Eylül 1908), s. 4.

21 "Meşrutiyet İdarenin Terakkiyat-ı İktisadiyemize Tesiri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1230 (19 Temmuz 1324), s. 246.

22 "Anonim Şirketler", *agg*, 24. sene, no. 1236 (30 Ağustos 1324), s. 293. Aynı yazı Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde de yer almıştı: "Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nden: Anonim Şirketler", *agg*, sene 2, S. 19, 1324, s. 302-303.

açıktı. Her türlü engel ortadan kalkmıştı. Koşullar sermayeden yanaydı. Geleceğe umutla bakılıyordu. *Resimli Kitap*'ta Bazbazyan Efendi "idare-i meşruta sayesinde" Osmanlı topraklarında anonim şirketlerin çoğalacağını müjdeliyordu.[23]

Ticaret Odaları ve "Ecnebiler"

Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılda girdiği gelişme sürecinin göstergelerinden biri de ticaret odalarıydı. İç ve dış ticaretin gelişiminde hizmet veren ticaret odalarının kurulma girişimi Abdülaziz devrinin son aylarında gündeme geldi. Fakat Dersaadet Ticaret Odası ancak 1882'de faaliyete geçebildi. Ticaret odalarının sayıları Osmanlı topraklarında kısa sürede arttı. Batı'da ticaret odaları 16. yüzyılın başlarından itibaren faaliyete geçmişti. Yöre ticaret erbabını bir araya getiren bu odalar mesleki kuruluş niteliğindeydi. Öte yandan dış ticaretin önem kazanmasıyla, dış ülkelerde yerleşik tüccarlar bir araya gelerek dış ticaret odalarını kurmaya başladılar. Bu odaların ana amacı ülke ürünlerine pazar bulmak ve dış ticaretle uğraşan tüccara kurumsal destek sağlamaktı.

Yerel ya da ulusal ticaret odalarının yanı sıra yabancı ülkeler de özellikle iktisadi yayılım alanlarında ticaret odası kurdular. Bunlara "ecnebi ticaret odaları" dendi. Dış ticaret odaları 19. yüzyılın son çeyreğinde görülmeye başladı. Ticari ilişki ağının geliştiği bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde de birçok "ecnebi" ticaret odası açıldı. Bu odalar Osmanlı'nın dış ekonomik ilişkilerinde etkin rol oynadı ve Osmanlı ekonomisinin Batı ile bütünleşmesine katkıda bulundu.[24]

Yabancı ülkelerde ticaret odası açmaya ilk girişen ülkelerden biri Avusturya-Macaristan'dı ve Osmanlı topraklarında ilk "ecnebi" ticaret odası İstanbul'da 1870 yılında Avusturya-Macaristan tarafından açılıyordu. Oda başlangıçta konsolosluğun bir şubesi iken 1874'te bağımsız, müstakil bir kuruma dönüşüyordu. Sonraları Beyrut, Şam ve Selanik'te de Avusturya-Macaristan ticaret odaları kurulmuştu. Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı Devleti'nin yanı sıra İngiltere ve Fransa'da da ticaret odaları bulunuyordu. Ancak Paris ve Londra'da Avusturya-Macaristan uyruğu olanların tümü üye olabildikleri halde, Dersaadet'teki odanın üye adaylarının Avusturya-Macaristan tüccar siciline kayıtlı olmaları bekleni-

23 K(af). M(im). Bazbazyan, "Mesail-i Maliye ve İktisadiye: Anonim Şirketleri", *Resimli Kitap*, no. 6 (Mart 1325), s. 539-545.

24 C., "Türkiye'de Ecnebi Ticaret Odaları", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 9-13; Djim., "Les chambres de commerce etrangères en Turquie", *Iktissadiat Medjmouassi*, yıl 1, no. 44-48 (8 Mart 1917), s. 10-15.

yordu. Öte yandan Dersaadet Avusturya Ticaret Odası hükümetiyle yakın ilişkisini sürdürmüştü. Oda Avusturya Ticaret Nezareti'ne Osmanlı ülkesi hakkında düzenli ticari raporlar gönderiyor, bilgi topluyor, bilirkişi eksperleri ve hakem heyetleri seçiyor ve atıyordu. Oda nizamnamesinin tadili ve oda reisinin seçimi de Avusturya-Macaristan sefaretinin, yani dolaylı olarak Avusturya-Macaristan Hariciye Nezareti'nin onayına bağlıydı. Dersaadet Avusturya-Macaristan Ticaret Odası düzenlediği ticaret raporlarının yanı sıra her yıl bir "salname" yayımlıyordu. Osmanlı ekonomisi üzerine zengin bilgiler içeren bu yıllıklar ülkenin dört bir yanında alınan mahsulü, iş merkezlerindeki ticari faaliyetleri veriyor; komisyoncular, ticarethaneler, deniz taşımacılığı, demiryolları, rıhtımlar, posta işlemleri, adli işlemler, iflaslar vb konularda geniş bilgi veriyordu. Bunların yanı sıra Avusturya'dan Osmanlı ülkesine sevk edilen mallar ve rakip ülkelerin malları üzerine geniş istatistiksel bilgiler yer alıyordu. Dersaadet Avusturya-Macaristan Ticaret Odası İstanbul'daki Avusturya uyruklu ticaret erbabının menfaatini sefaret ve konsolosluk nezdinde temsil ediyor ve bu kesimin ihtiyacı olan her türlü bilgiyi temin ediyordu.

Dış ülkelerde en çok ticaret odası açan ülke Fransa idi. Birinci Dünya Savaşı arifesinde değişik ülkelerce yabancı ülkelerde açılan 100 ticaret odasından 29'u Fransa'nın, 21'i İtalya'nın, 6'sı Felemenk'in, 6'sı İspanya'nın, 5'i İngiltere'nin, 5'i Avusturya'nın, 5'i Belçika'nındı. Fransız hükümeti yurtdışındaki ticaret odalarına önem veriyor; nizamnamelerini bizzat düzenliyordu. Ancak bu odalara geniş hareket serbestiyeti sağlıyordu. Fransa'nın yurtdışındaki ilk ticaret odası 1884'te İstanbul'da açıldı. Fransa ticaret bakanlarından Herisson dış ticaretin önemini vurguluyor ve yabancı ülkelerde açılacak ticaret odalarına büyük umutlar besliyordu. Bu nedenle Fransız hükümeti ihracatını geliştirecek dış ticaret odalarına ayrı bir önem atfediyor, bu odaların kuruluşunu bilfiil yönlendiriyordu. Nitekim bu odaların yönetmelikleri hükümetçe hazırlanmıştı. Öte yandan hükümet odalara geniş bir hareket serbestiyeti bırakıyor, böylece büyüyüp gelişmeleri için müsait bir ortam yaratıyordu. Dersaadet Fransız Ticaret Odası bu gelişmenin tipik örneklerinden biriydi. Ancak her ne kadar nizamnamesi odayı serbest bırakıyor gözüküyorsa da ödeneği aracılığıyla Fransız hükümetinin Dersaadet Fransız Ticaret Odası üzerinde etkin bir konumu vardı. Fahri başkanlık her zaman Fransız başkonsolosunun uhdesinde bulunuyor, yıllık genel kurullara o başkanlık ediyordu. Odanın nizamnamesi Fransa Ticaret Nezareti'nin onayı ile tadil edilebiliyordu. Odanın yıllık raporu bütçe önerisiyle birlikte adı geçen bakanlığa gönderiliyordu. Fransa bütçesinden Dersaadet Fransız Ticaret Odası'na her yıl 7000 frank ödenek ayrılıyordu. Odanın yıllık geliri 20.000 frankı geçiyordu.

Yabancı ülkelerdeki ticaret odaları için hazırlanan nizamname gereğince Dersaadet Fransız Ticaret Odası da Fransız konsolosunun fahri başkanlığı altında örgütleniyordu. Odanın bir fahri heyeti, bir de idare meclisi vardı. Asli üyelerin (*membres actifs*) yanı sıra tali üyeleri (*membres associés*) de bulunuyordu. İdare meclisinin önemli görevleri vardı. Dış ticaretle ilgili her türlü mevzuat ve karar hakkında bu meclis hükümete görüş bildirir, bunlardan Fransız tüccarlarının menfaatlerini sınırlayan ya da ihlal edenler hakkında dikkati çekerdi. Fransız resmi makamları nezdinde girişimde bulunabiliyordu. Nitekim Fransız gemilerinin bazı eşya türlerine ait tarifelerinin düşürülmesi, Fransız postalarının numune eşya naklinde özel tarife uygulaması gibi konularda Dersaadet Fransız Ticaret Odası'nın görüşleri Fransız hükümetince göz önünde tutulmuştu. İdare Meclisi Osmanlı topraklarında ve Yakındoğu'da yaşayan Fransız tüccarlarının menfaatlerini temsil eder ve hükümet ve resmi daireler nezdinde onlar adına girişimde bulunurdu. Oda zaman zaman siyaset ve sosyal konularla da uğraşır, bu alanlarda Fransa'nın menfaatini gözetirdi. Nitekim Osmanlı topraklarında Fransız ticaretini geliştirmek için her yıl ticarethanelerde Fransız gençlerine iş bulur, onların ülkeye uyum sağlamasına çaba sarf ederdi. Fransız Ticaret Odası Fransız şirketlerine, fabrika ve ticarethanelerine Osmanlı topraklarındaki müşterileri hakkında sürekli bilgi sağlardı. Müşterilerin itibar durumlarını izler; Fransız şirketlere Osmanlı ülkesinde acente ya da temsilci bulurdu. Odanın faal üyeleri Fransız uyruklu kişilerdi. İdare Meclisi bunlar arasından seçilirdi. Tali (*associé*) üyeler ise aktif olmayan Fransızlardan, Fransa'da ya da üçüncü bir ülkede yaşayan kişilerle tüzel kişilerden oluşuyordu. Bunlar odanın gördüğü hizmetlerden ve yayınlardan istifade edip mali yönden odaya yardımda bulunuyor, ancak oda yönetiminde oy sahibi olamıyorlardı. Bunlar dışında odanın muhabir üyeleri (*membres correspondants*) ve fahri (*honoraires*) üyeleri bulunuyordu. Odaya önemli hizmetlerde bulunan ya da önemli miktarlarda parasal yardımda bulunanlar fahri üye hakkını kazanıyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Dersaadet Fransız Ticaret Odası'nın 140 faal üyesi, 1000 dolayında muhabir üyesi vardı. Oda muhabir üyeler arasında yer alan 60'a yakın Fransız ticaret odası ve 15'e yakın Fransız sendikası (*chambres syndicales françaises*) ile sürekli ilişki içerisindeydi. Dersaadet Fransız Ticaret Odası'nın Fransa ve üçüncü ülkelerle yoğun ilişkisinin yanı sıra Osmanlı topraklarında da etkin bir ağı bulunuyordu. Osmanlı vilayet ve liva merkezlerinden başka ticari yönden önemli merkezlerinde de Fransız Ticaret Odası'nın birer muhabiri vardı. Bu muhabirler çoğu kez Fransız konsolosları ya da konsolos tercümanları (drago-

manları), Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye ya da Tütün Rejisi memurları veya önemli ticarethane ya da sınai müessese sahipleriydi. Beyrut, Bağdat, Samsun, İzmir gibi önemli ticaret merkezlerinde ise birçok muhabir bulunuyordu. Fransız Ticaret Odası'nın Osmanlı topraklarında bulunan muhabirlerinin toplam sayısı Birinci Dünya Savaşı arifesinde 150'yi bulmuştu. Ayrıca Bursa ve Çanakkale'de iki Fransız ticaret komitesi vardı. Bunlar başlı başına birer oda niteliğindeydi. Mesela Bursa'daki Fransız ticaret komitesi Bursa Fransız konsolos yardımcısının fahri başkanlığında on iki üyeden oluşuyordu. Bu üyelerin çoğu Lyon ipek fabrikaları temsilcileri ya da Bursa'da ticari faaliyette bulunan Fransızlardı. Çanakkale'deki Fransız ticaret komitesi de Fransız konsolos yardımcısı ve Fransız vapur şirketleri acentelerinden oluşuyordu.

Dersaadet Fransız Ticaret Odası'nın Fransız dış ticareti açısından önemi büyüktü. Faaliyet alanı Osmanlı topraklarını aşıyordu. Akdeniz havzası ve Balkanlar'da temsilci bulunduruyor, bu muhabirler aracılığıyla Doğu ticaretinde kilit rol oynuyordu. Odanın Kıbrıs'ta, Malta'da, Yunanistan'da, Mısır'da, Bulgaristan'da, Romanya'da, Sırbistan'da, İran'da, Rusya'da ve hatta Kanarya Adaları'nda kırka yakın muhabiri mevcuttu. Odanın aylık yayın organı *Revue Commerciale du Levant*'dı. 1890'ların başından beri yayımlanan bu derginin her sayısı 150 sayfaydı. Osmanlı ve Doğu ticareti üzerine son derece önemli bir kaynak oluşturuyordu. Birinci Dünya Savaşı'na kadar 315 sayı yayımlanmıştı. *Revue Commerciale du Levant*'ın her sayısı Osmanlı topraklarında yetişen ya da üretilen veya Fransa tarafından ülkede sürümü olabilecek bir ürüne tahsis ediliyordu. Sayının yayımından birkaç ay önce o sayının hangi mala tahsis edileceği belirlenerek muhabirlere bir soru kâğıdı gönderiliyordu. Muhabirler makul bir sürede gerekli incelemeleri yapıyor, sualler doğrultusunda o ürünün üretimini, piyasasını, ticari usullerini, ticaretiyle uğraşanlarını, Fransız ticaretinin bu alanda başarı şansını ve geleceğini kapsayan ayrıntılı birer rapor gönderiyorlardı. İstanbul'da Fransız Ticaret Odası reisi sıfatını haiz iktisattan anlayan kişi ise bu bilgileri derli toplu bir hale getirerek tüm Osmanlı topraklarını içeren bir makale hazırlıyordu. Bu tür bilgilerin yanı sıra her muhabir görev bölgesindeki önemli olayları ve iktisadi gelişmeleri düzenli bir biçimde İstanbul'a bildiriyordu. Özellikle tarımsal üretim üzerine görüşlerini, para ve kambiyo işlemlerinin durumunu bu raporlarına eklemeyi unutmuyorlardı. Bu verilerden esinlenilerek derginin her sayısı tahıl, madenler, orman ürünleri, deri vb iki yüzü aşan mal türünü içeren bir fiyat cetveli yayımlıyordu. Fransa'nın İstanbul'un yanı sıra İzmir'de de bir ticaret odası bulunuyordu. 1889 yılında kurulan bu odanın 120'ye yakın üyesi ve 5500 frank kadar geliri vardı. Oda teşkilatı İstanbul'dakinin benzeriydi.

İngiltere öteden beri tüccarının becerisine güvenmiş ve bu nedenle ticaret odası benzeri kurumsallaşmaya pek önem vermemişti. Bu nedenle kurulmuş olan ticaret odalarına ödenek ayırmıyordu. 1888'de kurulan Dersaadet İngiliz Ticaret Odası, Paris ve Tunus'taki İngiliz ticaret odalarıyla aynı örgüt yapısına sahipti. Bu odaya yalnız İngiltere uyruğunda bulunanlar ya da bir İngiliz müessesesini temsil edenler aza sıfatıyla dahil olabiliyorlardı. Ancak Dersaadet İngiliz Ticaret Odası'na kayıtlı 120 dolayında üyenin çoğunluğu İngiliz değildi. Ancak idare meclisi İngilizlerden oluşuyordu. İngiltere'nin Osmanlı ile ticaretinin diğer ülkelere oranla daha fazla olmasına rağmen Dersaadet İngiliz Ticaret Odası önemce Fransız, Avusturya hatta İtalya'nın ardından geliyordu. Dersaadet İngiliz Ticaret Odası her yıl ticari ve iktisadi faaliyetler üzerine bir kitap yayımlamışsa da bu "salname"ler Fransızlar'ın yayın faaliyetlerine oranla fazla önem taşımıyordu.

İstanbul'da ticaret odası açan bir başka ülke İtalya idi. İtalya Ticaret ve Sanayi Meclisi 1883'te aldığı bir karar gereğince yabancı ülkelerde ticaret odaları açmayı düşünmüş ve bu girişimine Akdeniz havzası ticaretinde en büyük rolü oynayan İstanbul'dan başlamayı uygun bulmuştu. İtalya başlangıçta yabancı ticaret odaları tesisi işini tüccarların inisiyatifine bırakmıştı. Ancak tüccarın bu tür bir kurumsallaşmanın mali yükünü omuzlayamayışı nedeniyle ilk sekiz-on yıl İtalyan dış ticaret odaları ve bu meyanda Dersaadet İtalyan Ticaret Odası fazla etkinlik gösterememişti. Bu nedenle 1889 yılından itibaren bütçeye 65.000 frank tutarında ödenek konarak dış ticaret odalarının desteklenmesi kararlaştırılmıştı. Bu ödenek 1894'te 165.000 franka çıkarılmıştı. Zamanla odaların bütçe ödeneği dışı gelirleri artmış ve hükümet yardımı da peyderpey kısılmıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesi Dersaadet İtalyan Ticaret Odası'na 3000 frank tahsisat ayırmıştı. Bunun dışında odanın 10.000 frankın üzerinde geliri vardı. Hükümetle olan ilişkisine gelince, İtalyan Ticaret Odası Fransızlarınkine oranla daha bağımsız gözüküyordu. Ancak bütçesi hükümetçe onaylanıyor, bir anlamda hükümetçe denetleniyordu. Sefir ya da konsolos fahri başkan sıfatını taşıyor ve yıllık genel kurulları yönetiyordu. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Dersaadet İtalyan Ticaret Odası'nın 340 üyesi vardı ve her üye 10 ila 24 frank arası bir aidat ödüyordu. Bunlar İtalyan uyruğuydu. Oda aylık bir dergi yayımlıyordu. İtalya'nın İstanbul dışında İzmir'de de bir ticaret odası bulunuyordu.

Osmanlı topraklarında ticaret odası bulunduran beşinci ülke Yunanistan'dı. Dersaadet Yunan Ticaret Odası 1891'de, zamanın Yunan sefirinin müracaatı üzerine kurulmuştu. Birinci Dünya Savaşı öncesi üye sayısı 140'ı bulmuştu. Üyeler 15 frank aidat ödüyorlardı. Odanın ayda bir kez yayımlanan bin tirajlı bir de dergisi vardı. Yunanistan'ın ayrıca İskenderi-

ye'de de bir ticaret odası bulunuyordu. Osmanlı ülkesindeki yabancı ticaret odalarının bir başka örneği İzmir'de Hollanda'nın açtığı odaydı. 1903'te açılan İzmir Felemenk Ticaret Odası'nın fahri reisi bu kentteki Felemenk konsolosuydu. Odanın üye sayısı Birinci Dünya Savaşı öncesi 200'ü aşmıştı. Oda hükümetten ödenek almıyordu. Yıllık 3000 frank geliri vardı. Aylık bir dergi çıkarıyordu.

Osmanlı topraklarında geç ticaret odası açan iki ülke Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'ydı. Amerika'nın İstanbul'da açtığı Memalik-i Şarkiye Ticaret Odası (Chambre de commerce des pays d'Orient) 1911 yılı martında faaliyete geçti. Odanın İstanbul'da bir reisi, Bükreş, Atina ve İskenderiye'de de birer reis vekili (reis-i sani) bulunuyordu. İstanbul'da reisin yanı sıra yukardakilerden ayrı iki reis vekilini de içeren altı kişilik bir yönetimi bulunuyordu. Oda kısa sürede hızlı bir gelişme göstermiş ve Birinci Dünya Savaşı öncesi üye sayısını 560'ın üzerine çıkarmıştı. Bu üyelerden 120'si İstanbul'da, 30'u Beyrut'ta, 22'si Bağdat'ta, 36'sı Atina'da, 11'i Halep'te, 11'i Mersin'de, 12'si Trabzon'da, 126'sı ABD'de ve geri kalanları Doğu ülkelerinin değişik noktalarındaydı. Dersaadet Amerika Ticaret Odası'nın üç ayda bir yayımlanan dergisi vardı. Bu dergide Osmanlı tarım ve ticaretine ait uzmanlarca yazılmış makaleler, Osmanlı vilayetleri ekonomisi üzerine incelemeler, Doğu ticaretinde önemli rol oynayan kişilerin özgeçmişleri ve ara sıra siyasi konular yer alıyordu. Osmanlı topraklarında kurulan en son "ecnebi" ticaret odası Çarlık Rusyası'nınkiydi. 1913'te faaliyete geçen Dersaadet Rus Ticaret Odası bir yıl sonra patlak veren Cihan Harbi nedeniyle gelişme olanağı bulamadan kapandı.

Yabancı ticaret odaları önemli ölçüde Akdeniz havzasına özgü bir gelişmeydi. Birinci Dünya Savaşı'na kadar yabancı ülkelerde açılan ticaret odalarının sayısı 100'dü. Bunların 11'i Fransa'da, 9'u Osmanlı Devleti'nde, 8'i İngiltere'de, 8'i Mısır'da, 6'sı ABD'de, 6'sı da Arjantin'de faaliyet gösteriyordu. Diğer bir deyişle dış ticaret odalarının dörtte biri Akdeniz havzası ülkelerinde yer alıyordu. Bir ülkede dış ticaret odası açmak o ülkeye atfedilen ticaretin öneminin göstergesiydi. Bu nedenle İstanbul'da açılan dış ticaret odaları bu kentin Ortadoğu ve Balkan ticaretinde oynadığı rolün bir göstergesiydi.

II. Meşrutiyet yıllarında İstanbul uluslararası bir ticaret merkeziydi. Bir anlamda Avrupa'nın Batı Asya'ya açılan penceresiydi. İttihatçılar bu konumun önemini biliyorlardı. Ancak liberal yapılanmayla imparatorluğun çoğulcu etnik yapısını bütünlemenin güçlüğünü de daha 1908 hareketinin ilk günlerinde görmüşlerdi. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığı ve giderek güçlenen ulusal hareketler ekonomik liberalizme gönül vermiş İttihatçı çevreleri siyasal önceliklere itti.

İstanbul bu önemini Birinci Dünya Savaşı ertesi yitirdi. Cihan Harbi İstanbul için büyük bir yıkım oldu. Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Orta Doğu-Balkanlar haritasının değişmesi İstanbul'un da uluslararası ticaretteki konumunu etkiledi. Öte yandan mübadele ve benimsenen ulusal ticaret mevzuatı İstanbul'un etnik yapısını da başkalaştırmıştı. Ticaretle uğraşan gayrimüslim ve yabancı bir nüfus İstanbul'dan ayrılmış, Atina ve Beyrut gibi çevre liman kentlerine kaymıştı.

Ticaret Odaları ve Kanun-ı Esasi

Dersaadet Ticaret Odası kapitülasyonların kapsamı dışında bir ticaret odasıydı. Yereldi, Osmanlıydı. Abdülhamid rejimine muhataptı. Osmanlı mevzuatıyla bağlıydı. Bu nedenle yabancı tüccara oranla özgürlüklere çok daha duyarlıydı. Ticaret serbestiyetiyle siyasal özgürlüklerin bütünselliğini göz ardı edemezdi. 10 Temmuz 1324'te ya da Miladi takvimle 23 Temmuz 1908'de gerçekleşen "ilan-ı hürriyet" payitahtın ticaret erbabı arasında geniş yankı uyandırdı. Müslüman, gayrimüslim, "ecnebi", tüm ticaret kesimi, yeni bir dönemin başladığı kanısındaydı. Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarında Dersaadet Ticaret Odası'nın yanı sıra birçok yabancı ticaret odası kurulmasına karşın tüccar Abdülhamid'in özgürlükleri sınırlayan rejiminden hoşnut değildi.

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası müslüman gayrimüslim Osmanlı tüccarın yanı sıra "ecnebi" tüccarları da bünyesinde barındırıyordu. II. Meşrutiyetle birlikte oda anayasal düzene sahip çıkmış; Türkçe ve Fransızca iki ayrı baskısı olan yayın organı *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde "istibdad"ı yeren, "hürriyet"i öven yazılara yer vermişti. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası önemli bir baskı grubu oluşturmuştu. "Hürriyetin ilanı" ertesi Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'ndan 24 kişilik bir heyet, oda reisi tüccar Mehmed Abud Efendi'nin başkanlığında Sadaret makamını ziyaret etti. "Kanun-ı Esasinin yeniden mevki-i tatbike vaz'ının devlet-i âliye-i Osmaniye'nin ticaret ve ziraat ve sanayii üzerine pek ziyade hüsn-i tesir edeceğini" ifade eden heyet, Osmanlı ülkesinin tüm ticaret odaları ve ticaret erbabı adına yeni yönetime şükranlarını bildirdi. Heyette yer alan yabancı tüccarlar da bir jest olarak bundan böyle Sadaret'e şapkalarını çıkarıp fes giyerek gireceklerini, "bilumum ecnebiler için de fes iksasının bais-i şeref ve iftihar olduğu"nu beyan etmişlerdi. Ecnebi tüccarların bu hareketi Osmanlı meslektaşlarınca "şiddetle" alkışlanmıştı.[25]

---

25 "Kanun-ı Esasi ve Dersaadet Ticaret Odası Heyetinin Arize-i Şükraniyesi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1230 (19 Temmuz 1324), s. 245.

1908 yılında Osmanlı sınırları dahilinde 156 ticaret odası bulunuyordu. Fransa'da ise bu sayı 120 idi. Ancak Osmanlı ticaret odalarının etkinlikleri çok sınırlıydı. *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nda Osmanlı ticaret odalarını eleştiren Mehmed Cavid Bey, bunların "memleketin ticaretini teali ettirecek bir teşebbüs-i mühimmede bulunmuş oldukları işitilmemiştir" diyordu. Cavid Bey'e göre Osmanlı ticaret odaları kırtasiyecilikten öteye bir şey yapmamışlardı. Ender olarak da görüş bildirmiş, dinletemeyecekleri şikâyetlerde bulunmuşlardı. Ne ticaret mekteplerine hizmetleri olmuş, ne ticaret gazeteleri ihdasını düşünmüşlerdi. Ancak ticaret odalarının içinde bulundukları ataletin sorumlusu geçmiş yönetimdi. Odaların vergi ıslahı, tüccara kolaylık sağlanması gibi küçük çapta istekleri çoğu kez sonuç vermemişti. Bu durumu gören ticaret erbabı ticaret odalarıyla ilişkilerini kesmişler, aidatlarını ödememişlerdi. Dersaadet Ticaret Odası'nın on yıl önceki geliri Meşrutiyetin ilan edildiği yılınkinin iki misliydi. Öte yandan ticaret odası seçimlerinin usulüne uygun yapılmayıp Nafia Nezareti tarafından doğrudan doğruya bey, paşa, memur tayin edilir gibi yapılması tacirleri odadan iyice soğutmuştu.[26] Cavid Bey ticaret odalarının güdük kalışını böylece siyasal nedenlere bağlıyordu.

Oda çevrelerinin görüşleri de farklı değildi. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası Reisi Mehmed Abud Efendi, Meşrutiyet'in ilanı ertesi oda heyetine yaptığı bir konuşmada, Osmanlı ticaretinin geçmiş yönetimin tutarsız tavrı nedeniyle gelişemediğini belirtiyordu. Ancak bu kez kurulan meşrutiyet yönetiminin Osmanlı ticaretinde bir "eser-i hayat" uyandırdığını kaydeden Abud Efendi, her türlü engelin ortadan kaldırıldığını, bundan sonra ülke ekonomisi için yeni bir "şehrâh-ı terakki" [ilerleme yolu] açılmış olduğunu söylüyordu.[27] Ahmed Abud Efendi'ye göre, o güne değin odanın faaliyetinden somut sonuçlar elde edilememişse bunun sorumluluğunun geçmiş siyasal yönetimde aramak gerekirdi. Odanın kayıtlarından anlaşılacağı gibi, Osmanlı ticaret erbabı ülkeye yararlı pek çok öneride bulunmuş, ancak bunlar "istibdat" hükümetlerince değerlendirilmeyip göz ardı edilmişti. Örneğin Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, anonim şirketler kurulması, fabrikalar açılması, ticaret borsaları oluşturulması ve esnaf kethüdalıklarının görevlerini kötüye kullanmalarının engellenmesi için birçok kez Babıâli'ye başvurmuşsa da bir sonuç alamamıştı. Mehmed Abud Efendi, Meşrutiyet'le birlikte

26 Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c. 1, no. 2 (15 Kânunusani 1324), s. 227-8.

27 "Dersaadet Ticaret Odası Heyeti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1242 (11 Teşrinievvel 1324), s. 341-342.

artık bütün bu engellerin ortadan kalktığını söylüyordu. Yeniden yürürlüğe konan Kanun-ı Esasi ticaret hayatı için güçlü bir güvence oluşturuyordu. Bundan böyle İstanbul ve taşra ticaret odaları, Kanun-ı Esasi gölgesinde, Osmanlı ticaretinin gelişmesi için gerekli çabayı gösterecek, siyasal yönetimle bir uyum içerisinde ülkenin iktisadi gelişimine katkıda bulunacaklardı.

Meşrutiyete kucak açan, onu var gücüyle destekleyen yayın organı *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ydi. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasının ticaret ve sanat erbabı üzerinde doğuracağı etkiyi ve ülkenin iktisadi gelişimindeki katkılarını inceleyen gazete, meşrutiyetin ilanından itibaren tüm vatandaşların doğal haklarına, o günkü deyişle "hukuk-i tabiiyelerine" sahip olacaklarını ve her türlü "zulm ve müdahelatın" kaldırılacağını kaydediyor, Osmanlıların meşrutiyet yöntemine içtenlikle sahip çıkacaklarını söylüyordu: "Çünkü adalet, hürriyet ve müsavat haklarının tazammun ettiği [içerdiği] maâni-i âliyeyi [yüce anlamları] takdir etmeyen hiçbir sahib-i vicdan tasavvur olunamaz"dı.[28] *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne göre 10 Temmuz Devrimi'nden beri halkın gece gündüz boğazlarını yırtarcasına bağırıp alkışladıkları hürriyet sözcüğü, hükümetin yasa ve adaleti ayrım gözetmeksizin uygulayarak, herkesin can, mal ve namusunu güvence altında bulundurmaktan ibaretti. Adalet, eşitlik ve hukukun üstünlüğünün sağlanması, gazeteye göre, Babıâlı'nin temel göreviydi. Bu ilkelerin uygulamaya sokulması, her türlü haksızlığı önleyerek ülke ekonomisinin gelişimi için geniş olanaklar sağlayacaktı. Kanun-ı Esasi sonucu, "adaletin ruhuna, manasına vakıf olmayanların kendilerine rehber-i harekât ittihaz ettikleri *el-hükmü li-men galeb* [hak kuvvetlinindir] kaziyesi" ortadan kalkmış olacak, herkes bundan böyle kendi emek ve çabasının, yetenek ve becerisinin ürününe kavuşacaktı. Artık Kanun-ı Esasi gölgesinde "millet-i Osmaniye saadet ve refaha mazhar olacak ve ticaretimiz, ziraatımız, sanayiimiz terakki edecekti."

Mehmed Cavid Bey meşrutiyet yönetiminin ticaret erbabı için geniş olanaklar sağladığını şu satırlarla vurguluyordu:

"Bugün ahval-i umumiyemizde vuku bulan tahavvül-i azimi herkesten evvel ve herkesten ziyade hissedecek olanlar tacirlerdir. Emniyet ve asayiş-i hürriyet ticaretin ruhu, hayatıdır. Menâfi-i esasiyelerinin taht-ı temine alındığını gören heyet-i ticariyemizin bademâ uhdelerine terettüp eden vezâifi ifada zerre kadar müsamaha etmeyeceklerine itimat eyleyebiliriz. Ticaret odaları bir taraftan hükümete karşı nizamnamenin tadil ve tecdi-

28 "Kanun-ı Esasi ve Tesiratı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1232 (2 Ağustos 1324), s. 261.

dine dair metâlibat-ı ciddiyede bulunmalıdırlar; diğer taraftan mensup oldukları mahallin ticaret nokta-i nazarından meşhud olan ihtiyaçlarını ciddi bir surette tetkik ederek bu babdaki mütalaalarını Ticaret Nezareti'ne bildirmelidirler. Ticaret mekteplerine ve ticaret gazetelerine ve müntesibin-i ticaretin tamim-i malumatlarına hizmet-i azimiyesi gayr-i kabil-i inkâr olan gece derslerine ehemmiyet verilmeli, bunlar için fedakârlıklar ihtiyar eylemelidirler. Bu suretle masruf olacak mesainin muvaffakiyetle tetevvüc edeceğinde şüphe etmesinler." [29]

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası II. Meşrutiyetle birlikte özlemini duyduğu düzene kavuşmuştu. Oda "şimdiden sonra madem ki meşrutiyet idaresine nail olduk, o idareye malik olan milletler gibi ticaretimizi, ziraatımızı, sanayiimizi ilerletmeye çalışmalıyız" diyor, ticarette dört elle sarılmak gerektiğini, ancak bu suretle Osmanlıların uygarlık âleminde "meşrutiyet idaresine layık bir kavim" olduklarını gösterebileceklerini savunuyordu.[30]

Tüccar meşrutiyet yönetimine kucak açmıştı. Ülkenin dört bir yanında yeni ticaret odaları açıldı. Ordu ile tüccar meşrutiyetin savunusunu üstlendi. "İlan-ı hürriyet" kısa sürede dış ülkelerde de yankısını gösterdi. İngiltere'de Londra ve Manchester'da Osmanlı ticaret erbabı Kanun-ı Esasi'nin ilanı şerefine birer ziyafet düzenlediler ve meşrutiyetin ilanını büyük bir çoşkuyla kutladılar. Manchester'daki töreni bu kentte iş gören Osmanlı Ermeni cemaati düzenledi. Londra'dan sefaret temsilcisi bilfiil Avrupa'daki Ermenilerin dini lideri (murahhassı) Ütüciyan Efendi tarafından davet edildi. Manchester'ın ünlü Mepland otelinde verilen ziyafete Ermeni tüccarların yanı sıra yine aynı kentte ticari faaliyetlerini sürdüren Selanikli Müslüman ticaret erbabı da katıldı. Liverpool Başşehbenderi (ticaret ataşesi) Enver Bey de davetli olarak yemekte hazır bulundu.

Salon Osmanlı ve İngiliz bayraklarıyla donatılmış, bayrakların üzerine Türkçe "hürriyet, adalet, müsavat" yazılmıştı. Özel olarak çağrılan bir orkestraya Hamidiye Marşı çaldırılmıştı. Riyaset mevkiinde oturan dini reis Ütüciyan Efendi yaptığı açış konuşmasında Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konuşu nedeniyle tüm Ermenilerin şükran borcunu dile getirmiş, "bundan böyle Osmanlı namı altında yaşayacak olan Türklerle Ermeniler beyninde hiçbir nifak kalmadığını ve cümlesi kardeş olarak müttehiden

29 Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c. 1, S. 2 (15 Kânunusani 1324), s. 228.

30 "Meşrutiyet İdaresinin Terakkiyat-ı İktisadiyemize Tesiri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1230 (19 Temmuz 1324), s. 245-246.

memleketlerinin terakki ve tealisine çalışacaklarını" açıklamıştı. Davetliler arasında bulunan Liverpool Başşehbenderi Enver Bey de ticaretin büyük yararlarından söz etmiş, Osmanlı ticaretinin gelişmesi için İngiltere'de bir ticaret odası tesisinin gereğini vurgulamıştı. Kutlamayı Babıâli'ye bildiren raporu ya da o günkü deyişiyle "tahrirat"ı yazan sefaret temsilcisi ise ziyafetin sonuna doğru yaptığı konuşmada Osmanlıların bundan böyle "hür" ve "müttehid" bir millet olduklarını, Müslümanla Hıristiyanın yalnız mabetlerinin farklı olacağını, din ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlıların el ele vererek ülkenin mamuriyetine, servet ve kuvvet kespetmesine çalışacaklarını söylemişti. Dört saat süren ziyafetin sonunda hazır bulunanlar "Yaşasın padişahımız, yaşasın Kanun-ı Esasi, yaşasın millet-i Osmaniye, yaşasın hürriyet, yaşasın ordu" nidalarıyla alkış tutmuş ve birbirlerini kutlamışlardı. Sefaret temsilcisinin Londra'ya dönüşünde tüm Manchester Osmanlı cemaati istasyona kadar kendisine refakat etmiş, trenin hareketine kadar "vatanperverane" gösteriler sürüp gitmişti. Rapora göre "Manchester'da icra-yi ticaret Ermeni vatandaşlarımız tarafından dahi gösterilen hissiyat-ı uhuvvet ve ittihatkârane ve Müslüman ve Ermeni iki unsurun bir bayrak altında el ele vererek barışıp öpüşmeleri vaka-i hayriyesi İngiltere'de tasavvurun haricinde hüsn-i tesir hâsıl eylemiş"ti.[31]

Mevzuat Yetersizliği ve Şirketler

II. Abdülhamid döneminin caydırıcı keyfi yönetiminin yanı sıra mevzuat yetersizliği de ticaretin ve şirketçiliğin gelişimini engelleyen başka bir nedendi. Her ülkede gerek ticaret yasaları, gerek şirketlerle ilgili yasa ve tüzükler, günün gerekleri ışığında sık sık değişikliklere uğrardı. İbrahim İhsan "Ticaret Kanunnamemiz" başlıklı yazısında "meşrutiyetimize layık ve tebaa-i Osmaniye'nin ihtiyacatına muvafık" yasaların düzenlenmesini önermekteydi.[32] Tekin Alp "Ticaret Kanunu'nun Tadil ve Islahı" başlıklı yazısında mevzuat yetersizliği üzerinde duruyor, 19. yüzyılın ortalarında benimsenen mevzuatın Meşrutiyet yıllarında geçerliliğini yitirdiğini vurguluyordu. Ticaret Kanunnamesi yürürlüğe sokulduğu dönemde Osmanlı'da zanaat hâkimdi. Küçük ölçekli emek yoğun üretim belirleyiciydi. Oysa gündemde "sermaye" çağı vardı. Kredi, sözleşme vb düzenlemeler mevzuatta ayrıntılarıyla yer almalıydı. "Esnaflık devresinde vaz' olunan ahkâmın sermaye ve itibar devresinde büsbütün tesirsiz olacağı şüphesizdi". Tekin Alp kapitalizm ya da "sermaye devresi"ne dikkati çekiyor ve

31 Tahriratın metni için bkz. Belge 5, s. 199.

32 Kanunname-i Ticaret'in mevzuat olarak yetersizliği üzerine bkz. İbrahim İhsan, "Ticaret Kanunnamemiz", *İstişare*, no. 19 (21 Kânunusani 1324), s. 865-869.

yasalardaki noksanı ve bundan kaynaklanan kurumsal yetersizliği şu satırlarla vurguluyordu: "Biz itibar ve sermaye devresinde yaşadığımız ve itibar ve sermaye âmili gittikçe inkişaf etmekte bulunduğu halde bu devreye mahsus ahkâm-ı kanuniyenin kaffesi bizde mevkuttur [yoktur]. Bugün hayat-ı iktisadiyenin en mühim rüknü olan şirket bahsi dahi kanun-ı ticaretimizde pek ziyade nakisedardır [noksandır]. Müteaddid büyük sanayiin, büyük teşebbüslerin üssü'l-esası olan anonim şirketler hakkında eskimiş, köhneleşmiş bir iki maddeden başka bir şey yoktur. Ekseriyet-i ahalinin artırma paralarını en muvafık surette irbah [faize yatırma] ve tenmiye etmeye [nemalandırmaya], ufak ufak sermayelerin bir araya gelmesiyle büyük ve muazzam sermayelerin teşekkülüne ve bu sayede memleketin menâbi-i iktisadiyesini sermaye kuvvetiyle istismara medâr olan bu mühim ve nafi müesseseler bittabii bizde inkişaf ve tevessü edemezdi." Tekin Alp ticaretimizin gelişmesini engelleyen diğer bir hususun ticaret sicillerinin olmayışı olduğunu söylüyordu.[33]

1908'e değin Osmanlı yönetimlerinin ticaret mevzuatı konusunda yeterli çabayı göstermediği, bu konuda yazılan kitaplardan da çıkarsanabilirdi. Osmanlı ticaret yazınında 1908'e değin şirketler üzerine çok az şey söylenmişti. Ahmed Reşid Paşa tarafından kaleme alınan dört ciltlik *Hukuk-i Ticaret*[34] şirketlerle ilgili mevzuata yer veren tek yapıttı.

II. Meşrutiyet'e varıldığında hâlâ geçen yüzyılın başında yayımlanan Fransız mevzuatından, ülkenin koşulları göz önünde bulundurulmadan, Osmanlı kurumlarıyla bağdaşırlığına bakılmaksızın Türkçeye çevrilen bir ticaret yasasıyla yetiniliyordu. Oysa Fransa bu süre içinde Babıâli'nin benimsediği yasanın birçok maddesini sekiz-on kez değiştirme gereği duymuştu. Kanunname-i Ticaret şirketler bahsini birkaç madde ile geçiştirmişti. 1876 Kanun-ı Esasi'si şirketlerle ilgili bir madde içermiş (madde 13), "tebaa-i Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve filahat [çiftçilik] için her nevi şirketler teşkiline mezun" olduğunu kaydetmişti. 19. yüzyıl ticari mevzuatında bu birkaç madde dışında şirketlerle ilgili bir hüküm bulunmuyordu. 1883 yılında anonim şirketler dahili nizamnamesi[35] ve 1887'de şirketlerin idarece tasdikine dair bir nizamname[36] yayımlanmışsa da, bunlar sefaretlerce kapitülasyonların ihlali olarak görüldüğünden geri çevrilmiş ve bu nedenle yürürlüğe konamamıştı.

33 Tekin Alp, "Ticaret Kanununun Tadil ve Islahı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 37 (15 Kânunuevvel 1332), s. 1-3.

34 Ahmed Reşid Paşa, *Hukuk-i Ticaret*, 4 cilt, İstanbul, 1311-1316.

35 Anonim Şirketleri Nizamname-i Dahilisi (25 Teşrinisani 1299), *Zeyl-i Düstur*, c. 3, s. 160.

II. Meşrutiyet öncesi şirketçiliğin gelişimini engelleyen diğer bir husus, tüzel kişiliğin henüz Osmanlı mevzuatına girmemiş oluşuydu. Nitekim bu soruna eğilen Cavid Bey, Osmanlı toplumunda şirketlerin tüzel kişiliklerinin bulunmadığına, bu nedenle bunların emlak tasarruf edemediklerine dikkati çekiyor, bu tür bir engelin ülkenin iktisadi gelişimini engellediğini söylüyordu. Cavid Bey'e göre, meşrutiyet hükümeti Kanunname-i Ticaret'te bir değişiklikle ticari şirketlere tüzel kişilik tanıyabilir, bunların emlake tasarruf etmelerini sağlayabilirdi.[37]

II. Meşrutiyet öncesi şirketçiliğin gelişememesinin bir diğer nedeni, ticaret eğitimine yeterince önem verilmemiş oluşuydu. 1882 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlı dört yıllık Hamidiye Ticaret Mektebi açılmış ve Fransa'da École de Hautes Études Commerciales'in dersleri esas alınarak bir program düzenlenmişse de, devam eden öğrencilerin azlığı nedeniyle okul 1888'de kapatılmıştı.[38] Ticaret Mektebi 1905'te tekrar açılmış, ancak Cavid Bey'in deyişiyle, "bütün mekteplerimiz gibi bir diploma ahzına vesile olmaktan, bir odanın duvarına bir çerçeveye geçirilen yaldızlı bir varaka-i resmiye almak hakkını bahş eylemekten başka bir netice husule getirmemişti." Nitekim bu mektebin mezunları ticarete atılmaktansa devlet memuriyetine girmeyi yeğlemişlerdi.[39]

Meşrutiyetçilere göre, II. Abdülhamid döneminin bütün bu caydırıcı öznel koşullarının yanı sıra, ülkede iktisadi durgunluğa yol açan Osmanlı toplumuna özgü yapısal ya da nesnel darboğazlar vardı. Osmanlı Müslümanı yüzyıllarca kılıç kuşanmış, ülke fethetmiş, devlet yönetmişti. Tüm yaşamı boyunca ticaret ve sanat aşağılanmış, "kapıkulu" olma ya da "devlete kapılanma" özlemi her Osmanlı Müslümanın temel kaygısı olmuştu. II. Meşrutiyete değin zabitlik ve kâtiplik, gerek parasal, gerekse statü açısından en geçer akçe mesleklerdi. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*'ne göre, "ticaret en feyizli bir medâr-ı maişet, en şerefli bir medâr-ı saadet olduğu halde maatteessüf bizde layık olduğu hürmeti, müstehak olduğu

36 Memalik-i Ecnebiyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Âliye'de İcra-i Muamelat İçin Küşat veyahut Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname (23 Teşrinisani 1303), *Düstur*, I. tertip, c. 5, s. 963-965.

37 Mehmed Cavid, "Mebâhis-i İktisadiye: Şirketlerin Hakk-ı Tasarrufu: Şahsiyet-i Maneviye", *Musavver Muhit*, c. 1, no. 6 (27 Teşrinisani 1324), s. 92-94.

38 Okulun nizamnamesi için bkz. Hamidiye Ticaret Mektebi Nizamnamesi (5 Teşrinisani 1301), *Düstur*, 1. tertip, c. 5, s. 317-324. Okul üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, 2. baskı, İstanbul: Esat Matbaası, 1977, s. 1131-1147.

39 M(im)., "Ticaret Şirketleri", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, 2. sene, c. 2, no: 6-9/18-21 (Haziran-Eylül 1326), s. 774.

rağbeti hakkıyla göremiyor"du. Bunun nedeni, Osmanlı çocukları henüz ana kucağında iyiyi kötüyü ayırmaktan aciz iken cahil analar tarafından "oğlum paşa olasın, kâtip olasın, kızım paşa familyası, bey hanımı, kâtip haremi olacaksın" gibi sözlerle büyütülmeleri, okşanmalarıydı. Hatta kızlarını evlendirecek bazı "cahil aileler", sanat ve ticaretle uğraşan genç damat adaylarını "adi esnaf kalfası, adi bir tüccar parçası" gibi sözlerle geri çeviriyor; cüzi maaşlı kâtipleri onlara tercih ediyorlardı.[40] *Halka Doğru* dergisinde geçmiş Osmanlı yönetimlerini eleştiren Faik Bey, "bütün tarihi inkılablarımızda sadece 'asker'i düşündük, esnafın terakkisi ve bunun için sarf edilecek mesai hiç aklımıza gelmedi" diyordu.[41]

Bütün bu nesnel ve öznel koşullar Osmanlı Müslümanının girişimciliğini köreltmişti. Dış ticaret hemen hemen tümüyle yabancı tüccarın tekeline geçmiş, iç ticarette ise gayrimüslim unsur sınırlı olanakları değerlendirmesini bilmişti. Avrupa'dan ithal edilen ve serbestçe satılan mamul maddeler rekabet gücünden yoksun Osmanlı hirfet ocaklarını çökertmiş, 19. yüzyıl boyunca esnaf giderek yoksullaşmıştı. Tanzimat ertesi Osmanlı Müslümanının artık tek özlemi devlete "kapılanmak"tı.

40 "Biz Niçin Ticarete Heves Etmiyoruz", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1. sene, no. 41 (10 Şubat 1323), s. 602-603. Dizinin diğer yazıları: no. 42 (17 Şubat 1323), s. 615-617; no. 44 (2 Mart 1324), s. 646-647; no. 48 (30 Mart 1324), s. 711-714.

41 Faik, "Esnaf İçin Terakki Yolları -4", *agd*, yıl 1, S. 36 (2 Kânunuevvel 1329), s. 277.

YEDİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN MÜTEŞEBBİSLER VE "MİLLİ" ŞİRKETLER

II. Meşrutiyet yılları iktisadi sorunların kamuoyuna yansıdığı bir dönemdi. 1908 ertesi sayıları önemli ölçüde artan gazete ve dergilerde ticaretin önemi vurgulanmış, şirketçiliği ve anonim şirketleri özendiren yazılara sık sık rastlanır olmuştu. 20. yüzyılla birlikte ticaretin önemi artık kavranmıştı. II. Meşrutiyetle birlikte bir komisyon kurularak yeni bir ticaret kanunu üzerine çalışmalara başlandı. Almanya, İtalya, İspanya, Portekiz, Romanya vb ülkelerin ticaret yasalarından yararlanılarak hazırlanan Ticaret Kanunu dört bölümden oluşuyordu: Ticaret-i Berriye, Ticaret-i Bahriye, Ahkâm-ı İflas ve Deavi ve Usul-i Muhakeme-i Ticariye. Adliye Nezareti'nde kurulan komisyonda Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'ndan da iki üye bulunmuştu. 286 maddeden oluşan ilk kitap 1910 yılı başlarında tamamlanmış ve Meclis'e gönderilmişti.[1]

1 Ticaret Kanunu'nun birinci kitabı için bkz. "Ticaret Kanunu -1", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no. 1324 (8 Mayıs 1326), s. 161-162; "-2", no. 1325 (15 Mayıs 1326), s. 170-171; "-3", no. 1326 (22 Mayıs 1326), s. 178; "-4", no. 1327 (29 Mayıs 1326), s. 186; Tevfik Tarık, *Ticaret-i Berriye Kanunu ve Usul-i Muhakeme-i Ticaret*, İstanbul, 1329.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi yeni bir ticaret kanununun gereğini şu satırlarla açıklıyordu:

"Kavaninimizin en eskilerinden madûd olan Ticaret Kanunu'nun asr-ı hazırdaki terakkiyat-ı ticariyeye nazaran pek çok noksanları olup ticaret mahkemelerince tatbikinde müşkilata tesadüf edildiğinden mezkûr kanunun zamanımızdaki terakkiyat nazar-ı itibara alınarak tadil ve ikmal lüzumu şiddetle hissedilmekte idi.

Selim Mizrahi'nin *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*'nde yer alan "Ticaret Nedir?" başlıklı yazısında "Bugün, memalik-i mütemeddinenin en büyük matmah-ı nazarı [göz diktiği şey], en ehemmiyetli hedef-i maksudu [isteği] ticarettir, ticareti ileri götürmektir" deniyor, ticaret "servet-i umumiye, refah ve saadet-i beşeriyeyi mütekeffil erkân-ı esasiyenin en mühimlerinden biri" olarak görülüyordu.[2] Öte yandan Osmanlı esnaf geleneğinin kısıtlayıcı yöntemlerine karşı çıkılıyor, "rekabet ticaret ve sanatın en büyük müşevvik ve muharriki, terakkiyat-ı beşeriyenin en mühim saikidir" deniyordu.[3]

Aynı gazetede "hayvanlarda yaşamak için ruha ne derece lüzum varsa ticarette de şirket[in] o derece lazım" olduğunu kaydeden Edhem Nejat, çağdaş ticarette başarının şirketler sayesinde gerçekleştiğini yazıyordu.[4] Reşad Sami'nin "Şirketler ve Faideleri" başlıklı makalesinde ise "mühim müessesat-ı ticariye ve sınaiye, yani büyük ticarethaneler ve fabrikalar vücuda getirmek için şirketler teşkili" öneriliyordu.[5] Gazetede yer alan "Şirketler" adlı başka bir yazıda "emr-i ticarette bihakkın müstefit olmak yeni ticaret şubelerinden istifade etmek için şirketler teşkil etmemiz" gerektiği belirtiliyordu.[6] Aynizade Hasan Tahsin Bey *Beyanü'l-Hakk*'ta "bir memleketin husûl-i refah ve ümranı için" şirketlerin kurulmasını özendirmek gerektiğini söylüyor, şirketçiliği engelleyen mevzuatın kaldırılarak hükümetlerin şirketleri ticari yaşamın bir parçası olarak görmelerini, şirketçilik alanında suiistimalleri önlemek için Babıâli'nin, halktan sermaye toplayacak kimselerin "erbab-ı namus ve itibar"dan olmasına dikkat etmesini öneriyordu.[7] Aynizade "bir memleketin kesb-i servet ve sâmân eylemesi, mamur ve abadan olması için ticaretin mazhar-ı teşvik ve tergîb olması"

İlan-ı meşrutiyeti müteakip noksan kanunlarımızın tadil ve ıslahına ve muhtaç olduğumuz kavaninin müceddeten tertip ve tanzimine teşebbüs olundu." "Ticaret Kanunu -1", *agg*, 26. sene, no: 1324 (8 Mayıs 1326), s. 161-162.

2 Selim Mizrahi, "Ticaret Nedir?", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, no: 1 (23 Nisan 1323), s. 12-15.

3 "Rekabet", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, no. 2 (29 Nisan 1323), s. 25-27; no: 3 (6 Mayıs 1323), s. 36-37.

4 Edhem, "Ruh-i Ticaret", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 41 (10 Şubat 1324), s. 203-204.

5 Reşad Sami, "Şirketler ve Faideleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no. 18 (31 Ağustos 1324), s. 285-288.

6 "Şirketler", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 35 (23 Kânunuevvel 1323), s. 504-506.

7 Aynizade Hasan Tahsin, "Ticaret Şirketleri ve Menâfi-i İktisadiyesi", *Beyanü'l-Hakk*, sene 1, adet 5 (30 Teşrinievvel 1324), s. 100-101.

gerektiğini kaydediyor, "ittihat kuvveti kadar müessir, azim kuvvet" bulunmayacağını, birçok kişinin sermayeleriyle "sa'y ü amel"lerini birleştirerek bir işe teşebbüs etmelerinin "böyle bir ittihat kuvveti husule" getireceğini söylüyordu. Öte yandan "şirketlerin mühim bir faidesi de halkı tasarrufa teşvik etmesi"ydi.

Selim Mizrahi'nin "Şirketler" başlıklı yazısında, "iştirakin ehemmiyeti, şirketlerin faideleri güneş gibi gözümüz önünde durduğu, fazilet-i teavün ve iştirakin kadir ve ulviyeti bizim için mutlak, parlak bir hakikat olduğu halde" Osmanlıların bu alana yönelip şirketler kurarak ticari faaliyetlerini geliştirmemelerinden, ülke sanayiine yeni olanaklar açmamalarından yakınıyordu.[8] Yazar, şirketler kurarak "ticaretimizin tevsi"ine [geliştirilmesine], "yeni yeni sanatlar ihdasına" girişilmesini öneriyor, "ticaretimizi ileri götürmek için şirketlere, sanayie yeni bir terakki yolu açmak için yine şirketlere" muhtaç olunduğunu ileri sürüyordu.

II. Meşrutiyet liberalizminin önde gelen dergisi *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nda şirketçilik Cavid Bey tarafından savunuluyordu. Ticaretin "faaliyet-i beşeriyenin en yüksek bir şekli" olduğunu kaydeden Cavid Bey, 19. yüzyılda sanayi ve ticaretin olağanüstü gelişimini şirketlere borçlu olduğunu, çağdaş toplumda özellikle bunların en gelişmiş şekli olan anonim şirketlerin giderek önem kazandıklarını belirtiyordu.[9]

Şirket kurmanın ötesinde ikinci önemli bir husus o güne kadar esnaflığın ötesine geçememiş Müslüman-Türk unsurun ortaklıklar kurmasıydı. Ticaret Müslüman kesimin de sıcak bakacağı bir uğraş alanı olmalıydı. Meşrutiyet etnik ayrım gözetmeksizin tüm Osmanlı vatandaşlarının ticaretle iştigalini öneriyordu. Basın yoluyla ticareti özendirme sonuç vermekte gecikmedi. Müslüman-Türk unsur ticarete atılmaya başlamıştı. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin deyişiyle "hayat-ı meşrutiyetin temin ettiği hürriyet neticesi olarak unsur-ı İslam'da, ticarete büyük bir meyil" hasıl olmuştu.[10] Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, uluslararası ticarette Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar arasında bir işbölümünden yanaydı. Doğu ticareti, özellikle Rusya ve Türkistan'la girişilecek ticaret Müslümanlarca yürütülecekti. Nitekim bu amaçla Aksa-i Şark İslam Şirket-i İktisadiyesi adı altında bir şirket kuruldu. *Dersaadet Ticaret Odası*

8 Selim Mizrahi, "Şirketler", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, no. 3 (6 Mayıs 1323), s. 37-39; no. 4 (13 Mayıs 1323), s. 48-50.

9 M(im)., "Ticaret Şirketleri", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, no: 6-9/18-21 (Haziran-Eylül 1326), s. 777.

10 "Müslümanların Ticarete Süluku", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1524 (8 Mart 1330), s. 177.

Gazetesi'ne göre bu şirket "unsur-ı İslamın ticaret hususunda akdemce ibraz eylediği lakaydi ve ataletin bertaraf olmakta bulunduğuna" bir kanıttı. İslam dünyası 400 milyonu buluyordu. Gazete "bu kitle-i muazzama Türkiye'nin, hilafet ve İslamiyetin teali-i şanını yürekten istediği cihetle Osmanlı erbab-ı ticareti için bî-pâyân bir âfâk-ı ticari küşade demektir" diyordu.[11] Gazete "Müslümanlarda da ticaret ve sanayie bir heves uyandığı"nı kaydediyor, "cemiyet-i mezkûrenin hiss-i vatanperverisine müracaatla memleketimiz mamulatı ve mahsulatı için yeni yeni mahreçler bulmak için çalışmayı da programına ithal etmesini pek halisane temenni ederiz" diyordu.[12] Bu arada İstanbul'da Müslüman tüccarı aynı çatı altında toplayan İslam Ticaret Cemiyeti kurulmuştu.

II. Meşrutiyet döneminde Müslüman kesim ticarete özendirilirken İslam dininden de yararlanılmış, dini çevrelerde ticaretin önemi tartışılmıştı. Dinen iktisadi uğraşlara cevaz verilmiş, ticaret ve sanatın dine ters düşmediği vurgulanmıştı. İslamiyette, dünya malının helaline hesap, haramına ise azap düşeceği, dünyanın müminlerin zindanı olduğu ve yine dünyanın Allah nezdinde sivrisinek kanadı kadar bir değeri olmadığı, bunun için ne kadar çalışılırsa çalışılsın yine taksim edilmiş rızktan fazla alınamayacağı, fukaralığın Allah indinde kadri pek yüksek bulunduğu türünden, insanları atalete ve sefalete sevk eden birçok naslar bulunuyordu.[13] Meşrutiyetin reformist İslamcı görüşü "fani dünya" için çalışmayı gereksiz gören, Müslümanları tembelliğe, işsizliğe, yoksulluğa sevk eden bu tür yaklaşımları reddediyor, "fukaralık küfre yakın bir şeydir", "kazanan Allahın sevgilisidir" vb hadis-i şeriflerle Müslümanı servet edinmeye özendiriyordu.

II. Meşrutiyetin İslamcı dergilerinde artık ticaret ve sanatla ilgili yazılara rastlanıyor, kâr, faiz gibi kavramlar yeniden yorumlanıyordu. İskilipli Mehmed Atıf *Beyanü'l-Hakk*'ta, İslam dini açısından "kuvve-i maliye"nin önemine değiniyor, ticaret, sanayi, tarım ve madencilik gibi uğraşıların "mergubiyet [isteniş] ve meşruiyetine kitap, sünnet, âsâr, icmâ delalet etmektedir" diyordu.[14] Manastırlı İsmail Hakkı, *Sırat-ı Müstakim*'de benzer görüşleri benimsiyor, "Kesb ve Ticaret ve Tesis-i Sanayiin Nazar-ı İslamiyette Mergubiyeti" başlıklı yazı dizisinde ticaret ve sanayiden yana çıkan ayet ve hadislere yer veriyordu.[15] Manastırlı İsmail Hakkı, Kuran'ın ayetlerinde "din-i mümin-i İslam'da serbesti-i ticaretin hiçbir kayıt ile mukayyed" olmadığının, ticaretle uğraşan müminlerin kıyamet gününde sadıkan ve şüheda ile kaynaşacağının belirtildiğini kaydediyordu. Ayrıca Manastırlı İsmail Hakkı peygamberin hadislerinden birinde sanayie hizmetin "sair nevi ticaretin fevkinde" olduğuna dair bir hüküm bulunduğuna dikkati çekiyordu. II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Müslümanını iktisadi uğraşlara özendiren en etkin yayın organı İttihatçıların güdümündeki *İslam Mecmuası*'ydı. "Milli iktisat"ın savunusunu üstlenen, "milli sermaye"den yana kesin tavır alan *İslam Mecmuası*, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanlarının ticaret ve sanattaki atılımlarına yer veriyor, Rusya'da oluşan Müslüman burjuvazisinin örnek alınmasını salık veriyordu.

II. Meşrutiyetin ticareti özendiren söylemi kısa sürede sonuç vermişti. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Müslümanı artık ticaretle uğraşıyordu. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, "Müslümanların Ticarete Süluku" başlıklı yazısında, Meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamında Müslüman unsurun ticarete atıldığını, İstanbul'da "memuriyetten başka hiçbir mesleğe intisap etmeye alışmamış olanların ticaretteki ehemmiyeti" anladıklarını, okulu bitiren gençlerin "Babıâli'nin her zaman kendilerini doyuramayacağını" gördüklerini, bu nedenle mütevazı bir dükkân açarak geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını yazıyordu.[16] *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne göre, "bugün paranın kuvvetini anlamayan kalmamıştı." "Çocuğunu uyutmak için 'memur olsun, kâtip olsun' diye ninni söyleyen analar şimdi bu kurûn-ı vustaya [ortaçağa] layık terennümleri bırakıyorlar"dı. Gazete Müslümanların ticarete atılışlarını şu satırlarla ifade ediyordu:

"Bizde yakın zamanlara kadar ticaretle iştigal etmek nazar-ı hakaretle görülürdü. Bunun için Müslümanlar ticarete tenezzül(!) etmezdi. Fakat

11 "Ticaret-i İslamiye", *agg*, 30. sene, no. 1537 (7 Haziran 1330), s. 385-386.

12 "Ticaret-i İslamiye", *agg*, 30. sene, no. 1532 (3 Mayıs 1330), s. 305-306.

13 Şeyhülislam Mustafa Sabri, *İslam'da Münakaşaya Hedef Olan Mes'eleler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1978, s. 110.

14 İskilipli Mehmed Atıf, "Kesb, Ticaret-i Berriye ve Bahriye, Sanat, Ziraat, Mühendislik, Seyahat", *Beyanü'l-Hakk*, sene 4, adet 127 (29 Ağustos 1327), s. 2300-2301. Mehmed Atıf şöyle yazıyordu:

"Din-i celil-i İslam nazarında kuvve-i maliyenin ehemmiyetine, ticaret, sanat, ziraat, maadin işletme gibi usul ve ümmehat-ı maişeti, menâbi ve esbab-ı serveti istihsalin ve tarik-i isticlablarını taharri ve teshilin ve bu uğurda sefer ve seyahatte bulunmanın mergubiyet ve meşruiyetine kitap, sünnet, âsâr, icmâ delalet etmektedir."

İskilipli Mehmed Atıf aynı tür sorunları şu yazılarında da işlemişti: "Hiref ve Sanayi", *agd*, sene 4, adet 128 (5 Eylül 1327), s. 2311-2314; "Menâfi-i Arz ve Seyahat", *agd*, sene 4, adet 129 (19 Eylül 1327), s. 2231-2234.

15 Manastırlı İsmail Hakkı, "Kesb ve Ticaret ve Tesis-i Sanayiin Nazar-ı İslamiyette Mergubiyeti", *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, no: 46 (9 Temmuz 1325), s. 305-306; no. 47 (16 Temmuz 1325), s. 232-324; no. 50 (6 Ağustos 1325), s. 369-370.

16 "Müslümanların Ticarete Süluku", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1524 (8 Mart 1330), s. 177-178.

şimdilerde hamd olsun bu zihniyet -kaide-i tekâmüle tevfiken ve ale'l-tedric- zail oldu. Bugün İslam olmak üzere epey gençlerimiz ticarete süluk etti. ...

Sinin-i ahirede İslam ruhunda, İslam mefkûresinde bir tebeddül-ü mesud husul buldu.

Cemiyet-i beşeriyenin zihniyet-i hâzırasına bigane kalamaması tabii olan Türk kadını dahi efkârını bittabii o zihniyete muvafik surette tadil eylemiş ve çocuğuna öyle bir terbiye vermeye başlamıştır. Bu terbiyenin mahsül-i feyizdarı asârından olarak bugün İslam erbab-ı ticaretinin günden güne çoğalmakta olduğunu fahhârane görüyoruz." [17]

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre, Müslüman Osmanlılar tek başlarına ya da şirketler kurarak ticarete atılmaya hazırlanıyorlardı. Her tarafta yeni açılmış Müslüman dükkânları, mağazaları görülüyor, yeni yeni Müslüman şirketler doğuyordu. Öte yandan Müslüman halk bu dükkânlardan, bu şirketlerden alışverişe teşvik ediliyor, bunun "milli himaye" gereği olduğu söyleniyordu. *Halka Doğru* dergisinde ticaretle ulusal sorunun bağını kuran Muhiddin Bey, kadın, erkek, genç, ihtiyar tüm Müslüman vatandaşların ilk ve en büyük görevinin "kendi millettaşlarımızdan, kendi dindaşlarımızdan alışveriş etmek, paramızın kendi milletimizde kalmasına kıskanırcasına gayret etmek" olduğunu savunuyordu. Muhiddin Bey'e göre, "milli himaye"de halk "kendi milletinden olmayanlardan alışveriş etmez, birçok şeylerden mahrum olmaya katlanır"dı. Parasını "başkalarına" verip milletini fakir düşürmezdi. "Millettaşlarının yalnız birinin bir teşebbüsünü *millet işi* bilir, ona yardım eder"di.[18]

Ancak temel sorun sermaye birikimiydi. Osmanlı'nın Batı'dakine benzer dönüşümler geçirebilmesi için üretimin ana girdilerinden biri olan sermayeye ihtiyacı vardı. Dönemin basınında sermaye sorunu defaatle ele alınmıştı: "Sermaye meselesinin mucib-i endişe bir şey" olduğunu II. Meşrutiyet'in daha ilk günlerinde gündeme getiren Reşad Sami, Osmanlı ülkesinde girişimcilerin başarısızlığını "teşebbüs edenlerde miktar-ı kâfi sermaye bulunmamasından ileri geldiği"ni söylüyordu. Reşad Sami'ye göre, Osmanlılarda sermaye iki şekilde bulunuyordu: ya "emlak ve akar", ya da "emval-i ticariye". Nakit olarak sermaye sahibi pek az ve belki de hiç yok gibiydi. Sermaye birikiminin şirketler aracılığıyla sağlanabileceğini ileri süren Reşad Sami "milli" şirketler konusunda şunları söylüyordu:

17 "İslamların Ticareti ve Hidemât-ı Umumiye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1514 (28 Kânunuevvel 1329), s. 18.

18 Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: -2- Milli Himaye", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 7 (23 Mayıs 1329), s. 55.

"Bizce matlup olan şey ecânibe rekabet etmek keyfiyeti olduğundan vücuda getireceğimiz müessesat-ı sınaiye ve ticariyeye milli süsünü vererek bunları mümkün mertebe cesim olmak üzre külliyetli sermaye ile vücuda getirmekliğimiz iktiza ediyor. Bu sayede memalik-i ecnebiyeden gelen mamulata rekabet edecek mal yetiştirmeye ve büyük siparişler kabul ve icra etmeye muvaffak olarak yavaş yavaş onların ithalatını sektedar ettikten sonra ihracata dahi başlamaklığımız lazımdır. Farz edelim ki memleketimizde bir fes fabrikası yapmak için 3.000 lira sermaye koyacak olursak Avusturya'da yüz binlerce liralarla teessüs etmiş olan cesim fabrikalara karşı ne yapabiliriz. Bunlar dehşetli bir rekabetle az zamanda bizim işlerimizi berbat ederek fabrikamızı kapatmaya mecbur ederler. Fakat o fabrikalar gibi külliyetli bir sermaye ile vücuda getirecek olur isek biz de onlara rekabet ederek kendilerini usandırır ve nihayet memleketimizden çekilip gitmeye mecbur ederiz."[19]

Müslüman-Türk unsur Meşrutiyetle birlikte ticarete atılmış, dükkân açmış, şirket kurmuşsa da, Birinci Dünya Savaşı'na değin, toplu sermaye gerektiren anonim şirketçilik alanında pek bir varlık gösterememişti. II. Meşrutiyetin ilk yıllarındaki liberal ortam köşe bucakta birikimi olan gayrimüslimlere yaramış, bu dönemde kurulan şirketlerin büyük çoğunluğu gayrimüslim-yabancı sermaye ortaklığında gerçekleşmişti. Meşrutiyet liberalizmi sermaye birikiminden yoksun Müslüman unsuru ortaklık tabanında anonim şirketçiliğe yöneltememiş, yeni açılan alanlar gayrimüslim ve ecnebi sermayedarının eline geçmişti. Diğer bir deyişle Meşrutiyet liberalizmi güçlüyü daha güçlü kılmıştı. Bu ise siyasal platformda imparatorluğu çözümü güç sorunlarla karşı karşıya bırakmıştı. İttihatçılar birikim sorununun üstesinden gelmeksizin siyasal soruna çözüm bulunamayacağını görmüşlerdi. Müslümanı iktisadi yaşamda etkin kılmanın tek yolu birikimi piyasa koşulları dışında yönlendirmekti. Devletin belirli katmanlar adına şu ya da bu şekilde dahli gerekiyordu. Ulusal yapılanma "milli" ve "öteki" ayırımını zorunlu kılıyordu.

1913-1914 Müslüman Boykotajı

Osmanlılık, Balkan Harbi'yle son buldu. Balkan Harbi, Osmanlı Müslümanının iktisadi uyanışında, ya da o günkü deyişle "intibâh-ı iktisadi"de bir dönüm noktası oldu. Savaş acı anılar bıraktı; milliyetçilik geniş bir tabana yayıldı. Savaşın neden olduğu mezalim, yitirilen topraklar, Osmanlı toplumunda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında derin bir uçurum aç-

19 Reşad Sami, "Şirketler ve Faideleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no. 18 (31 Ağustos 1324), s. 285-288.

tı. Osmanlı millet sistemi giderek çözüldü; milliyetçilik duyguları İslamın oluşturduğu platformda güçlü bir ideolojik silaha dönüştü. Bundan böyle Müslüman-Türk unsur savunmayla saldırı duygularını birlikte yaşadı; Batı'nın gerek siyasal, gerek iktisadi yayılımına karşı etkin bir direnç oluşturdu. Bu direnç kimi kez infiale, kimi kez "intikam"a vardı. Okullarda "intikam" köşeleri düzenlendi. İntikam üzerine şiirler yazıldı.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında oluşan liberal ortam Osmanlı bireyini, vatandaş kimliğini yaratmayı hedeflemiş, cemaatlerden oluşan "millet" sistemini aşarak bireyi devlete muhatap kılmak istemişti. Oysa kısmen kapitülasyonlar, kısmen güçlenen milliyetçilik duyguları sonucu, "millet" silineceğine güçlenmiş, cemaatler yarı bağımsız bir konum kazanmışlardı. "Millet"lerin mebuslar aracılığıyla Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsili bu unsurlara yasama düzeyinde siyasal güç kazandırdı; inanç, düşünce gibi geniş demokratik hakların kullanıldığı bir dönem yaşandı; birçok "unsur", firka, cemiyet ve kulüplerde örgütlendi.

Osmanlılık tutkusu kısa sürdü. Cemaatlerin balayı Balkan Harbi'yle son buldu. Osmanlı yönetiminin "ittihad-ı anâsır", ya da unsurların (milletlerin) birliği özlemi Balkan Harbi'yle düş kırıklığına dönüştü; geniş toprakların yitirilişi Osmanlı "milletleri"ni birlikten, bütünlükten koparak bölünmüşlüğe, çözülüşe götürdü.

Babıâli Baskını Osmanlı "çoğulculuğu"nu noktaladı. Bundan böyle Cihan Harbi'nin sonuna dek İttihat ve Terakki mutlak güç olarak ülkeyi yönetti. Her türlü ayrılıkçı akım bastırıldı. Osmanlı kendini her ne pahasına olursa olsun savunuyordu. "Hürriyet"i ilan edenler sanki birer despota dönüştüler. Bir yandan ulusal kimliği oluşturan taban biçimlenirken diğer yandan "başka"sı yıldırıldı; göçürüldü. Ulus devletin beşeri faturası yüksekti.

Osmanlı topraklarında gayrimüslim unsurlar arasında milliyetçilik diye nitelendirilebilecek duygular çok eski tarihlere uzanıyordu. Yönetilme duygusu çoğu kez merkeze karşı bir tavrı gündeme getirdi. Bu tavır ortak duyguya dönüştüğü ve din, dil gibi etmenlerle beslendiği oranda milliyetçilikler ortaya çıktı. Türk unsuru vurgulayan milliyetçilik ise Osmanlı milliyetçiliklerinin en sonuncusuydu. Her ne kadar dilde ve edebiyatta 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu doğrultuda gelişmeler izlenmiş; 1908'le birlikte Türk Derneği, Türk Yurdu Derneği, Türk Ocağı vb fikir örgütleri ortaya çıkmış; *Türk Derneği Mecmuası, Türk Yurdu, Halka Doğru* gibi Türk unsurunu vurgulayan yayın organları görülmüşse de, bu tür duygular "seçkin" diye tanımlanacak okur yazar bir zümrenin ötesinde pek ilgi uyandırmamıştır. Anadolu Müslümandı. Türk kimliğini oluşturacak ortak paydaya sahip olsa dahi bunun bilincinde değildi. Oysa Balkan Harbi'yle durum değişti. Milliyetçilik Müslüman-Türk unsur arasında giderek yeşerdi. Türk milliyetçiliği kitleselleşti. Geniş bir kesimi peşinden sürükledi. İttihatçıların en büyük başarısı bir ulus yaratmaktı. Milli Mücadele böyle bir birikimi devraldı.

Balkan Harbi'nin bu sihirli işlevi nereden kaynaklanıyordu? Neden Balkan Harbi böyle bir işlev gördü? Bu tür soruların yanıtları Balkan Harbi'nin daha önceki savaşlardan farkıydı. Cephedeki gelişmeler kitle iletişim araçlarıyla, gazetelerle günü gününe İstanbul'a ulaşıyordu. Yaralılar, savaş göçmenleri akın akın İstanbul'a geliyor, Osmanlı payitahtı savaşı yaşıyordu. Dünün savaşları cephede sınırlı kalırken, bundan böyle savaş tüm Osmanlı mekânını etkilemişti. Cepheyle gerisi arasında fark kalmamıştı. Balkan Harbi, bir anlamda Osmanlı için Cihan Harbi'nin provasıydı.

Hem bu kez, son büyük savaş 93 Harbi'nde olduğu gibi Ruslarla ya da başka yabancı devletlerle değil; daha çeyrek yüzyıl önce Osmanlı'nın parçası olan, Osmanlı tebaası olan unsurlarla savaşılmaktaydı. Osmanlı Müslümanı, kısa bir süre önce aynı devlet çatısı altında yaşadıkları Rumla, Bulgarla, Sırpla kanlı bıçaklı olmuştu. 19. yüzyıldan itibaren çökmeye yüz tutan "millet sistemi" cephe gerisinde etkisini göstermede gecikmedi. Artık "millet"lerin hoşgörü, uyum ve belki de işbölümü esası üzerine kurulu birliktelikleri göçmüş, yerini "milli tesanüt" ve "komşu zenofobisi"ne bırakmıştı.

1913-1914 İslam Boykotajı işte böyle bir ortamda gündeme geldi. Boykotaj nedeni Osmanlı Rum vatandaşlarının Yunan hükümetine yaptıkları bağışlardı. Boykotajı yürütenlere göre Balkan Harbi'nde Yunanistan'ın başarısı kısmen Osmanlı Rumlarının desteğiyle gerçekleşmişti. Hatta Osmanlı donanmasını Marmara'ya hapseden Yunanistan'ın ünlü Averof zırhlısı, Averof adında Görüceli bir Osmanlı Rum "vatandaş"ı tarafından Yunan hükümetine hediye edilmişti.

Averof zırhlısı boykotajın temel gerekçesiydi: Averof zırhlısı nedeniyle Balkan Harbi sırasında Osmanlı donanması Ege'ye açılamadı; Selanik ve Ege'deki Osmanlı adalarını savunamadı. Öte yandan dönemin asker sevkıyatı kara ulaşımının elverişsizliği nedeniyle denizden gerçekleştiriliyordu. Averof nedeniyle İzmir'den, Beyrut'tan Rumeli'ye asker sevki yapılamadı. Tek bir Yunan gemisi Osmanlı donanmasının elini kolunu bağlamıştı.

Averof örneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne sadakat giderek yok olmuştu. Osmanlı Rumları yanı başlarındaki Yunanistan'a sürekli bağışta bulunuyorlardı. Yunan ordusunun donanımında bu bağışların yadsınamaz bir payı vardı. Bu gerçek dışı olsa bile böyle algılanıyordu. Boykotajın nedeni de buydu.

Boykotaj kampanyasına göre, Osmanlı topraklarında ticaret Rumların

elindeydi. Alışverişi Rum "vatandaşlar" düzenliyorlardı. Böylece "zavallı, şaşkın ve gafil Müslümanlar" kendi elleriyle Yunanistan'ın topu tüfeğini, zırhlısını finanse ediyorlardı. Müslümanlara dağıtılan bildirilerde şu satırlar yer alıyordu: "Yunan'ın gemilerinden, silahlarından birçoğunu biz aldık... kendi memleketimizin üzerine düşman bayraklarını, biz kendi ellerimizle dikmiş olduk!" Bildiriye göre bunca acılardan, bunca felaketlerden sonra Osmanlı Müslümanı hâlâ uyanamamıştı. Sırf Müslümanların oturdukları mahallelerde bile bakkal, manav, tuhafiyeci hatta fırın Müslümanların elinde değildi. Buralarda "vatandaşlar", "Yunanlılar, Müslüman ve Türk düşmanı" ticari faaliyetlerini sürdürdüler. Bundan böyle "vatandaş" sözcüğü olumsuz bir kisveye bürünüyordu. Birkaç yıl öncesinin özgürlük ortamında bireyi simgeleyen ve çağcıl devletin ana öğesi "vatandaş" bundan böyle dışlanan ve düşman safta görülen bir kesimin mensuplarına yakıştırılıyordu.

Bu koşullar altında iktisadi uyanış, "intibah-ı iktisadi" gündeme geldi. Müslümanlar, Türkler ticareti ellerine geçirmeli; fabrikalar, şirketler, bankalar kurmalıydılar. Karşılarında Rusya Müslümanları örneği vardı. Rusya'daki dindaşları ticarete, sanata atılmışlar, kısa sürede zengin olmuşlardı. Bundan böyle Haçopulo, Yanko, Alsetopulo, Petro gibi "yabancı" isimlere ait büyük ve zengin mağazalar boykot edilmeli; sahipleri Türk olan Kâhyaoğulları, Karaosman, Uşakizadeler, Hacı Muhiddin, Mehmed Şakir vb ticarethanelerle alışveriş yapılmalıydı.

Boykot kısa sürede etkisini gösterdi. Eylem Müslümanlara parasız dağıtılan risalelerle duyuruldu. Müslüman esnafın, tüccarın, işyerlerinin adreslerini içeren listeler yayımlandı. Müslümanlara ticarete atılmaları için çağrıda bulunuldu. İstanbul'da kısa sürede 500'e yakın Müslüman dükkânı açıldı.

Boykot girişimi Fener Patrikhanesi'ni harekete geçirdi. Patrik, Adliye Nezareti'ne bir "mazbata" verdi. Nezaret mazbatayı geri çevirdi. Patrik boykot devam ettiği takdirde "başka türlü vesaite müracaat eyleyeceğini" söylüyordu. Bu sözler "düvel-i muazzama"ya başvurarak Osmanlı'yı şikâyet edeceği anlamına geliyordu. Ne de olsa kapitülasyonlar yürürlükteydi.

Patriğin tavrı Müslümanlar arasında büyük bir infial doğurdu. Olay giderek büyüdü. Hüseyin Kâzım Rum patriğine açık bir mektup yazdı ve bunu yayımladı.[20] Bu mektupta boykotun Müslümanların hakkı olduğu savunuluyordu: "Bir Diyamandi, bir Hristo, bir Vankel, bir Artin, bir Yako gibi bir Mehmed, bir Osman, bir Mustafa da para kazanmak istiyor" diyordu. Müslümanlar da bir Haçopulo, bir Gramatopulo, bir Şişman Yanko gibi ticarette başarı gösterebilirlerdi.

20 Hüseyin Kâzım, *Rum Patriğine Açık Mektup*, İstanbul: Yeni Turan Matbaası, 1330.

1913-1914 boykotajı II. Meşrutiyet döneminde "milli iktisat"ın başlangıcı sayılır. Balkan Harbi ile birlikte Türk unsur arasında "milli şuur" yani ulusal bilinç oluştu. Gerek dışarıya karşı, gerekse içerde gündemdeki ilk maddelerden biri iktisadi bağımsızlıktı. Nitekim boykotajdan yana yayımlanan risalelerden biri *Müslümanlara Mahsus Kurtulmak Yolu* başlığını taşıyordu. Cihan Harbi boykotajla amaçlanan gelişmelere yeni bir ivme kazandırdı. "Devlet iktisadiyatı" İttihat ve Terakki'yi ticaret hayatına soktu. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye iç ve dış ticareti kısa sürede ele geçirdi. İhracat Heyeti devletin dış ticareti doğrudan üstlenmesine neden oldu. Dış para ile ilgili tüm işlemler Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nca denetlendi.

Savaşın son yıllarında Müslüman-Türk eşraf ticarete önemli bir ağırlık koydu. Beş yıl gibi kısa bir sürede boykotaj amacına ulaştı. 1914 baharında kurulan Müslüman Tüccar Cemiyeti İslam ticaret erbabını aynı çatı altında topladı. Bünyesinde birçok gayrimüslimi barındıran Dersaadet Ticaret Odası'na karşı güçlü bir muhalefet oluşturdu. 1922 yılında faaliyete geçen Milli Türk Ticaret Birliği, Müslüman Tüccar Cemiyeti'nin devamıydı ve Milli Mücadele ertesi Türkiye'deki ticaret odalarının "millileştirilmesi"nde başı çekti.

İktisadi Uyanış ve "Milli" Şirketler

Yukarıda görüldüğü gibi II. Meşrutiyetin ilk yıllarında sermaye birikimi sorununa çözüm arayan Osmanlı aydını klasik iktisat öğretisini benimsemiş, tasarruflarla Müslüman unsurun girişimciliği için gerekli fonların oluşacağına inanmıştı. Nitekim dönemin yazını bu tür telkinlerle Müslümanı girişimci kılmak istemişti. "Zengin olmanın yolu" başlıklı yazısında Edhem Nejat, zenginliğin herkese açık olduğunu, servetin kaynağının tasarrufta yattığı söylüyor, tüm sermaye birikimlerinin tasarruf sonucu doğduğunu ileri sürüyordu. Tasarruf üzerine görüşleri Richard Cobden'den kaynaklanan Edhem Nejat, dünyanın "tasarrufkâr" ve "müsrif" olmak üzere iki sınıfa ayrıldığını savunuyor, "medeniyet ve saadet-i beşeriyetin metin esaslarını vücuda getiren bütün ticaret evleri, değirmenler, köprüler, sefineler, kâffe-i şimendiferler hep tasarrufa riayetkâr olanların mahsulleridir" diyordu.[21] Edhem Nejat, "İşadamı" başlıklı başka bir yazısında, Rockefeller, Carnegie, Morgan, Vanderbilt gibi milyoner, milyarder işadamlarının beş parasız iken, tasarruf sayesinde bu mevkilere geldiklerini ileri sürüyor, Osmanlıların da tasarrufa yönelerek "işadamı" olabileceklerini, Amerikalı işa-

21 Edhem Nejat Richard Cobden'i okuyuculara "kâinatta büyük nam kazanan ilm-i servet ulemasından" diye tanıtıyordu: Edhem Nejat, "Zengin Olmanın Yolu", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 49 (6 Nisan 1324), s. 729-732.

damları gibi servete kavuşabileceklerini savunuyordu. "Kapıkulu" geleneğini eleştiren Edhem Nejat, "zaten cihanda kimse gösteremez ki maaş ile, aylık ile, muhassasat ile geçinen zengin olabilsin, memleketin hakiki ihtiyacına, iktisadiyatına, ruhuna bir hizmet edebilsin" diyordu. Edhem Nejat'ın özlemini duyduğu "modern işadamları"ydı: "Mesela bir bakkal, mesela bir Uzunçarşı, Mısırçarşısı esnafı... Bunlar modern bir işadamı olamazlar, her zaman eski ve muhafazakâr bir işadamı kalmak isterler; inat ederler"di.[22] Gündemde olan yeni tip bir işadamıydı. Weberyen anlamda akılcı, geleceğe yönelik beklentileri olan, çağcıl girişimci Edhem Nejat'ın özlemiydi.

Ancak sermaye birikimini "tasarruf"a bağlayan, ilksel birikim modelleri her ne kadar Amerika için geçerliliğini kısmen de olsa yitirmemişse de Osmanlı'nın kaotik ekonomik düzeninde pek anlam taşımıyordu. Var olan yapılanmalar, sıfırdan birikime yönelmeyi olanaksız kılıyordu. Tüm çabalara karşın, 1908-1914 döneminde tasarruf aracılığıyla sermaye birikimi özlemi sonuç vermemişti. Savaşların birbirini izlediği bu dönemde Müslüman unsur, tasarruf bir yana, geçimini zor sağlamıştı. Umulan sermaye birikimi gerçekleşemiyor, Müslüman "işadamı" bir türlü yaratılamıyordu. Tasarrufa olan güven giderek yitiriliyor, liberalizm çıkmaz yol oluyordu. Özellikle kapitülasyonların hâlâ yürürlükte olduğu bir ülkede rekabet koşullarının eşitliğinden söz etmek güçtü. Öte yandan sanayileşmede geciken ülkelerde liberal söylem giderek yıpranmıştı. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'nın liberalizme meydan okuyan yükselişi birçok ülkede yankı uyandırmıştı.

Balkan Savaşları'nın toplumda neden olduğu çöküntü II. Meşrutiyet liberalizmine de mezar oldu. Bundan böyle liberal söylem bırakılarak "milli iktisat" ilkeleri benimsenmeye başlıyordu. "Türk ve Müslüman milleti[nin] menhus bir esaret-i maliye ve iktisadiyenin zinciri altında ezilmekte" olduğunu kaydeden *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* dergisi "Türk milletinin hukuk-i maliye ve iktisadiyesi[ni] şiddetle müdafaa"dan yanaydı.

Nitekim "milli iktisat" ilkelerinin gündeme gelişiyle birlikte dergi şu satırlara yer veriyordu: "Hükümet-i hazıra büyük bir gaye-i milliye takip ediyor. Bu gaye-i milliyenin husulü iktisadi ve mali müzaheretlere bakar. Bunun için de milletçe bir ikaz-ı içtimai ve maliye muhtacız. Türkler artık iş hususunda rüştlerini ispat etmelidirler."[23]

1914 ortalarında patlak veren Birinci Dünya Savaşı İttihat ve Terakki'ye özlemini duyduğu Müslüman-Türk "işadamı"nın oluşması için gerekli ortamı sağlayacaktı. Bu yıllarda serbest piyasa mekanizması savaş nedeniyle altüst olmuş, devlet doğrudan iktisadi yaşama müdahale etme gereği duymuştu. Öte yandan "milli iktisat" ve "iktisadi uyanış" adı altında Müslüman-Türk unsur ayrımcı bir çizgide girişimciliğe özendirilmiş, bu kesimin sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlarına göz yumulmuştu. Savaşla birlikte ekonominin dışa kapanışı, temel ihtiyaç maddelerinin ithal edilememesi, yerli üreticinin ve tüccarın fiyatları gönlünce yükseltmesine olanak sağlamış, karaborsa, istifçilik "harp zengini" diye adlandırılan bir kesimin doğuşuna neden olmuştu.

Savaş yıllarında, bazı iş sahalarının Türk-İslam eşrafın eline geçmesinde siyasal etmenlerin rolü büyüktü. Rum kesim birçok kez yıldırıldı. "Ermeni tehciri" ile doğan boşlukları Müslüman-Türk girişimciler doldurdu. Öte yandan Men-i İhtikâr Heyeti'nin spekülasyonla mücadele sırasında özellikle gayrimüslimlere yönelmesi, Müslüman-Türk tüccara rakiplerini tasfiyede büyük kolaylık sağladı. 1914-1918 döneminde, savaş yılları olmasına karşın, anonim şirketçilik açısından Osmanlı toplumu o güne değin görülmedik bir canlılık gösterdi. 1908 yılına kadar Osmanlı ülkesinde kurulan ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan anonim şirket sayısı 86'ydı. 1849 yılından itibaren Osmanlı topraklarında yılda ortalama 1,45 anonim şirket faaliyete geçti. Bu sayılar II. Meşrutiyetle birlikte büyük ölçüde arttı. 1908-1918 döneminde toplam 236 şirket kuruldu. Meşrutiyetin ilk beş yılında (1908-1913) faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113'tü. Bu dönemde yıl başına 22,60 şirket düşüyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarını oluşturan 1914-1918 döneminde ise toplam 123 anonim şirket kuruldu. Diğer bir deyişle her yıl ortalama 24,60 şirket faaliyete geçti. Savaşın ilk iki yılı dışlanırsa, 1916-1918 döneminde yıllık ortalama 32'ye yükseliyordu. Bu yıllarda kurulan şirket sayısı sırasıyla 23, 39 ve 34'tü. Savaşın yitirilişi kurulan şirketleri etkiledi; 1919 yılında ancak 9 şirket faaliyete geçebildi (Çizim 1; Tablo II).

Meşrutiyet'in liberal dönem olarak nitelendirilen ilk beş yılında (1908-1913) kurulan anonim şirketlerde yabancı-gayrimüslim unsur ortaklığına gidilmiş, şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ağırlığını korumuştu. "Milli iktisat" dönemi diye adlandırılan 1914-1918 döneminde ise faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirildi. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermayeye çok ender rastlandı.

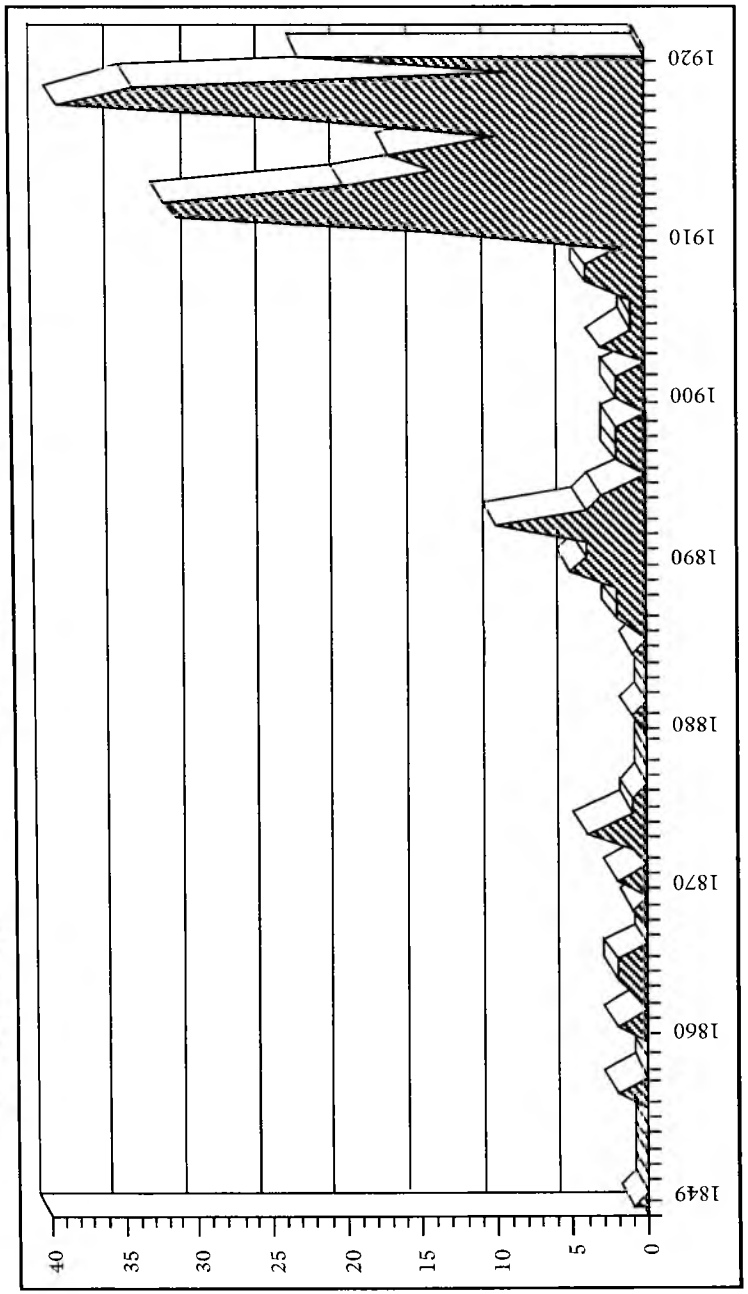
Zinetullah Nuşirevan *Türk Yurdu* dergisinde "milli iktisat"ın şirketçilik üzerine etkisinden söz ederken şu satırlara yer veriyordu:

"Evvelce ahalimiz değil, az çok mütefekkir geçinen sınıflarımızın bile ne olduğunu bilmedikleri ve bilmek istemedikleri müesseselerden biri de

22 Edhem Nejat, "İşadamı", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 4, no. 35 (11 Eylül 1327), s. 561-562.

23 "Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye Meselesi", *agd*, no. 1 (3 Şubat 1329), s. 1-2.

ÇİZİM 1: 1849-1920 YILLARI ARASINDA OSMANLI ÜLKESİNDE KURULAN OSMANLI, YA DA ESAS FAALİYETİ OSMANLI TOPRAKLARINDA OLAN YABANCI ANONİM ŞİRKETLERİN SAYISI

TABLO II: 1849-1920 YILLARI ARASINDA OSMANLI ÜLKESİNDE KURULAN OSMANLI, YA DA ESAS FAALİYETİ OSMANLI TOPRAKLARINDA OLAN YABANCI ANONİM ŞİRKETLERİN SAYISI

1849	1	1873	1	1897	2
1850	—	1874	1	1898	—
1851	—	1875	—	1899	2
1852	—	1876	—	1900	2
1853	—	1877	—	1901	—
1854	—	1878	—	1902	3
1855	—	1879	—	1903	1
1856	2	1880	—	1904	1
1857	—	1881	—	1905	1
1858	—	1882	—	1906	4
1859	—	1883	3	1907	4
1860	2	1884	—	1908	2
1861	—	1885	2	1909	14
1862	1	1886	2	1910	31
1863	2	1887	2	1911	32
1864	2	1888	5	1912	20
1865	—	1889	4	1913	14
1866	—	1890	4	1914	17
1867	1	1891	10	1915	10
1868	—	1892	4	1916	23
1869	2	1893	3	1917	39
1870	—	1894	—	1918	34
1871	1	1895	2	1919	9
1872	4	1896	2	1920	23

ticari, sınai, zirai ve iktisadi şirketlerdir. Çok memnuniyete şayandır ki, bir cihetten... hükümet milli iktisadın umumi istikametlerini tayin ile uğraşırken, ahali de kendi iktidarı ve kuvveti yetişen sahalarda bu iktisadi harekete iştirak etmeye çalışıyor... Muhtelif yerli şirketler bu davanın delilleridir".[24]

"Milli" şirketlerin en ilginç örneklerini İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul örgütü verdi. Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kemal Bey'in girişi-

24 Z(e). N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *agd*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 192.

miyle kurulan ve savaş yıllarında İstanbul'un iaşesini üstlenen Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, giriştiği ticari faaliyetler sonucu 273.374 Osmanlı lirası kazanç sağladı. Bu kâr İttihatçıların İstanbul'da kuracağı "milli" şirketlerin sermayesini oluşturacaktı.[25] Kemal Bey'in ön ayak olduğu ilk "milli" şirket, Osmanlı topraklarında tahıl, tiftik, koyun, yapağı, yün, deri afyon vb malların alım satımıyla uğraşacak olan Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'ydi. 10 liralık paylara ayrılmış 200.000 Osmanlı Lirası sermayenin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin kârından karşılanmış, diğer yarısı Konya, Ankara ve Bağdat demiryolu güzergâhında bulunan Anadolu tüccarına, malına karşılık pay senedi dağıtılarak ödenmişti.[26] Kemal Bey'in kurduğu ikinci "milli" şirket Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi'ydi. Gerek yurtiçinden, gerek dış ülkelerden şeker, yağ, pirinç, kahve gibi bakkaliye eşyası sağlayıp, bunların alım satımıyla uğraşacak olan şirketin 10 liralık paylardan oluşan 200.000 lira tutarında kuruluş sermayesi vardı.[27] Bu meblağın yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin kârından sağlanmış, diğer yarısı İstanbul bakkal esnafına ödetilmişti. Halka şeker dağılışı sırasında taşıma ve dağıtım karşılığı olarak bakkalların alış fiyatına ekledikleri kıyye başına 40 paranın yarısı İttihatçılara alıkonmuş ve karşılığında şirketin pay senetleri verilmişti.[28]

Milli Ekmekçi Anonim Şirketi Kemal Bey'in girişimiyle kurulan üçüncü "milli" şirketti. Buğday alıp öğüterek, un ve undan mamul tüketim mamulleri üretecek olan şirketin sermayesi 10 liralık paylara bölünmüş 100.000 Osmanlı Lirasıydı.[29] Paranın yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin kârından karşılanmış, diğer yarısı fırıncı esnafı tarafından ödenmişti. Bu amaçla Ekmekçi Esnafı Cemiyeti tarafından fırınlara un dağıtılırken fırın sahiplerinden çuval başına 40 para alınmış ve karşılığında pay senedi verilmişti.[30] Bu şirketler Birinci Dünya Savaşı yıllarında, siyasal gücü de arkalarına alarak önemli kârlar elde ettiler. Örneğin 1916 yılı için Anadolu Milli Mahsulat Osmanli Anonim Şirketi'nin bilançosu 318.320 Osmanlı Lirası ya da yüzde yüzde 159, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi'ninki 121.128 lira ya da yüzde 60, Milli Ekmekçi Anonim Şirketi'nin ise 33.095 lira ya da yüzde 33 net kazanç gösteriyordu.

Öte yandan, II. Meşrutiyet yıllarında "milli" anonim şirketçilik İstanbul'un dışına da taşmıştı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında, ekonominin dışı kapanışı nedeniyle, Anadolu mahsulü revaç bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşra örgütlerinin de gayretiyle Anadolu eşrafı kısa sürede servet birikimine gitmişti. *Türk Yurdu*, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte iç pazara yönelişi şöyle ifade ediyordu:

"Memleketimizde şimdiye kadar pek de ne olduğu bilinmeyen 'teşebbüs-ü şahsi'nin doğmaya başladığını görmek ve zaruri hacetlerimizi kendimiz tedarik etmeye başlamak. Bunların, Cihan Harbi tesiriyle harici yollar kapandığından ileri gelen şiddet-i ihtiyaç ve zaruretten doğduğunu anlamalıyız. Bunu anladığımızda harbin bize verdiği dersleri takdir etmemek mümkün değildir."[31]

Mehmed Vehbi'nin *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nda yayımlanan verilerine göre, 1920 yılında Anadolu'da 76 anonim şirket faaliyette bulunuyordu (Tablo III). İkinci Meşrutiyet yıllarında İstanbul dışında "milli" şirketçiliğin en yaygın olduğu yöre Konya vilayeti idi. Nitekim Anadolu'da ilk "milli" banka girişimi de Konya'da gerçekleştirilmişti. 1920 yılına değin Konya'da 19 anonim şirket faaliyete geçmişti. Konya vilayetini 11 anonim şirketle İzmir izliyordu. Ardından üçer anonim şirkle, yine Batı Anadolu'da yer alan Aydın, Bursa ve Kütahya vilayetleri geliyordu.[32]

1918 yılında Ziraat ve Ticaret Nezareti, Osmanlı ülkesinde kurulan anonim şirketleri içeren *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* başlığı altında bir kitap yayımladı. Bu çalışmanın verilerine göre, 1918'de faaliyette bulunan 129 Osmanlı anonim şirketinden 9'u 1908 öncesinde kurulmuştu. Çalışmada yer alan şirketlerin 42'si ticari, 41'i sı-

25 "1332 Senesi İttihat ve Terakki Fırkası Tarafından Şirketlerin Hesabâtını Tetkik Etmek Üzere İntihab Edilen Encümen Tarafından Takdim Olunan Rapor", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916, s. 3; 16 Teşrinievvel 1916, s. 3.

26 Kemal, "İaşe Meselesi-İttihat ve Terakki Umumi Kongresi'ne İstanbul'un Bir Sene Üç Aylık İaşesi Hakkında Takdim Olunan İzahatname", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916, s. 2. *Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331; Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1334, s. 33; "Anadolu Milli Mahsulat Şirketi" *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 5 (5 Teşrinisani 1331), s. 96.

27 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 107-108; "Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 3 (29 Eylül 1332), s. 48; "Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 29 (12 Eylül 1332), s. 7; "Ticaret-i Umumiye", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1658 (1 Teşrinievvel 1332), s. 254.

28 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916, s. 2.

29 "Milli Ekmekçi Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 41 (26 Kânunusani 1332), s. 7; "Milli Ekmekçi Anonim Şirketi," *Sabah* (29 Kânunusani 1917), s. 3; "Milli Ekmekçi Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 52 (19 Nisan 1333), s. 8; Z(e). N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 193.

30 Kemal, "İaşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916, s. 2.

31 "Türklük Şu'unu: Harbin Verdiği Dersler", *Türk Yurdu*, yıl 5, S. 1 (10 Mart 1332), s. 16.

32 Mehmed Vehbi, "Memleketimizde Ticaret ve Sanayi Şirketlerinin Vaziyeti", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no. 1 (Kânunusani 1341), s. 656.

TABLO III: 1920'YE DEĞİN ANADOLU'DA KURULAN ANONİM ŞİRKETLERİN VİLAYETLERE GÖRE DAĞILIMI

Ankara	2	İzmir	11	Konya	19
Aydın	3	İzmit	1	Kütahya	3
Bursa	3	Karahisar	1	Niğde	1
Erzurum	1	Kastamonu	1	Saruhan	1
Eskişehir	2	Kayseri	2	Trabzon	1

Kaynak: Mehmet Vehbi, "Memleketimizde Ticaret ve Sanayi Şirketlerinin Vaziyeti", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no. 1 (Kânunusani 1341), s. 656.

nai, 16'sı mali, 15'i inşaat ve nakliyat, 9'u sigorta ve toplumsal amaç güden (içtimai gayeler takip eden) ve 6'sı zirai şirket olarak sınıflandırılmıştı. Bu şirketlerin toplam 16.623.150 Osmanlı Lirası kuruluş sermayesi vardı. Ancak, bunun ödenmiş miktarı 6.194.689 liraydı (Tablo IV). *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* adlı kitap, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin anonim şirketlere gösterdiği ilginin bir kanıtıydı. Çalışmanın önsözünde "temerküz kanunu"nun önemine değiniliyor, gelişmiş ülkelerde son yüzyılda kurulan "teşebbüsat-ı cesime-i iktisadiye"nin sınırlı sorumluluk getiren anonim şirketler şeklinde oluştuğu belirtiliyordu.[33]

Vakit gazetesinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin yayınını yorumlayan Mehmed Asım, anonim şirketlerin "bugünkü hayatın en mühim iktisadi esaslarından birini" oluşturduğunu, tüm iktisadi girişimlerin anonim şirketler aracılığıyla gerçekleştirebileceğini kaydediyor, "bir memleketin hakiki terakkiyat-ı iktisadiyesini anlamak için her şeyden evvel o memlekette anonim şirketlerin miktarı ve kıymetlerini tetkik eylemek iktiza eder" diyordu. Mehmed Asım, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin çalışmasının yabancı anonim şirketlere ait kısmının noksan olduğunu kaydediyor, II. Meşrutiyet öncesi Osmanlı anonim şirketlerinin sayısının dokuzu aşmadığını, 1918'de ise resmen 129 şirketin bulunduğunu belirtiyordu. Mehmed Asım *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*'nden yararlanarak II. Meşrutiyet yıllarında kurulan şirketleri yıllara göre şöyle dağıtıyordu: 1325/1909 yılında 3, 1326'da 13, 1327'de 22, 1328'de 8, 1329'da 5, 1330'da 10, 1331'de 15, 1332'de 15, 1333'de 29 ve 1334'de 7. Mehmed Asım'a göre, bu şirketlerin 95'i İstanbul'da, geri kalanı Anadolu şehir ve kasabalarında kurulmuştu: İzmir'de 9 şirket, Konya'da 7, Aydın'da 4, Bursa'da 2, İzmit, Hayfa, Kastamonu, Uşak, Manisa, Kayseri, Erzurum, Ankara, Şam, Beyrut, Akşehir, Kudüs ve Karaman'da birer şirket bulunuyordu. Mehmed Asım anonim şirketlerle ilgili yaptığı genel değerlendirmede şunları söylüyordu:

33 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 3.

TABLO IV: TİCARET VE ZİRAAT NEZARETİ'NE GÖRE, 1918'E DEĞİN KURULMUŞ OSMANLI ANONİM ŞİRKETLERİNİN SINIFLARINA GÖRE KURULUŞ SERMAYELERİ VE BUNLARIN ÖDENMİŞ MİKTARI (OSMANLI LİRASI OLARAK)

Şirketlerin türü	Sermaye miktarı	Ödenmiş miktarı
Ticarî şirketler	2.298.800	930.025
Sınaî şirketler	2.863.400	1.750.270
Zıraî şirketler	495.000	83.000
Malî şirketler	7.542.000	1.825.725
İnşaat ve nakliyat şirketleri	2.019.000	1.198.783
Sigorta şirketleri ve toplumsal amaç güden şirketler	1.403.950	356.886
Toplam	**16.623.150**	**6.194.689**

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1334, ek tablo. (Toplam kaynakta hatalıdır.)

"Demek ki Osmanlı sermayelerinin anonim şirket şeklinde iktisadi faaliyetlere girişmesi ancak 1324 İnkılabından sonra başlamıştır... İbtida İstanbul'da başlayan bu ceryanlar yavaş yavaş taşralardaki iktisadi merkezlere intişar etmiş, merkezi İstanbul'da olmak üzere teşekkül eden şirketlerin birçoğunun taşralarda şubeleri açıldığı gibi doğrudan doğruya taşra erbab-ı ticaret ve ziraatının teşebbüsleriyle muhtelif vilayetlerimizde yeniden anonim şirketler teessüs eylemiştir." Mehmed Asım, bu arada, anonim şirketler mevzuatı üzerine şu haberi veriyordu:

"Anonim şirketlerin teşekkülü ve tarz-ı idaresi hakkında mevcut olan ahkâm-ı nizamnamenin noksanlarını ikmal etmek üzere yeni baştan tetkik olunduğunu ve bu babda bir de layiha-i kanuniye hazırlandığını işitiyoruz."[34]

Ahmed Emin [Yalman]'ın *Turkey in the World War* adlı kitabında (s. 143)

34 Mehmed Asım, "İktisadi İnzibat", *Vakit*, 14 Eylül 1918, s. 1.

sözünü ettiği 9 Eylül 1918 (aslında 14 Eylül olacak; şirket sayıları 8 Eylül 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde yayımlanan "Anonim Şirketlerimiz", *agg*, s. 2'de değil, Mehmed Asım'ın yukarıda belirtilen 14 Eylül tarihli yazısında yer almıştır) tarihli istatistikler *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*'nden aktarılan bilgilerdi. Ancak Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin çalışmasının 1918 yılının ilk aylarında kurulan şirketlerle yetindiğini göz önünde bulunduran Ahmed Emin, 1918 toplam rakamını 7'den 19'a çıkarmıştı. Buna karşın, İstanbul'da kurulmuş şirket sayısını, Mehmed Asım'ın yazısında olduğu gibi 95'te tutmuş ve 1918 için gelişigüzel eklediği 12 şirketin tümünün Anadolu'da kurulduğunu varsaymıştı. Oysa Mehmed Asım'ın da kaydettiği gibi, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin verileri eksikti. Düzenli bilgi toplanamayan bu dönemde birçok şirket gözden kaçmıştı. Öte yandan nezaretin çalışmasında yer alan şirketler 1918 başlarında halen faaliyette bulunan şirketlerdi. Diğer bir değişle, 1918'e değin faaliyetlerini sürdüremeyen şirketler çalışmada yer almamıştı. Ahmed Emin ikincil bir kaynağın verilerini yanlış yorumlayarak, Mehmed Asım'ın verdiği rakamları 1918'de faaliyetteki şirketler olarak göstereceğine, her yıl kurulan tüm şirket sayısı olarak göstermişti.[35]

35 Ahmed Emin'e gönderme yapan çağdaş araştırmacılar (Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 130; Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla "Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971, s. 100-101; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980, s. 281-282) aynı yanılgıyı yinelemişlerdir. Bu arada Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi* (İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınevi, 1974, s. 111) adlı yapıtında kaynak göstermeksizin 1863'den 1908 Devrimi'ne değin 5 şirket, 1909'dan 1914'e dek 37 ve 1914-1918 döneminde 55 şirket kurulduğunu ileri sürmektedir.

Osmanlı döneminde kurulan anonim şirket sayılarına en gerçekçi yaklaşım Mehmed Vehbi [Sandal] tarafından yapılmıştır. 1925 yılında *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nda yayımlanan "Memleketimizde Ticaret ve Sanayi Şirketlerinin Vaziyeti" başlıklı yazısında "gerek imtiyazlı ve gerek imtiyazsız anonim şirketler 1908 senesinden beri memleketimizde şayan-ı dikkat bir inkişaf göstermiştir" diyor ve bu dönemde kurulan şirket sayılarını şu şekilde veriyordu: 1908 yılında 53 anonim şirket bulunmakta; 1909'da 10, 1910'da 21, 1911'de 33, 1912'de 13, 1913'de 11, 1914'de 9, 1915'de 10, 1916'da 14, 1917'de 30, 1918'de 34, 1919'da 9 ve 1920'de 23. Mehmed Vehbi, "Memleketimizde Ticaret ve Sanayi Şirketlerinin Vaziyeti", *agd*, no. 1 (Kânunusani 1341), s. 656. Bizim resmi yayın organlarını, dergi ve gazeteleri tarayarak saptadığımız şirket sayısı Mehmed Vehbi'nin verilerini biraz aşmaktadır. Tarama işlemini 1918 Ağustosuna kadar getirdiğimizden 1918, 1919 ve 1920 yıllarının toplam şirket sayıları için Mehmed Vehbi'nin sayılarını benimsedik. 1849-Ağustos 1918 yılları arasında Osmanlı ülkesinde kurulan Osmanlı ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerin adları, kuruluş yılları, yerleri ve sermayeleri Belgeler bölümünde yer almaktadır.

1908 Devrimi'nin onuncu yıldönümünde II. Meşrutiyet dönemini değerlendiren İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 1908'in ardından kısa bir süre geçmesine karşın, ülke ticaret, ziraat ve sanayiinde belirgin bir gelişme görüldüğünü savunuyordu.[36] Müslümanlar uzun yıllar ticareti küçük görmüş, "nazar-ı hakaretle" bakmış,[37] askerlik ve kâtipliğe heves ederek ticaret ve zanaatı gayrimüslimlere terk etmişlerdi. Odaya göre, "medeniyetin terakkisi, zihinlerin inkişafı bu tarz telakkinin ne kadar yanlış olduğunu" göstermiş, savaş meydanlarında cengâverliğini kanıtlayan Türkler ticaret sahasında da liyakatlerini ortaya koymuşlardı. Hasan Ferid II. Meşrutiyet yıllarında oluşan bu dönüşümü şu satırlarla açıklıyordu:

"Osmanlılar, gençlerinin ecdad-ı aslileri olan bütün Türkler gibi kuvve-i kahire ile muttasıf ve daima hür ve hâkim yaşamış cengâver bir kavim olup şimdiye kadar ekseriye harp ve darp ile kendilerinin hâkimiyetini kabul eden veya kendilerine iltica ve dehalet ve istimân eden ve miktarları kendilerinin heman on misline baliğ olan akvam ve reayanın emr-i idare ve muhafazasıyla iştigal ettiklerinden sanayi ve muamelat-ı ticariyeye lakayt kalmışlar, heves edip alışmamışlardır. Bahusus para meselesiyle ve alelumum maddiyat ve iktisadiyatla iştigal Osmanlılarca mugayir-i kadr ve haysiyet bir hal gibi addolunup hele birisine ödünç verilen para için faiz istemek son derece adilik ve ele geçen parayı kâmilen sarf etmemek hasislik gibi telakki olunur idi. Her birinin maiyetinde yüzlerce reaya bulunan kibarların evlat ve akrabasının ve umumiyetle evlad-ı fatihanın sanayi ve ticaretle, esnaflıkla iştigal etmeleri tenezzül sayılır idi.

İlcaat-ı vakıa ile usul-i maişetin, ahval-i sabıka-i siyasiyenin değişmiş ve maarifin günden güne terakki ve intişarı üzerine bundan böyle Türk milletinin dahi ticaretin her nevi ile iştigal eyleyeceği şüphesizdir. Nasıl ki devr-i meşrutiyette sırf Osmanlı Türklerinden müteşekkil anonim şirketler ve bankalar teessüs etmiştir... Tabii bundan böyle Osmanlı Türkleri dahi kavanin-i iktisadiyenin âlemşumul olan ahkâmına tabi olacaklar, tekâmül edeceklerdir."[38]

Meşrutiyetin ikinci yarısında Müslüman-Türk unsur ticaretin yanı sıra

36 "İd-i Milli", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no. 1751 (27 Temmuz 1334), s. 137-138. Gazete II. Meşrutiyet yıllarındaki gelişmeler üzerine şu satırlara yer veriyordu:

"Herkeste fikr-i ticaret uyandı. Daha doğrusu Türk unsurun ticaret hakkındaki fikri yükseldi. Birçok sınai, ticari şirketler vücut buldu."

37 "Bizde Ticaret", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no. 1749-50 (13-20 Temmuz 1334), s. 129-130.

38 Ferid, "Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 24. II.

"zenaat"a da heveslenmiş, sanat erbabı üzerine eski değer yargılarını bırakarak asker ya da memur olma yerine "meslek" edinmeye önem vermişti. Devlet katında işler kesattı. Devlet savaş yıllarında memuruna aylık ödeyemez duruma düşmüştü. Herkes geçim derdine düşmüştü. Üretken olma temel kaygılardan biri oldu. "Kadife koltuk" ve "kılıç" yerini "fabrika duygusu"na ve "altın bilezik"e bırakıyordu. *Sanayi* dergisinin deyişiyle "memleketin istikbali pamuk, paluze! gibi yumuşak ellerden sert, nasırlı ellere geçiyor"du.[39] Dergide bu alandaki gelişmeler şu satırlarla ifade ediliyordu:

"Bizde işçilik şimdiye kadar asla rağbet görmeyen mesleklerden biri idi. Fakat zamanın tesiriyle bu meslek de yavaş yavaş uyanıyor, kendine doğru ve günden güne yeni kuvvetler çekerek memleketimizde bir sınıf-ı mahsus husule getiriyor. Düne kadar zanaat kelimesini duymak istemeyen neslimiz Harb-ı Umumi ağır toplarının yıktığı yerlerden fışkıran ihtiyacın tesiri altında şimdi bu yola (sanat yolu) dökülüyor. Yüzlerce gençlerimiz, çocuklarımız, yavrularımız soluğu işbaşında, fabrikada alıyor. Sanatkâr, işçi olmağa bakıyor."

II. Meşrutiyet yeni bir toplum anlayışını gündeme getirmişti. Toplumun gelenek göreneklerinde, halkın tavırlarında, özellikle gençliğin düşüncesinde beliren dönüşümü görmezlikten gelmek olanaksızdı. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne göre, bu dönüşümün "en bariz bir tecelligâhı" ticaretti. II. Meşrutiyet yıllarında ticarete atılanların sayısı büyük ölçüde artmıştı. "Artık anaların, babaların düşüncesi çocuklarını, memleketin terakkiyat-ı iktisadiyesi üzerine tesiri mahdut olan memuriyet mesleğinde değil, ticarette görmek oldu." *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin satırlarıyla "bugünkü nesil memuriyetin getireceği cüzi maaşa bakmıyor, ticaretin temin edeceği yüksek ve meşru kâra atf-ı nazar ediyor"du. Gazeteye göre "memleket için pek feyizli olan ticaret yoluna gidenlerin miktarı pek ziyade arttı."[40]

"Ticareti yükseltmek, daha doğrusu tamamen milli bir ticarete sahip olmak ve onu ilerletmek" *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*'na göre, "bu istihsalci asrın" tek amacıydı. "Onun için milli varlığını hisseden her cemiyet, gaye-i hayat ittihaz ettiği mefkûrelerinin en başında -bittabi milli mefkûresinden sonra, hatta onunla beraber- milli ticaret gayesini görmüş, ona doğru ilerlemişti."[41] *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*'nda "Türk tacir

39 Sanayi, "Yeni Vazifeler Karşısında Yeni Programımız", *Sanayi*, sene 5, S. 40 (30 Eylül 1334), s. 154.

40 "Yeni Ticaret Şirketleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1662-1663 (29 Teşrinievvel-5 Teşrinisani 1332), s. 273.

41 M(im). C(im)., "Milli Ticaret", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 8 (1 Temmuz 1333), s. 113-116; "-2", S. 9 (16 Temmuz 1333), s. 129-131.

olabilir mi?" sorusunu yanıtlayan Ahmed Hamdi Bey Osmanlı topraklarında Yahudi, Ermeni ve Rumların Türklere olan ticaret alanında "daha ince ve seri koku alan akvamdan" oldukları, Türk ulusunun ticari uğraşlarda "cibilli, fitri [doğuştan] bir istidatsızlığı" taşıdığı iddiasını reddediyor, Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk unsurun iktisadi faaliyetlerinin "milletimiz için mesut, hayırlı ümitlerle bulunmaya hak kazandırdığı"nı, "yarınki ticaret mekanizmasının en ince ve mühim aksamını idare edecek selahiyettar kol"un "Türkün kolu" olacağını savunuyordu.[42]

II. Meşrutiyet dönemi uluslaşma süreci içerisinde olan bir toplumun sermaye birikimi sorununa çözüm arayış yıllarıydı. "Ticaret-i milliyeyi yükseltmek meselesi"nin gündeme geldiği, şirketçilik ve özellikle anonim şirketler açısından önemli atılımların gerçekleştirildiği bir dönemdi. Artık Osmanlı Müslümanı ticarete atılıyor, şirket kuruyor, faizle para alıp veriyordu. Yunus Nadi *Tasvir-i Efkâr*'daki başyazısında şu gözlemde bulunuyordu:

"Umumi harpten evvel en sağlam, en hayırlı, en kârlı bir şirketi teşkil etmek için faraza koca bir liva içinde beş, on bin lira toplamakta büyük müşkilat çekiliyordu. Şimdi kırk, elli bin, seksen, yüz bin liralık bir şirket teşkil etmek için üç, beş kişinin bir araya gelmesi ve aralarında iki, üç çift laftan ibaret bir musahabe geçirmeleri kâfi geliyor. Bu ne azim bir farktır, bu ne dehşetli bir istihaledir."[43]

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası da II. Meşrutiyet yıllarında şirketleşme yönünden önemli mesafelerin kat edildiği kanısındaydı:

"Memleketimiz ahd-ı hümayunda yalnız mezayâ-i askeriyesini ispat ile kalmadı. İktisadiyat sahasında da pek çok ilerledi. Meşrutiyet'ten beri teessüs eden şirketlerden her biri bu vadideki terakkiyâtın delil-i maddisidir."[44] Gazeteye göre "Muharebe seneleri zarfında birçok şirketler teşekkül etti ve sermayesizlik iddiasının butlanını ispat eyledi."[45]

Müslüman-Türk unsurun şirketçilik girişimlerinde İttihatçıların payı büyüktü. İttihat ve Terakki "milli" şirketlerin kuruluşuna fiilen ön ayak olmuş, üreticiyi, esnafı, tüccarı şirketlerde örgütleyerek "milli ticaret"in doğuşuna ortam hazırlamıştı. "Milli ticaret" kimi kez serbest rekabetçi li-

42 Ahmed Hamdi, "Türk Tacir Olabilir mi?", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 28 (24 Kânunusani 1334), s. 60-64.

43 Yunus Nadi, "İktisadi Meslek", *Tasfir-i Efkâr*, 18 Mayıs 1918, s. 1.

44 "Cülus-u Hümayun", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no. 1738 (27 Nisan 1334), s. 81.

45 "Türkiye'de Sanayi-i Cedide", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1743-44 (1-8 Haziran 1334), s. 105.

beral iktisat öğretisiyle bağdaşmayacak yöntemleri gerekli kılmış, "gayr-i meşru" kazançlara yol açmıştı. Ancak İttihat ve Terakki, "milli iktisat" döneminde bu tür "gayr-i meşru" işlemlerin kaçınılmazlığına inanıyor, elde edilen sonucun yöntemi meşrulaştıracağını savunuyordu. Cavid Bey 1917 Bütçe konuşması sırasında para kazananlardan ve onlara Babıâli tarafından gösterilen kolaylık ve ayrıcalıklardan söz ederken şunları söylüyordu:

"Memleketin servet-i umumiyesinin tezyidine medâr olmak üzere para kazananları en ziyade takdir edenlerdenim ve onların kazançlarını tezyid etmek için kendilerine müzaheret ve muavenetten geri durmam... Kendilerine yapılan müzaheret ve himaye -hatta bazılarının iddia ettikleri gibi gayr-i meşru olduğunu farz etsek- netice olarak teşebbüsat-ı iktisadiyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda o kadar büyüktür ki o gayr-i meşruiyeti bile izale edebilir."[46]

İttihatçıların gözünde amaca ulaşmak için her türlü yol meşrudu. Para kazanmak, servet sâmân sahibi olmak hedef gösteriliyordu. Devlet bundan böyle iktisatla iç içeydi. Ulusal kimlik birikimden geçiyordu. Milli iktisat bu yönelimin araçlarını bir araya getiren iktisat politikasının adıydı.

46 Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi 1442-1930*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978, s. 244.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM VE KOOPERASYON

Osmanlı toplumunda kooperatifçilik Midhat Paşa'nın "memleket sandıkları"yla başlamıştı.[1] Murabahacı, sarraf ya da tüccardan yüksek faizle alınan paranın ekiciyi yoksullaştırdığını gören Midhat Paşa çiftçinin kredi talebinin kredi kooperasyonuyla giderilebileceğini savunmuş, köylüye kredi sağlanabilmesi için, devlete ait boş toprakların köylüler tarafından imece ile ekilmesini ve elde edilen ürünün satışından sağlanan paranın kredi kooperasyonu için kullanılmasını önermişti.[2] Kredi kooperatifçiliğinin kökeni 1860'lara kadar uzanırken üretim ve tüketim kooperasyonu ancak 1908 Devrimi ertesi ele alınabildi. Her ne kadar kuramsal iktisat yazınında daha 19. yüzyıl sonlarında kooperatifçilikten, o günkü deyişiyle "şirket-i teavüniye usulü"nden söz edilmişse de[3] dergi ve gazetelerde kamuoyuna yönelik yazılar 1910'lu yıllarda görülmeye başladı.[4]

1 Memleket sandıkları için bkz. Yusuf Saim Atasağun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1939, s. 1-17.

2 Z. Fahri Fındıklıoğlu, *Türkiye'de Kooperatifçilik*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1953, s. 30-38.

3 İktisat yazınında kooperatif şirketlerden ilk kez "şirket-i teavüniye" adı altında Mehmed Cavid Bey bahsetmektedir: Mehmed Cavid, *İlm-i Iktisat*, 2. kitap, İstanbul: Mihran Matbaası, 1315, s. 236-258.

4 *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* kooperatif sözcüğünü Türkçeleştirme gereği duymamış, aynen kullanmıştı. Bkz. Edhem Nejad, "Memleketimiz ve kooperatif şirketler", *agg*, 3. sene, no. 16 (14 Kânunusani 1325), s. 252-255; "Tavukçulukta Kooperatif Şirketleri", *agg*, 4. sene, no. 14 (17 Şubat 1326), s. 218-221. II. Meşrutiyet yıllarında hazırlanan yasa tasarısında da kooperatif sözcüğü aynen alınmıştı. Ancak bu yıllarda kooperatif sözcüğüne Türkçe karşılık türetme girişimlerinde de bulunulmuştu. Örneğin "iştirak ve teavün şirketleri", Ahmed Muhtar, *Ameli İktisat Dersleri*

II. Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik Osmanlı ekonomisinin giderek gücünü yitirmesine ve dışa bağımlı bir nitelik kazanmasına bir tepki olarak ortaya çıktı. Sermaye birikimi yetersizliği nedeniyle, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlandı. Osmanlı zanaatı ya da küçük üretimi, eşit olmayan rekabet koşulları altında her geçen gün yoksullaştı, mülksüzleşti.[5] Bu koşullar altında Osmanlı aydını birikim sorununa kooperasyon açısından yaklaşmış, küçük üreticinin kooperatiflerde örgütlenip güçlenmesini önermişti. Meşrutiyet kooperatifçiliğinin diğer bir boyutu 19. yüzyıl kapitalizmine karşı bir tepki olarak doğuşuydu. Meşrutiyetin ilk yıllarında ortaya çıkan Osmanlı sosyalist hareketi kısa ömürlü olmuş, 1912 ertesi ulusçu düşüncenin etkinliğini artırışıyla gündem dışı kalmıştı. Ancak toplumsal sorunlar varlığını sürdürmüş, halkın ve çalışanların sorunlarına siyasal boyuttan arınmış toplumsal içerikli çözüm yolları aranmasına yönelinmişti. İşte bu koşullarda İngiltere'deki Rochdale deneyi yandaş bulmuş, Osmanlı aydını kooperasyon üzerine eğilmişti. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşam koşullarının giderek güçleşmesi tüketicinin örgütlenmesiyle bir ölçüde giderildi. Savaş ortamında eşraf-tüccar kesimin aşırı kazanç özlemlerinden kaynaklanan fiyat artışlarına kooperasyon yoluyla çözüm arandı. Öte yandan, üreticinin yabancı ve gayrimüslim tüccara karşı çıkarlarının korunması II. Meşrutiyet kooperatifçiliğinin diğer bir uğraş alanını oluşturdu. İncir, üzüm, tütün, meşe palamutu, meyankökü vb temel ihraç ürünlerinde ihracatçı tüccarın sendikalarda bir araya gelişi ve üretici karşısına tek fiyatla çıkması, köylüyü uzun yıllar rekabet gücünden yoksun bırakmış, kredi olanakları kısıtlı olan çiftçinin mahsulü *alivre* işlemlerle yok pahasına ka-

(Moris Blok'dan tercüme), İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324, s. 85-88; "şirket-i muavene, şirket-i a'mâl, şirket-i mütekabile", Edhem Nejad, *agm*, s. 202; "tesaî cemiyetleri", Mustafa Subhi, "Tesaî Cemiyetleri-Sociétés coopératives", *İctihad*, 3. sene, S. 45 (15 Nisan 328), s. 1063-1067; "imece şirketleri", Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal -3- İmece Şirketleri", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 9 (6 Haziran 1329), s. 69-70; "iştirak-i zirai, itibar-ı zirai iştirakleri, istihsal iştirakleri, tedarik ve satış iştirakleri", Cemal, "Ziraat İştirakleri", *Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, 2. sene, adet 10 (31 Ağustos 1327), s. 764-805; "imal-i mütekabile şirketleri", "Ticaret Kanunu -2", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no. 1325 (15 Mayıs 1326), s. 170. Birinci Dünya Savaşı yıllarında kooperatif sözcüğünün artık aynen kullanıldığını görüyoruz.

5 Nitekim "Türkiye'de zengin olan ecnebiler ve kudret kazanan müesseseler yanında Türkiye'nin günden güne zarurete düşmesi"nden yakınan Ahmed Cevad [Emre] "niçin ecnebiler bizim paramızla her gün biraz fazla zenginleşsin ve biz sefalet uçurumlarına yuvarlanalım" diyor, yabancı sermayeye karşı kooperatifler aracılığıyla başkaldırmadan yana olduğunu söylüyordu. Ahmed Cevad, *İktisatta İnkılab: İstihlak Teavün Şirketleri*, İstanbul: Matbaa-i Şems, 1330. s. 3-4.

patılmıştı.[6] Meşrutiyet kooperatifçiliği üreticiyi satış ve kredi kooperatiflerinde örgütleyerek ihracatçı sendikalar karşısında tek satıcı olarak çıkarmayı amaçlamış, kredi olanaklarını genişleterek köylünün sarrafa, murabahacıya, tüccara yüksek faizlerle borçlanmasını önlemişti.[7]

Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik sorununa ilk eğilen Osmanlı aydını Edhem Nejad'dı. Ocak 1910'da, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*'nde yayımlanan "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler" başlıklı yazısında Edhem Nejad, Osmanlı topraklarında ticaret ve sanayi alanlarında büyük girişimlere gerek duyulduğunu, bunların ise ancak yoğun sermayelerden oluşacak şirketlerce gerçekleştirilebileceğini savunuyordu. II. Meşrutiyete değin ülkede sermaye birikiminin yeterli düzeye ulaşamaması nedeniyle yerli anonim şirketler kurulamamış, Osmanlı Devleti'nde demiryolu, tramvay, rıhtım, liman, maden işletmeleri Avrupa sermayelerinin oluşturdukları anonim şirketler kanalıyla gerçekleştirilmişti.[8] Osmanlı topraklarında kooperatif şirketler (şirket-i muavene, şirket-i a'mâl ya da şirket-i mütekabile) kurarak sermaye birikiminin oluşturulabileceğini ileri süren Edhem Nejad, kooperasyon aracılığıyla halkın tasarrufa özendirilebileceği kanısındaydı. Nitekim 1908 Devrimi'yle birlikte halk birtakım

6 *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, alivre* satışlarla ilgili olarak şu satırlara yer veriyordu:

"Muhtekirler, ecnebi sendikaları sahib-i sermaye olduklarından geliyorlar, zürraa diyar-ı ecnebiyede vaki olduğu gibi emtia-i arziyeye mukabil para tedarik eden bir müessesenin bizce fıkdanından dolayı mahsul üzerine ikrazatta bulunuyorlar. Onları fiili bir inhisar altına sokuyorlar. Halbuki tüccarımız mazhar-ı suhulet olmadığından bunlarla rekabete muvaffak olamıyor." "Satılmayan Mahsulat", *agg*, 29. sene, no. 1512 (14 Kânunuevvel 1329), s. 817-819.

7 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti 1913 Programı konuyla ilgili şu maddeleri içeriyordu:

Madde 18 - Ziraatın terakki ve inkişafı için ucuz faizli uzun tekasitli sermayenin erbab-ı ziraata temin ve tedariki maksadıyla memleketimizde itibar-ı akar "crédit foncier" bankası tesisi ve küşadına gayret olunacaktır.

Madde 20 - Zürraın alıcı satıcı şirketlerine karşı menâfiini müştereken ve hükümetin muavenetiyle müdafaa etmek ve ihtiyacat-ı ziraiyelerini müştereken tedarik edebilmek maksadıyla ziraat sendikalarına mahsus kanun layihası teklif olunacaktır.

Madde 26 - Ziraat Bankası'nın elyevm ikrazata vaz' ettiği kuyudat tadil ettirilecektir. Ziraat Bankası ikrazatının derece-i kifayeye iblağı için sermayesinin tezyidi ve ihtiyacata göre vilayata tevzii ile beraber Ziraat Bankasına bu maksadı temin edecek bir şekl-i iktisadi verilecek ve mahsulat üzerine ikrazat icra edilebilecektir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi, İstanbul: Tanin Matbaası, 1330, s. 7-8. (Bu program 1913 Kongresi'nde kabul edilmiştir.)

8 Edhem Nejad, "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 3. sene, no. 16 (14 Kânunusani 1325), s. 252-255.

"mahalle şirketleri" oluşturmaya başlamıştı. Çoğunluğu mahallı bakkal dükkânı olan ve "ittihat ticaret şirketleri" diye adlandırılan bu ortaklıklar Osmanlı toplumunda tüketim kooperatifçiliğin ilk örnekleriydi. Edhem Nejad bu girişimlerin boyutlarının genişletilmesini, komşu mahalle şirketleriyle birleşmelerini, salt bakkallıkla yetinmemelerini, üretim kooperatifçiliğine yönelip, örneğin çorap yapmak için "ufak fabrika" ya da konservecilik için "küçükten fabrikacılığa" başlamaları gerektiğini savunuyordu.

Öte yandan 1908 Devrimiyle birlikte iktisadi düşün alanında yaygınlaşan "teşebbüs-i şahsi" görüşüne ilk eleştiriler Meşrutiyet kooperatistlerinden gelmişti. Osmanlı toplumunun temel sorununu "faaliyetsizlikte, teşebbüssüzlükte" gören düşün çevreleri "teşebbüs-i şahsi"yi, diğer bir deyişle devletten arınmış, kişisel girişimciliğiyle topluma yön verebilecek Osmanlı bireylerinin yetiştirilmesini öneriyorlardı. Liberal Osmanlı aydını, Osmanlı geleneğinde bireyin devlete bağımlı kılındığını, "kişilik" kazanamadığını, Tanzimat ertesi "istibdat" dönemi baskıcı yöntemlerinin Osmanlı bireyinin girişimci niteliklerini iyice köreltiğini savunuyor, meşrutiyet yönetimiyle birlikte "teşebbüs-i şahsi" için her türlü olanağın sağlanabileceğini ileri sürüyordu. "Teşebbüs-i şahsi" görüşünü ilk eleştiren düşünürlerden biri Mustafa Subhi'ydi. Toplumbilim ya da o günkü adıyla "içtimaiyat"la ilgilenen, bu arada C. Bouglé'den *İlm-i İctimai Nedir?*[9] başlığı altında bir çeviri yapan Mustafa Subhi, Fransız solidarizminden etkilenmiş, Charles Gide'in kooperatifçilik üzerine görüşlerini benimsemişti. Mustafa Subhi geçmiş dönemlerin Osmanlılarda yalnız "teşebbüs-i şahsi"yi değil, "teşebbüs-i içtimai"yi de köreltiğine değiniyor, "kuva-i ferdiyemizle beraber, hele son zamanların tazyikatı altında kuva-i içtimaiyemizin de" harap olduğunu savunuyordu.[10] Mustafa Subhi'ye göre, bir toplumda sermaye sınıfının küçük tasarruf sahiplerinin paralarını "teşebbüs-i şahsi" adı altında işletmeleri sonucu toplumsal denge bozulacaktı. Osmanlı toplumunda ancak çalışanların ve küçük üreticilerin "teşebbüs-i içtimai"leriyle oluşturacakları kooperatifler (tesaî cemiyetleri) servet ve gelir bölüşümünden doğacak çarpıklıkları giderebilirdi. Üretim kooperatiflerinin (tesaî istihsal cemiyetleri) yanı sıra kredi kooperatifleri (tesaî itibar cemiyetleri) ve tüketim kooperatifleri (tesaî istihlak cemiyetleri) toplumsal düzenin dengeli bir biçimde gelişimi için zorunlu iktisadi örgütlerdi. Nitekim Osmanlı toplumunda bu doğrultuda ilk adımlar atılmaya

9 C. Bouglé'den Mustafa Subhi, *İlm-i İctimai Nedir?*, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1328.

10 Mustafa Suphi, "Tesaî Cemiyetleri-Sociétés coopératives", *İctihad*, sene 3, S. 45 (15 Nisan 1328), s. 1063-1067.

başlanmıştı: Örneğin II. Meşrutiyetin ilk yıllarında kurulan Samsun Kardaşlar İstihlak Şirketi "mutavassıt satıcı taciri" ortadan kaldırmaya yönelik bir tüketim kooperatifi girişimiydi.

II. Meşrutiyet yıllarında kooperatizmin önde gelen savunucularından bir diğeri Muhiddin [Birgen] Bey'di. Meşrutiyet popülizminin yayın organı *Halka Doğru* dergisinde "ticaret yapmak için bir kasaba, köy, bir mahalle halkının, aynı sanatı gören esnafın, bir yerdeki çiftçilerin mallarını, paralarını, topraklarını bir araya getirerek elbirliği ile çalışmak üzere" kurulacak "imece şirketleri" modelini öneren Muhiddin Bey, bu şirketlerin ayrıca sabun, kumaş, çuha, bez, fanila, çorap gibi şeyler üretecek fabrikalar da kurabileceğini kaydediyordu.[11] Muhiddin Bey'e göre, "imece şirketleri" çiftçiye, rençpere düşük faizle ödünç para veren "çiftçi sandıkları" açabilecek, köylünün gerek duyduğu tarım aletlerinin ortak kullanımını sağlayacak, kaldırılan mahsulü bir araya getirip toptan satarak üreticiyi simsarların elinden kurtaracaktı. Muhiddin Bey "imece şirketleri"nin kurulmasını önerirken sorunun etnik boyutunu da vurguluyordu. Osmanlı Müslümanı ticarete ilgisiz kalmış, bakkal, kasap, fırıncı, kunduracı, eczacı gibi halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan meslekler gayrimüslim unsurların eline geçmişti. "Yalnız İstanbul'da değil, her tarafta, köylerde, kasabalarda bakkalların hemen kâffesi Türk değil", Muhiddin Bey'in tanımına göre "yabancılar"dı. Bu nedenle bir an önce Müslüman "istihlak imece şirketleri" oluşturmak gerekiyordu. Mahalle ya da köy sakinleri bir araya gelip 70, 80 lira toplayarak bir İslam-Türk bakkal dükkânı açabilirlerdi. Muhiddin Bey "böylece hem zengin oluruz, hem de elimizden çıkmış olan ticaretimizi tekrar ele geçiririz" diyordu.[12]

Ancak Meşrutiyet kooperatizmine damgasını vuracak iki kişi Ahmed Cevad [Emre] ve Cemal Beylerdi. Kooperatifçilik tarihimizin ilk kitabı *İktisatta İnkılab: İstihlak Teavün Şirketleri*'nin[13] yazarı Ahmed Cevad, meşrutiyet boyunca gazete ve dergilerde birçok kez kooperasyon sorununu ele almış, konferanslar vermiş, İstanbul'da kooperatiflerin oluşturul-

11 Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: -3- İmece Şirketleri", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 9 (6 Haziran 1329), s. 69-70.

12 İleriki yıllarda, Meşrutiyet Türkiye'sinde kooperatifçiliğin gelişimini değerlendiren Charles Gide Rum tacirlerin ve bakkalların Türkleri istismarını Türk kooperatifçiliğinin doğuşunun temel nedenlerinden biri olarak görmüştür. Charles Gide'e göre, Türkler Rum tacirlerden kurtulmak için İstanbul'da tüketim kooperatifleri kurmuşlardı. Z. F. Fındıkoğlu, *Kooperasyon Sosyolojisi*, İstanbul: İktisat Fakültesi Yayımı, 1967, s. 318.

13 Bu kitabın eleştirisi için bkz. Mehmed Zeki, "Sahife-i Tenkid: İktisatta İnkılab. Muharriri: Ahmed Cevad", *İctihad*, 26 Haziran 1330, s. 230-233.

ması için çaba sarf etmişti.[14] Kooperatifçiliği liberalizm ile sosyalizm arasında, her ikisinin sakıncalarından arındırılmış bir çözüm olarak gören Ahmed Cevad, Avrupa'da gelişen kapitalizmden ve sınıf kavgasından (sunuf-ı ehali mücadelatı) Osmanlı toplumunu uzak tutmak gerektiğine inanıyordu. Kooperasyon, toplumları kapitalizme yönelmeden kalkındıracak bir yöntemdi.[15] Ahmed Cevad, uluslaşabilmek için de kooperasyonu zorunlu görüyordu. "Ticaret ve teşebbüsat-ı maliyenin her türlü şubeleri ecnebiler elinde olduğundan süratli adımlarla bir esaret-i iktisadiye altına girmekte" olan Osmanlı Devleti, ulusunun iktisadi terbiyesini kooperasyonla ya da o günkü tabiriyle "teavün"le sağlayabilirdi: "Teavün bize evvela küçük dükkânlar açtıracak, bu küçük dükkânlar birer dershane-i millet halini alacak, ticarete müstait insanlar yetişecek, o insanlar o küçük dükkânları az zamanda teavünün bulduğu yollar dairesinde büyütmeye muvaffak olacak, imalathaneler, fabrikalar açacak, ziraata hâkim olmaya çalışacak, bu sayede milli bir ticaretimiz, milli bir zanaatımız, hâsılı bir kudret-i iktisadiye ve maliyemiz husule gelecek"ti. Ahmed Cevad tüketim kooperatiflerinin yanı sıra üretim, konut, kredi ve kültür kooperasyonunu da öneriyordu. "Terbiye-i teavüniye"nin geliştirilmesini savunuyor, okullarda ulusal bilinci oluşturacak "terbiye-i iktisadiye"nin verilmesini zorunlu görüyordu.[16] *Talebe Defteri* adlı dergide Ahmed Cevad gençleri ortaklık ve dayanışmaya çağırıyor, "artırma sandıkları" oluşturmaya ve "Osmanlı Gençleri Teavün Şirketi" kurmaya özendiriyordu.[17] Nitekim bu çabalar ürün verecek, İstanbul Maarif Müdürü Safvet Bey'in ön ayak olmasıyla okullarda "onluk sandıkları" kurulacaktı.[18]

Ahmed Cevad'ın yanı sıra II. Meşrutiyet kooperatizminin diğer önderi Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey'di. 1911 yılında, "ziraat iştirakleri" diye adlandırdığı tarım kooperatiflerinden söz ederken, üreticinin kredi olanaklarının çok sınırlı olduğunu vurguluyordu. Ziraat Bankası'nın olanaklarından "yalnız biraz hallice ve elinde teminat maddesi olan ve oldukça mahdut bulunan sınıf-ı zürra"nın yararlanabildiğini ileri süren Cemal Bey, çoğunluğu oluşturan küçük üreticinin yine "erbab-ı ihtikâr"a başvurarak yüksek faiz altında ezildiğine dikkati çekiyordu.[19] Cemal Bey'e göre yapılması gereken ilk şey kooperatiflerin kurulmasına olanak sağlayacak bir yasanın çıkarılmasıydı. Zira hukuki kişilik kazanmadıkça, devlet güvencesi sağlanmadıkça kooperatifçilik gelişemezdi. Ancak Cemal Bey kooperatifler yasası çıksa da, kaza, nahiye ve köylerde kooperatiflerin oluşturulmasında güçlüklerle karşılaşılacağını kaydediyordu. Bu yörelerde okuryazar bulmak güçtü. Dayanışma, yardımlaşma duyguları yeterince gelişmemişti. Hükümetin ve aydın kesimin (sunuf-ı münevvere) bu alanda aracılığı ve katkıları olmaksızın bu tür sorunların üstesinden gelinemezdi. Köylü, somut sonucunu görmediği bir girişime katılmakta çekingen davranacak, kooperatifçiliği benimsemeyecekti. Bu nedenle devlet, para ödülü, madalya gibi maddi ve manevi özendiricilerden yararlanmalıydı. Hükümet ayrıca idari bazı kolaylıklar gösterebilir, örneğin resmi dairelerde ya da belediyelerde kooperatiflerin idare heyetlerinin toplanabilecekleri bir oda tahsis edebilirdi. Kooperatiflerin sermayeleri mal sandıklarında ya da Ziraat Bankası kasalarında saklanabilir, hesap ve defter tutmada köylüye yardımcı olunabilirdi. Hükümet gerekli araç gereçlerin alımında ve piyasa ile ilgili bilgi saptanmasında kooperatiflere elini uzatmalı, kooperatifleri bazı vergilerden bağışık tutarak özendirmeliydi.

Cemal Bey kooperatifleşmede diğer bir sorunun sermaye sağlanmasında ortaya çıktığını söylüyordu. Ziraat Bankası'nın kuruluş sermayesinin oluşturulmasında yararlanılan, köylüden aşarın yanı sıra alınmakta olan "hisse-i iane", bundan böyle kooperatif sandıklarına sermaye olarak kaydedilebilirdi. Ya da kooperatife dahil olan köylüden nakit yerine, uygun bir zamanda, örneğin hasat ertesi, ürünün ufak bir kısmı alınır, bunlar

14 Ahmed Cevad'ın dönemin dergi ve gazetelerindeki belli başlı yazıları: "Teavün: Kooperatif Şirketleri-Hariçte ve Bizde", *Nevsâl-i Milli*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 334-342; "Kooperatif Şirketler -1", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 181-184; "Kooperatif Şirketler -2", *agd*, yıl 7, c. 14, S. 11 (15 Ağustos 1334), s. 351-355; "Maişet Derdine Karşı Kooperatifler Çaresi", *Vakit*, 21 Şubat 1918, s. 1; "İhtikâra Karşı: Teavün-Kooperasyon", *Sabah*, 16 Mayıs 1917, s. 3; "Kooperatif Hey'et-i İttihadiyesi", *Vakit*, 11 Mart 1918, s. 2. Ahmed Cevad'ın ayrıca *Talebe Defteri*'nde kooperatifçiliği özendiren yazıları çıkmıştır.

15 Ahmed Cevad'ın kapitalizme alternatif olarak görmesine karşın Yusuf Akçura kooperatizmi "az sermaye kapitalizması" olarak niteliyor, kapitalizmin neden olduğu buhranı bir ölçüde hafifletecek bir yol olarak görüyordu. A. Y., "İktisat", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 179-181.

16 Muallim Ahmed Cevad, "Küçük Dostlarıma İktisadi Kıraatlar: Ortaklık -1", *Talebe Defteri*, sene 1, no. 9 (12 Eylül 1329), s. 131-132; "-2", no. 10 (26 Eylül 1326), s. 147-149; "-3", no. 11 (10 Teşrinievvel 1329), s. 163-165; "-4", no. 12 (14 Teşrinievvel 1329), s. 179-181; "-5", no. 13 (7 Teşrinisani 1329), s. 195-196; "-6", no. 14 (21 Teşrinisani 1329), s. 218-219.

17 Defter, "Gençler, Bu Makaleyi Dikkatle Okuyunuz", *Talebe Defteri*, 1. sene, no. 16 (19 Kânunuevvel 1329), s. 255-257; Defter, "Artırma Sandığı ve Osmanlı Gençleri Teavün Şirketi", *agd*, 1. sene, no. 17 (2 Kânunusani 1329), s. 273-274.

18 Ahmed Cevad, "Mekteplerde Artırma Sandıkları", *Talebe Defteri*, 1. sene, no. 26 (8 Mayıs 1330), s. 417-418.

19 Cemal, "Ziraat İştirakleri", *Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, 2. sene, adet 10 (1 Ağustos 1327), s. 764-805.

kooperatif adına satılarak sermaye oluşturulurdu. Kurulacak kooperatiflere Ziraat Bankası da sermaye sağlayabilir, çiftçiye doğrudan kredi açılacağına kooperatiflere borç verebilirdi. Cemal Bey'e göre, kooperatifler Türkiye'de gerçekleşmesi beklenen "inkılab-ı iktisadi ve içtimai" için en etkin araçtı. Ancak ilk kooperatifleşme girişimleri küçük çapta ve halkın çok gerek duyduğu alanlarda gerçekleştirilmeli, kooperatifçiliğin somut yararları köylüye gösterilmeliydi.

İttihat Terakki ve Kooperatifçilik

Babıâli kooperasyon sorununa 1908 Devrimi ertesi ilgi duymuş, II. Meşrutiyetle birlikte hazırlanan yeni Ticaret Kanunu tasarısının "ticaret-i berriye" ile ilgili ilk kitabında "şirket-i a'mâl-i müctemia" adı altında kooperatiflere yer verilmişti.[20] 1913 yılında kooperatiflerin çalışma yöntemlerini incelemek üzere Ziraat Bankası Müdür Muavini İsmail Rıfkı Bey'in başkanlığında bir heyet Avrupa'ya gönderildi. Heyet, Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'daki kooperatifçilik ve tarımsal kredi girişimlerini yerinde inceledi; Babıâli'ye sunduğu rapor daha sonra kitap olarak yayımlandı.[21] 1914'de Ticaret ve Ziraat Nezareti, bu rapordan da yararlanarak 88 maddelik bir kooperatif şirketler yasa tasarısı hazırladı.[22] Tasarıda

20 "Ticaret Kanunu -2", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 26. sene, no. 1325 (15 Mayıs 1326), s. 170. Gazete Ticaret Kanunu tasarısının kooperatifleri kapsamasını memnuniyetle karşılıyordu:

"İmal-i mütekabile şirketleri ihtiyacat-ı zamaneye pek muvafık oldukları cihetle layiha-i kanuniyede bu nevi şirketlerden bahsedilmemesi imkân haricinde idi. Çünki amele ve zürra gibi küçük sermaye sahiplerinin alıştıkları şekil ve surette şürekât-ı ticariye tesis edebilmeleri zımnında kendilerine vüsat-i tamme verilmesi bunların saadet hallerini temine medar olacağı derkârdır."

21 İsmail Rıfkı, *İtibar-ı Zirai ve Kooperatif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcra Edilen Tetkikat Netaicini Hâvi Rapordur*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1331.

22 Cemal (Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü), *Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbab-ı Mucibesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey kooperatif şirketler yasa tasarısıyla ilgili olarak şunları söylüyordu:

"Kooperatif şirketlerin servet-i memleket için temin ettiği menfaatler ve bu tarz şirketlerin bütün mütemeddin memleketlerde az zamanda ne kadar teksir eylediği malumdur. Bizim Ticaret Kanunu'muz bu nevi şirketlerin teşkiline müsait mevaddı hâvi değildir. Bu babda tetkikat icrası için Avrupa'ya gönderilmiş olan heyet tarafından tertip olunan layiha-i kanuniye projesi Nezaretçe teşkil olunan komisyon tarafından tetkik ve bazı tadil ilavelerle memleketimizin ahval-i iktisadiye ve içtimaiyesine daha muvafık şekle konulmaktadır. Yakında tetkikatı hitam bularak mevki-i tatbike vaz' olunacak olan bu kanun ahval-i iktisadiyemiz üzerine mühim bir tesir icra edecektir. Bu sayede muattal kalmış birçok sermayeler ve kollar işleyecek ve ekseriyetle muhtekir mutavassıtlar tarafından gasp edilen menfaatler ziraat, sanayi erbabına kalarak onların refahına ve ziraat ve sanayiin daha kolaylıkla inkişaf ve terakkisine hizmet edecektir." "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 6-10.

İktisadiyat Mecmuası da Nazırın görüşlerini paylaşıyor, "bu kanunun mevki-i tatbike vaz'ı memleketimizin ahval-i iktisadiyesi üzerine mühim bir tesir icra edecektir" diyordu:

"Muattal kalmış birçok sermayeler ve kollar işleyecek ve bu suretle muhtekir mutavassıtlar tarafından gasp edilen menfaatler, kârlar zürra ve erbab-ı sanayiin keselerine girerek hem onların kesb-i refah, hem ziraat ve sanayiin daha büyük bir suhuletle inkişaf ve terakki eylemesine hizmet eyleyecektir. Bundan başka büyük küçük herkesin az çok muamelat-ı ticariye ve iktisadiye ile iştigalini de teşvik edecektir ki Türk unsuru için bunun ne kadar lazım ve faidebahş olduğu muhtac-ı tafsil değildir." "Kooperatif Şirketleri Kanun Layihası", *agd*, yıl 1, S. 16 (2 Haziran 1332), s. 6-7; "Kooperatif Şirketleri Kanun Layihası", *İkdam*, 19 Haziran 1916, s. 2.

23 Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey'in *Berliner Tageblatt*'a verdiği demeçten Kooperatif Şirketleri Kanunu tasarısının 1915 güzünde meclisteki görüşülmesinin son bulduğunu öğreniyoruz. Buna rağmen tasarı yasalaşamamıştır. "Nazır Beyefendi Hazretlerinin Ahval-i Ziraiye ve İktisadiye-i Memleket Hakkındaki Beyanat-ı Mühimmesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, no. 55-57 (30 Teşrinisani 1331), s. dal.

24 Ahmed Cevad Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960, s. 178-180.

kooperatiflere tüzel kişilik veriliyor, iki ya da daha fazla kooperatif şirket, tüzel kişiliklerini saklı tutmak kaydıyla, bir araya gelip "heyet-i ittihadiye" oluşturabiliyorlardı. Öte yandan kooperatif şirketlere bir dizi ayrıcalık tanınmıştı: Tüm işlemleri resim, mahkeme harcı ve rüsumundan, yazışmaları posta ücretinden bağışık tutulacak, ortaklarına kâr dağıtmadıkları takdirde temettü resmi ödemeyeceklerdi. Tasarıya göre, kooperatif şirketleri denetlemek üzere İstanbul'da bir Kooperatif Şirketler Merkezi kurulacaktı. Bu merkez, tarım, sanayi ve ticaretle ilgili her tür kooperatifin ve bunların bir araya gelip oluşturacakları "heyet-i ittihadiye"lerin kurulmasını ve çoğalmasını kolaylaştıracak, bu alanda özendirici önlemler alacaktı. Merkez, ayrıca kooperatifler arasında iktisadi ve mali ilişkileri düzenleyecek, kooperatiflere mali yardımda bulunmak üzere bir Kooperatifler Merkez Sandığı oluşturacaktı.

Kooperatif şirketler yasa tasarısı meclise sevk edilmiş, ancak çıkan Birinci Dünya Savaşı yasallaşmasını engellemişti.[23] Buna rağmen savaş yıllarında güçleşen yaşam koşulları halkı, yasa olmaksızın tüketim kooperatiflerinde örgütlenmeye sevk etti. İlk girişimler Ahmed Cevad'ın önderliğinde gerçekleşti. 1914'te Fatih'te Çırçır İstihlak Kooperatifi kuruldu. Bunu Unkapanı ve Perşembepazarı tüketim kooperatifleri izledi.[24] Birinci

Dünya Savaşı'yla birlikte İstanbul'da tüketim kooperatifleri İttihat ve Terakki'nin gözetiminde geliştirildi ve cemiyetin İstanbul murahhası Kemal Bey yerel örgütlenme işini üstlendi.[25] İstanbul'un değişik semtlerinde on iki tüketim kooperatifi kurulmasına karar verildi.[26] Mart 1918'de Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi'nin 3231, Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi'nin 2391, Milli Makriköy Kooperatif Şirketi'nin 1235, Milli Fatih Kooperatif Şirketi'nin 758 ve Milli Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi'nin 628 ortağı bulunuyordu.[27] Kooperatiflerde pay değerleri 2,5 liraydı. Bu para ilki otuz, kalanı yirmişer kuruştan aşağı olmamak ve en geç bir yılda tamamlanmak üzere taksitle ödenebilecekti. Katılma payları isme yazılıydı. Kooperatiflere Osmanlı uyruğunda olan herkes ortak olabiliyordu. Her bir ortak ödenmiş sermayenin en fazla yüzde 10'u tutarında pay satın alabiliyordu.[28]

Savaş yıllarında taşrada da benzer kooperatifleşme girişimlerinde bulunuldu. Örneğin İzmir'de halkın et, besin maddeleri, gaz ve sabun gibi temel ihtiyaçlarını uygun fiyatlarla sağlayacak kooperatif şirketler kuruldu.[29] Laskiye'de memur ve halk toplam 1.000 lira sermaye koyarak bir kooperatif oluşturdu.[30] Çarşamba'da "İktisat ve Teavün Şirketi" adı altında yöresel kooperatifleşmeye gidildi.[31] Birinci Dünya Savaşı döneminde, yukarıda belirtilen mahalle kooperatiflerinin yanı sıra memur kooperatifleri de kuruldu. İlki 1916 Haziran ayında Talat Paşa'nın vekâleten üstlendiği Maliye Bakanlığı sırasında Maliye Nezareti'nde, ardından da diğer resmi

25 Ahmed Cevad Emre, *age*, s. 180: "Kara Kemal Asmaaltı'ndan birkaç tüccar topladı, binlerce liralar tahsisiyle, İstanbul'un on semtinde o meşhur büyük kooperatiflerini açtı, bizim açtıklarımız kapatıldı."

26 "Il a été décidé de fonder à Istanbul 12 sociétés cöopératives de consommations", "Coopératives de consommations", *Revue de Turquie-Questions économiques*, no. 5 (Eylül 1917), s. 153.

27 *Tercüman-ı Hakikat*'ten naklen "İstanbul Kooperatifleri", *Vakit*, 3 Mart 1918, s. 2.

28 *Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul, 1333; *Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul, 1333; *Milli Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisidir*, İstanbul, 1333.

29 *Köylü* gazetesinden naklen "Sociétés coopératives à Smyrne", *Iktisadiat Medjmouassi* (*İktisadiyat Mecmuası*'nın Fransızca kısmı), yıl 2, no. 67 (26 Ekim 1917), s. 4.

30 "Kooperatif Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 41 (26 Kânunusani 1332), s. 6. "Şirket az zamanda büyük bir teveccüh eseri gördüğünden sermayesini 2.000 liraya çıkarmıştı." Sabah gazetesinden naklen "Kooperatif Şirketleri" bölümü: Z(e). N(un)., "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 193.

31 "Yeni Bir Şirket", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 50 (20 Mart 1330), s. 400.

dairelerde benzer memur tüketim kooperatifleri oluşturuldu.[32] Örneğin Hicaz Demiryolu Kooperatif Osmanlı Bakkaliye Şirketi 1916 Ekiminde birer liralık 2.000 payla "hat üzerinde müstahdem memurinin erzak ve mevadd-ı gıdaiye tedariki hususunda duçar oldukları müşkilatı izale ile eşya-ı mezkûreyi daha nefis ve ucuz tedarik etmek" üzere kuruldu.[33]

Savaşın neden olduğu spekülasyonla ya da o günkü ifadesiyle "ihtikâr"la mücadelede Osmanlı aydını değişik öneriler getirmişti. İaşecilik ve Men-i İhtikâr Heyeti'nin enflasyonu önleme girişimleri sonuç vermemiş, fiyatlar alabildiğine yükselmişti. *İkdam* gazetesi tüketicilerin esnafa karşı "grev"e gitmelerini, diğer bir deyişle satıcıların boykot edilmesini öneriyordu.[34] Ancak hemen hemen tüm gazeteler kooperasyonun en etkin çözüm olduğunda birleşiyor, halkı kooperatiflerde örgütlenmeye çağırıyorlardı. Yunus Nadi spekülasyon sorununun "sermayenin tahakkümüne karşı halkın ferdi kuvvetlerle mukavemet imkânı olmamasından" ileri geldiğini, kooperasyonla bu soruna etkin bir çözüm bulunabileceğini savunuyordu.[35] Necmeddin Sadık, enflasyon karşısında "memurları meslekleri ne bağlayacak rabıtalar bulmak şöyle dursun zavallılar için yaşamak imkânı bile kalmadığından" yakınarak birçoklarının "muhtelif tarzda ticaret yollarına" saptıklarına dikkati çekiyor, giderek yoksullaşan memur kesiminin sorunlarının memur kooperatif şirketlerinin kurulmasıyla giderildiğini yazıyordu. Necmeddin Sadık çeşitli bakanlıklardaki kooperatiflerin İaşe Nezareti çatısı altında birleştirilmesini ve büyük bir "memurin kooperatifi"yle "teavün sandığı"nın kurulmasını öneriyordu.[36] Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey, memurların tekdüze bir yaşamı olduğunu, bu nedenle kooperatif girişimlerine memurlar arasında başvurulmasının başarı olasılığını artırdığını belirtiyor, tüketim kooperatiflerinin yanı sıra memura ucuz konut sağlayacak konut koopera-

32 C(im)., "Memurin Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 17 (9 Haziran 1332), s. 1-2. Nafıa Nezareti ve Beyrut'taki memurin şirketleri için bkz. "Memurin Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 51 (5 Nisan 1333), s. 7; "Memurine Ait Bir Şirket", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1658 (1 Teşrinievvel 1332), s. 250.

33 Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1334, s. 64-65.

34 *İkdam*'ın önerisini değerlendiren Yunus Nadi "ihtikâra karşı 'grev' tavsiyesinin ne kadar müessir bir tedbir teşkil edeceğini bilemiyoruz... Fakat zannetmiyoruz ki grev tedbiri, elbette ekseriyeti teşkil eden hakiki ihtiyaç erbabını tatmine kâfi bir tedbir teşkil edebilsin" diyordu. Yunus Nadi, "Milli İstihlak Kooperatifleri", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mayıs 1917, s. 1.

35 Yunus Nadi, "Milli İstihlak Kooperatifleri", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mayıs 1917, s. 1.

36 Necmeddin Sadık, "Memurin Kooperatifleri", *Vakit*, 28 Temmuz 1918, s. 1.

tiflerinin de kurulmasını zorunlu görüyordu.[37] Ahmed Cevad "kooperatif şirketleri bîinsaf ihtikâra karşı naçar kalan müstehliklerin yegâne müdafaasıdır" diyordu: Kooperatifler "sermayedarların bütün suiistimallerini tesirsiz bırakacak", hükümet desteğiyle "sermayedarların şekavet-i muhtekiranesine daha seri ve daha müessir darbeler vurabilecek"ti.[38] Ancak Ahmed Cevad'a göre, İstanbul'un dört bir yanında kurulmuş olan kooperatifler bakkallıktan öteye bir iş görmüyorlardı. Böylece eskiden üreticiden tüketiciye uzanan zincirin son halkasını bakkal oluştururken, şimdi bu işi kooperatifler üstlenmişti.

Ahmed Cevad bir "kooperatifler kooperatifi" ya da "kooperatifler heyet-i ittihadiyesi" oluşturulmasını ve böylece doğrudan doğruya üreticiden toptan mal alarak her türlü aracının ortadan kaldırılmasını öneriyordu. Böyle bir örgütlenmeye gidilirse İstanbul "umumi bir ahali şirketi"ne dönüşecek, "İstanbul Kooperatif Şirketleri Heyet-i İttihadiyesi" adını alacak olan bu kuruluş toptan ve perakende tüm ticari ilişkileri yürüterek piyasayı "muhtekirler"den arındıracaktı. Böylece tüm yurtta fiyatlar giderek düşecek, ülkede iktisadi istikrar sağlanacaktı.[39] Öte yandan bu tür bir örgütlenmeyle İstanbul kooperatifleri kısa sürede sermaye birikimi sağlayacak, tüketici kooperasyonunun yanı sıra üretime de yönelerek kunduracılık, debbağlık, çorapçılık, fanilacılık, basit dokumacılık gibi sanayi kollarını geliştirebileceklerdi.

Satış ve Kredi Kooperatifleri

II. Meşrutiyet döneminde tüketici kooperasyonunun yanı sıra üretici-

37 C(im)., "Memurin Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 17 (9 Haziran 1332), s. 1-2.

38 Ahmed Cevad, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey'in İstanbul'da kurdurttuğu "milli" kooperatiflerle ilgili olarak şunları söylüyordu:

"... birkaç ay evvel, ortalıkta bir kooperatif gayreti baş göstermiş, payitahtın her tarafında 'milli" namıyla kooperatif şirketler kurulmuş, tevzi dükkânları açılmış idi. Halk doyum vaat eden bu şirketlere fevc fevc dahil oluyordu; rağbet o dereceyi bulmuştu ki birçok semtlerde aza kaydına muvakkat olarak nihayet verilmeye lüzum görülmüş, yüzlerce müracaatçıya -kooperatif umdelerine muhalif olarak- bu uhuvvet kapısı kapanmak zarureti bile hasıl olmuştur. Bugün İstanbul'un muhtelif mahallerinde kooperatif namı altında binlerce azalı müesseseler mevcuttur." Ahmed Cevad, "Maişet Derdine Karşı Kooperatifler Çaresi", *Vakit*, 21 Şubat 1918, s. 1.

Ahmed Cevad'a göre, "hükümetimiz bir taraftan iaşe hususunda ibraz ettiği himem-i âliyeye devam etmekle beraber İstanbul halkının kooperatif şirketler tesisine manen ve maddeten yardım edecek olursa sermayedarların şekavet-i muhtekiranesine daha seri ve daha müessir darbeler vurulabilecekti." Ahmed Cevad, "İhtikâra Karşı: Teavün-Kooperasyon", *Sabah*, 16 Mayıs 1917, s. 3.

39 "Kooperatif Heyet-i İttihadiyesi", *Vakit*, 11 Mart 1918, s. 2.

lerin de kooperatiflerde örgütlenmesine çaba harcanmıştı. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti Aydın örgütü, özellikle sendikalaşan yabancı ve azınlık tüccara karşı Müslüman-Türk üreticiyi koruma amacıyla tarımsal kredi ve satış kooperatiflerinin kurulmasına ön ayak olmuştu.[40] "Aydın vilayetinde yetişen ve milli mahsullerimiz meyanında birinci mevkii işgal eden incir, üzüm ve palamut gibi mahsulattan servet-i millimiz için azami istifadeyi temin maksadıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti Vilayet Heyet-i Merkeziyesi'nin himayesi altında vücuda getirilen"[41] bu kooperatifler, yörenin Müslüman çiftçi, bağ, bahçe sahibi, tüccar ve eşrafını aynı çatı altında topluyor, güçlü ihracatçı tüccar sendikaları karşısına "tek satıcı" olarak çıkmalarını sağlıyordu.[42] Üreticiyi örgütleyen bu tür kooperatiflerden ilki Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim

40 *İkdam* gazetesi üretim kooperatiflerinin önemini şu satırlarla vurguluyordu:

"Bugüne kadar halkımız, hususiyle içerlek memleketler ahalisi ahz ve italarında aldanageliyorlardı. Yahut aldanmak mecburiyet-i elimesinde bulunuyorlardı. Şimdi gözü açık bir iki müteşebbisin delaletiyle ve hükümet ile mehakimin nezareti tahtında bir istihlak veya istihsal kooperatifi teşkil edilir ve manâfi-i umumiyenin ancemaatin daha iyi vikaye edildiğini ahali görürse artık diyarımızda bir intibah, bir açıkgözlülük, bir cevvaliyet hasıl olmamak mümkün değildir. İşte bu hal, ecnebi komisyoncular dan, tellallardan, simsar ve acentelerden, bilhassa tefecilerden kurtulduğumuza delalet edecektir. Bugün bir iki tefeci ve murabahacı, ki bunlar aynı zamanda bir de muhtekirdirler, her köye, yahut her sanata çatıp en muvafık zamanda para veriyorlar, en gayr-i muvafık zamanda köylümüzün mahsulünü elinden çarpıyorlar. Sair memleketlerde de vaktiyle böyle idi. İşte buna binaendir ki birçok memlekette kooperatiflerin ekseriyeti itibar işleriyle meşguldür. "Biz de Yapabiliriz", *İkdam*, 9 Kânunusani 1917, s. 1.

41 "Meyankökü Mahsulü", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 62 (30 Ağustos 1333), s. 2-3.

42 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası İzmir yöresinde sendikaların, özellikle yabancı sendikaların "bir afet, bir bela teşkil ettikleri"ni kaydettikten sonra çözüm olarak satış sendikalarını öneriyordu:

"Sendikalar, tröstler gerek İzmir'de, Türkiye'de olsun, gerek Avrupa veya Amerika'da olsun bir maksat takip ederler ki bu maksatta ahlak veya ahlaksızlık aramak doğru olamaz. Bunlar ahval-i umumiye-i iktisadiye taht-ı tesirinde âdeta zaruri olarak doğarlar. Nüfuzlarını kırmak, mukabele etmek ise yine ancak kavânin-i iktisadiye ile olur.

Bir aşkı tedavi diğer bir aşka ibtila ile olduğu gibi bir sendikayı körletmek de ancak diğer bir sendika vücuda getirmekle olur.

Alış sendikalarına karşı hareket etmek isterlerse İzmirliler de satış sendikaları ihdas etmelidir. Erbab-ı zürraa birtakım desiseler ile hususiyle mahsul üzerine ikrazatta bulunmak suretiyle vilayatta icra-i tahribat eden ecnebi sendikalara zürraımız ve tüccarımız satış sendikaları teşkili tedbiri sayesinde ciddi suretle mukavemet edebilirler. Yoksa ağlamaktan, şikâyetten umumi bir faide çıkmaz." "İzmir Sendikaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no. 1511 (7 Kânunuevvel 1329), s. 801-803.

Şirketi'ydi. Bir tarımsal ürün satış ve kredi kooperatifi olan bu şirket 30 Kasım 1915 günü kurulmuştu. Kooperatifin 10.000 Osmanlı Lirası kuruluş sermayesi 1916 yılında beş kat artırılmıştı. Milli Aydın Bankası kurucular arasında gözüküyordu.[43] Aydın Sancağı Ödemiş, Tire, Kuşadası incir üreticilerini kapsayan kooperatif, incir üretimini çağdaş yöntemlerle gerçekleştirmeyi, iç ve dış piyasalara incir sevk etmeyi ve ortaklarının çıkarlarını savunmayı amaçlıyordu. Kooperatif, yönetim kurulu kararıyla, incir dışında başka ürünlerin de pazarlanmasında aracılık edebilecekti.[44]

İzmir ihracatçı incir tüccarı, Smyrna Fig Packers Limited ve İncir Anonim Şirketi (Société anonyme de figues) gibi kuruluşlarda bir araya gelmiş ve Yemiş Çarşısı'nda incir piyasasını büyük ölçüde denetimi altına almıştı. Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi üreticiyi tekelden yürütülen alım işlemlerine karşı korumayı ve ortaklarının ürünlerine yüksek bir fiyat sağlamayı amaçlıyordu.[45] Kooperatife girebilmek için

43 *Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnamesi*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1331. Şirketin ilk iki yıllık faaliyeti için bkz. *Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi (Heyet-i Umumiye Zabıtnamesi, Meclis-i İdare Raporu, Şirketin İki Senelik Bilanço ve Mizanları)*, İzmir: Keşişyan Matbaası, 1332.

44 Şirket 1914 yılında üyesi üreticilerin 35 bin küsur kantar ürününü pazarlayarak 1268 lira komisyon elde etmişti. 1915 ve 1916 yıllarında ise sırasıyla 20.055 ve 144.540 lira net kâr sağlamıştı. Ticaret ve Ziraat Nezareti, *age*, s. 39.

45 Aydın incir müstahsilleri kooperatifini Yunus Nadi "memleketimizin ilk istihsal kooperatifi" olarak niteliyordu:

"İstihsal kooperatifleri milli iktisadımızın feyz ve inşirahında pek müessir rol oynayacak bir vasıta ve Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi ise bu vadide pek hayırlı bir mukaddemedir. O cihetle yalnız Aydınlılar için ve yalnız incir mahsulü için değil, belki memleketin diğer tarafları için ve başka mahsullerimiz nam ve hesabına dahi az çok intibah ve itibarı davet eder mülahazasıyla milli iktisadımızın şu ilk esaslı hatvesi..." Yunus Nadi, "Milli İktisadın İlk Esaslı Hatvesi -2", *Tasvir-i Efkâr*, 12 Teşrinievvel 1916, s. 1. Dizide yer alan diğer yazılar: "-1", *agg*, 11 Teşrinievvel 1916, s. 1; "-3", *agg*, 16 Teşrinievvel 1916, s. 1.

İzmir'de sendikaların en güçlü oldukları alanlardan biri incirdi. Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası "İncir Satın Alan Şirket"in incir üreticilerine "yapmadığı fenalık" kalmadığını, "biçare müstahsillerin tröstlerin menşei olan Amerika'da bile nefretle telakki edilen bir tröste mahkûm" olduklarını kaydediyordu. Oda şu satırları ekliyordu:

"Fakat bizce şayan-ı hayret olan ve teessüflerimizi muhik gösteren şey bu menâfi-i mütekabilenin, ki incir müstahsillerimizin menâfiidir, aynı kanun-ı iktisadi tesiriyle birleşmeyi düşünmemiş olmasıdır. Çünkü onlara düşen de müşterek tehlikeye karşı bir 'müstahsiller tröstü' meydana getirmek idi. ...

İzmir incir müstahsilleri bu usulü tecrübe etsinler, bir sendika yapsınlar. Beyhude tazallumlardan kazanamadıkları menfaati bu merdane hareketleriyle temin etmiş olacaklardır." "İzmir İncirleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 29. sene, no. 1497 (31 Ağustos 1329), s. 577-579.

incir üreticisi olmak gerekiyordu. Pay senetleri isme yazılıydı ve ortaklar Osmanlı uyruğundan olacaklardı. Yıllık üretilen incir miktarının her 10 kantarı için bir pay senedi satın alınma zorunluluğu vardı. Ortaklar, yıllık üretimden, yönetim kurulunca saptanan kendi tüketimleri için gerekli miktarın fazlasını kooperatife teslim etmekle yükümlüydüler. Aksine hareket edildiği takdirde başkasına satılan malın her kantarı için 20 kuruş tazminat alınacak ve üye bu para cezasının yanı sıra, ilk genel kurulda onaylanmak üzere, yönetim kurulunca ortaklıktan çıkarılacaktı. Kooperatif, depolara teslim ettikleri ürün karşılığında, üreticilere mallarına biçilen değerin yüzde 75'ine kadar kredi verebilecekti. Bu kredinin Milli Aydın Bankası nizamnamesindeki hükümlere uygun olması, faiz ve komisyonunun bankaca alınmakta olan miktardan yüzde 1 düşük saptanması öngörülmüştü.[46]

Adında kooperatif sözcüğü bulunmamakla birlikte kooperasyon ilkesine uygun olarak kurulan diğer bir şirket Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi'ydi.[47] Şirketin kuruluşunda önemli katkıları bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Kâtib-i Mesulü Celal [Bayar] Bey, palamutçulukla ilgili hazırladığı bir raporda, meşe palamutunun her sene giderek değer kaybetmesini üreticinin ve yerli tüccarın örgütsüzlüğüne bağlıyordu: Güçlü alıcı firmalara malını satabilme kaygısıyla meşe palamutçuları kendi aralarında rekabete girişiyor ve fiyat düşüşüne neden oluyorlardı.

46 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası "incir satın alanlar zengin, satanlar ekseriyetle fakirdir" diyordu. Bu nedenle hükümet üreticilere kredi kolaylıkları sağlamalıydı. "Kefalet-i müteselsile" Türkiye'de de uygulanırsa "İzmir incirlerini zararsan vikayeye kifayet eyleyecekti." Kredi olanaklarıyla donatılmış "müstahsiller şirketi" üyelerine "teminat-ı mütekabile" yöntemiyle borç para verebilirdi. Nitekim Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi kurucuları arasında Ziraat Bankasının katkılarıyla kurulmuş olan Milli Aydın Bankası da yer almıştı.

47 İzmir Mıntıkası İktisat Müdüriyeti'nce palamut ve palamutçuluk hakkında düzenlenen raporda şirketin kuruluş gerekçesi şu şekilde yer alıyordu:

"Memlekete has servet-i tabiiyeden, müstahsillerden ziyade ve bilhassa onların zararına teşekkül eden ecnebi sendikalar yahut araya giren mutavassıtlar istifade ederek müstahsilin deyn ve sefalet içinde çırpınmakta iken ilk teşebbüsat hatve-i millisini attıran Vali Beyefendi olmuştur. Bu gibi tesisat-ı iktisadiye öyle mühim birer âmil olacaklardır ki bugünden itibaren memleketin iktisadiyatı artık ecnebi pençesinde değil, belki milli pazıların halaskâr ellerine tevdi edilerek memleket halen ve istikbalen tahlis edilmiş olacaktır. Memleketin hayat-ı iktisadiyesine her hususta şimdiye kadar hâkim olup ceryan-ı ticariyi istediği şekilde idare eden ecnebi tazyik ve ihtikârından mahsulü kurtarmak derece-i vücûbda idi." "Palamut ve Palamutçuluk", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 34. sene, no. 1738 (27 Nisan 1334), s. 84-85. Dizinin diğer yazıları: no. 1736 (13 Nisan 1334), s. 66-68; no. 1737 (20 Nisan 1334), s. 76-77.

Öte yandan büyük palamut tüketicisi ülkeler ve aracı firmalar stok oluşturarak talebi belirleyebiliyor, malını elinden çıkarmak zorunda kalan üreticiden düşük fiyatlarla meşe palamutu alıyorlardı.[48] Büyük tüccarın başvurduğu diğer bir yöntem, köylünün kredi talebinden yararlanarak, *alivre* satış işlemleriyle malı mevsim öncesi kapatmaktı. Celal Bey meşe palamutçularını dayanışmaya çağırıyor, üreticinin ve küçük tüccarın örgütlenerek piyasada güçlü alıcı firmalara karşı ortak tavır almalarını öneriyordu.[49] Nitekim 1917 Şubat ayında İzmir'de İttihat ve Terakki Cemiyeti salonunda Vali Rahmi Bey'in başkanlığında meşe palamutu yetiştiren yörelerden seçilmiş ikişer kişi ve İzmir palamut tüccarının katılımıyla bir toplantı düzenlenmiş, "palamut mahsulünün muhtekir ve yabancı ellerden kurtarılıp, değer fiyatının muhafazası ve palamutçuların hukuk ve menâfii ile bu mahsulün harabından kurtarılması" için bir şirket kurulmasına karar verilmişti.[50] İzmir İttihat ve Terakki Kulübü'nün girişimiyle Aydın vilayeti meşe palamutçuları ve tüccarının birleşerek gerçekleştirdikleri bu şirket palamut üreticilerine kredi açacak, alım satımını düzenleyecek, meşe palamutçularının ortak çıkarlarını savunacaktı. Şirketin sermayesi birer liralık 600.000 paydan oluşuyordu. Şirkete katılan üreticiden her yıl malını şirkete devredeceğine dair bir taahhütname alınacaktı.[51]

48 Y(e). N(un)., "Mühim Bir İktisadi Teşebbüs", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1917, s. 1.

49 Ziya Şakir, *Celal Bayar: Hayatı ve Eserleri* başlıklı kitabında Celal Bayar'ın İzmir'deki faaliyetleri üzerine şunları yazıyordu:

"Onun tertip ettiği çalışma programının başında, başlıca iki madde vardı. Bunlardan birincisi;

İzmir'i yabancı unsurların tesir ve nüfuzlarından kurtarmak, tarihi ile, kültürü ile ve iktisadı ile bu büyük şehirde Türk varlığını hâkim kılmaktı.

İkinci madde ise, hemen hemen kâmilen yabancıların elinde bulunan İzmir'in ticaret ve iktisat âleminde, Türk ticaretinin ve Türk tüccarlarının mevkiini tahkime çalışmaktı.

Türk tüccarlarının mevkiini tahkim etmek demek, yalnız bir sınıfı himaye etmek değildi. Ege'nin baştan başa Türk müstahsillerini himaye etmekti. Çünki her türlü himayeden ve sermayeden mahrum olan bu fakir köylüler, kendilerine ağır şartlar altında borç para veren yabancı murabahacıların elinde, adeta esir haline gelmişlerdi. Bu itibarla bunlan bu esaretten kurtarmak ve ticareti memleket çocuklarına mal etmek suretiyle onları refaha kavuşturmak elzemdi." Ziya Şakir, *age*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952, s. 45.

50 "Palamut Mahsulü", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 42 (9 Şubat 1332), s. 8.

51 "Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 6-7; "Türklük Şuûnu: Şirketler", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 2 (15 Mart 1333), s. 32.

Aynı yıl yine Aydın vilayetinde, bu kez bağcıların kredi sorununa çözüm bulmak üzere kredi kooperasyonu ilkeleri ışığında Manisa Bağcılar Bankası kurulmuştu.[52] İzmir'de üzüm ihracatıyla uğraşan azınlık ve yabancı tüccarın bir araya gelerek "tröst" oluşturma girişimine karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti Vilayet Heyet-i Merkeziyesi'nin çabasıyla gerçekleştirilen bu bankaya Manisa Mutasarrıfı İttihatçı Tevfik Bey ön ayak olmuştu.[53] Manisa İttihat ve Terakki Kulübü'nde Mutasarrıf Tevfik Bey'in başkanlığında toplanan 40 kişilik kurucu heyetin büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki'ye kayıtlı bulunuyordu. Cemiyetin Manisa Heyet-i Merkeziyesi Kâtib-i Mesulü Avni Bey bankanın nizamnamesini kuruculara sunmuş, ardından kişi başına beşer liralık 100 pay kaydedilerek 20.000 Osmanlı Lirası tutarında kurucu sermayesi ilk toplantıda sağlanmıştı. Bu arada geçici bir yönetim kurulu seçilmiş ve bu kurulun düzenli olarak İttihat ve Terakki Kulübü'nde toplanması ve yöre bağcılarını banka pay senetlerine kaydetmesi kararlaştırılmıştı. Geçici yönetim kurulu bankanın kuruluş amacı ve göreceği iş konusunda bağcılara gönderdiği mektupta bankanın "vilayet dahilindeki umum bağcıları ve üzüm ticaretini muhtekirlerin ellerinden kurtaracak ve bu milli ve mahalli ticareti arzu olunan dereceye is'âd edebilecek [çıkarabilecek]" bir kuruluş olacağını hatırlatıyordu.[54] *İktisadiyat Mecmuası*'na verilen bir ilanda, bankanın üzümcülerin mallarını kendi hesaplarına satmak, bağ sahiplerine düşük faizle kredi açmak, dış piyasalarda yeni pazarlar bulmak ve her türlü bankacılık işlemleri görmek üzere kurulduğu belirtiliyor, bağcı "vatanperverleri" 150.000 liralık sermayeden pay almaya çağırıyordu.[55]

52 "Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1332), s. 3.

53 İzmir'de üreticinin malına uzun yıllar Üzüm Sendikası fiyat biçmişti. "Üzüm Sendikası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 30. sene, no. 1519 (1 Şubat 1329), s. 103. Üreticiler sendikayla baş edememişler, bir aralık fiyatı yükseltmek için mahsulün bir kısmını imha etmişlerdi:

"Bundan beş altı sene evvel İzmir üzüm müstahsilleri üzüm hâsılatının kesretine bakarak tenzil-i fiyata karşı bir çare olmak üzre üzümlerden bir kısmını imha politikasını terviç etmiş idiler. Bu zevatın fikrince İzmir üzümlerinin fiyatını düşüren şey münhasıran mahsulün kesreti olduğundan üzümlerden bir kısmını mahvetmekten başka yapacak yoktu...

Filhakika fiyat-ı eşya üzerinde âmil olan şey yalnız fazlalık değildir. Daha bin türlü esbâb vardır. Bilahare İzmir bağcıları bir şirket akdettikleri zaman geçirdikleri buhranın izalesi çaresini bulmuş oldular." "Müstahsil Şirketleri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1679 (10 Mart 1333), s. 57-58.

54 "Bağcılar Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40, (19 Kânunusani 1332), s. 3.

55 "İlanat: Manisa Bağcılar Bankası Heyet-i İdaresi'nden", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 7-8.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Aydın Vilayet-i Merkeziyesi'nin Ege yöresinde üreticiyi örgütleme girişimlerinden bir diğeri meyankökü üzerineydi.[56] *İktisadiyat Mecmuası*'ndan edinilen bilgiye göre, 1917 Eylül ayında yöre İttihatçıları Aydın vilayetinin en önemli ürünlerinden biri olan meyankökü için bir kooperatif kurma çabası içerisindeydiler. "Diğer kooperatiflerde olduğu veçhile bunda dahi İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi ön ayak oluyor ve müteşebbislere her türlü muavenet ve müzaherette bulunuyor"du.[57] Bu "milli mahsul"ün pazarlanması uzun yıllar Forbes adlı bir yabancı şirketin tekelinde bulunmuş, Forbes yöneticileri alım fiyatlarını istedikleri gibi belirlemişlerdi. İttihatçılar tek alıcı karşısına tek satıcı olarak çıkmayı amaçlıyor, fiyatın belirlenmesinde üreticinin ağırlığını koyması gerektiğini savunuyorlardı.

Aydın vilayeti dışında İttihatçılar İzmit sancağında da üreticiyi örgütlemeye koyulmuşlardı. Başta Tütün Rejisi olmak üzere aracı tüccar ve tütün şirketleri üreticinin malına gelişigüzel fiyat saptıyor, köylü, örgütsüzlük nedeniyle tütününü çok düşük fiyatlarla elinden çıkarmak zorunda kalıyordu. 1917 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmit şubesinin girişimiyle yörenin tütün ekicisi bir araya getirilmiş, beşer lira değerinde 20.000 paydan oluşan 100.000 lira kuruluş sermayeli İzmit Sancağı-Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyesi kurulmuştu. Bundan böyle tütün fiyatlarının saptanmasında kooperatif Tütün Rejisi ve diğer ihracatçı tüccara muhatap olacak, tütün üreticisinin malını yok pahasına elinden çıkarması önlenmiş olacaktı.[58]

* * *

1908-1918 döneminde kooperasyon ilkesi giderek Osmanlı toplumunda benimsenmişti. II. Meşrutiyet kooperatifçiliği üç temel amaca yönelikti: Ticaretin yabancı ve gayrimüslim ellerden alınarak Müslüman-Türk unsuruna devrinin yanı sıra, savaş ortamında tüketicinin fiyat artışlarından ve spekülasyondan korunması öngörülüyor, ihracata yönelik üreticinin piyasaya örgütlü bir biçimde çıkması amaçlanıyordu. Birinci Dünya Savaşı yılları Müslüman-Türk eşrafa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de desteğiyle, piyasayı "millileştirme" olanağı tanımış, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, merkez ve taşra iaşe heyetleri, Men-i İhtikâr Heyeti

56 "İhracat Ticaretimiz", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1711-12-13 (20, 27 Teşrinievvel ve 3 Teşrinisani 1333), s. 225.

57 "Meyankökü Mahsulü", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 62 (30 Ağustos 1333), s. 2-3.

58 Tekin Alp, "Tütün Zürraı Kooperatif Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 59 (5 Temmuz 1333), s. 7-8.

gibi savaş kurumları Müslüman-Türk tüccarı gayrimüslim tüccara oranla ayrıcalıklı kılmıştı. Öte yandan yerel ve kurumsal tüketim kooperatifleri, dar gelirli kent halkını ve sabit gelirli memuru savaşın neden olduğu enflasyona karşı bir ölçüde korumuş, ancak dizginlenemeyen fiyat artışları karşısında bu katmanların yoksullaşmasını ve mülksüzleşmesini önleyememişti. II. Meşrutiyet kooperasyonunun üçüncü boyutu üreticiye yönelikti. Genellikle Ege yöresinde görülen üretici satış ve kredi kooperatifleri, kapitülasyonların kaldırılışı ertesi, İttihatçıların Ege eşrafını örgütleme çabalarının bir parçasıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, sendikalaşarak piyasayı tekeline almış yabancı şirket ve gayrimüslim büyük tüccara karşı Müslüman üreticiyi kooperatif ya da anonim şirket çatısı altında birleştirerek malına daha yüksek bir fiyat elde etme yolunu göstermişti. Bu arada üreticiye hizmet götüren kredi kurumlarının kuruluşunu da sağlayarak üreticiyi bir ölçüde tefecinin elinden kurtarmıştı.[59] Ancak bütün bu kooperatifleşme girişimlerine İttihat ve Terakki Cemiyeti ön ayak olmuşsa da kooperatifler yasa tasarısı, 1914 yılında meclise gelmesine karşın Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve cephe sorunlarının öncelik kazanması nedeniyle yasalaşamadan kalmıştı.[60] Kooperatif-

59 Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası İttihat ve Terakki'nin bu tür girişimlerini olumlu karşılıyor, "Cemiyetin filan veya falan şube-i ziraat veya sınaatın terakkisine matuf mesaisinden ziyade esasen bu gibi şirketlerin teşkili hususundaki hamiyetini biz daha ehemmiyetli bulduk" diyordu. İttihat ve Terakki'nin kurduğu şirketleri iktisadi bağımsızlık doğrultusunda değerlendiren oda, görüşlerini şu satırlarla açıklıyordu:

"Hal-i harp bizde şirket fikrini az çok ileri götürdü ve İzmir'de vilayetin inzimam-ı muaveneti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti bir hayli şirketler teşkiline hizmet etti... İzmir İttihat ve Terakki Merkezi'nin yaptığı şey yalnız istifade-i maddiye meselesi, para meselesi değildir. Memleketi aynı zamanda utandırıcı bir esaret-i iktisadiyeden, ticaret-i hariciyeyi sıklet-bahş bir vesayet-i ecnebiyeden kurtarıyor!

Yeni teşekkül eden şirketler müstahsillere çok kâr veriyor ve hissedarlarına da, vaktiyle ecnebilerin eline geçen temettüatı tevdi ediyor.

Evvelce ticaret-i hariciye ecnebilerin inhisarı altına geçmişti; memleketin asıl evladı bu yüzden ekmek çıkaramıyordu. İdare-i meşrute diğer fevaidi meyanında bu yolsuzluğu da izale etti. "İhracat Ticaretimiz", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1711-12-13, (20, 27 Teşrinievvel ve 3 Teşrinisani 1333), s. 225-226.

60 II. Meşrutiyet yıllarında kooperatizm, aslında kapitalizm ve sosyalizmin dışında bir üçüncü yol arayışıydı. *İkdam* gazetesi bu gerçeği şu satırlarla ifade ediyordu:

"Ufak teşkilata, sıkı münasebete en muvafık olan tarz, elhak, kooperatizmdir. Garbın ulema-i iktisadiyunu dön dolaş bu meslekte karar kılıyorlar. Sosyalizmin ifratı, ilm-i servette konservatizmin tefriti bir tarafa bırakılacak olursa Charles Gide ile hemfikir olarak diyebiliriz ki kooperatif şirketler sayesinde müstahsil ile müstehlik takrib edilecek ve aynı şerait ve miktar ile yiyen daha fazla yiyecek,

çilik Cumhuriyet Türkiye'sinde tekrar ivme kazanacak, Meşrutiyet yıllarında elde edilen deneyim Tek Parti döneminde yaygın bir biçimde uygulama alanı bulacaktı.

satan daha ziyadesine bey' edecektir. Pek az himmetle, basit teşkilat ile bir istihsal veya istihlak kooperatifi teşkil edebiliriz. Anadolu'nun en ücra köşelerinde, kaza merkezlerinde bile bu nevi şirketler kolaylıkla kabil-i teessüstür. Bizim memleketimizde bilhassa tekamülat-ı iktisadiyenin bu merhale-i basitesinden başlamalıyız ki daha büyük terakkiyata istihkak kazanalım." "Kooperatizm", *İkdam*, 7 Kânunusani 1917, s. 1.

SONUÇ

MİLLİ İKTİSAT - NEOMERKANTİLİZM

II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen "milli iktisat" bir tür neomerkantilist iktisat politikasıydı. Doğmakta olan milliyetçilikle uyumlu bir politikaydı. Kısmen kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadi ilişkilere tepkiyi oluşturuyordu. Osmanlı milli iktisadı ya da neomerkantilizmi Cumhuriyet yıllarında da sürdü; devletçilik adı altında İkinci Dünya Savaşı ertesine değin etkin oldu.

Balkan Savaşları ertesi "millet"e dönüşme özlemi organik bütünselliği gerektiriyordu. Ziya Gökalp'in deyişiyle millet "içtimai bir küll-i tam", Fransızcasıyla "*tout complet*" bir yapıydı. Bundan böyle Osmanlı ülkesi yabancılara muhtaç olmaksızın kendi yağıyla kavrulacak, milli iktisadın ilkelerini benimseyerek hem tarım, hem sanayi ülkesi olacaktı. Gökalp'e göre Osmanlı toplumunda iktisat uzun yıllar "kozmopolit" bir nitelik taşımıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bile hâlâ okullarda resmen "*laissez faire, laissez passer*" (bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler) düsturu benimsenerek "Manchester İktisadiyatı" okutulmuştu. "İktisadi vicdan"ın tümüyle "kozmopolit" olduğu telkin edilmişti. Gökalp iktisadın "kozmopolit" olamayacağını savunuyordu. Liberal görünümde "Manchester İktisadiyatı" bile, aslında İngiltere'nin milli iktisadından başka bir şey değildi. Sanayileşen İngiltere diğer ülkelere üstünlük kurmuş, serbest ticarete açılmakta sakınca görmemişti.

Bu gerçek, Gökalp'e göre ilk kez Friedrich List ve John Rae tarafından görülmüştü. Giderek birçok ulus milli iktisadı benimsemişti. Türkler ise İngiliz iktisadının tutsağı kalarak, ahlakta, hukukta, edebiyatta olduğu gibi iktisatta da taklitçilikten, "milliyetsizlikten" kurtulamamışlardı. Oysa

çağdaş iktisat milli iktisattı. Aynı görüşü, İttihatçıların yarı resmi yayın organı *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı Tekin Alp de paylaşıyordu. O güne değin orta ve yüksek okullarda okutulan iktisat derslerinde, Adam Smith, Leroy Beaulieu, Charles Gide gibi iktisatçıların eserlerinde görülen klasik öğretiler gündeme gelmişti. List, Wagner, Schmoller, Philippovich gibi iktisatçıların varlığından bile söz edilmemiş, milli iktisat görmezlikten gelinmişti.

II. Meşrutiyetin ilk döneminde liberal düşüncenin İttihat ve Terakki'nin beklentisi doğrultusunda sonuç vermediği kısa sürede görüldü. Osmanlı milletini oluşturmayı amaçlayan Osmanlı liberalizmi farklı sonuç doğurmuş, ayrılıkçı akımlar giderek güç kazanmıştı. Yanı sıra, liberal iktisat kapitülasyonlarla ayrıcalıklı kılınan yabancı ve gayrimüslim kesimlerin işine yaramıştı. Müslüman tüccar ve zanaatkâr giderek etkinleşen rekabet ortamında yoksullaşmış, piyasadan çekilmek zorunda kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte durum daha da vahim bir görünüm kazanıyordu. Dış iktisadi ilişkilerin kesildiği bir ortamda Osmanlı kendi olanaklarıyla yetinmek zorunda kalmış, otarşik bir iktisadi yapıya doğru yönelmişti. Savaş öncesi ortalama 15.000.000'u besin maddesi, 30.000.000'u sınai mal olmak üzere yılda toplam 45.000.000 Osmanlı Liralık ithalatı gerçekleştiren Osmanlı Devleti 1915'te bu miktarın yüzde 3'ünü bile yurda sokamamıştı.

Tüm bu koşulların yarattığı belirsizlik ortamında milli iktisat çözüm yolu olarak görülmüştü. Bu doğrultuda 1915 güzünde "milli iktisada doğru" düsturuyla, milli iktisadın kuramsal yayım organı *İktisadiyat Mecmuası* yayımlanmaya başladı. *İktisadiyat Mecmuası*'nın ilk sayısında yer alan "Mecmuamızın mesleği: Milli İktisada Doğru" başlıklı yazıda, Türklerin Alman ulusunu örnek almaları gerektiği kaydediliyordu. Almanya yarım yüzyıldan kısa bir sürede sanayileşmiş, bağımsız bir ekonomik yapıya kavuşmuştu. *İktisadiyat Mecmuası*'na göre, Almanya'da ilerlemenin, yükselmenin ve gelişmenin kaynağı "milliyet" ilkesiydi. Milli iktisadı Almanlar bulmuş ve uygulamaya sokmuşlardı ve milli iktisadın başmimarı Friedrich List'ti. Türklerin iktisat alanında Almanların kırk-elli yıldır geçirdikleri deneyimlerden ders almaları gerektiğini vurgulayan *İktisadiyat Mecmuası*, yükselmek için "milliyet"ten başka bir ilkenin düşünülemeyeceğini kaydediyordu. *İslam Mecmuası*'nda yer alan "Milli İktisat" başlıklı yazıda Friedrich List'ten "İktisadi Bismarck" diye söz ediliyordu. Bismarck Almanya'nın siyasal gücünü ve büyüklüğünü sağlamış, List ise Almanlar'a iktisadi yüceliğin yolunu çizmişti. Tekin Alp'e göre, Türklerin siyaset alanında Bismarck'ları, kahramanları eksik değildi. Fakat maalesef milli iktisatçıları, Friedrich List'leri hiç yoktu. Türkler bir an önce milli bir iktisat oluşturmalı, milli iktisatçılar yetiştirmeliydi.

II. Meşrutiyet döneminde Alman devlet modeli İttihatçıların gıpta ile baktıkları bir örnekti. Türklerin Alman deneyiminden öğrenecekleri çok şeyler vardı. Alman modeli benimsenir, Alman örneği izlenirse, Türkler de ulusal bir devlet kurabileceklerdi. *Yeni Mecmua*'da Türkçülük sorununu ele alan Ziya Gökalp, "Alman İttihatçılığı"ndan esinlenilmesini öneriyordu. Türklerin ancak Almanların izledikleri yoldan giderek siyasal birliğe varabileceklerini söylüyordu. Gökalp'e göre Almanlar harsi birlik, iktisadi birlik ve siyasi birlik diye adlandırdığı üç aşamadan geçmişlerdi. "Milli ittihat"a kültürel birlikle başlanmış, Leibniz'in önderliğinde "Almancılık cereyanı" doğmuştu. Kültürel birliği iktisadi birlik ülküsü izlemişti. F. List'in çabasıyla "Zollverein", yani Gümrük Birliği kurulmuş ve iktisadi birlik için önemli bir adım atılmıştı. Son aşamada Bismarck'ın gücüyle siyasal birlik gerçekleşmiş ve böylece "Alman ittihatçılığı" tamamlanmıştı. İşte Türk İttihatçıların da önünde aynı hedef duruyordu. Gökalp'e göre Türkçülüğün ilk aşaması olan kültürel birlik ya da "harsi Türkçülük" dil ve edebiyat alanında başlatılmıştı. Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa harsi Türkçülüğün ilk önderleriydi. Birinci Dünya Savaşı ile ikinci aşama gündeme gelmiş, iktisadi birlik sorunu ya da "milli iktisat mefkûresi" ele alınmıştı.

Türk Yurdu dergisi 1915 yılını milli iktisat açısından bir başlangıç sayıyordu. "Ruh, azim ve mefkûre" açısından Batı anlamında devlet ve ulus olma girişimine bu yılda başlanmıştı. *Türk Yurdu* dergisi 1908-1915 döneminde Osmanlı ülkesinde köklü dönüşümler olduğunu kaydediyordu. "Milli fikir" her köşeye nüfuz etmiş, "milliyet cereyanı" egemen olmuştu.

Osmanlı liberali iktisadı ve sosyolojiyi, matematik, kimya gibi mutlak yasaları olan "gayr-i milli", soyut bilimler olarak görmüş, evrenselliğini benimsemişti. Oysa her iki disiplin de somut gerçeklerden arındırılamaz, "milli" yönleri göz ardı edilemezdi. Milli iktisada göre, her ulusun bir iktisadi gerçeği (şe'nin-i iktisadiye-*réalité économique*) vardı. Bunlar ulusa özgü bir dizi kurumlarda beliriyordu. İşte bu nedenle iktisadi gerçeği klasik iktisat öğretisi ışığında bulmak olanaksızdı. Soyut kavramlarla çözüm arayan klasik iktisat ülkenin somut gerçeklerine uyarlanamazdı. Milli iktisadı oluşturmak için ülke gerçekleri gözlenmeli, somut gelişmeler izlenmeliydi. Öte yandan iktisadi gerçek aranırken salt o günün gerçekleriyle yetinilemezdi. Ülkenin ve insan topluluğunun geçmişinin, tarihinin göz önünde bulundurulması gerekiyordu. Geçmişi anlamadan bugünü değerlendirmek olanaksızdı. Milli iktisada göre, klasik iktisat "ne olması lazım geldiği"ni inceliyordu. Oysa "hal-i hazırda ne olduğu"nu saptamadan "ne olması lazım geldiği"ni aramak abesti. Son olarak, iktisadi gerçek aranırken, salt maddi boyutla yetinmemeli, manevi unsurlara da yer verilme-

liydi. Birey ile insanlık arasında ulus denilen bir gerçek vardı. Bir ülkede ihtiyaç ve menfaat ortak bir nitelik taşımalı, birey ortak çıkar uğruna her türlü özveride bulunabilmeliydi. "Vicdan ve milli şuur"un olmadığı yerde milli iktisattan söz edilemezdi.

İttihatçıların ileri sürdükleri yukarıdaki görüşler kuşkusuz Alman tarihçi okulundan esinlenmişti. Bireyle insanlık arasında ulus gerçeği List'in ulusal ekonomi ya da milli iktisat öğretisinin odak noktasını oluşturuyordu. Klasiklere yönelttiği eleştirisinde List, onları tarihten kopuklukla, siyasal etmenleri göz ardı etmekle suçluyordu. Liberal bireyciliğin topluma maddeci bir açıdan bakarak ulus gerçeğini görmezlikten geldiğini söylüyordu. Oysa klasik öğretinin varsaydığı evrensel birlikten, sürekli barıştan söz etmek güçtü. İktisadın siyasi yönü vurgulanmaksızın ulus gerçeğine ulaşılamazdı. Siyasetten arındırılmış saf bir iktisat öğretisi olamazdı. Nitekim İttihatçılar da List'in bu yaklaşımını benimsemiş, iktisatla siyaseti aynı potada eritmeyi düşlemişlerdi. Savaş koşulları Osmanlı'yı bir kez daha uyarmış, siyasetle iktisadın ilişkisini, yakınlığını, bütünselliğini göstermişti.

Milli iktisat Osmanlı yazınına iktisadi gelişme sorununu da getirmişti. Pozitivizmin evrimciliği doğrultusunda Ahmed Muhiddin, List'in beşli gelişme modelini önerirken, Gökalp, Bücher'den esinlenerek üç aşamalı gelişimi benimsiyordu. List'in toplumların evriminde belirlediği iktisadi aşamaları "vahşet hali", "çobanlık", "ziraat", "ziraat-zanaat hali" ve "ziraat-zanaat-ticaret hali" olarak Türkçeye çeviren Ahmed Muhiddin bu aşamaları Türk toplumunun "iktisadi bünyesi"ni, milli iktisadının "hâkim unsuru"nu saptamada kullanıyordu. Ahmed Muhiddin, gerek "Küçük Asya Türkleri"nin, gerekse "bütün Türklük"ün iktisadi tarihi bilinmediği için, "Türk iktisadının devreleri" ve bu devrelere geçişin ne suretle ve hangi etkenlerin altında gerçekleştiği hakkında sınırlı bilgi olduğunu kaydediyordu. Ancak, "bütün Türklük tarihi"nden bilinen kadarıyla, "Türk milli iktisadı"nın en uzun süren aşaması çobanlıktı ve bunu List'in modelinde olduğu gibi tarım değil, ticaret izlemişti. Türklerde tarım, göçler ertesi yerleşik düzene geçildiğinde başlıyordu. Orta ve Kuzey Asya'da yaşayan Türklerde hâkim unsur hâlâ çobanlıktı. Rusya'nın batı kesimindeki Türklerde tarım-ticaret, Anadolu Türklerinde ise tarımdı.Türkler Anadolu'ya gelirken çobanlığı da beraberlerinde getirmiş, yerleşik yaşama geçtikten sonra toprağı ekip biçmeye başlamışlardı. Kuzey Volga Türkleri 20. yüzyılla birlikte tarım-ticaret aşamasından sanayi toplumu olma yoluna girmişlerdi. Osmanlı Türklerinin de bu aşamanın eşiğinde olmaları gerekiyordu. Ahmed Muhiddin'e göre II. Meşrutiyete değin Osmanlı Türkleri önemsiz sayılacak "küçük ve perakende zanaatlar" ve milli iktisada temel oluşturamayacak ticaret bir yana bırakılırsa "ziraat hali"ndeydiler. Diğer bir deyişle tarım Osmanlı ekonomisinin hâkim unsuruydu. 20. yüzyılda birer ticari ve sınai merkeze dönüşen kentler, Osmanlı'da hâlâ tarımsal yapısını koruyarak birer "büyük köy" olmaktan kurtulamamışlardı. Bazı Osmanlı iktisatçıları, Osmanlı toplumunun bu durumuna ve dünya ekonomisinin gösterdiği gelişmelere bakarak tarımın doğal işbölümü sonucu olarak Osmanlı'ya düştüğü sanısına kapılmışlardı. Oysa Ahmed Muhiddin'e göre, Osmanlı eskiden "zanaat"ı olan bir ülkeydi. Osmanlı toplumu Batıdaki sanayileşmeyle birlikte mamul maddelerin istilasına uğramış ve "zanaat istidadı"nı kaybedecek dereceye gelmişti. Doğa ve insan faktörünün her türlü olanağı sağladığı bu topraklarda, Osmanlı'nın ekonomik gelişmesini engelleyen "mahkûmiyet hali"ni sürdürmesi anlaşılamazdı. Osmanlı ülkesinin olanakları her türlü üretim biçiminde en ileri aşamayı sağlayabilecek düzeydeydi.

Kuşkusuz doğa her ulusu aynı üretim safhasında benzer olanaklarla donatmamıştı. Bu dağılımda bazı ülkeler sanayie, diğerleri tarıma daha elverişli koşullara sahiptiler. Bu nedenle kimi ülke çabasını sanayi alanında gösterirken kimisi tarıma ağırlık vermişti. Bu doğrultuda devletler sanayi ülkesi, tarım ülkesi diye bir ayırıma uğramışlardı. Ahmed Muhiddin, tarım ülkesi ya da sanayi ülkesi olmanın "mahkûmiyet alameti" olarak görülemeyeceğini ve kesinlikle "mutlakıyet" ifade etmeyeceğini vurguluyordu. Nitekim "sınai milletler" talihin kendilerinden esirgediği şeyleri bilim ve tekniğin önlemleriyle gidermiş ve bir "milli ziraat" yaratmışlardı. Osmanlı da aynı yolu izleyerek sanayileşebilir, örneğin ABD gibi "zirai-sınai bir millet" olabilirdi. Ahmed Muhiddin'e göre, dünya ekonomisinin gelişimi uluslararası işbölümün gündeme getirdiği uluslararası iktisadi dayanışmaya önem vermenin ne kadar sakıncalı ve yanlış olduğunu ortaya koymuştu. Artık "her hususta daima kendi kendine kifayet edecek bir halde olmak, yani kendini her hususta idare edebilecek bir milli iktisada malik olmak... hemen her milletin iktisadi mefkûresi"ydi.

Gökalp farklı gelişme aşamaları izlese de, Ahmed Muhiddin'le aynı sonucu paylaşıyordu. İttihatçı ideologa göre, Bücher'in belirlediği "aile iktisadı", "şehir iktisadı" ve "milli iktisat" aşamaları Türkler için de geçerliydi. Gökalp milli iktisadı iki devreye ayırıyordu. İlk devrede "milli istihsal" (ulusal üretim) ile " milli istihlak" (ulusal tüketim) dengelenir; ulus "iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale" gelirdi. Diğer bir deyişle ilk devre birikim sürecini içeriyordu. Tüm olanaklar üretimin artırılması için seferber ediliyordu. Gelir dağılımına bakılmaksızın sürekli yatırımlara girişiliyordu. İkinci devre ise sosyal devletin kuruluş aşamasıydı: "Adilane" bir servet dağılımı gündeme geliyor, tüm vatandaşlar uygarlığın bahş ettiği olanaklardan eşit oranlarda yararlanıyorlardı.

Milli iktisadın gündeminde etnik sorun da yer alıyordu. Gökalp'e göre milli iktisat etnik türdeşlikle gerçekleşebilirdi. Çağdaş devlet ortak duygulara sahip etnik unsurların kendi içinde gerçekleştireceği işbölümünden kaynaklanıyordu. Değişik etnik unsurların aynı devlet çatısı altında işbölümüne giderek ancak cemaatler birliğini oluşturabileceklerini kaydeden Gökalp, bu tür bir yapının karşılıklı tufeyliliği (tufeyliyat-i mütekabile-*parasitisme mutuel*) doğuracağını belirtiyordu. Diğer bir deyişle Müslüman-Türk unsurun asker ve memur, gayrimüslim cemaatlerin zanaatçı ve tüccar olduğu bir toplum çağdaş devlete dönüşemezdi. Türklerle "gayr-i Türk" unsurlar arasında "müşterek bir vicdan " yoktu. Aralarındaki işbölümü gerçek bir işbölümü değildi. "Milli tesanüt"ün gerçekleşmesi için işbölümünün ancak "müşterek vicdan"a sahip bir toplumda oluşması gerekiyordu. Yoksa "millet hali" yapay bir nitelik taşıyacak, gerçek anlamıyla milli iktisada ulaşılamayacaktı.

Gökalp milli iktisadın organik bir işbölümüyle gerçekleşebileceği kanısındaydı. Müslüman-Türk unsur maddi yaşamdaki her türlü uğraşı bizzat kendisi üstlenmeliydi. Bundan böyle askerlik ve memuriyetin yanı sıra Türk unsur, ticarete atılacak, sanayici olacak, işbölümünün gerektirdiği iktisadi uğraşlara girişerek ülkede milli iktisadı kuracaktı. Gökalp'e göre, milli iktisadın olmayışı, Türklerin iktisadi sınıflardan mahrumiyeti, Osmanlı ülkesini güçlü hükümetlerden mahrum bırakmıştı. Yönetimler iktisadi sınıflara yaslandıkları oranda başarı gösterebilirlerdi. "Çünkü tüccar, sanatkâr, işadamı sırf kendi faydası için hükümetin kuvvetli olmasını ister"di. Oysa "memurlar sınıfı"ndan güç alan hükümetler daima zayıftı. İşten el çektirilmiş memur işbaşına geçmek için, görevdeki memur ise daha üst bir mevkie yükselmek için mevcut hükümeti düşürmeye çalışırdı. Bu görüşler, bir anlamda Durkheim'ın *Toplumsal İşbölümü* adlı yapıtındaki organik dayanışma ve karşılıklı tufeylilik kavramlarının, Türk milliyetçiliğine ve milli iktisada uyarlanmasıydı. Gökalp'in çözümlemesinde "iktisat" ve "içtimaiyat" bir bütün oluşturuyordu.

Aslında içtimaiyat ya da toplumbilim, II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı düşünürünün sorunlarına çözüm getiren ana bilim dalıydı. Gökalp'e göre, "içtimaiyat ilmi bize tam cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa malik fertlerin mecmuu bulunduğunu" göstermişti. Nitekim milli iktisat öğretisi de ancak toplumbilim ışığında değerlendirildiğinde anlam kazanıyordu.

Müslüman-Türk unsurun maddi üretime katılması dönemin yazarlarının görüş birliğinde oldukları bir noktaydı. Osmanlı Devleti için kurtuluş yolu Müslüman-Türk unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık, sanayi ile uğraşmasıydı. Nitekim Yusuf Akçura'nın önerileri de aynı doğrultudaydı. Yusuf Akçura *Türk Yurdu*'nda, Osmanlı Devleti ile Polonya arasındaki benzerliğe dikkati çekiyordu. Osmanlı Türkünün ortaçağa özgü esnaf ve tüccar örgütü, özellikle Tanzimat ertesi Avrupa sermayesinin, Avrupa sanayiinin hücum ve istilasına uğrayarak giderek çökmüş, Osmanlı-Türk topluluğu, Polonya'da olduğu gibi, eşraf, memur ve köylüden oluşan "kusurlu ve sakat bir uzviyet"e dönüşmüştü. Yahudi ve Almanlardan oluşan Polonya burjuvazisine karşılık Osmanlı burjuvazisi de Batı kapitalizminin komisyonculuk ve acenteciliğini üstlenen Yahudi, Rum, Ermeni gibi "yerli gayr-i Türkler"le kökenleri ve uyrukları saptanamayan levantenlerden oluşmuştu. Akçura'ya göre eğer Türkler kendi içlerinden, Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir "sermayedar burjuva sınıfı" çıkarmayacak olursa, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk topluluğu çağdaş bir devlete ilelebet dönüşemezdi. Osmanlı Devleti'ni ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilirdi.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Yabancı anonim ve sigorta şirketlerinin ayrıcalıklarına son verildi, Osmanlı mevzuatına tabi olmaları istendi. Esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı şirketlerin Osmanlı tüzel kişiliğini kazanmaları istendi. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarını önlemek amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları öngörüldü. 1916'da *ad valorem* tarifeler kaldırılarak spesifik tarifeye geçildi. Bundan böyle Babıâli seçici gümrük politikası izleyecek, gümrüklerini dilediğince düzenleyebilecekti. Yeni gümrük tarifesi iktisadi bağımsızlık doğrultusunda atılmış önemli bir adımdı. Yine aynı yıl kurulan İhracat Heyeti'yle, ihracat vesikaya bağlandı. Savaş döneminde ülkede ihtiyaç duyulan bazı tahıl ve stratejik maddelerin yurtdışına çıkarılması yasaklandı. Şubat 1917'den itibaren kambiyo işlemleri Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu aracılığıyla yürütülmeye başlandı. Spekülatif nitelikteki para transferleri önlendi. Günlük resmi kambiyo rayiçleri saptanarak, fiili kambiyo piyasası devletçe denetlendi. Böylece Osmanlı kâğıt lirasının dış değeri ülkenin içinde bulunduğu enflasyonist gelişmelerden korunmuş oldu. Osmanlı lirası savaş yıllarında sınırlı bir değer kaybına uğradı.

Savaşla birlikte, Babıâli büyük kentlerin iaşesini örgütlemeye girişti. Başlangıçta belediyelere verilen görev, bu birimlerin yetersiz kalışı sonucu ülkenin en yaygın ve güçlü örgütü olan İttihat ve Terakki'ye devredildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey'in gözetiminde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iaşesini üstlendi. Ekmek, şeker, gaz gibi temel tüketim maddelerinin sağlanmasını ve dağıtımını örgütledi. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İttihatçıların özlemini duydukları sermaye birikimi sorununa

da çözüm getirdi. "Milli" anonim şirketler için gerekli fonlar bu heyetin bünyesinde oluşturuldu. İttihat ve Terakki başlangıçta piyasayı tümüyle denetlemekten kaçındı. Temel tüketim maddelerini karneye bağlayarak talebin giderilmesine çalıştı. Ancak karaborsa ve istifçiliğin yaygınlaşması ve fiyatların alabildiğince yükselmesi üzerine narh uygulamasına geçildi. Devletin saptadığı fiyatların üzerinde satış yapanlar "divan-ı harb-i örfi"ye verildi.

Savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin iaşe politikası istikrarlı bir gelişim gösteremedi. Karneden narha kadar değişik yöntemlere başvurulduysa da kent halkının beslenme sorununa kalıcı bir çözüm getirilemedi. Etkin bir iaşe örgütü oluşturulamadı. İaşecilik, İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde zorunlu olarak uygulamaya soktuğu "devlet iktisadiyatı"nın bir parçasıydı. 1914 ertesi devlet iktisadi yaşamın hemen her alanında etkinliğini artırmıştı. İktisadiyat Meclisi ve İaşe Meclisi kurularak ülkenin iktisadi gelişimi bu kuruluşlar aracılığıyla yönlendirilmek istendi. Savaşın son yılında gündeme gelen, Kemal Bey'in başında bulunduğu İaşe Nezareti ise savaş devletçiliğini bakanlık düzeyinde örgütledi.

Babıâli 398.500.000'i bulan savaş giderlerini, büyük ölçüde, emisyonla karşılamıştı. Toplam 102.400.000 dış kaynak sağlanmış, istimval ve müsaderelerden 49.500.000 elde edilmişti. Geri kalanın 42.900.000'i normal, 203.700.000'i olağanüstü bütçelerden ödenmişti. Savaşan diğer ülkelerde olağanüstü giderler, genellikle vatandaşın gelir ya da servet şeklindeki satın alma gücü, vergi ya da borçlanmayla devlete aktarılarak karşılanmıştı. Ancak bu yöntemler yetersiz kaldığından, hemen hemen her ülkede kâğıt para basımına gidilmiş ya da kâğıt para karşılığında hazine bonosu ıskonto ettirilmişti. Babıâli ise, vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyiminin ve gücünün olmayışı nedeniyle, ancak para arzını artırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse etmişti. Babıâli, savaşla birlikte sermaye hareketlerinin denetimine gerek duymuş, Ticaret Odası ve bankaların istemi üzerine moratoryum ilan ederek iç ve dış borçların ödenmesini ertelemişti. Bu arada altın ihracı yasaklanmış, savaşın son yıllarında kambiyo denetimine gidilmişti.

Savaş büyük ölçüde kâğıt para emisyonuyla finanse edilmiş, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında 161.000.000 Osmanlı Lirası basılmıştı. 1916 yılı başlarına değin değerini az çok koruyan kâğıt para, giderek altın karşısında değer yitirmiş, Kasım 1917'de 1 altın lira=6 kâğıt liraya kadar düşmüştü. Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat artmış, mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında eflasyonist tırmanış kaçınılmaz olmuştu. Bu arada psikolojik ve spekülatif etmenler fiyat artışlarını sürekli körüklemiş, enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun gittikçe değer yitireceği kaygısıyla tüccar parasını süratle mala çevirmişti. Böylece paranın tedavül sürati yapay olarak artırılarak "zincirleme muamelat" denilen işlem türü doğmuş, savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklenmişti. Öte yandan spekülatif kazançlar özendirici boyutlara ulaşmış, ticaretle ilişkisi olsun olmasın, sağdan soldan üçbeş kuruşu denkleştiren, parasını mala yatırmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucu piyasa işlerliğini yitirmiş, istifçilik, karaborsacılık yaygınlaşmış, mal darlığı daha da belirginleşmişti. Savaşın finansmanı ister emisyon, ister vergi ya da borçlanmayla gerçekleşsin, son kertede halkın sırtına yüklenmişti. Ancak diğer ülkelerde savaş kazançları olağanüstü vergilerle devlete yansıtılırken, para basmak gibi kolay, ancak sakıncalı bir finansman yolunu izleyen Babıâli, enflasyonun neden olduğu gelir bölüşümündeki çarpıklıklara seyirci kalmıştı.

Liberal iktisadı yadsıyan milli iktisat, Birinci Dünya Savaşı yıllarında devleti iktisadi yaşama sokmuş, Babıâli güdümleyici, karışıcı, devletçi bir iktisat politikası benimsemişti. Birçok ülkede savaşın doğurduğu çarpıklıklar, hükümetleri olağanüstü önlemlere başvurmaya sevk etmişti. Piyasanın işlerliğini yitirdiği bir ortamda devlet bizzat iktisat politikasını güdümlemişti. Savaşın spekülatif ortamı kişisel çıkarla toplumsal çıkarın bağdaştırılamayacağını açık seçik ortaya koymuştu. Pazar mekanizmasının altüst oluşu, istifçiliğe, karaborsacılığa, spekülatif girişimlere prim tanımış, devlet ister istemez kamu çıkarı adına iktisat politikasının belirlenişinde etkin olmuştu. Öte yandan, güçlenen milliyetçilik akımı, genel çıkarın kişisel çıkara üstün geleceğini telkin etmiş, güçlü bir ahlak anlayışı olmaksızın karşılaşılan ekonomik ve toplumsal sorunların üstesinden gelinemeyeceği öne sürülmüştü.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı toplumu her şeyden önce bir ahlak sorunuyla karşı karşıyaydı. Yusuf Akçura'nın deyişiyle, "her yerde ve her zaman olduğu gibi, Türk kapitalizması dahi, ilk devresinde kâr ve zevkten gayri esas ve gaye gözetmemeye temayül ediyor"du. İttihatçı çevrelere göre tüccarın aşırı fiyatla mal satışı, memurun yasadışı yollarla ticarete atılışı hep ahlak buhranından kaynaklanmaktaydı. Bu tür çarpıklıkları yasa, tüzük gibi mevzuatla önlemek olanaksızdı. İktisadi kargaşa belirli bir "teşkilat"la, güçlü bir "inzibat"la önlenebilir. Osmanlı "içtimaiyatçı"larına göre "teşkilat"ın kurulması, "inzibat"ın etkinliği, ulusu oluşturan "içtimai vicdan"ın gücüne bağlıydı. İktisadi buhrana çözüm getirecek unsur, bireyin vicdanı ve bu vicdanı denetimi, nüfuzu altında bulunduracak, en ufak bir sapmaya şiddetle karşı koyacak olan ulusun vicdanıydı. Osmanlı toplumunda güçlü bir ahlak anlayışı bulunmadığı için, ticarette spekülatif girişimler ve istifçilik rağbet görmüştü. Savaşın neden

olduğu "artık değer"ler, ya da o günkü deyişle "fazla-i temettü"ler, ulus yerine bireyin çıkarına hizmet etmişti. Ahlak yetersizliği toplumsal dengeyi bozmuş, ulusal sanayi ve ticaretin gelişimindeki kullanılan "artık" sefahate harcanmıştı. Böylece, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu ahlak buhranı "harp zenginleri" denilen yeni bir sınıfın doğuşuna neden olmuştu.

Milli iktisat, ülke iktisadına çekidüzen verilebilmesi için genel ahlak sorununa en kısa sürede çözüm getirilmesini öneriyordu. Milli iktisat ancak ahlak sorununun çözüm bulduğu bir ortamda yeşerebilirdi. Ancak genel ahlak sıkı sıkıya mesleki ahlaka bağlıydı. Osmanlı toplumunda mesleki zümreler, diğer bir deyişle korporasyonlar ya da esnaf örgütleri yetirince gelişmediği için mesleki ahlak oluşmamıştı. Ülkede ahlakın yükseltilmesi için önce korporasyonların, "meslek sınıfları"nın geliştirilmesi gerekiyordu. Nitekim Gökalp'e göre, iktisadi yaşamın en son aşaması olan milli iktisadı ulusal düzeyde örgütlemiş esnaf korporasyonları yönlendirecekti. Milli iktisat, cemaat ve şehir iktisatlarını bütünleyecek, esnaf korporasyonlarını kent düzeyinden ulus düzeyine çıkaracaktı.

Savaşın neden olduğu iktisadi çöküntü, milli iktisadı solidarist doğrultuda geliştirmiş, İttihatçıların baş edemedikleri enflasyonist gelişme ve toplumsal kargaşa ahlaki nedenlere bağlanarak, bunalımın iktisadi olmaktan çok sosyolojik kaynaklı olduğu ileri sürülmüştü. Bu arada yeni bir toplumsal düzenin oluşturulması önerilmiş, mesleki örgütlerin egemeliğine dayalı "halkçılık"ta karar kılınmıştı. II. Meşrutiyet halkçılığına göre, sınıflı toplumları "meslek devri" izleyecekti. "Sınıf devri", siyasal halkçılığın, diğer bir deyişle siyasal demokrasinin etkin olduğu bir dönemdi. "Meslek devri" ise siyasal halkçılığın yok edemediği "iktisadi tabakaları" ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Sınıf adı verilen tabakalar "meslek devri" ile son bulacaktı.

"Meslek devri"nde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda "semiye, kast, tarik, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar" bulunmayacaktı. Diğer bir deyişle, savaşın son yıllarında gündeme gelen halkçılık, toplumun bireylerini bir diğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayrımının yerine geçmesini öngörüyor; toplumu bir organizmaya benzeterek, meslek zümrelerini bu organizmanın hayati işlevler üstlenmiş organları olarak algılıyordu.

EKLER

Ömer Seyfeddin ve "Sivil Toplum"

"Sivil toplum" günümüzde revaçta olan sorunsallardan biri. Gün geçmiyor ki dergilerin birinde sivil toplum üzerine yazılmasın, güncel sorunlar "sivil toplum" ışığında tartışılmasın. Hegel ve B. Constant'ın devletten ayrıştırdığı, Marx'ın burjuva toplumuyla özdeşleştirdiği, Gramsci'nin üstyapılara sokuşturduğu "sivil toplum" anlam kargaşası yaratacak ölçüde çeşitlenebilen bir kavram. Örtüşen noktalarla ayrışan noktaları belirlemek son derece güç. Bu nedenle de "sivil toplum"un Marksist versiyonunu liberal versiyona karşı savunmak o denli güç. Her ikisi de ortak noktalar içermekte, özellikle "devlet"/"sivil toplum" karşıtlığı ya da ayrışmasını benzer açılardan ele almakta.

Türkiye'de de "sivil toplum" farklı perspektifleri gündeme getirmiş. Kimileri sivil toplumu askeri yönetim karşıtı sivil yönetim anlamına alıyor. Osmanlı toplum düzeninin "askeri"si anımsanırsa pek de yersiz kullanıldığı söylenemez. Ne de olsa Osmanlı'da devletle "askeri" örtüşür. Bazı yazarlar, özellikle 12 Eylül sonrası, "sivil toplum"u yerel yönetim bağlamında yorumluyorlar. Bu nedenle de Prens Sabahaddin'in "adem-i merkeziyet" ve "teşebbüs-i şahsi"siyle Özal arasında bağ kuruyorlar. Bu bakışın ardında kuşkusuz Osmanlı'nın ve de Cumhuriyet'in güçlü "merkeziyet"i yatıyor. Ve nihayet "sivil toplum" kimilerince Marksgil çizgide kurumsal-yapısal "burjuva değerleri" anlamına kullanılıyor. "Yasakçı devletten", "komuta ekonomisi"nden arındırılmış bir toplum düzeninin özlemi dile getiriliyor.

"Sivil toplum"un tüm bu karmaşık, puslu kavramsal yapısına karşın toplumsal bilimlere yeni bir soluk getirdiği gerçek. Nasıl 60'lı yılların "Asya Üretim Tarzı", 70'lerin "Dünya Ekonomisi Sistemi" Türkiye'de araştırıcılara yeni açılımlar sağladıysa, 80'lerin "sivil toplum"u da aynı işlevi görmüşe benzer.

60'ların sorunsalıyla 80'lerin sorunsalı son kerte değerlendirmesinde benzer engebeleri aşmaya yönelik... Her ikisinde de "geri kalmışlık"la "devlet" arasındaki ilintiye yük veriliyor. 60'ların "ceberut devlet"i, 80'lerde "yasakçı devlet"e dönüşmüş...

Sivil toplum yörüngesi Türkiye'nin geçmişiyle hesaplaşmasına yepyeni boyutlar getirebilecek bir kavram. Tarihin "Kadrocu" Jakoben yorumu kimi kez Kemalizm biçimiyle, kimi kez daha radikal açılımlarla yazınımızda yer almış. İlginçtir, siyasal düşün platformunun uç noktaları "Kadrocu" Jakobenizmde çoğu kez buluşmuşlar.

Bugün, belki de sorgulanması gereken bu "dar milliyetçi" perspektifin günümüz Türkiye'si için ne denli çözümleyici olduğu... Geçmişe bakıp bugünü algılarken değişimin yanı sıra sürekliliği de görmek bir beceri işi... "Devlet" ve buna bağlı olarak adı konmasa da "sivil toplum" değişik ortamlarda, farklı kavramsal kategoriler bağlamında belirli aralıklarla bugüne değin tartışılagelmiş. "Devlet geleneği"nden söz edilen yerde "sivil toplum" sorunsalının olmayışı olanaksız.

Aşağıdaki risale ya da kitapçık, bu tartışmanın yer aldığı belgelerden biri. Yazarı öyküleriyle ünlenmiş bir İttihatçı: Ömer Seyfeddin. Eser müstear isimle yazılmış: Ömer Tarhan. Ömer Seyfeddin öyküleri dışında rumuz ya da müstear isim kullanan bir yazar. Yaşamının son yıllarında İttihat ve Terakki yönetimini öyküleriyle eleştirmişse de Cihan Harbi sonuna değin İttihatçılık şiarına bağlı kalmış bir düşünür.

Ömer Seyfeddin bir bakıma ilk "güdümlü" yazarlarımızdan. Bugün *Cumhuriyet* gazetesinin önünde bulunan virane haldeki İttihat ve Terakki'nin genel merkez binası Pembe Köşk'te Gökalp'in çevresinde toplanan bir dizi yazar gibi Ömer Seyfeddin de cemiyetin yörüngesinde yer almış, birçok eserini İttihat ve Terakki'nin mali desteğiyle çıkarılan *Yeni Mecmua*'da yayımlamış. "Eski Kahramanlar", "Yeni Kahramanlar" Ömer Seyfeddin'in fırka direktifleri doğrultusunda savaş yılgınlığını silmeye yönelik "epik" öyküleri.

Tüm Meşrutiyet aydınları gibi Ömer Seyfeddin de "içtimaiyat"la ilgilenmiş. *İslam Mecmuası*'nda "İçtimaiyat: Hars, Medeniyet, Temeddün"ü yazmış; "Ö.S." rumuzuyla *Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi*'ni kaleme almış; Tarhan müstear ismiyle *Milli Tecrübelerden Çıkarılmış Ameli Siyaset*'i yayımlamış; Türk Yurdu Kütüphanesi dizisinden *Yarınki Turan Devleti*'ni bastırmış.

Herkes İçin İçtimaiyat: Ticaret ve Nasip bugüne değin Ömer Seyfeddin bibliyografyalarında yer almamış. Diğer bir deyişle bu eserin Ömer Seyfeddin'e ait olduğu bilinmiyor. Tek istisnası ünlü bibliyoman Seyfeddin Özege'nin beş ciltlik *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. Seyfeddin Bey kitabın yazarı olarak gözüken Ömer Tarhan'ın yanına parantez açmış ve Ömer Seyfeddin'in müstear ismi olduğunu kaydetmiş. Nitekim Tarhan, Ömer Seyfeddin'in bilinen müstear isimlerinden biri. Ayrıca Türk Yurdu Kütüphanesi yazarın başka kitabını da yayımlamış. Üslubu da değerlendirirsek Ömer Tarhan'ın Ömer Seyfeddin olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.

Risale, özlemi duyulan Müslüman-Türk "orta sınıf"ın koordinatlarını çiziyor. "Devlete kapılanma" geleneğinin sakıncalarını vurguluyor, ekonomide "rasyonalite"yi gündeme getiriyor. Risalede Meşrutiyet milliyetçiliğinin maddi tabanını bulmak mümkün. Birikim sürecinin etnik yönü II. Meşrutiyet yıllarında sürekli tartışılıyor.

Milliyetçilik kimi toplumları bütünlemiş. Örneğin bir Alman milliyetçiliği ya da İtalyan milliyetçiliği bu tür bütüncül milliyetçiliğin somut örnekleri... Bazı toplumsal yapılarda ise milliyetçilik ayrıştırıcı bir işlev görmüş. Osmanlı da bunlardan biri. Önce Yunan milliyetçiliği, ardından Balkan milliyetçilikleri ve nihayet Müslüman unsur arasında Arnavut, Arap milliyetçilikleri. Osmanlı'nın "millet" esası üzerine kurulu toplum dokusu yerini ulus-devletlerden oluşan devletçiklere bırakmış.

İşte Türk milliyetçiliği de böyle bir ortamda yeşermiş. Toplumdaki parasallaşmayla birlikte ayrışan milliyetçilikler Müslüman Türk unsura da örnek olmuş. Özellikle Balkan milliyetçiliklerinin izini süren Türk milliyetçiliği popülist bir çizgide "orta sınıf" tabanını küçük üreticilikte bulmuş. Bu nedenle de örneğin ekonomik "rasyonalite"yi bakkallıkta aramış.

Sermaye birimimin güdük kaldığı bir ortamda ekonomik "rasyonalite"nin küçük üreticilikte somutlaşması doğal. Bu nedenle popülizm, bu nedenle halkçılık... Liberal bir toplum modelinden çok korporatif özlemler... Kimi kez "lonca sosyalizmi"ne varan adalet mefhumları... Solidarist "artık değer" kuramları. Tüm bu göstergeler kapitalizmin farklı ortamlarda ne denli ilginç varyantlar yaratabileceğinin kanıtları.

Aşağıdaki satırlar "sokaktaki adam" için yazılmış. Nitekim kitabın başlığı "Herkes İçin İçtimaiyat". Bir anlamda bir tür "manifesto"... Sunuşu bitirirken siyasetle ekonominin bütünselliğini vurgulayan son paragraflara yer verelim:

"Taraf taraf Türk tüccarlarının yetişmesi, Türk zenginlerin çoğalması, Türk bankalarının açılması ordularımızın ileriye doğru atılacağını, düşmanlarımızdan öçlerimizi alacağını müjdeleyecek. Türk ticareti 'Türklük mefkûresi' ile beraber büyüyecek, beraber yükselecektir.

Hasılı; Türklerdeki bugünkü ticaret ve iktisat fikri 'Türklük mefkûresi'nden başka bir şey değildir."

[EK 1]

Herkes İçin İçtimaiyat

Birinci Kitap

Ömer Tarhan

TİCARET VE NASİP

Çıkaran: Türk Yurdu Kütüphanesi

İstanbul Resimli Kitap Matbaası

Herkesin Nasibi

Harap camiler, duvarları yıkılmış medreseler, tenha ve pis sokaklar, siyah ve ahşap evler, hocasız mektepler, babasız çocuklar, yolsuz ve şömendöfersiz sahralar, köysüz ovalar, miskin ve kubbeleri çatlamış tekkeler, sonra yüz binlerce ağzına kadar dolu, kahveler... İşte Türkiye'nin bugünkü hali!

Dün harp bitti. Dedelerimizin karış karış kan dökerek aldıkları mukaddes topraklarda şimdi düşmanlarımızın haçlı bayrakları sallanıyor. İki milyon Türk esir ve perişan... Her tarafta öksüzler ve dullar sürünüyor. Türkler uykuda... Sanat, ticaret, zenginlik yabancı Avrupalıların yahut Hıristiyanların elinde... Ahlak bozulmuş. Mazi unutulmuş. Canlı bir gaflet ormanı ki nihayetleri cehennemlerden uçurumlara çıkıyor. Yalnız bu soğuk ve korkunç karanlığın içinde ufak bir aydınlık parlıyor. Bu, harekete gelmek isteyen Türk gençliğidir.

Eğer bu Türk gençliği kımıldanabilirse öz yurdumuz olan Anadolu kurtulacak, beş yüz senedir tahtımızın kurulduğu bu güzel İstanbul'un büyük camileri kilise olmayacak, o kadar sevdiğimiz bu mavi ufuklarda çan sesleri havlayamayacaktır.

Vazifesi, meçhul istikbalden daha heybetli olan bu gençliği arayıp da hâlâ bulamadığı yolda boşu boşuna teşyi etmektense ona göremediğinin sebebini, kusurlarını anlatmak daha hayırlı ve daha muvafıktır.

Türk Gençliğine Ne Diyorlar?

Diyorlar ki:

- Bizde sanat ve ticaret yok! Hepiniz tüccar ve sanatkâr olunuz. Demircilik öğreniniz. Bakkal dükkânları açınız. Kundura ve çizme yapınız! Terzilik ve ciltçilik evleri tesis ediniz. Yalnız para kazanmasını düşününüz; para biriktiriniz! Bankaları ellerinize geçiriniz!

Meşrutiyetten sonra bütün gazeteler, başmakale yazan bütün muharrirler, alimler, fazıllar, mütefekkirler bu ezeli öğüdü etmekten usanmadılar. Hatta bazıları kanmadı. Kitaplar da bastırdı. Bu büyük adamların maksadı Türklerden, yani asırlardan beri askerlik yapmış, askerlikle yaşamış ve hâlâ askerlikle yaşayan bir milletten "suni bir beni İsrail" milleti vücuda getirmekti. Bu emel, Tanzimatçıların Şarklı Türkleri birdenbire Avrupalı bir millet haline koymak hususunda beslediklerı ham hayalden daha boştu. Kimse onları dinlemedi. Hayat, tarihin -o asla değiştirilemez sanılan- müthiş cereyanı aktı gitti. Türk tüccarlar, Türk sanatkârlar, Türk sermayedarlar türeyemedi.

Bunun aşağı yukarı, göze görülen sebepleri şunlar idi:

1. Türklerin iktisat ve hesap işlerinden anlamamaları.
2. Arz ettikleri mala talep vaki olmadığı.
3. Şirket teşkil edememeleri.
4. Teşebbüsçülerden çoğunun iflası.

1

El çabukluğuyla tılsımlı bir değnek darbesiyle cemiyetler muhit, mazi ve ananenin boyunduruğundan kurtarılabilselerdi dört beş senedir bizim gençliğimiz de memleketin iktisadiyatına hâkim olurdu. Ama bu iktisadi hâkimiyet arzusunun birdenbire fiile çıkarılması içtimai hakikate muhaliftir.

Bir kere Türkler -tabii istisnalar var- iktisat ve hesap işlerinden bugün pek anlamazlar. Bu noksan muhitin ve asırların mahsulüdür. Türkiye'de hâkimiyet ve askerlik onları göbekten göbeğe tufeyli, maaşçı, hükümet hazinesiyle yaşamaya alıştırmış. Üçü beş yapmak harsı bu nesilde henüz tamamıyla doğmamıştır. Halbuki Rusya'daki kan kardeşlerimiz siyasi hâkimiyetten mahrum olduklarından hesapçı ve tüccardırlar. Hatta Ruslara bile tefevvuk ederler.

Osmanlı Türkleri asla tüccar olamazlar mı? Muhitin, mazinin tesiri şüphesiz çok derin olmakla beraber suni ve şuurlu cereyanlarla, telkin ve tekrar ile kaybettikleri bu kesp ve istihsal hasleti, yavaş yavaş vücuda getirilebilir. Mesela bazı milli telakkiler vardır, bakkallık gibi... İstanbul'da aşağıdan, adilikten bahsedilirken "bakkal çakkal makulesi..." derler.

Bakkallık âdeta kabalığa âlem olmuştur. On sene evvel bakkal olan namusunu tehlikeye koyacaktı. Bir Türk genci o vakitler, yani tamamıyla uyuduğumuz zamanlar bakkal olsaydı mahalle arkadaşları ondan selamı sabahı kesecek, bekârsa evlenemeyecek, belki ailesinin yüz karası olacaktı. Bugünkü bakkallar içinde pek muhterem ve nazik efendiler, ömürlerini büyücek memuriyetlerde geçirmiş, rahat koltuklarda yalnız emretmeye ve kendine hizmet ettirmeye ahşmış mütekait beyler var. İhtiyarlıkla ticaret mesleğine giren bu zatlarda gençlerden daha şedit ve alevli bir iktisat aşkı, bir kazanç hissi görülüyor.

Bu, ruhun, insanlığın tuhaf bir halidir! Geç ve sonradan sarıldığımız şeylere âdeta koparacak gibi sarılırız. Bu nokta atalarımızın da gözünden kaçmamış. İşte iki misal:

"Sonradan çıkan boynuz kulağı geçer"

"Kırkından sonra azan sükûn bulmaz"

"Türkün aklı sonradan gelir"

Türk ihtiyarlığının zihniyetindeki bu değişiklik gençlere o kadar sirayet etmedi. Maddi deliller bunu gösteriyor. Türk gencinin gözü hâlâ memuriyette, mevkilerde, koltuklardadır. Darülfünun, iyi kötü, dopdolu... Memur olmak istemeyen içlerinde kaç kişi var acaba? Bu kadar efendi niçin kafa patlatıyor? Sanırsınız ki kendi kafasını kuvvetlendirmek, hayatını o kuvvetle kendi kendine kazanmak için?... Hayır, buna kimse inanamaz. Memur olmak için? Daima o ezeli ümit ve arzu... Türk gençliğinin bu meylini değiştirmek için yavaş yavaş, üşenmeden çahşmak lazımdır; telkin ve tekrar ile...

Bir kere memurluğun esirlik, fakirlik, gayesizlik olduğuna itikat ettirmek icap eder. Şimdiye kadar yazılan romanlarımızda (Halid Ziya'nın İzmir muhiti ve ailesinin tesiriyle yazdığı "Ferdi ve Şürekâsı" unvanlı eseri müstesna) asla bir tüccar enmuzeci tasvir edilmemiş ve karilere sevdirilmemiştir. "Roman, hayattır" kararı doğru ise muktedir romancımız Mehmed Rauf hiçbir şey yapmamış demek! O kadar özenerek tasvir ettiği kahramanlarının iktisadi ve mali mevkilerini öyle bir atlayış ile atlar ki kendinizi sanki mevcut olmayan bir memlekette sanırsınız. Hakiki hayata, İstanbul'daki Türk muhitine dair hakikaten güzel, ciddi ve kıymetli romanlar yazan Hüseyin Rahmi Bey bile kahramanlarının mali ve iktisadi hüviyetlerini hep müphem ve nakıs geçivermiştir.

Biz, ihtiyacımız olduğu için parayı severiz. Lakin paradan bahsetmekten de ihtiraz ederiz. Bu hal romancıların kalemine de tesir etmiş.

Romanlarımızda mesut ve bahtiyar enmuzecler hep büyük memurlar, paşalar, irat sahipleri ve mirasyedilerdir. Hiçbir tüccar yoktur...

Sonra gene derler ki: "Hayat romanı değil, roman hayatı yapar." Ve bu pek doğrudur. Epeyce şık romanlar neşreden Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesi senelerce Türk gençliğinin hayaline hâkim oldu. Hatta hâlâ hâkimdir. Bu hâkimiyet o kadar bariz ve bedihidir ki yeni yetişen şairler o romanlardaki kahraman isimlerini takındılar. Asıl isimlerini saklayarak muaşaka yapan gençler mektuplarına da bu kahramanların imzalarını attılar.

Demek üslup sahibi edipler gençliğin zihniyetine hükmedebiliyorlar. Şimdi onlar "sanat sanat içindir!" taassubunu bıraksalar da "tez"lerini çaktırmadan me-

muriyet hayatının azaplarından, değişiksizliklerinden, mahdutluğundan bahsetseler, mesela bakkallığa kıymet verseler... Yirmi beş, otuz sene zarfında ihtimal mesut bir tahavvül başlar.

Muharrirlerin mensup oldukları millete karşı büyük vazifeleri vardır. Milliyetperver bir Türk edibinin en büyük vazifelerinden biri de Türklere, hususiyle İstanbullulara bakkallığı sevdirmek, bakkallığa bir kıymet vermektir.

Bizi kasıp kavuran, hayat damarlarımızı ellerine geçiren, bize akla gelmez hainlikleri reva gören İstanbul'daki Yunanlı bakkal ordusudur! Bu ordu asırlardan beri bizi eziyor. Türk genci bir tezgâhta müşterisiyle alışverişe tenezzül etmediğinden iktisaden esir.

Düşününüz, İstanbul'da hemen bir milyon Türk yaşıyor. Bunların hepsi bir bakkaldan gıdası için lazım gelen şeyleri alıyor. O halde bir milyon kişi her gün bu Yunanlı bakkal ordusuna mühim bir para bırakıyor. Bu kâr kendimize kalsa ne kadar iyi olur.

Bakkallık gibi kunduracılık, terzilik de öyle... Hıristiyan ve Yunanlı o müthiş bakkal ordusundan sonra bu Hıristiyan kunduracılık ve terzilik kolorduları geliyor... Mesela Kadıköyü'nde çokluğu Türkler teşkil ediyorlar. Bir tane Türk ve İslam kunduracı yok.

Bakkallığı ve hayat için pek lazım olan sanatları Türklere sevdirmek ediplerin, muharrirlerin, konferansçıların, siyasi ve gayri siyasi kulüplerin vazifesi olduğu kadar mekteplerin de vazifesidir. Muallimler talebelerine her fırsattan istifade ederek düştüğümüz uçurumu göstermeli, bu uçurumdan çıkmak için altından bir ticaret ve sanat merdiveni lazım geldiğini tekrar etmelidirler.

2

Meşrutiyetten sonra ötede beride Türklerin bazı teşebbüsleri görüldü. Aradan çok geçmedi. İflaslar baş gösterdi. Bunu gören halk meyus oluyor ve "Kırk yıllık Kâni olur mu Yani?" diyerek ticarete istidatsızlığımızı düşünüyor ve tevekkül ediyordu. Türklüğün ticarete istidatsızlığı hakkındaki kanaat yalnız bize münhasır değildir. Son iktisadi kımıldanışı duyarak telaşa düşen Rumlarda gayet büyük bir mevki işgal eden bir Rum: "Merak etmesinler, Türkler 'gelgeçtir'ler; başladıkları şeyde sebat edemezler. Azıcık sabretsinler. Gine kârları, kazançları eskisi gibi olacak, altı aya kalmaz bu buhran bitecek." diye haber gönderiyordu.

Temenni edelim ki bu zat kanaatinde yanılmış bulunsun. Türklerin kendi istidatsızlıklarına kanaatleri birkaç iflastan ve asla değişmeyen kesatlıktan geliyor. Her yanlış hareketin neticesi de yanlış çıkar. Beyoğlu gibi Hıristiyanı Türkünden çok bir köşede yapılan teşebbüslerden zaten büyük muvaffakiyet beklenemezdi. Vakıa gazinolar, birahaneler, lokantalar sahiplerine çok kâr bırakıyordu. Ama bu gibi müesseseleri Beyoğlu'nda tamamıyla ellerine geçiren Rumların arasında da kuvvetli bir "tesanüt" vardı. Sonra garsonlar... İstanbul'da ne kadar garson varsa hepsi hemen hemen Rumdur. Bu garsonlardaki Türk düşmanlığı ve Helenizm mefkûresi alevlenmiş bir ateş halindedir. Evvela "muavenet sandığı" namıyla yarı aleni, yarı gizli bir teşkilatları vardır. Teşkilatın verdiği emirlere garson ordusunun neferleri itiraz etmeden itaat ederler. Zaten bu garson ordusu sendikaların sevkiyle Türk mal sahiplerinin türemesini istemezler. Hatta Rum gazinolarına, Rum birahanelerine, Rum lokantalarına mukabil Türk gazinoları, Türk birahaneleri, Türk lokantaları peyda olmasında kendilerinin felaketlerini görürler. Beyoğlu'nda birahane, lokanta tesis etmek isteyen Türk mutlaka bu Rum garson ordusunun neferlerini istihdam edecektir. İşte bu garsonlar efendilerine yorulmadan bıkmadan hıyanet etmeye, müşterilerini kaçırmaya başlarlar. Bir an gelir, mal sahibi Türk zararı görür. Müessesesini kapatır. Garsonlar yaptıkları kahramanlıktan sevinir ve zararının sebebini anlayamayan eski efendisiyle eğlenirler. Bir Türkü iflas ettirmek yararlıklarına mukabil mükâfatı da sendikadan almayı unutmazlar.

Türk teşebbüsçü işin içyüzünü bilmez. Eğer Türk garsonlar, yalnız para ile değil, milliyet ve din gibi en kavi bağlarla kendine merbut kardeşler kullansa idi, şüphesiz zarar etmeyecekti. Henüz şimdilik Türk garsonlar da yok gibidir. Garsonluk deyip geçmemeli. Bu da bir sanat, hem de gayet nazik bir sanattır. Gazinoculuğa, otelciliğe, Türkler, bizim içimizde yetişinceye kadar, metrdotel denilen müdürlerini, başgarsonlarını, küçük bir fedakârlıkla Rusya'dan getirtmelidirler. Şimali Rusya Türkleri bu gibi sanatlarda Ruslardan daha maharetli ve doğrudurlar.

İşte Beyoğlu'ndaki birkaç Türkün iflasına sebep, sırf Rumlar, garsonlardır.

Sonra Türkler bu gibi teşebbüslere Türkü çok köşelerde İstanbul, Üsküdar, Kadıköyü cihetlerinde başlamalı; sonra Beyoğlu'ndaki mücadele meydanına atlamalıdırlar.

İstanbul'a, Kadıköyü'ne, Üsküdar'a Rum iktisat ve ticareti hâkimken Türklerin Beyoğlu'nda işleri yoktur. Onların milli müşterileri Beyoğlu'nda değildir.

Birkaç Türkün iflasına tesir eden sebeplerden birisi de bu muhit ve civar meselesinin takdir olunmamasıdır.

Güzellik, parlaklık, ilan... Bu üç şey ticarette sağlamlıktan evvel lazımdır. Kadıköyü'ndeki Türk bakkal mağazalarının ecza, lavanta satılacak derecede süslü, tabiata muvafık, bedii ve temiz bir tarzda olması insana pek büyük ümitler veriyor. Her ne ticarette olursa olsun "sergi" sanatı mühimdir. Camekân müşteri gözleri için manyetizmalı bir öksedir. Camekâna takılan gözlerin sahibi o dükkândan artık ayrılamaz. İlana gelince: "Bütün ticaretin sırrı, ruhu ilandır!" denilebilir. Avrupa tüccarlarının ilanları için hemen sermayelerine yakın paralar sarf ettiğini her gün gazetelerde okuyoruz. Türklerin ilana ehemmiyet vermeyişleri satışlarının azlığına bir sebep olabilir. Acaba "Kırmızı Horoz"u İstanbul'da görmeyen ve bilmeyen bir adam kalmış mıdır?

3

Türkler beş senedir küçük, büyük şirketler yapamadılar. İki kişi bir araya gelemiyor. Sebebi gayet basit. Biz cemiyet hayatına alışmamışız. Herkes ayrı yaşıyor. Ayrı yaşamakta zevk buluyor. İşte bu zevki yavaş yavaş bozmalı ve "merdümgirizlik"ten kurtulmalıyız. "İttihat kuvvet yapar". Yalnız başımıza üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri birkaç kişi bir araya gelirsek kolaylıkla yaparız.

Bir araya niçin gelemiyor, niçin toplanamıyoruz? Bizde samimiyet yok. "Tasallüf" illeti bizi bitirmiş. Herkes birbirini hakir görüyor. Herkes birbirinin nazarında aptal, işten anlamaz, yalancı ve ilah!.. Samimi dostların, mesela mektep ve çocukluk arkadaşlarının sohbet ve münasebetleri hemen umumiyetle "havaiyat"a münhasır kalıyor.

Sa'ylarını ve paralarını karıştırmazlarsa Türkler yeni girmeye hazırlandıkları bu iktisadi mücadelede karşılarında ittihat ve şirketlerden doğmuş, kuvvetli rakiplere rast gelecekler ve yazık ki ezileceklerdir. Son zamanlarda Rum rekabeti karşısında zayıf düşen, âdeta iflasa yaklaşan iki Türk, Türk gençliği tarafından ne kadar birbirleriyle ortak olmaya, baştan kuvvetlenerek Rum kabileleriyle boy ölçmeye teşvik olunmuşsa o kadar inat ettiler, birleşmediler. Fakat herhalde bu zavallı iki Türkün inadı Türklüğe değil cahilliğe ait idi.

Türk ve genç teşebbüsçüler her türlü lüzumsuz zararlı hisleri, uğursuz duyguları bir tarafa atmalı, birbirleriyle anlaşmalı. Yalnız kalmaya korktukları yerlerde kendilerine arkadaş hazırlamalıdır.

Ticarette o kadar "maneviyat" yoktur. Ticaretin ölçüsü rakamdır. Ve atalarımız ne güzel söylemişlerdir: "Dostluk kantarla, alış veriş mıskalla..."

Bizde rakam kıymeti yoktur.

Türkiye'de yaşayan 14 milyon Türkün kaçı bütçesini sene başında yapmış, kaçı bir sene zarfında harc ettiği parayı hesap etmiştir? Koca İstanbul'da kaç kişi evinin ve kendisinin masrafı için defter tutar?

Defter tutmaktan, iktisat yapmaktan, para biriktirmekten vazgeçelim, biz en sade hesaplara bile akıl erdiremeyiz. Türklerin şimdiye kadar "hesap" faslına ne derece yabancı kaldıklarını göstermek için uyanmış Türklerden birinin hikâyesini yazacağız. Bu hikâye dikkatle okunmaya ve ibret alınmaya şayandır. Zira bizi anayurdumuzdan kovmaya hazırlanan; iktisadiyatıyla, içtimaiyatıyla üzerimize yürüyen bir unsurun o yaman zihniyetini de gösteriyor. O unsur ki bugün şaha kalkmış, edebiyatıyla, matbuatıyla, şiiriyle, musikisiyle, diniyle, ilmiyle, mektepleriyle, tiyatrolarıyla, bahriyesiyle, ticaretiyle bizim tepemize binmeye, bizi Kızılırmak'm ötesine atmaya çalışıyor.

Doğuran Ev

"...Ben Kadıköyü'nde büyüdüm. O vakitler mahalle bile yoktu! Tek tük evler... Kaldırımsız ve hâli arsa sokakları... Yalnız karşımızda bir Rum komşumuz vardır. Sizi hatırlıyorum; bu kır saçlı, solgun yüzlü, hep dik yürür bir adamdı. Kâgirden evini daha yeni yaptırmıştı. Madamı pek genç ve güzeldi. Bir de benimle yaşıt çocuğu vardı ki adını bizim evdeki hizmetçinin adına benzettiğim için çok sever ve yüksek sesle çağırırdım: Kleanti... Bize pek uzak olmayan çayıra tenha ve güneşli yollardan çemberlerimizi çevirerek onunla beraber gider, evde hizmetçiden öğrendiğim yarım Rumca ile konuşurdum. Çünkü Kleanti annesi gibi hiç Türkçe bilmezdi. Onların hizmetçileri filan yoktu. Daima perdeleri örtülü duran, bir kilise kadar sakin evlerinin bütün işlerini annesi görür, yemeklerini pişirir, tahtaları siler, çamaşırları yıkar ve akşamları da süslenerek piyasaya çıkmaya vakit bulurdu.

Ne olduğunu bilmediğimiz, hatta pazar günleri bile pek erken gidip pek geç geldiğinden babasıyla hatta selamlaşamazdık. Annesi kapıda anneme, yahut ablama rast gelirse "kalimera, kalispera, tikanis kala?" gibi iki Rumca kelime söyler ve başını eğerek gayet nazik bir selam verirdi. Yılbaşları onlar bize çörek ve kırmızı yumurta gönderirler, biz de her sene Kurban bayramlarında rahmetli büyük ninemin: "Gâvura verilenin sevabı iki katmış!" diye ayırdığı yağlı koyun butlarını kapılarına götürür, zorla kabul ettirirdik.

İşte Rum komşumuzla münasebetimiz bu kadardı.

Babam öldükten sonra İstanbul tarafına geçtik. Ve Kadıköyü'ndeki evimizi kiraya verdik. Ben mektebe girdim, çıktım. Ve payitahtı terk ettim. Aman yarabbi! Yirmi sene... Nasıl geçti bilmiyorum! Hayat sanki bir rüya! Nihayet bir hafta evvel yine Kadıköyü'ndeki evimize geldik. Yirmi sene evvelki aile kalabalığından ihtiyar ve romatizmalı annemle ondan daha ihtiyar dadımdan başka kalan yok. Ablam deli olmuş, kız kardeşlerim veremden ölmüşler. Erkek kardeşim son muharebede şehit. Ben de uzak iklimlerdeki sılasız memuriyetlerimin verdiği yorgunluklardan hasta ve perişan... Boyaları dökülmüş eski evimizin etrafında büyük ve muntazam bir mahalle meydana gelmiş. Parke taşlı kaldırımlar... Gayri ihtiyari, vaktiyle iki ada gibi karşı karşı durduğumuz Rum komşumuzun evine baktım. Başka yeni evlerin arasına sıkışmış kalmıştı. Perdeleri gene inik idi. Ve Kleanti'yi merak ettim. Belki şimdi evlenmiş başka yerde oturuyordu. İhtimal babası ölmüştür. Lakin annesi sağ olmalı, diye düşünüyordum.

Dün pazardı. İskeleye inmek için dışarı çıkıyordum. Eski komşumuzun kapısında bir delikanlı gördüm ve biraz dikkat edince tanıdım. Bu Kleanti idi. O da eve yeni taşınmış bir kiracı zannederek bana bakıyordu. Yaklaştım.

-Eski komşunu tanımadın mı? diye sordum.

Zeki gözleri parladı. Ve tanıdı. Konuşmaya başladık. Evimizi satmadığımız halde nasıl olup da on beş, yirmi senedir semtine uğramadığımıza şaşıyordu. Ben:

-Vekilimiz vardı.

itizarıyla Bağdat'ta, Musul'da bulunduğumu, memuriyetimi bırakıp gelmek kısmet olmadığım söyledim. Benim saçlarım bembeyazdı. Onun saçlarında beyaz bir kıl bile yoktu. Kimse ona otuz, otuz beş yaşında diyemezdi. Gülümsedi:

-Kısmet, kısmet, ey kısmet ha?..

Ve bana memuriyetimden çok para kazanıp kazanmadığımı sordu. Şaşaladım. Ve doğruyu saklamayarak cevap verdim:

-Ne para kazanması? Hatta bugün borçluyum.

O da şu kadar sene memuriyetten, gurbetten sonra borçlu kaldığıma şaşaladı. Ben de onun ne yaptığını sordum. Gine gülümsedi. Ve:

-Hiç, dedi. Eğer yaptığım şey zahmetle ölçülürse hiçbir şey yapmadım. Şimdi irat sahibiyim. Bazı bazı büyük kelepirler rast getirirsem komisyonculuk da yapıyorum.

Kendi eski evlerinin yanında koca bir sokak teşkil ederek sıralanıp gitmiş olan mavi boyalı kâgir evleri göstererek ilave etti:

-İşte iratlarım. On dört ev... Dörder lira kira getiriyor. Ayda tamam elli altı hra... Bu elli altı liranın on altısı bana yetişiyor. Geri kalan kırkıyla her yaz yaptığım

bir evin borcunu ödüyorum. On bir sene sonra yirmi beş evim olacak. Yani o vakit her ay yüz lira varidatım olacak. On beş sene sonra bu yüz liranın hepsi cebimde kalacak.

-Demek babanızdan epeyce miras kaldı? dedim. Kahkaha ile güldü:

-Ne mirası? Babamdan hiçbir şey kalmadı.

Tekrar sordum:

-O halde bu iratları nasıl yaptınız?

-Pek basit, dedi, fakat bunu size anlatmak istesem anlamazsınız.

Gine sordum:

-Niye anlamayacağım?

Güldü. Ve şaka ederken:

-Çünkü Türksünüz de ...

diye cevap verdi.

-Ee, Türksem niçin anlayamam? Ben Mülkiye-i Şahane'den birinci çıktım.

-Fakat darılmayınız. Sorbonne'dan çıksanız yine sizin hesap öğrenmek istidadınız yoktur. Düşünürseniz haklı olduğumu tasdik edeceksiniz. Hayatta muvaffak olmak için sizin okuduğunuz kadar malumata ihtiyaç yoktur. Hesap bilmek, "amâl-i erbaa"yı bilmek kâfi, hatta fazladır.

-Amma mübalağa ha... diye sözünü kestim.

-Hayır mübalağa değil...Yalnız "amâl-i erbaa". Bunu hayatınıza tatbik edebilir misiniz? Şüphesiz zengin olursunuz. İşte ben şu gördüğün iratları yaparken sermayem yalnız "amâl-i erbaa" idi. Başka on param yoktu.

-Nasıl?

-Nasıl mı? Şu gördüğün eski ev yok mu? Bu annemin evidir. Bu evi ben doğurttum. Onun doğurduğu evden bir ev daha doğurttum. Hasılı her sene bir ev doğurtarak on dört irat yaptım. Ölünceye kadar da doğurtacağım. Çünkü zahmeti yok, eziyeti yok.

-Ev nasıl doğurur canım, bu inek mi? diye gülümsedim.

-Evet bir ev tıpkı bir inek gibidir. Sahibi "amâl-i erbaa" bilirse mutlaka doğurur. Annemin evine karşılık göstererek evvela dört beş lira faizle borç aldım. Onunla yanımıza şu birinci evi yaptırdım. Daha ertesi sene yeni yaptığım evi karşılık göstererek aldığım para ile ikinci evi yaptırdım. Daha ertesi sene ikinciyi göstererek üçüncüyü... Daha öbür seneye üçüncüyü göstererek dördüncüyü... İşte hep böyle... Dört sene evvel birinci ev faizle borcunu ödedi. Üç sene evvel ikinci ev de ödedi. Her sene bir ev yaptırıyorum. On dört senedir yaptırdığım evler de yaşlarına göre borçlarını bitirerek iratlarını tamamıyla bana bırakıyorlar. Her ev on senede faiziyle beraber kıymetini ödüyor.

Türk olduğum için bu basit hesabı anlamıyorum sanıyor, bana daha ziyade tafsilat veriyordu. Halbuki pek güzel anlıyordum. Anlamamak için adamın kafası granitten olmalı idi. Evet şu fakir Rum komşumuzun oğlu on bir, on iki sene sonra ayda yüz lira gelirli bir irat sahibi olacağına şüphe yoktu.

Ben iskeleye gidecektim. Saatime bakarak:

-Müsaade et, sonra da konuşuruz. Üçe yetişeyim, diye ayrıldım. Onun mavi ve beyaz boyalı iratları önünden geçerken arkama döndüm, eski evlerine, şu doğuran eve baktım. Onun karşısında bizim büyük ve ahşap, pembe boyaları dökülmüş iri ev berbat bir inek ölüsü gibi duruyordu.

Acaba ben Kleanti kadar "amâl-i erbaa" bilseydim, o da böyle sokak dolusu evler doğuracak mıydı? "

***

Ey Türkler! Hesap öğreniniz. Rüştiye mektebinde okuduğunuz "amâl-i erbaa"yı efsane sanmayınız. Öğrendiğinizi hayatınıza tatbik ediniz.

4

Türk teşebbüsçülerin çoğunun iflası yalandır! Bu, Türklerin cesaretlerini kırmak için Rumlar tarafından çıkarılmış bir yalandır. İflas edenler hesapsız hareket edenlerdir. Yalnız arzu kifayet etmez.

Her şeyde istidat ister. Herkes nasibi olan şeyi tutmalı. En karışmamış ve saf kalmış ırklarda bile fertlerin mizaç ve tabiatları birbirine uymaz. Bakınız, hangimizin yüzü birbirine benziyor? Hiçbirimizin değil mi? İşte tabiatlarımız da öyledir.

İstidat ve nasibimiz de öyle... Aşağı yukarı, az veya çok, iyi yahut kötü, hepimiz başka başka işlerin erleriyiz. Birimizin yaptığını hepimiz yapamayız. Ticaret ve iktisat deyip geçmemeli. Bu da herkesin kârı değildir. Kimin nasibinde ticaret varsa o tüccar olabilir.

5

Azıcık da "kader" manasına gelen "nasip" kelimesinin nasibini bilmemesi, nasibini kabul etmemesidir. Bakınız, mesela ticaretten uzak kalan Türklerin iyi memur olacakları hatıra gelir değil mi? Halbuki hayır... Türklerin hepsinde memurluk nasibi olsaydı bugün müfettişler için ecnebilere muhtaç olmazdık! Çünkü nasibi olsun olmasın, her Türk memur olmak istemiş ve olmuştur ama ne memur... Memurluk için "idare ve intizam" seciyeleri lazımdır. İngilizler:

-Bir çiftliği idare eden Hindistan'ı da idare eder derler. Ne kadar doğrudur. Tahsil, seciye ve nasibin üzerine pek az tesir eder. Nasibi olmayan idare umuruna dair ne kadar ilim, fen, kanun varsa okusun, asla iyi bir memur olamaz. İşte Mekteb-i Mülkiye... Kaç senedir işliyor. İdaredeki istidat ve nasibini hatta düşmanlarını Avrupalılara bile tasdik ettiren bir Talat Bey[1] yetiştirebilmiş mi? Birincileri, ikincileri şöhret kazanıyor mu? Hepsi edebiyat dersi görmeyen nasip sahiplerinin yanında unutulmuyor mu?

Askerlik, şairlik, sanatkârlık, ressamlık, memurluk, muhasiplik gibi tüccarlık da, iktisat da bir meyil, bir istidat, bir nasip meselesidir. Ne kadar zenginler vardır ki idaresizlikleri, müsriflikleri sebebinden fakir kalmışlardır. Sonra mesela memur Küçük Said Paşa... Yalnız maaşından biriktirdiği para ile irat sahibi olmuş, zenginleşmiş...

---

1 Dört sene evvel İstanbul'a gelen bir Rus Nazırı Talat Bey'i çok yüksek buluyor; o vakitler mübalağaya hamlolunan, takdirle methediyordu.

Tahttan indirdiğimiz Hakanımızın mantıksız ve çılgın ihsanlarını düşününüz. İktisat nasibinden mahrum bendeleri içinde kaç zengin vardır? Verasetten güzel ve mesut bir nasip alan Katırcızade Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın iktisatta nasibi var. Eline geçen paraları harc etmiyor. Hatta ihsan olunan sarayları satıyor. Liraları bankaya koyuyor. İşte bugün memleketimizin birinci derecede zenginlerinden madud...

Herkesin hususi bir istidat ve nasibi olduğundan bahsolunurken diyorlar ki:

-Bu tayin edilemez. Dünyada herkes her şeyi yaparım zanneder. Kimse istidadına razı değildir.

Evet, yazık ki, bizim memleketimizde bu iddia doğrudur. Bakarsınız narin, korkak, lenfatik, lirik... En çetin işin başına geçmek ister. Ona Dersim'in mutasarrıflığını verseniz kabul edecektir. Şimdiye kadar hazır para yemeye ahşmış, ömründe küçük bir cep defteri tutmamış mirasyedi büyük bir ticarethane açmaya kalkar. Ve ne yaptığını bilmeden işe girer. Nasibi olmadığından iflas da eder.

Türk genci düşünmeli, taşınmalı nerede birinci olabilecekse oranın kapısından girmelidir. İkinciliğe razı olmak, nasibinden ayrılmak demektir. Sezar uzak ve taşların tepesinde hâli bir köyün dibinden geçerken:

-Roma'da ikinci olmaktansa burada birinci ve baş olmasını tercih ederim.

demiş. Türk gençlerinde de bu zihniyet kıymet bulmalı. Artık biz de bilmeli ve kabul etmeliyiz ki mesleğinde, sanatta muvaffak olmuş bir kunduracı, mesleğinde muvaffak olmamış bir sadrazamdan daha muhterem, daha kıymetli, hatta daha namusludur.

Kimse takdir edemez âlemde
Kendi mahiyetini reyi ile.
Münferit vasıta-i rüyet iken
Göremez kendisini dide bile.

Hayır, hayır... Bu eski kıta bizim için bir hakikat olmasın. Biz kendimizi bilelim. Kendi mahiyetimizi takdir edelim. Boş gururlarımızla kendi kendimizi aldatmayalım. Şahsi gurur yalnız sahibini aldatır. Âliyâta dair malumatlarımız nasıl şüphesiz ise nasibimiz hakkındaki malumatımız da öyle olmah.

Hiç unutmayalım ve daima tekrar edelim:

"Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz"

Nasibimiz olmayan bir işte malumat ve müktesebatımız bize imdat edemez. Mizacımızın müdekkiki olalım. Hissiyatımıza tabi olmayarak kendimizi hep istintak edelim:

-Sen bu işi yapabilecek misin?

-Sen bu işi seviyor musun?

-Sen bu işin üstesinden gelemezsen utanmayacak mısın?

Ve gene kendimizden alacağımız cevaplarla yolumuza düzülelim. Eğer memur olacaksak alacağımız paradan evvel yapacağımız işi düşünelim. Nasip ve istidadımıza hıyanet etmek bizzat kendimize hıyanet etmek demektir.

Nasibimize hıyanet etmezsek mutlaka muvaffak oluruz. Malumatımızı genişletirken bize nefsimizi öğretecek fenleri unutmayalım. İnsan kendisini görmek için iyice bilgiye ihtiyacı vardır.

Türkler, yukarda kısaca saydığımız tesirlerin altında ticaret nasibinden, ticaret isteğinden mahrum kalmışlar. Onların yeni girdikleri yolda muvaffak olmaları için en lazım olan şey "milli mefkûre"nin tasavvurudur.

Türkler bugün "ferden" zengin olmak için iktisat ve ticaret âlemine atılmıyorlar. Onları bu yola sevk eden şey Türklük mefkûresidir. Türkler artık Türk olduklarını ve Türkten başka hiçbir millet olamayacaklarını anladılar. Bu "Türklük" için de nasıl donanma, ordu lazımsa ticaret ve iktisat da öyle lazım olduğuna kandılar; iman ettiler.

Şahsi hislerini arzularını terk ettiler. Hatta fedakârlık yaptılar. Mefkûreden doğan iradeleriyle hislerine galebe çaldılar ve ticaret âlemine atıldılar. Türklüğü Türk düşmanlarının ticaret ve iktisat âlemindeki kuvvetleri tehdit ediyordu. Türk düşmanlarının ordularına karşı nasıl Türk orduları karşı geliyorsa Türk düşmanlarının tüccarlarına karşı da Türk tüccarları karşı gelecektir.

İktisatça istiklalimiz yok. Düşmanlarımız, hususiyle Yunanlılar bizi sağmal bir inek yerine koymuşlar. Bugün sağıyorlar, varımızı yoğumuzu çekiyorlar. Ceplerimizde para, köylerimizde ekmek, şehirlerimizde sanat bırakmıyorlar. Nihayet bizim takatımızı tamamıyla bitirip ihtiyar bir inek gibi bizi öldürecekler ve sonra aralarında Rumeli gibi paylaşacaklar.

İşte hakiki Türkler, duygulu ve şuurlu Türkler bu yakın tehlikeye karşı gözlerini kapıyorlar. Siyasi bozgunun ve ölümün başlangıcı olan iktisadi bozgundan vatanlarını kurtarmak için şimdiye kadar tenezzül etmedikleri ticarete atılıyorlar. Maksatları yalnız şahısları değil, kendileri zengin olarak vatanlarını düşmana haraç vermekten kurtarmaktır.

Ve bu emeli de milli "Türklük mefkûresi" doğurdu. Bu mefkûre milletin fertlerindeki dağınık ve gayesiz arzuları topladı, yuttu, herkesi bir vücut haline koydu.

Mefkûre bir tohumdu. Milletin vicdanına düştü. Bu ani idi. Şimdi, sonra taazzuv edecek.

***

Taraf taraf Türk tüccarlarının yetişmesi, Türk zenginlerin çoğalması, Türk bankalarının açılması ordularımızın ileriye doğru atılacağını, düşmanlarımızdan öçlerimizi alacağını bize müjdeleyecek. Türk ticareti "Türklük mefkûresi" ile beraber yürüyecek, beraber yükselecektir.

***

Hasılı: Türklerdeki bugünkü ticaret ve iktisat fikri "Türklük mefkûresi"nden başka bir şey değildir.

[EK 2]

(Parasız dağıtılır)

MÜSLÜMANLARA MAHSUS

KURTULUŞ YOLU

Rica: Memlekete, millete küçük bir faidesi olur ümidiyle yazıp masraf ederek bastırdığımız ve parasız olarak dağıttığımız risaleciği alanlar, okuduktan sonra yırtıp atmasın... Kendisi gibi bir Müslümana versin. Okumak bilenler de, bilmeyenlere okuyup anlatarak şu suretle, kendi de memleketin hayrına küçük bir hizmet etsin.

1329 [1913]

Ey Müslümanlar!
Hanımlar, Efendiler!

Sizlerle biraz hasbıhal etmek istiyorum. Allah, bir daha tekrarını göstermesin... Son Balkan muharebelerini hepimiz biliyoruz. Dört düşman birlik olarak üzerimize saldırmış ve bütün koca Rumeli'yi baştan başa yakıp yıkarak, Çatalca önlerine kadar dayanmıştı.

O zamanki korkularımız, hâlâ biraz düşünecek olsak, aklımıza gelir.

Allah sonradan, bu dört düşmanı da, birbirine düşürdü.. Ve bundan biz de istifade ederek, cenab-ı hakka yüz bin şükürler olsun, o güzel Edirne'mizle Kırkkilise tarafların kurtardık... Bir vilayet kadar yeri tekrar kazandık.

Fakat, kaybettiğimiz şeyler, o kadar çok, o kadar çok ki...

Telef olan yüz binlerce canlardan başka, bugün milyonlarca Müslümanlar, Türkler, düşmanın ayakları altında inliyor... O her birisi kapılarında beş on hizmetçi, beş on yanaşma kullanan dünkü zengin beylerin, ağaların kızlarından, çocuklarından bugün kimisi sokaklarda dileniyor... kimisi meyhanelerde düşman askerlerine rakı dağıtıyor... kimisi kundura boyacılığı ediyor. Hülasa, bir lokma ekmek bulabilmek için her birisi bir yolda sürünüp duruyor.

Bu halleri düşündükçe, insanın kalbi taştan olsa dayanmaz.

Halbuki, yalnız can.. yalnız insan değil, büyük büyük memleketler.. koca koca ülkeler de kaybettik.

İskece, Kavala, Drama, Siroz, Selanik, Yanya, Manastır, Kosava, İşkodra gibi birçok mamur ve zengin kasabaları havi koca koca vilayetler... O birçok göllerin, nehirlerin suladığı münbit ve bereketli ovalar, ulu ormanlar... O, her birisi kıymet biçilmez birer hazine olan güzel adalar.. Hepsi, bunların hepsi, bugün artık bizim değil.

Bugün Selanik'in, o şirin memleketin, Yanya'nın ve diğer şehirlerle birçok adaların hükümet konakları ve camileri üzerinde, birer Yunan bayrağı sallanıyor.

Hanımlar, Efendiler!

Bütün bu güzel vilayetleri, kaybeden ve kendi memleketlerimizin üzerine düşman bayrakları diken kimin elidir biliyor musunuz?

Kemal-i teessürle söyleyelim: Bizim elimiz... Evet kendi ellerimiz!

Çünkü, Çanakkale Boğazı'ndan dışarı çıkamadık.

Çünkü, Selanik'e, Adalar'a imdat edemedik.

Çünkü, Yunan'a karşı koyamadık.

Çünkü, karşımızda düşmanın Averof zırhlısı vardı.

Bütün ülkesi, yalnız Rumeli'deki vilayetlerimizin hatta yarısı kadar bile olamayan Yunan hükümetinin Averof zırhlısı!

İşte bu bir tek gemi, bizim elimizi kolumuzu bağladı... Bize, Akdeniz'i haram etti ve bunun neticesi olarak Yunanistan da diğer düşmanlarımızla birleşerek Rumeli'nde ve Akdeniz'de bildiği ve istediği gibi oynadı.

Ah; eğer bizim de Averof'a karşı koyabilecek bir gemimiz ola idi; o zaman iş, bütün bütün başkalaşırdı. Bir kere Yunan, diğer düşmanlarla birleşemezdi çünkü kendi başından - kendi memleketlerinden korkardı ve bu halde tekmil adalarımızla silahlarımız tecavüzden kurtulur ve devlet, diğer cihetten bir korkusu kalmayınca her türlü noksanlarını ikmale meydan bularak.. İzmir'den Beyrut'tan daha çok asker getirerek diğer düşmanlarımızla daha güzel çarpışabilirdi.

Hatta, belki Yunanistan, başından korkusundan, bize yardım etmeye bile mecbur olurdu.. Heyhat!

Nasıl oluyor da, bizim ancak bir iki vilayetimiz büyüklüğünde olan küçük bir Yunan hükümeti, böyle bizimkinden güzel ve kuvvetli bir gemi alabiliyor, diye teaccüb mü ediyorsunuz?

Hem teaccüb etmekte, hem de böyle bir sual sormakta yerden göğe kadar, hakkınız var.

Evet; o küçücük, o miskin ve züğürt Yunan hükümeti, kendisine kalsa, kabil değil böyle zırhlılar alamaz. Çünkü almak için, para bulamaz. Fakat zırhlıyı alan hükümet değil, millet!

Hem yalnız, zırhlı değil, orada böyle çok paralara muhtaç olan işleri, hep, millet görüyor.

İşte Averof zırhlısını alan da Averof adında bir Rum.

En ziyade, insanın yüreğini yakan cihet, bu Averof'un Yunanlı değil, bizim Görüceli bir Rum vatandaşımız olması...

Evet, bir Rum vatandaş.. Yunan hükümetine, koca bir harp kazandırdı ve bütün Yunanistan'ı bir, bir buçuk misli büyüttü! Fakat daha böyle, her gün gördüğümüz ve belki ellerini sıktığımız kaç vatandaşımız vardık ki, yarın veya öldükleri gün bütün servetlerini Yunan hükümetine terk ve ihda etmek gayretiyle, kendi aramızda, asla yorulmaksızın, geceli gündüzlü çalışıp durur!

Çarşıya çıktığımız zaman şöyle bir etrafımıza bakalım... Dükkânları, mağazaları bir gözden geçirelim... ne görürüz?

Mahalle bakkalarından tutunuz da, en sapa yerlerde veya bir aylık kirası kırk elli lira ve belki daha fazla eden en işlek, en büyük caddelerde.. büyük büyük mağazalar içinde alışverişle meşgul yüzlerce, binlerce Rum vatandaş!

Süslü, yaldızlı camekânların içinde dizilmiş her türlü malların, rafları dolduran çeşit çeşit kumaşların arasında, yine mağazalar kadar süslü ve açık başlı birçok şık Rum vatandaşlar!

Bunların, kuytu, sapa yerlerdeki dükkânlarda birtakım yağ içinde, pisleri de vardır... Fakat hiçbirisi de boş durmaz... Kimisi büyük yağ fıçılarının, zeytinyağı tulumlarının arasında didinir. Kimisi süslü mağazaların önünde bin dil dökerek sizi içeriye sokmağa çalışır... Kimisi, içeriye giren müşterilere mutlaka bir şey satabilmek için uğraşır.

Haydi, biz de, bir şey almak için değil, şöyle bir gezip görmek için... Daha doğrusu kapıdaki çelebinin kırıla döküle yaptığı davetlerine karşı bir kabalık etmiş olmamak için içeriye girelim... Derhal birkaçı birden etrafımızı alır ve "Ne arzu buyurulur Hanımefendimiz?" yahut "Ne emrediyorsunuz Beyefendimiz?" gibi parlak lakırdılarla yanımıza sokulur... Siz mesela, asılı bir mendile veya kenarı meydana çıkarılmış bir kumaşa biraz fazlaca baktınız mı... hemen o cins malların kendilerinde en güzeli, son modası bulunduğunu söyleyerek örneklerini önünüze dizmeye başlar. Siz isterseniz, lüzumu olmadığını.. almayacağınızı söyleyiniz; o sıkılmaz, yorulmaz ve hiç üşenmez, muttasıl mendil ve kumaş paketlerini açа açа önünüze yığar. Bu derecede ki, nihayet bu kadar uğraşmaktan, bu kadar didinmekten, o heriften ziyade siz sıkılırsınız.. Ve ihtiyacınız olmadığı halde utandığınız için birkaç mendil alır veya pek hoşunuza giden bir kumaştan bir çarşaflık kestirirsiniz. Ve ekseriya başkalarına fiyat kesilmiş ise de, sizi müşteri etmek için bir miktar "ikram" da yaptığını söyleyerek bin teşekkürler... bin mersilerle bedelini sizden alır ve sonra bin teşyiler içinde, sanki kırk yıllık ahbapmışsınız gibi dükkândan ve o şık çelebilerden ayrılırsınız.

Ve bu muameleler, her dükkânda, her gün sabahtan akşam geç vakitlere kadar, böylece devam eder!

Fakat, bir de akşamüzeri, mağaza sahibinin önündeki satış hesabını gözden geçirdiği zaman yanında bulununuz.. Göreceksiniz ki, Ahmed Efendi'nin aldığı altmış paralık bir mendilin yirmi parası.. Fatma Hanım'ın, kelepir olarak iki liraya kestirdiği bir çarşaflığın yarı lirası.. Hülasa bütün o günkü kazancın az çok, birer hissesi.. Yunan hükümeti namına ayrı ve hususi bir hesaba geçiyor!

İşte; o züğürt ve küçük Yunan hükümetinin, kuvvet kaynağı.

İstanbul'da, Konya'da, İzmir'de Basra'da, Mısır'da, Hint'e, Çin'de, Amerika'da, Avrupa'da, hülasa dünyanın her tarafında, geceli gündüzlü hiç durmamacasına çalışan.. on paralık bir müşteriyi kaçırmamak için on saat uğraşan bütün bu Rumlar, Yunanlılar, kendi sağlıklarında tekmil kazançlarından bir miktarını mutlak Yunan hükümeti namına ayırmakla beraber, birçokları da öldükleri zaman, bütün o didine didine topladıkları paraları, kâmilen Yunan hükümetine terk ve hibe ediyor ve bu hediyelerin, duyabildiklerini, her zaman gazeteler de yazıyorlar.

Böyle mağazalardan, böyle dükkânlardan şunun aldığı kırk paralık bir makara, bir mendil... onun aldığı bir teneke yağ, bir okka zeytin... ötekinin aldığı bir kumaş, bir saat, bir çikolata... parasıyla biz, evet, zavallı şaşkın ve gafil Müslümanlar, biz kendi ellimizle, Yunan'ın aldığı o zırhlıların, topların, tüfenklerin parasını temin ediyor... bizi öldüren kurşunların, güllelerin paralarını, yine biz vermiş oluyoruz!

Henüz memedeki bir Müslüman kuzusunun, göğsüne saplanan süngünün, mesela, ak sakallı bir hoca efendinin aldığı bir top cübbelik kumaş parasıyla alınmış olduğunu düşünmek, ne acı, ne ağlatıcı bir hatıradır!

Tekrar ediyoruz: Yunan'ın gemilerinden, silahlarından birçoğunu biz aldık ve yukarıda dediğimiz gibi, kendi memleketlerimiz üzerine düşman bayraklarını, biz kendi ellerimizle dikmiş olduk!

İnanır mısınız... Hâlâ, bunca acılardan, bunca felaketlerden sonra hâlâ, daha gözlerimiz açılmadı... Hâlâ körlüğümüz devam edip gidiyor. Çünkü bakınız, hâlâ sırf Müslümanlardan ibaret olan mahallerde bile bakkal gibi, manav gibi, tuhafiyeci gibi, hatta fırın gibi dükkânlar açmıyoruz. Hâlâ buralarda Yunanlılar, Müslüman ve Türk düşmanları ticaretlerine devam ediyor.

Beyoğlu, Galata cihetlerini bir tarafa bırakalım.. Fakat hâlâ Köprübaşı, Sultanhamamı, Meydancık gibi İstanbul tarafının en işlek caddelerindeki büyük ve süslü birçok Yunan ve Rum mağazaları, her gün getirdikleri taze taze mallarla bizi kendilerin çekip duruyor... Eski mallar satılmasa hiç yeniden mal getlrmeye lüzum görürler mi?

Bir Rum mağazasına dikkat ediniz... O birçok heriflerin içinde, bir işçi müslüman göremezsiniz. Çünkü onlar, kendi kazançlarından başkalarını değil, yine ancak kendi hemcinslerini kazandırmak isterler.

Ağır yükler kaldırmaya, adi hizmetlere saldırmaya, sabahtan akşama kadar öteye beriye koşturmaya gelince,ehemmiyetsiz bir paraya mukabil, bir zavallı müslüman Türk bulmakta güçlük çekmezler.

Çünkü, Müslümanlar Türkler kanaatkârdır;

Çünkü, Müslümanlar cefakeştir;

Çünkü, Müslümanları, Türkleri ahmak, budala sanırlar!

Yine dikkat ediniz... Hiçbir Rum'un, Yunanlı'nın pek başı sıkılmadıkça, hiçbir Müslümandan on paralık alışveriş ettiğini göremezsiniz. Bir şey almak lazım gelince, kendi cinsinden bir satıcı arar ve bulur. Çünkü onlar, keselerindeki parayı, bir yabancıya kısmet etmekten pek sakınır... On parasını bile yabancılardan kıskanır.

Bu hususta da bizim kadar.. biz Müslümanlar, biz Türkler kadar kayıtsız hiçbir millet yoktur. Allah Allah, hâlâ gözlerimiz, mağaza sahibinin milletini değil, mağazadaki malları görüyor!

Kulaklarımız, hâlâ o şık ve dessas heriflerinin "Beyefendimiz... Hanımefendimiz" diye döktükleri dillerden hoşlanıyor!

Efendiler... Hanımlar!

Bu kadar körlük, bu kadar gaflet artık yeter; Müslümanlık Türklük mahvoluyor. Düşmanlarımızın fikri, emeli pek yamandır!

Artık biraz etrafımızı görelim;

Biraz, ilerisini düşünelim;

Biraz, paramızın kıymetini bilelim;

Artık tüccar olmaya, zengin olmaya gayret edelim; milletimize, milliyetimize, dinimize dört el ile sarılalım !

Hanımlar!

Size hitap ediyorum. Hele elbiseye ve çamaşıra müteallik alış verişte, memleketi; o para sülükleri olan hain ve cani ellerden kurtaracak ancak, sizin himmetiniz... sizin büyük ve âli himmetinizdir.

Allah ve Resulullah aşkına; bir şey almak için gireceğiniz dükkânın ismine... şayet ismini göremez ve anlayamazsanız, içerideki adamların lakırdılarına dikkat ediniz.. Girdiğiniz yer; Müslüman ticarethanesi değilse, bir şey bahane ederek - yırtıcı bir hayvandan... zehirli bir yılandan kaçar gibi- hemen oradan uzaklaşınız.

Her yerde, ve hassaten bizde, parayı erkekler kazanır, kadınlar sarf eder. Erkeklerinizin kazandığı paraları yine erkeklerinizi ve hatta sizi öldürmeye azim ve kastetmiş heriflere kaptırmayınız.

Tekrar edeyim:

On paranızı, hatta beş paranızı bile kendi tebaamız olan Müslümandan başkasına vermeyiniz!

Büyük ve Kibar Hanımefendiler Hazerâtı

Size; sizin huzur-ı iffet asaletinizde de ref'i-sada-i istirham etmek cüretinde bulunuyorum:

Yerli mallarımıza ve Müslüman tüccarlarımıza göstermek lütfunda bulunacağınız küçük bir eser-i teveccüh ve iltifat memleketimizi ihya edecektir.

Buna; vahdet-i ilahiyeye olan imanım kadar emin ve mutmainim. Çünkü, sizin arkanızda görülecek yerli malı bir elbise... bir çarşaf, pek çok hanımlarımız için büyük bir vesile-i imtisal olur. Bu suretle; memleketimizi kurtaracak en esaslı bir yolda, rehberlik şeref ve meziyetinizi ihraz etmek; siz hanımefendilerimizin yedd-i iktidar ve ihtiyarındadır.

Memleketinizi... ve o memleketin mamulatını seviniz. Sizin bediakâr elleriniz; sizin zevk-i asilaneniz... bizim zavallı ve sade emtiamıza cihan değer bir kıymet ve zarafet izafe etmeye muktedirdir.

Rum modistraları;.. saraylarınızdan, kâşanelerinizden... Avrupakâri danteleleri, harçları üzerlerinizden kovunuz. Süsün,müzeyyenatın bile kumaşlara uyanı değil yerli mamulatı olarak bulunabilenini intihap buyurunuz. Çünkü siz.. her neye rağbet ve iltifat buyurursanız, memlekette o; şayeste-i taklit olur.

Kadınlar; her muhitin en nafiz birer amil-i müessiridir. Alelhusus bu meziyet, asaletle de pirayedar olursa, dünyada, azmine hail olabilecek hiçbir kuvvet hiçbir mani tasavvur olunamaz.

Bu büyük kuvveti, memleketlerinin... zavallı bedbaht ve sefil vatanlarının tahlisi yolunda istimal edecek yüksek fikirli, âli haslet hanımefendiler hazeratının makam-ı izzet ve şerefi ise, kalb-i millettir.

Rus-Japon harbinde tekmil hilyât ve müzeyyenatını mesarif-i harbiye için, seve seve, feda ve ihda eden, boyları küçük fakat kalpleri pek büyük, Japon kadınları.. tarihin sehaif-i zişanında, kendilerine müebbeden bir mevki-i ihtiram temin ettiler ve müsabaka-i fedakâride bütün memlekete pişva olan kadınlar en asil familyalardan idi.

Bugün şu sefil ve nalan memlekette, kendi mümtaz evlatlarının şefkat ve inayetine arz-ı ihtiyaç ediyor.

Sizlerin; (Japon kadınları ve Lord Kromer'in zevce-i muhteremesi gibi) yalnız, memleketin ve milletin temin-i esbab-ı selametine hasr-ı efkâr ve amâl edeceksiniz yevm-i mesut ve mukaddesin idraki; vatanın ve belki bütün cihan-ı İslamın bir sabahü'l-hayr istihlasıdır.

Hanımefendiler hazeratı!

Bütün milletin tercüman-ı hissiyatı olarak, size yalvaran, sizden, şu zavallı ve yoksun vatan namına, bir parça merhamet.. bir parça fedakârlık dilenen sada-i tazarru ve istirhamı, -hiç olmazsa bir; yalnız bir sene kadar cüzi bir müddet için- lütfen kabul ve muhitinizin rical-i kiramını da, bu maksada teşvik ve imale buyurunuz.

İşte; atabe-i asalet ve mürüvvetinize ref ve ila cüretinde bulunduğum hülasa-i istirhamat ve temenniyatım bundan ibaret !

Benden niyaz... sizlerden icabet.

Müslüman Dükkâncılara

Pek çok dükkânlarda, sahiplerinin ismi bile yazılı değil. Bu hal; Müslüman satıcı arayan müşterileri, çok müşkülata düşürüyor. İsimlerinizi; dükkânlarınızın göze görünecek yerlerine, hemen yazdırınız.

Bir de; bazı Müslüman olmayanlar da dükkânlarına, Yakub.. Necib.. Selim.. gibi isimler yazdırdığından, Ahmed, Mehmed gibi hakiki Müslüman isimlerinizi - hatta babalarınızın isimleriyle - yazdırmakta ihmal etmeyiniz.

Bu yazıların, bir Müslüman hattata yazdırılmasını ihtara hacet görmüyorum.

Tüccar ve Esnafımızdan Bir Büyük Rica

Her gün, duvarlarda.. gazetelerde görüyoruz. Başka milletler, ilancılığa pek ehemmiyet veriyor ve pek çok para sarf ediyor. Böyle ilan yapanlar, elbet budala değil. Bu uğurda verdikleri paranın, kat kat acısını çıkarabiliyorlar ki, her gün başka başka ilanlardan geri durmuyorlar.

Bu halde, biz de biraz ilanın ehemmiyetini anlayalım.

Müşterilerimize; nerede, ne gibi şeyler bulunduğunu bildirelim. Bu yoldan, sarf edeceğiniz para, emin olunuz ki hiç fazla bir şey değildir ve hiç bir zaman yazık olmaz; belki alışverişinizi artırmak suretiyle sizi pek çok müstefit eder.

Bir de müşterilere karşı nezaket ve doğrulukla muamele yapmaya çalışınız. Gönül kırmaktan bir faide hasıl olmaz. Hele beş on para fazla kazanacağız diye, müşteriyi aldatmaktan pek sakınmalıdır. Çünkü bir müşteri, bir ve nihayet iki kere aldatılabilir.. Bir kere de hilekârlık anlaşılırsa, artık gerek o müşteri ve gerek onun görüştüğü bütün aileler.. o dükkânın semtine uğramaz olurlar. Bir dükkâncının adım; hilekârlıkla, tamahkârlıkla teşhid ettirmekten ise, ticaretini terk etmesi daha iyidir. Zaten Allah da, meşru ticaretten fazlasını, bize haram etmiştir.

Hamdolsun; Müslümanlar da yavaş yavaş yerli mallarına ve Müslüman tüccarlarına rağbet etmeye başladı.

Siz de, ey Müslüman tüccarlar... esnaflar! Halkımızın bu hevesini kıracak ve onları yine Hıristiyan tüccarlarının dükkânlarına atacak muamelelerden şiddetle sakınınız. Çünkü bir müşteri kazanmak büyük bir hünerdir. Her şahsa, her muameleye karşı tatlılıkla ve hassaten doğrulukla ve aza kanaatla mukabele ediniz.

İlana ehemmiyet veriniz... Tâ ki alıcı ile satıcı birbirini kolaycacık tanısın ve her iki taraf dahi, tatlı ve doğru muamelelerle birbirine emniyet ve muhabbet etsin. Bu meselede en büyük vazife sizindir. Allah muininiz, ticaretinizde zahîr ve destgiriniz olsun din kardeşlerim.

Pek Mühim Bir Nokta

Yapacağımız işi, sessiz sedasız görelim... İstediğimiz, yalnız kendimiz bilelim.

Suyun çağlayanından değil, sessizce akanından! Düşmanlarımız, kendi fikirlerini bizlerden saklamak sayesinde maksatlarına nail oldular... Biz de onlar gibi yapalım!

Boş nümayişlerden... adi gösterişlerden son derece sakınalım. Neticede biz kârlı çıkarız.

Fikrinizi.. maksadınızı.. felaketlerinizi hiçbir zaman unutmayınız.. fakat fikrinizden, maksadınızdan, acılarınızdan düşmanlarınıza hiç renk vermeyiniz!

Müslümanlara Uyarı

Ayak satıcılarından: Ekmekçi, sütçü ve sebzevatçılar ile kaymak satanlar karışıktır. İçlerinde birçok Rum ve Bulgar bulunduğundan dikkat etmek lazımdır.

Sakız leblebisi, francala ve ekmekkadayıfı satanlar da hemen umumen Yunanlı ve Rumdur. Hele o "dolmapapu, bili bam bili bam" nağmesiyle sokakları dolaşan sakız leblebicisi halis Yunanlıdır.

Lambacı ve gazcılar da Müslüman değildir.

Hıristiyanlar.. on paralık karanfil, yirmi paralık kakule satmaya.. veya zahmeti çok, kazancı az işlere girmeye tenezzül etmedikleri için Mısır Çarşısı'ndaki attarlar, lokma ve tel kadayıfıyla mısır satanlar, tahin helvacıları, leblebiciler.. nalın ve takunya yapan dükkânlar.. küçük saraç, bıçakçı ve süpürgeci dükkânları... yangından mütebaki Uzun Çarşı esnafı, Yemiş Çarşısı'nda -Balık Pazarı tarafındakiler değil- kuru yemişçiler, hemen umumiyetle İslamdır.

Mucib-i İbret Bir Şey!

Tasvir-i Efkâr gazetesinin 11 Teşrinisani sene 329 tarihine müsadif olan pazartesi günkü nüshasının ilk sahifesinde, gözümüzü dört açacak bir resim ile, pek ziyade şayan-ı ehemmiyet ve ibret birtakım tafsilat vardı.

Yunan milleti; pek yakında "İmparator Kostantin" namında büyük bir zırhlı, dretnot- yaptıracakmış ve 75 milyon franka mal olacak olan bu müthiş zırhlının mesarifinden üçte ikisi, ki iki milyon Osmanlı Lirasından fazladır; memalik-i Osmaniye'den gönderilecek ianelerle temin olunacakmış.

Biz; dört beş senedir, çalışa çabalaya, donanmamız için nakit olarak, bir buçuk milyon lira bile toplayamadık.

Onlar; belki bir seneden daha az bir müddet zarfında yalnız bizim topraklarımızda... bizim aramızda yaşayan Rumlardan iki milyon liradan fazla para toplayacaklar.

(Acaba toplayabilirler mi ?) diye düşünmeye hiç lüzum yok. Gazetenin, buna dair yazdığı birçok ibretamiz sözler arasında, şöyle bir parça da var:

"...bu paraları bilhassa bizlerden, evet biz Müslümanlardan, Türklerden ve dantela ile tezyinatı-ı saire almak için malumü'l-esami mağazalara koşan hanımlarımızdan kazanacaklardır. işte bu mühim, bu canhıraş ve dehşetfeza nokta hepimizi düşündürmeli..."

Evet, hepimizi, hem de derin derin düşündürmeli. İbtida, zırhlıya verilecek "İmparator! Kostantin" ismini... sonra da bu zırhlının kime karşı kullanılacağını düşünmeli.

Yalnız bizi öldürmek, hükümetimizin namını mahvetmek için hazırlanan zırhlıların.. silahların parasını yine kendi aramızdaki vatandaşlarımız tarafından tedarik olunduğu, bugün artık bütün cihanın malumu iken, daha ucuz veya daha parlak mal satıyor diye, hâlâ o menhus mağazalardan içeriye girmeye ayaklarında kuvvet bulanlara... kimsenin yüzüne bakamayacak mağlup bir milletin efradından olduğumuz halde, hâlâ memleketini değil menfaatini.. zevkini.. süsünü düşünenlere ve hâlâ donanma ianesine kudreti nispetinde yardım etmek istemeyenlere... Hey Allahım! biz zerrecik insaf ve haya ihsan et!

Dünyada Para En Büyük Bir Kuvvettir!

Asıl iş; bir kere, parayı başka milletlerden kıskanmak fikrinin bütün Müslümanlarda, bütün Türklerde uyanmasındadır.

Ama siz; bizim fabrikalarımız... bizim ticarethanelerimiz yok, istediğimiz şeyleri nereden bulup da alalım? diyeceksiniz.

Bir kere, kalbinizde o kıskançlık uyansın... Bakınız, o zaman kendi ihtiyacatınızı, yine kendi yerli mallarınızla temin etmekte ve hiç olmazsa, paranızı yine bir Müslümana vermekte bir güçlük görür müsünüz?

Evet; ben de biliyorum ki, bizde henüz makara, iğne, kâğıt, tabak gibi şeyler yapacak fabrikalar yok.. Fakat bunları satan bir Müslüman da bulunmaz mı? Zaten, o süslü mağazalardaki vatandaşların (Rumların) sattıkları mallar da, kendi fabrikalarının değil ya.. Onlar da Avrupa malı.. Yalnız ticaretten kazandıkları kâr ve bu kârdan Yunan hükümetine ayırdıkları para kendilerinin... hiç olmazsa, bizim yapacağımız alışverişin kârı da bir Müslüman kesesine girsin.

.....biz de onları taklide çalışmalıyız... biz de cenab-ı haktan hükümeti ve milleti için her türlü fedakârlığı seve seve icradan çekinmeyecek Averof ve diğer birçok emsali gibi, büyük ve kahraman yürekli evlatlar temenni etmeliyiz. Çünkü ancak bu sayede devlet ve memleketi kurtarabiliriz.

Emin olalım ki, dünyada para, en büyük bir kuvvettir!

Millet zengin olursa, hükümet de mesut olur.

Zaten bir devletin kudret ve şevketi, milletin servetiyle münenasiptir. Ve milleti fakir olan hükümetlerin kendileri de fakirdir.

Biz istersek: Hem kendimizi, hem devletimizi zengin edebiliriz.

Emin olalım ki, dünyada para, en büyük bir kuvvettir!

Millet zengin olursa, hükümet de mesut olur.

Zaten bir devletin yüceliği milletin zenginliğine göredir. Ve milleti fakir olan hükümetlerin kendileri de fakirdir. Şu halde hareketlere, tecavüzlere uğramamak, vatanımızı yükseltmek, hükümetimizi kuvvetlendirmek istersek Müslümanlar, Türkler birbiriyle alış veriş etmelidirler!

Hakikat, biz istersek: Hem kendimizi, hem devletimizi zengin edebiliriz.

Biz istersek; Averof gibi hükümetimize büyük zırhlılar alabilecek zengin Müslüman Türk tüccarları yetiştirebiliriz.

Biz istersek; mesela Haçopulo... Yanko... Alsetopulo... Petro... ve daha bunlar gibi yabancı isimlere ait büyük ve zengin mağazaları bir senede iflas ettirebiliriz.

Biz istersek; tekmil istanbul'un, İzmir'in Trabzon'un, Samsun'un elhasıl bütün şehirlerin alışverişini kâmilen Müslümanların Türklerin ellerine geçirebiliriz.

Evet biz istersek; yalnız Müslüman Türk parasıyla birçok fabrikalar, şirketler, bankalar... vücuda getirebiliriz. Rusya'daki dindaşlarımız Türkler gibi ticareti yavaş yavaş elimize geçiririz.

Hülasa biz istersek; her şeye muvaffak oluruz!

Ancak birkaç sene zarfında yapılabileceğine hiç şüphe olmayan böyle hayırlı ve şerefli bir neticeye, kendi kayıtsızlığımız, kendi gafletimiz, milletin istikbalini düşünmemekliğimiz yüzünden muvaffak olamadığımızı düşündükçe insanın içinden kan gidiyor.

Geliniz, ey Müslüman Türkler, ahdediniz ve daima yerli malı kullanacağınıza ve henüz bizde yapılamayan makine, kibrit vesaire gibi şeyleri de mutlaka... ve her halde bir Müslümandan alacağınıza azm ve cezm ediniz.

İşte bizi, hem de az bir zaman zarfında, zengin ve bahtiyar edecek çare!

Benim alacağım on paralık zeytinden, yirmi paralık sirkeden, makarnadan... ne olur demeyiniz. On paranın hatta beş paranın bile, memleketimizin zenginliği üzerinde bir yeri, bir mevkii vardır. Zaten böyle küçük bir parayı sakınacak derecede, gönlümüzde memleket aşkını, Müslümanlık aşkını, Türklük aşkını uyandırmayacak olursak.

Eyvah bize... yazık bize!

Şimdi, ihtimal kendi kendimize düşünür de:

- Biz bu kadar fakir olduğumuz halde, öyle zengin mağazaları nasıl iflas ettirebiliriz? derseniz, onu da anlatayım:

Hükümet, bir senede, yalnız İstanbul'daki memurların maaşları için beş milyon lira kadar bir para veriyor. Hükümet hazinesinden çıkan bu paraya, birçok mal ve mülk sahiplerinin, hanlardan, mağazalardan, hamamlardan, vesaireden aldıkları kiraları ve diğer tüccarların kazançlarını da ilave ediniz. Bütün İstanbul'da; bir sene zarfında, elden ele geçen paranın yekûnu sekiz on milyon lirayı bulur. Bu paranın, en aşağıdan yarısını, Müslümanların sarf ettikleri kabul edecek olursak, biz, Müslüman Türkler her sene dört beş milyon liralık alışveriş kuvvetiyle İstanbul'da, pek müthiş... pek zorlu bir iş yapabiliriz. Çünkü bu paraları sen, ben... bütün Müslümanlar sarf ediyor... biz; azmetsek de paramızı Müslümandan başkasına vermeyecek olsak bize kim ne der ve sırf Müslümanlar arasında dönecek bu büyük para ne büyük işler görür?

Şurasını da düşünmek lazım gelir ki, ilk senede yapılacak dört beş milyonluk bir muamele ikinci, üçüncü... beşince senelerde, dev adımlarıyla yürüyecek yokuş aşağı yuvarlanan bir kar kümesi gibi her gün büyüyerek... gittikçe şişerek beş on sene içinde, İstanbul'umuzun civarını... yalnız İstanbul civarı değil, zavallı fakir ve yoksul Anadolu'muzun birçok yerlerini, kasabalarını fabrikalarla doldurur.

Ve o zaman, mesela.. Meydancık'ta Orozdi Bak - Ömer Efendi ticarethanesinin yerine Hacı Ahmed Efendi ve Şürekâsı mağazasını ve bugün tekmil müşterileri hemen kâmilen Müslümanlardan ibaret olan, Haçapulo... Yanko... vesairenin büyük mağazalarına karşı, tekmil adamları Türklerden ibaret olmak üzere Kâhyaoğulları'nın Karaosman çocuklarının, Uşakizadelerin, Hacı Muhiddin Efendi'nin... Mehmed Şakir ve Rüfekası'nın ticarethanelerini görmekle göğsümüz kabarır ve bu neticenin vücuda gelmesinde bizim de az çok hizmetimiz, imkânımız bulunduğunu düşünerek sevinç ve iftihar yaşlarıyla gözlerimiz yaşarır. Aman yarabbi, Türklerin, Müslümanların birbiriyle alışveriş ettikleri, elden geldiği kadar yerli mallar kullanacakları vakit kim bilir nasıl şenlik, bayram yapacağız! İşte bu şerefli, bu hayırlı, peygamberimizin ruhunu şad edecek neticeye varmak için, ey Müslümanlar, Türkler... efendiler, hanımlar, gençler, ihtiyarlar, hocalar... sizden istediğimiz şey, o kadar büyük fedakârlığa muhtaç değil. İbtidasından, biraz zahmetli gibi görünürse de, pek çabuk alışılacaktır. Asıl iş, bir kere tekmil size lazım olacak şeyleri satan Müslüman mağazalarının, Türk dükkânlarının yerlerini öğrenmekten ve sonra da mesela on paralık bir kibrit için bile üşenmeyerek oraya kadar gitmekten ibarettir. Uzakça dükkânlardan alınacak eşya için, her zaman yorulmamak üzere, biraz tedarikli bulunmak da mümkündür.

En büyük ve en mühim iş ise mümkün olduğu kadar yerli malı kullanmaktır.

Vakıa yerli mallarımız, Avrupa mallarına bakılınca biraz fena... biraz pahalı gibi görünür.

O kabalık, bizim şerefimiz.. bizim iftiharımız olmalı... O pahalılık; bize daha ucuz, daha faideli görünmelidir.

Arkasındaki elbisenin, başındaki kordelanın şıklığı zarafeti ile iftihar eden boş kafalılar yerli fakat daha kaba, daha renksiz bir elbise içinde, ruhumuzun duyacağı zevki bir kere anlasalar... Bir kere "bunlar bizim yerli malımız... Bizim kendi tezgâhımızın mahsulü..." diyebilmekten hissedilecek milli gururu takdir edebilseler... Türklük, Müslümanlık mahvedilmek istenirse şıklık yapacağız diye eldeki paraları da Frenklere, Yunanlılara kaptırmaktan ve bu suretle kendi ellerimizle kendi mezarımızı kazmaktan korksalar... Müslüman tüccar ve esnafımızın birçoğu, o süslü senyörler gibi "beyefendimiz... hanımefendimiz" lakırdılarını pek beceremezler... Hele bazıları, ticaret usulünü bilmediklerinden, müşteriye karşı (İstersen al!) gibi kaba muamelelerde birtakımı da, insanın sinirlerine dokunacak derecelerde sırnaşıklıklarda bulunur.

Evet; Müslümanlar ticaret âleminin henüz acemisi olduklarından, mallarında ve muamelelerinde arzu edilen incelik ve naziklik yoktur.

Fakat biz, ilk önce bu kusurlara biraz göz yumacak ve tatlı nasihatlarımızla tüccarimizin muamelelerini düzeltmeye çalışacak olursak emin olalım ki az; pek az bir zaman zarfında... hemen şu birkaç sene içinde hepsi yoluna girer.

Elverir ki, tüccar, memur, kadın çocuk hele hassaten çocuklarda memleket aşkını ve millet aşkını, Türklük aşkını uyandırabilelim. Bir birimizi ana, baba, kardeş muhabbetiyle sevelim.

O zaman, bizim memleketimizde yapılmış kaba bir kumaş, bize, Avrupa'nın en şık malından daha şirin gelir. Müslüman dükkânların muamelesi de, iki tarafta hüsn-i niyet ve kardeşlik olduktan sonra, elbet hoş görülür.

Gerek mallar, gerek muameleler ise, gösterilecek rağbet sayesinde, pek çabuk düzelir.

Bu halde, geliniz ey Müslümanlar, Türkler... memleketimizi yakacak zırhlıların, üzerimize atılacak topların tüfenklerin; analarımızın, babalarımızın, kardeşlerimizin, çocuklarımızın, dinimizin ve Türklüğümüzün göğsüne saplanacak süngülerin paralarını, ellerimizle düşmanlarımıza vermemek için Allahımıza vicdanımıza karşı ahd ve peyman edelim.

İhtimal ki -birçok emsalini gazetelerimizin de yazdığı üzere- Balkan Harbinde buradan giderek düşmanlarımızın tarafında bize karşı kurşun attıktan... birçok Müslüman, Türk öldürdükten... birçok gebe kadınların karnını deşmek, kundaktaki yavrularımızı paralamak, birçok genç kızlarımızın namusuna geçmek gibi vahşetlerde, cinayetlerde bulunduktan ve divan-ı harplerce yapılan tahkikat ile resmen anlaşıldığı üzere birçok Müslümanları çoluk çocuk camilere doldurarak yulaf saplarıyla cayır cayır yaktıktan sonra tekrar buraya gelerek, yine eskisi gibi ticaretine, alışına verişine başlamış olan hainlerin ihtimal ki, ceplerini arayacak olsak birçok genç kızlarımızın kulaklarıyla beraber yerlerinden koparılmış küpelerine, kanlı yüzüklerine tesadüf edeceğimiz alçak canilerin, kanlı ve menhus ellerine dokunmaktan sakınalım.

Onların bizi bir karış suda boğmak için içi titrediği halde, yüzümüze karşı döktüğü dillere aldanmayalım... Beş paramızı bile sakınarak, düşmanlarımıza vermeyelim. Paramızı, ticaretimizi, bütün memleketimizi onlardan kıskanalım. Daima yerli malı kullanalım. Daima bir Türkten bir Müslümandan alışveriş etmeye çalışalım.

Artık aklımızı başımıza alalım;

Kendi kendimizi aldatmayalım;

Biraz etrafımızı görelim ve düşünelim, düşünelim, düşünelim!!

Yoksa, vallahi ve billahi ve tallahi akıbetimiz fenadır. Hepimizi esir edecekler, memleketimizi elimizden alacaklar. Uyanalım, artık Türkten, Müslümandan alışveriş edelim. Bu surette harekete başlarsak mutlaka ve mutlaka kurtulacağız. Vatanımız ve milletimiz bahtiyar olacaktır!

[EK 3]

RUM PATRİĞİNE AÇIK MEKTUP

Boykot Müslümanların Hakkı Değil midir?

Patrik Efendi!

Boykot yoktur. Asr-ı hazırın mübdeatından olan boykotun şerait-i ilmiyesini düşünmek ortada boykot olmadığını anlatır. Boykot yoktur. İntibah-ı iktisadi vardır. Hayat kavgası vardır. Yaşamak emeli vardır.

Patrik Efendi!

Müslümanlar; ellerindeki ticareti, şerait-i fenniyeye tevfik hareket edemeyerek, suiidâre, suiahlak, suitefekkür, cehalet, açık söyleyelim, milliyetteki, hamiyetteki, fedakârlıktaki gayretsizlik hasebiyle fakir düştükten sonra aynı babalarından miras kalan hazır parayı yiyen mirasyedilere benzediler. Hazır para çabuk biter. Nitekim bitti. Bugün elimizde, avucumuzda bir şek kalmadı. Maliye nazırımız, Avrupa payitahtlarında geziniyor. Vakıa bir maliye nazırı piyasada dolaşabilir. Fakat o seyran ile Cavid Bey'in cevelanı arasında ne kadar fark var?.. Çünkü fakiriz. Çünkü vesait-i istihsal-i servet yok.

Patrik Efendi!

Müslümanlar, bikes ve gariptirler, mazlumdurlar. Dünyanın her tarafında esarete mahkûmdurlar. Onlar son Balkan Harbinde bu hakikati o derece müthiş surette anladılar ki, kan ağladılar. Yalnız Beyoğlu'nun -en feci, en mühlik zamanlarda- çıkardığı meserret avazeleri en büyük intibah kapısı oldu. Para bulmak için kapılardan kovulurken, acaba hangi Müslüman vardır ki,

- Müslümanlar para kazanmasını öğrenmesinler,

diye feryat eylesin. Onu bir Ali Kemal diyebilir. Fakat o ağza da bu söz yakışır. Patrik Efendi, bir Diyamandi, bir Hristo, bir Vankel, bir Artin, bir Yako gibi bir Mehmed, bir Osman, bir Mustafa da para kazanmak istiyor. Dükkân açıyor. Ama, şerait-i iktisadiyeye, şerait-i ilmiyeye o derece muvafik değilmiş. Yarın olur a... Faraza, bir Haçapulo, bir Gramatopulo, bir Şişman Yanko nasıl işe başladı, nasıl büyüdü? Şimdi bunlar hem Yunan donanmasına, hem sair teşebbüsata yetişiyorlar. Hem de burada prensler gibi geçiniyorlar. Bunlarınki de Avrupa emtiasına komisyonculuk. Bir Müslüman da onu yapıyor. Ve dükkânını açarken diyor ki:

- Bu dükkâna hiçbir zaman, hiçbir Rum gelmez. Çünkü onlarda gayret-i milliye ve diniye var. Kendi nokta-i nazarları ne olursa olsun bu gayeye sadık. Buraya Müslüman gelmelidir.

Satıcı Müslüman böyle düşündüğü gibi, alıcı Müslüman da diyor ki

-Hangi bir Hıristiyan, bir Müslümandan alışveriş ediyor? Ben ne için Müslümandan almayayım. Hıristiyan vatandaş olabilir. Fakat, bu Müslüman da hem vatandaş, hem dindaştır.

Patrik Efendi işte boykot!

Rütbetlü Efendim, size rica ederim. Yarın Türkler Yunanlıların birkaç hain yüzünden kolayca zapt ettikleri yerleri tekrar istila etseler (Siz, bunu arzu etmeyebilirsiniz. Bu da takdire ait bir meseledir.) geçtikleri yerlerde ne kadar Rum varsa kesseler. (Olmaz a. Böyle farz etsek) sonra o tekrar alınan şehirde bir Türk dükkân açsa... Karşı ki evde oturan Rum, Türkün dükkânına gider mi? Lütfen cevap veriniz Patrik Efendi...

Patrik Efendi! Vatandaş namı verdiğiniz hainlerin şehitleri mezarlarındadır. Hâlâ kanları akıyor. Yıktıkları evlerin dumanları hâlâ tütüyor. Sönen ırzlar kan ağlıyor. Sonra boykot değil mi?

Patrik Efendi!

Müslümanlar, mağdur, mazur, bikestir. Öksüz çocuk, göbeğini kendi kesmiş. Biz de böyle yapıyoruz. Merak etmeyin cebir ile zor ile, kanunsuzlukla, nâbemahal taassup ile değil. O zaman, her hangi hükümet olsa bunu men eder. Âlem-i medeniyette hâcil oluruz. Bize bihakkın mutaassıp derler. Fakat bir milletin intibahı, bir milletin teyakkuzu taassup değildir. Belki Avrupa, bugünkü medyunların, yarın zengin olacaklarını düşünerek sevinmelidir. Şimdi Müslümanları teyakkuz, intibah yolundan çevirecek hiçbir kuvvet yoktur.

Bankalar açılır; dükkânlar açılır. Müslüman; Müslümanı sever. El uzatır. Siz, avaneniz, milliyeti gayr-i malum gazeteler istihza ede dursunlar, iki üç ayda İstanbul'da 450 Müslüman dükkân açıldı. Para kazanıyorlar.

Patrik Efendi!

Bu kadar aklınız, müşavirleriniz var. Sorun: İstihlak ve istihsal bu derece nispetsiz devam ederse bir müstehlik kaç günde müflis olur? Sorun. Elyevm bulunduğumuz hal-i zaruretten çok aşağı derekelere sükût etmediğimize yine şükürler olsun.

Biz müstehlikiz. Devlet istikraz ile maaş veriyor. Dilencilik ile memur besliyor. Sonra bir Müslüman hazineye bâr olmaktan kurtulursa...

Patrik Efendi!

Lütfedin.. Müslümanlar ne zamana kadar sussunlar. Başka memleketlerde milli heyecanlar, vatanperverane nümayişler olur. Alkışlanır. Burada bir Müslüman kalksa, faraza herkesten, kanuni, örfi, insani bir hak olduğu üzere lisan-ı resmiye hürmet istese Rumca gazeteler derhal (baldırıçıplaklardan, softalardan, mutaassıplardan) bahsederler. Halbuki Atina'da bir meyhanede en ufak bir bahis buraya bir nümayiş-i vatanperverane olmak üzere akseyler.

Patrik Efendi!

Mürüvvet eyleyin. Kaç Rum Donanma Cemiyeti'ne para verdi? İki milyon kişi için beş tane şahıs hiçtir. İstisna bile değildir. Ma'dumdur. Kaç Rum; milli işlere iştirak eyledi. Kaç Rum bu memlekete iane bıraktı... Kaç Hıristiyan bu vatana taalluk gösterdi? Kaç Rum askerliğini bihakkın yaptı?

Bundaki fenalıkları halka siz anlatacaksınız, elinizde Fatih'in asası var. Hiç olmazsa selefiniz Kritavulos gibi bir tarih yazarak Âl-i Osman Devleti'ne şükrankârlığınızı göstermeseniz bile, hatıra-i salibini, Patrikhane'de kapı kapatarak intikam-ı müebbet şeklinde Rumlara saklattığınız, Mahmud-ı Sani'nin patriği gibi olmayın. Ona benzemeyin. Eğer milletinizin iyiliğini arzu ederseniz, onlara deyin ki: Müslümanlar ile hoş geçinin, hissiyatlarını rencide eylemeyin. Vatandaşlık hakkını bilin. Rumeli'ndeki mezalim-i vahşiyanenin hatırasını mahvedemezsiniz. Tahfif için olsun çalışın!

Onlar, çok çekmişlerdir. Bir gün evvel kahve içirdiği, karnını doyurduğu vatandaşından çok eziyet görmüşlerdir. Evini yağma eden, karısının ırzına geçen, hânmânını harap eden komşusu olmuştur. Şimdi bir de hayat kazanmak, yaşamak, dilenmemek için çalışırken onun üzerine yürümelidir.

İnsaf edelim. Ne veriyoruz ki ne isteyelim!

İşte Patrik Efendi, kârgüzar, bir reis-i ruhani böyle yapar. Kendisinin ağzına bakanları böyle yola sevk eder. Yoksa (neden dükkân açılmış, neden Müslüman, Müslümanı sevmiş, dükkânına gitmiş, neden Müslümanlar şirket yapıyor?) diye feryada başlarsa kendisi de küçülür. Milletine karşı çevrilen nazarlar da büsbütün değişir.

İyi bilin Patrik Efendi!

Boykot yok, vazife, intibah, borç vardır. Biz kimseye cebir etmeyiz. Cevr etmeyiz. Evvela dinimiz men eder. Saniyen hükümetin vazifesi de budur. Fakat hükümet de intibah-ı Müslimine mani olamaz. Kudreti haricindedir. Siz çalışırken, biz oturamayız. Siz para kazanırken biz dilencilik yapamayız. Siz bu memleketin mukadderatına hiçbir taalluk göstermezken biz sizinle alakadar olamayız. Elimizdeki ekmeği başkalarına veremeyiz. Müslümandan alışveriş ederiz. Müslümana yardım eyleriz. Müslüman severiz. Müslümandan alışveriş eylemeyene lanet eyleriz. Allah yekdiğerine muavenet eden Müslümanlara vaad-i muavenet eylemiştir. Biz Allah'a inanırız. Tarik-i Hakkı biliriz. Haktan ayrılanlara da hidayet için dua ederiz.

Emin olun sizi de duadan unutmayız Patrik Efendi!

[EK 4]

ANONİM ŞİRKETLER 1849-1918

1849-(Ağustos) 1918 yılları arasında Osmanlı ülkesinde kurulan Osmanlı, ya da esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketler (Kuruluş yılı, yeri ve Osmanlı Lirası olarak sermayesi)

1849

1. Şirket-i Hayriye	İstanbul	60.000

1856

1. Bank-ı Osmani	Londra	2.200.000
2. İzmir-Aydın Demiryolları Şirket-i Osmaniyesi	Londra	981.000

1860

1. İttihad-ı Mali	İstanbul	352.000
2. Türkiye Bankası	İstanbul	

1862

1. Osmanlı Gaz Şirketi	Londra	110.000

1863

1. Bank-ı Osmani-i Şahane	İstanbul	2.971.000
2. İzmir-Kasaba Demiryoluyla Temdidi Osmanlı Şirketi	İstanbul	704.000

1864

1. Şirket-i Maliye-i Osmaniye Bankası	İstanbul	1.100.000
2. Şirket-i Umumiye-i Osmaniye Bankası	İstanbul	2.200.000

1867

1. İzmir Rıhtım Şirketi	İzmir	330.000

1869

1. Dersaadet Tramvay Şirketi	İstanbul	400.000
2. Şark Demiryolları Şirketi	Viyana	2.200.000

1871

1. Avusturya-Osmanlı Bankası	Viyana	2.750.000

1872

1. Avusturya-Türk Bankası	Viyana	2.200.000
2. Dersaadet Mülhakatından Beyoğlu ile Galata Beyninde Tahtelarz Demiryolu Osmanlı Anonim Şirketi	Londra	275.000
3. İstanbul Bankası	İstanbul	1.100.000
4. Kambiyo ve Esham Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	660.000

1873

1. Beyrut Su Şirketi	Londra	550.000

1874

1. Dersaadet Su Şirketi	İstanbul	880.000

1879

1. Dersaadet Arazi ve İnşaat Şirketi	Londra	27.500

1883

1. Ekonomik Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	8.800
2. İzmir Körfezi Osmanlı Vapurları "Hamidiye" Anonim Şirketi	İzmir	50.000
3. Müşterekü'l-Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Âliye-i Osmaniye	İstanbul	4.400.000

1885

1. İzmir-Göztepe Tramvay Şirketi	İzmir	25.000
2. Mersin-Tarsus-Adana Demiryolları Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	181.500

1886

1. Buz Şirketi	İstanbul	110.000
2. Osmanlı İplik Mamulatıyla Mensucatı İmtiyazlı Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	49.500

1887

1. Beyrut Gaz Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Beyrut	35.200
2. Boraks Şirketi (Borax Company Limited)	Londra	1.100.000

1888

1. Beyrut Liman ve Rıhtımı Osmanlı Anonim Şirketi	Beyrut	220.000
2. Dersaadet Tenvirat Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	165.000
3. Selanik Bankası	İstanbul	88.000
4. Ziraat Bankası	İstanbul	10.000.000
5. Yün ve Pamuk İpliği ve Akmişe Vesaire İmaline Mahsus Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	50.000

1889

1. Anadolu Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	2.640.000
2. Osmanlı İplik Mamulatıyla Mensucatı İmtiyazlı Şirketi	İstanbul	20.000
3. Üsküdar ve Kadı Karyesi Osmanlı Anonim Su Şirketi	İstanbul	57.000
4. Yafa-Kudüs-i Şerif Demiryolu Osmanlı Anonim Şirketi	Yafa	176.000

1890

1. Hamidiye Kâğıt Fabrikası	İstanbul	300.000

2. Suriye'de Buharlı ve Şam'da Adi Tramvay Hattı Şirketi — Beyrut — 176.000
3. Şam-Hama ve Temdidi Osmanlı Demiryolu Şirketi — İstanbul — 660.000
4. Şirket-i Hamidiye — İstanbul — 220.000

1891

1. Cebel-i Lübnan'da Vaki Nehri İbrahim Anonim Su Şirketi — Barjad (Lübnan) — 17.600
2. Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepo Anonim Şirket-i Osmaniyesi — İstanbul — 1.050.000
3. Kibrit Osmanlı Şirketi — İstanbul — 44.000
4. Midilli Bankası — Midilli — 264.000
5. Mudanya-Bursa Demiryolları Osmanlı Anonim Şirketi — İstanbul — 22.000
6. Selanik-Manastır Osmanlı Demiryolu Şirketi — İstanbul — 880.000
7. Selanik Osmanlı Anonim Su Şirketi — Selanik — 220.000
8. Selenitza Madenleri Şirketi — Paris — 110.000
9. Tönbeki Şirketi — İstanbul — 220.000
10. Üsküdar ve Kadıköy Gaz ve Elektrik Şirket-i Tenviriye-i Osmaniyesi — İstanbul — 264.000

1892

1. Balya-Karaaydın [Madenleri] Osmanlı Anonim Şirketi — İstanbul — 198.000
2. Dersaadet-Selanik İltisak Hattı Demiryolu Şirketi — İstanbul — 660.000
3. Osmanlı Sigorta Şirket-i Umumiyesi — İstanbul — 440.000
4. Selanik Tramvay Şirket-i Osmaniyesi — Selanik — 44.000

1893

1. Kessendre Madenleri Anonim Osmanlı Şirketi — İstanbul — 132.000
2. İngiliz-Şark Kooperatif Şirketi (Anglo-Eastern Cooperative Company Limited) — İzmir — 22.550
3. İtibar-ı Umumi Osmanlı Şirketi — İstanbul — 1.100.000

1895

1. İzmir Osmanlı Su Şirketi — İzmir — 110.000
2. Sakız Adası Liman ve Rıhtım Şirketi — İstanbul — 220.000
3. Selanik Ticaret Şirketi — Londra — 330.000
4. Orosdi-Back Müesseseleri (Etablissements Orisdi-Back) — Paris — 440.000
5. Römork, Pilotaj ve Kurtarma Şirketi (Compagnie de remorquage, de pilotage et de sauvetage) — Paris — 44.000

1896

1. Ereğli Şirket-i Osmaniyesi — İstanbul — 440.000

1897

1. Selanik Anonim Ticaret ve Sanayi Şirket-i Osmaniyesi — Selanik — 110.000
2. Selanik Liman İnşaatı ve İşletmesi Osmanlı Şirketi — İstanbul — 220.000

1899

1. Alman Filistin Bankası (Deutsche Palästina Bank) — Berlin — 1.079.000
2. Boraks Konsolide Şirketi (Borax Consolidated Limited) — Londra — 1.540.000

1900

1. İngiliz Şark Bankası (British Oriental Bank) — Londra — 29.700
2. Karasu Osmanlı Anonim Maden Şirketi — İstanbul — 140.000

1902

1. Anadolu Osmanlı Demiryolu Mebde'inde Vaki Haydarpaşa Limanı Şirketi — İstanbul — 352.000
2. İngiliz Filistin Şirketi (Anglo-Palestine Company Limited) — Londra — 110.000
3. Dersaadet Soğuk Hava Mahzenleri Osmanlı Anonim Şirketi — İstanbul — 55.000

1903

1. Bağdat Demiryolu Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi — İstanbul — 660.000

1904

1. Şam Elektrikli Tramvay ve Tenvirat-ı Elektrikiye Anonim Osmanlı Şirketi — İstanbul — 264.000

1905

1. Selanik ve İzmir Tenvirat ve Kudret-i Elektrikiye Anonim Osmanlı Şirketi — İstanbul — 110.000

1906

1. Alman Şark Bankası (Deutsche Orient Bank) — Berlin — 1.726.000
2. Beyrut Tramvay ve Elektrik Şirket-i Osmaniyesi — Beyrut — 264.000
3. Linardos Çimento Şirketi (Linardos Cement Company Limited) — İstanbul — 9.900
4. Şirket-i Hayriye-i Hamidiye — İstanbul — 75.000

1907

1. Kok Ruj Şirketi (Coq Rouge Company Limited) — İstanbul — 55.000
2. Nektar Biracılık Şirketi (Nectar Brewery Company Limited) — Londra — 44.440
3. Selanik Yeni İplik Fabrikası Anonim Osmanlı Şirketi — Selanik
4. Şark Halı Şirketi (Oriental Carpet Manufactures Limited) — Londra — 440.000

1908

1. Anglo-Levanten Bankası (Anglo-Levantine Banking Company Limited) — Londra — 110.000
2. Tetkikat-ı Sınaiye ve Ticariye Fransız-Osmanlı Şirketi — Paris — 110.000

1909

1.	Cebel-i Lübnan Osmanlı Anonim Su Şirketi	İstanbul	55.000
2.	Dersaadet Otobüs ve Omnibüs Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
3.	Drama Ziraat Şirketi	Drama	12.000
4.	Eşkibtar Şirket-i Bahriyesi	Preveze	25.000
5.	Fes ve Mensucat Şirket-i Osmaniyesi	Selanik	20.000
6.	İktisat Fransız-Osmanlı Şirket-i Osmaniyesi (Société Générale Economique Franco-Ottomane)	İstanbul	88.000
7.	"İttihad-ı Osmani" Şark Teşebbüsat-ı Elektrikiye Şirketi ("Union Ottomane" Société pour Entreprises Electriques en Orient)	Zürih	528.000
8.	Memalik-i Osmaniye'de Ticaret ve Sanayi ve Ziraat Şirket-i Milliyesi	İstanbul	200.000
9.	Osmanlı Sabun ve Yağ İmalatı Anonim Şirketi	İstanbul	15.000
10.	Susığırlık Seyr-i Sefain ve İrvâ ve İska Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	110.000
11.	Türkiye Milli Bankası	İstanbul	1.100.000
12.	Uhuvvet-i Osmaniye Halı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
13.	Ziraat ve İmarat Anonim Osmanlı Şirketi	Selanik	100.000

1910

1.	Alım Satım Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
2.	Bank Popüler Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	44.000
3.	Boldan Terakki Ticaret Anonim Şirketi	İzmir	20.000
4.	Buldak Terakki-i Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
5.	Bursa Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	Bursa	10.000
6.	Dersaadet Makine ile Ekmek İmalatı İnhisarı Şirketi (Constantinople Machine-Made Bread Monopoly Limited)	Londra	86.625
7.	Dersaadet Şirket-i Ticariye-i Osmaniyesi	İstanbul	100.000
8.	Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	50.000
9.	Filistin Ticaret Bankası	Kudüs	25.000
10.	Haliç Dersaadet Vapur Şirketi	İstanbul	100.000
11.	Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	15.000
12.	Hudeyde-Sana ve Şuabâtı Şimendifer Kumpanyası	İstanbul	220.000
13.	İttihat Değirmencilik Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	77.000
14.	Maadin ve Cevahir ve Mevadd-ı Madeniye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	22.000
15.	Memalik-i Osmaniye'de Suni Çimento ve Şo İdrolik İmaline Mahsus Arslan Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
16.	Memalik-i Osmaniye'de Teşebbüsat Şirket-i Umumiyesi (Société Générale d'Entreprises dans l'Empire Ottoman)	Paris	176.000
17.	Mersin Yağ ve Sabun Şirketi (Mersina Oil Mill and Cake Company Limited)	Londra	30.800
18.	Osmanlı Mensucat Şirketi (Ottoman Cloth Company Limited)	Londra	89.320
19.	Osmanlı Sanayi ve Ticaret Sendikası (Syndicat Industriel et Commercial Ottoman)	Paris	52.817
20.	Osmanlı Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Şirketi	İstanbul	75.000
21.	Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	44.000
22.	Selanik Osmanlı Ziraat ve İmarat Anonim Şirketi	Selanik	143.000
23.	Şark İtibar-ı Zirai Şirketi (Crédit Foncier d'Orient)	Paris	440.000
24.	Şark Ticaret Şirketi	Selanik	20.000
25.	Ticaret Şirket-i Milliye-i Osmaniyesi	İstanbul	20.000
26.	Trabzon Tuğla ve Kiremit ve Çimento Osmanlı Anonim Şirketi	Trabzon	15.000
27.	Türk Tütün Plantasyonları Şirketi (Turkish Tobacco Plantations Syndicate Limited)	Londra	3.300
28.	Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi (Türkiye Bankası)	İstanbul	550.000
29.	Umur-ı Nafia ve İtibar-ı Mali-i Osmani Anonim Şirketi	İstanbul	110.000
30.	Yağlı Maddeler ve Gıdai Yağ İmalatı Fransız-Osmanlı Şirketi (Société Franco-Ottomane pour la fabrication des corps gras et des graisses alimentaires)	İstanbul	44.000
31.	Yeşilköy Deniz Banyoları Emval-i Gayr-i Menkule Şirketi (Société Immobilière des bains de Mer de San Stefano)	Plainpalais (Cenevre)	528.000

1911

1.	Altın Yapağı Osmanlı Anonim Debagat Şirketi	İstanbul	20.000
2.	Büyük Şark Manifatura, Moda ve Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi	İzmir	15.000
3.	Dersaadet Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	528.000
4.	Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	250.000
5.	Dersaadet Yün ve İplik Fabrikası Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	500.500
6.	Eskihisar Suni Portlant Çimentoları ve Su Kireci Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	60.000
7.	Hilal Osmanlı Anonim Vapur Şirketi	İstanbul	50.000
8.	Hüdavendigâr Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi	Bursa	20.000
9.	İhtiyat-ı Milli Hayat Sigorta Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	15.000
10.	İnşaat Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	22.000

11.	İstanbul Bankası	İstanbul	22.000
12.	İstinye Dok ve Atölyeleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	264.000
13.	İtibar-ı Emlak Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	22.000
14.	İttihat Seyr-i Sefain Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Selanik	250.000
15.	İttihad-ı Osmani İtibar Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
16.	İzmir Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	75.000
17.	Konya İktisad-ı Milli Anonim Şirketi	Konya	100.000
18.	Maadin Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
19.	Matbuat Acentesi Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyesi	İstanbul	10.000
20.	Osmanlı Anadolu Ticaret Anonim Şirketi	İzmir	20.000
21.	Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi	İstanbul	528.000
22.	Osmanlı Anonim Şirket-i Müteşebbisesi	İstanbul	50.000
23.	Osmanlı İp ve Keten Eşya Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
24.	Osmanlı İttihat Saraçlık Anonim Şirketi	İstanbul	13.000
25.	Sanayi ve Seyr-i Sefain Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	75.000
26.	Selanik Olimpos Birahanesi Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	61.620
27.	Şark Salname Şirketi (Annuaire Oriental Limited)	İstanbul	2.750
28.	Şirket-i Ticariye-i Osmaniye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
29.	Taş Ocakları Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyesi	İstanbul	10.000
30.	Terhin-i Emlak ve İkraz-ı Arazi Bankası	İstanbul	200.000
31.	Ziraat Islahat Anonim Osmanh Şirketi	Selanik	
32.	Mensucat Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	35.000

1912

1.	Ağustos Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	40.000
2.	Anadolu Tetkikat-ı Sınaiye ve Ticariye Şirket-i Osmaniyesi	Erzurum	2.000
3.	Aux Galeries de Pera Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	10.000
4.	Bağdat Elektrikli Tramvay ve Tenvirat ve Kudret-i Elektrikiye Anonim Osmanlı Şirketi	Londra	3.415
5.	Beyoğlu Tuhafiye Mağazaları Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
6.	Birinci Osmanlı Numune-i Terakki Ziraat Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
7.	Çimentodan Tuğla ve Bilcümle Levazım-ı İnşaiye İmaline Mahsus "La Sterea" Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
8.	Dersaadet Peynirci Teavün Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.560
9.	"Dört Mevsim" Elbise Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	5.000
10.	Ecza Merkez Ticarethanesi Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	25.000
11.	İtibar-ı Ahali Anonim Şirketi	İstanbul	4.400
12.	İzmir İncir Şirketi (Smyrna Fig Packers Limited)	Londra	
13.	Kuri Yalova Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	94.630
14.	Tetkikat-ı Madeniye ve Sınaiye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
15.	Mehmed Balcı Biraderler Anonim Ticaret Şirketi Osmaniyesi	İstanbul	50.000
16.	Numune-i Terakki-i Ziraat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
17.	Selanik Mensucat Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Selanik	35.000
18.	Suriye ve Beyrut ve Halep Vilayetleri Cam ve Billur Fabrikaları Anonim Şirket-i Osmaniyesi	Şam	22.400
19.	Şark Hazır Elbisecilik Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
20.	Ticaret Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyesi	İstanbul	20.000

1913

1.	Aydın İncir ve Himaye-i Zürrâ Osmanlı Anonim Şirketi	Aydın	10.000
2.	Balkan Emval-i Gayr-i Menkule Şirketi (Société foncière balkanique)	Paris	220.000
3.	Dersaadet Mülhakatı Emval-i Gayr-i Menkule ve Aerolith İnşaat Malzemesi Şirketi (Constantinople Suburban Estates and Aerolith Building Company Limited)	İstanbul	220.000
4.	İzmir İncir Anonim Şirketi (Société anonyme de figues)	İzmir	30.000
5.	İzmir Antimuan Şirketi (Smyrna Antimony Company)	İzmir	11.000
6.	Kâzım Emin Tütün Şirketi (Kiazim Emin Tobacco Trading Company)	Londra	55.000
7.	Manifatura Ticareti Osmanh Anonim Şirketi	İstanbul	25.000
8.	Mebde-i Servet Anonim Osmanlı Ticaret Şirketi	İstanbul	25.000
9.	Mermer Taşı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	25.000
10.	Müşterekü'l-Menfaa Doklar, Tersaneler ve İnşaat-ı Bahriye Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi	İstanbul	220.000
11.	Mütekaidin-i Askeriye Ticaret Anonim Şirketi	İstanbul	5.000
12.	Şark Merkez Eczahanesi Şirketi (Droguerie centrale d'Orient Limited)	İstanbul	110.330
13.	Şirak Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	16.500
14.	Umur-ı Ticariye ve Sınaiye ve Maliye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000

1914

1.	Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	100.000
2.	Boğaziçi Beykoz Parkı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	132.000
3.	Çamlı Kömür Madenleri Şirketi (Société des charbonnages de Tchamly)	Paris	528.000
4.	Dersaadet Beyoğlu ve Yeniköy Daireleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	440.000
5.	Ekmek ve Mamulat-ı Dakikiye Şirket-i Sınaiyesi	İstanbul	30.000
6.	Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
7.	Eşya-ı Askeriye Anonim Osmanlı Ticaret Şirketi	İstanbul	20.000

8.	Evkaf Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	500.000
9.	İstanbul Emlak Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	600.000
10.	İzmit Ef'al-i Bahri Osmanlı Anonim Şirketi	İzmit	
11.	Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100.000
12.	Kozlu Kömür Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
13.	Milli Aydın Bankası	Aydın	50.000
14.	Osmanlı Anonim Lastik Şirketi	İstanbul	10.000
15.	Osmanlı Terhin-i Akar Bankası	İstanbul	440.000
16.	Tetkikat-ı Madeniye ve Sınaiye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
17.	Yeni Hilal Levazımat-ı Umumiye-i Beytiye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	10.000

1915

1.	Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	200.000
2.	Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi	İzmir	50.000
3.	Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektriki ve Kuvve-i Elektrikiye Osmanlı Anonim Şirketi	Bursa	50.000
4.	Büyükada Levazım-ı İnşaiye Anonim Osmanlı Şirketi	İstanbul	5.000
5.	Emval-i Gayr-i Menkule ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	60.000
6.	İntibah-ı Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	22.000
7.	Karaman Milli Bankası	Karaman	20.000
8.	Kazmirciler Melbusat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
9.	Milli Pazar Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	25.000
10.	Şark İplik ve Mensucat Sınaat Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	10.000

1916

1.	Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi	Akşehir	50.000
2.	Dersaadet Osmanli Dalgıç ve Malzeme-i Tahlisiye Şirketi	İstanbul	
3.	Erzurum Milli Ticaret Şirketi	Ankara	
4.	Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Şirketi	Eskişehir	50.000
5.	Hicaz Demiryolu Kooperatif Osmanlı Bakkaliye Şirketi	Hayfa	2.000
6.	İstanbul Menba Suları Türk Anonim Şirketi	İstanbul	5.000
7.	İthalat ve İhracat Anonim Şirketi	İzmir	100.000
8.	İzmir Teshilat Şirketi	İzmir	
9.	Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi	Kayseri	46.000
10.	Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi	Konya	50.000
11.	Köy İktisat Bankası	Kayseri	10.000
12.	Lazkiye Tütün Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi	Lazkiye	15.000
13.	Mehmed ve Ahmed Abud Müessesat-ı Milli Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	200.000

14.	Milli Anonim Ticaret Şirketi	Yozgat	15.000
15.	Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi	İstanbul	200.000
16.	Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	22.000
17.	Osmanlı Debagat Şirketi	Yedikule	
18.	Tenmiye-i Sermaye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
19.	Terakki-i Ticaret Anonim Şirketi	İzmit	5.000
20.	Ticaret-i Berriye ve Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
21.	Vesait-i Nakliye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
22.	Yeni Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	500.000
23.	Ziraat ve Ticaret Anonim Şirketi	Beyrut	50.000

1917

1.	Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Anonim Şirketi	İstanbul	84.000
2.	Ankara Milli Mensucat Anonim Şirketi	Ankara	50.000
3.	Ayyıldız Çimento Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
4.	Beyrut Kulüp ve Gazino Anonim Şirketi	Beyrut	10.000
5.	Büyükada Yat Kulübü Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	3.750
6.	Duhan Osmanli Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
7.	Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	30.000
8.	Islah ve Terakki-i Ziraat Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	150.000
9.	İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi	İzmir	200.000
10.	İzmir Nakliye Sigorta Şirketi	İzmir	100.000
11.	İzmit Sancağı-Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İzmit	100.000
12.	Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi	İstanbul	42.000
13.	Karahisar Osmanlı Anonim Sanayi Şirketi	Karahisar	500.000
14.	Karamürsel Mensucat ve Ticaret Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
15.	Kastamonu Milli Ticaret Anonim Şirketi	Kastamonu	15.000
16.	Konya Emtia-i Umumiye-i İkbaliye Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	20.000
17.	Konya Emtia-i Umumiye Saadet Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	50.000
18.	Konya Kantariye Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	40.000
19.	Konya Köylü Bankası	Konya	200.000
20.	Konya Milli Mensucat ve Eşya-i Ticariye Umran-ı Osmani Anonim Şirketi	Konya	100.000
21.	Manisa Bağcılar Bankası	Manisa	150.000
22.	Milli Ekmekçi Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
23.	Milli İnşaat-ı Bahriye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
24.	Milli Mensucat Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
25.	Mustafa Şamlı Mahdumu Müessesatı Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	100.000

26.	Orman İşletme Şirketi	İstanbul	50.000
27.	Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası	İstanbul	4.000.000
28.	Osmanlı Teşebbüsat-ı İktisadiye Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
29.	Sadırlar Ticaret Anonim Şirketi	Konya	30.000
30.	Şark İttihat Sinema ve Tiyatro Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	10.000
31.	Terakki-i Sanayi Türk Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
32.	Teşebbüsat-ı Madeniye ve Sınaiye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
33.	Teşebbüsat-ı Sınaiye Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	25.000
34.	Ticaret ve İtibar-ı Umumi Milli Bankası	İstanbul	50.000
35.	Türkiye Milli Sigorta Şirketi	İstanbul	176.00
36.	Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi	İzmir	600.000
37.	Uşak Necm Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	Uşak	10.000
38.	Yerli Çimentoları Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	60.000
39.	Yerli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	60.000

1918

1.	Altın Yıldız Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	150.000
2.	Balıkçılık Ticareti Anonim Şirket-i Osmaniyesi	İstanbul	250.000
3.	Beyşehir İnkişaf-ı Milli Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100.000
4.	Eskişehir Çiftçi Bankası Osmanlı Anonim Şirketi	Eskişehir	100.000
5.	Hilal Çimento Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	150.000
6.	İktisat Anonim Şirketi	İstanbul	45.000
7.	İncirli Çiftliği İmarat ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	80.000
8.	İtibar ve Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	100.000
9.	İttihad-ı Milli Osmanlı Sigorta Şirketi	İstanbul	150.000
10.	İzmir İmarat ve İnşaat-ı Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi	İzmir	300.000
11.	Kendir İstihsalat ve İhracat Anonim Şirketi	Kastamonu	75.000
12.	Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	500.000
13.	Kristal Mevadd-ı Züccaciye ve Evâni-i Madeniye Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
14.	Makine ve Eşya-ı Madeniye İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
15.	Milli İktisadiyat Bankası	İstanbul	1.500.000
16.	Milli Orman ve İnşaat Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000
17.	Milli Süt Mamulatı Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	200.000
18.	Osmanlı-Alman Maadin Şirketi	İstanbul	20.000
19.	Osmanlı Milli Umum Sigorta Şirketi	İstanbul	440.000
20.	Sanayi-i Madeniye ve Makine İnşaatı Anonim Şirketi	İstanbul	20.000
21.	Sanayi ve İnşaat ve Ticaret-i Bahriye Anonim Şirketi	İstanbul	500.000
22.	Suriye Ziraat Osmanlı Anonim Şirketi	Beyrut	16.000

23.	Şayak ve Mensucat-ı Saire İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi	Edirne	100.000
24.	Tefeyyüz Osmanlı Anonim Şirketi	Konya	100.000
25.	Teşebbüsat-ı Temsiliye Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	110.000
26.	Türk İlanat ve Neşriyat Anonim Şirket-i Umumisi	İstanbul	15.000
27.	Türk Tütünleri Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	500.000
28.	Türkiye Umumi Bankası	İstanbul	50.000
29.	Zincir Ticaret ve Sanayi Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul	50.000

1926-1927 Devlet Salnamesi'nde 1927'de faaliyette bulunan anonim şirketlerden 1919 öncesi kurulmuş olan, ancak taramalarımız sırasında anonim şirket olarak rastlayamadığımız şirketler. (Bir olasılık bu şirketlerden bazıları 1918 sonrası anonim şirkete dönüştürülmüşlerdir.)

Altın Yurdu Tuhafiyecilik A.Ş. (1912)	İstanbul	20.000
Beynelmilel Petrol, Pamuk Ticaret A.Ş. (1916)	İstanbul	660.000
Düzce İtimat Türk A.Ş. (1912)	Düzce	20.000
Emval-i Gayr-i Menkule İkrazat Bank (1915)	İzmir	60.000
İzmir Çimento ve Levazım-ı İnşaiye A.Ş. (1918)	İzmir	44.000
İzmir İmarat ve İnşaat-ı Umumiye A.Ş. (1917)	İzmir	300.000
İzmir Suları Türk A.Ş. (1910)	İzmir	275.000
Karahisar-ı Sahib Sanayi Türk A.Ş. (1918)	Karahisar-ı Sahib	500.000
Kütahya Milli Ticaret Türk A.Ş. (1918)	Kütahya	30.000
Müskirat Türk A.Ş. (1918)	İstanbul	50.000
Tesisat-ı Elektrikiye Türk A.Ş. (1914)	İstanbul	50.000
Ticari ve Sınai Türk A.Ş. (1918)	İstanbul	100.000
Trabzon Tahmil ve Tahliye A.Ş. (1917)	Trabzon	50.000
Umur-ı Sınaiye ve Bahriye A.Ş. (1911)	İstanbul	75.000
Yün Akmişe ve Pamuk İpliği A.Ş. (1914)	İstanbul	60.000

[BELGE 1]

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konuşu üzerine padişaha gönderdiği "ariza-i şükraniye"

Cenab-ı Rabb-ı Müteâl, zıll-i zalil-i Yezdan ve bâis-i yegâne-i selamet-i Osmaniyan olan Padişah Âlempenah Efendimiz Hazretlerini serir-i şevket-masîr, mülukânelerinde daim ve evreng-i mualla-i hilafette hükümran buyursun, amin.

Mevki-i tatbik ve icraya vaz'ı irade-i lütufâde-i hazret-i padişahilerinden olan ve tebaa-i sadıka kullarını garîk-i sürûr-i bî-pâyân ve müteşekkir kılan Kanun-ı Esasi mülk ü milletin urûk-ı hayatı demek bulunan ticaret, ziraat ve sanayi-i Osmaniye'ye ne derece fevâid bahş ederek terakkisini mucib olacağı tariften müstagnidir. İşbu lutf-i celil-i bi-âdil-i şahaneden dolayı gece ve gündüz secde-i berr şükran olarak temâdî-i ömr ve ikbal ve afiyet-i şehryarileri davât-ı mefruzesi tekrar edildiği halde bihakkın ifa-i teşekkürden aciz olduğunu itiraf eden Ticaret Odası Heyeti, ticaret, ziraat ve sanayiin terakkisi için meslek-i sadakat ve ubudiyetperverisinden olduğu üzre vüs' ve iktidarını kemâhiye-hakkıhâ sarf ederek şevketli padişahımız efendimiz hazretleri hakkında isticlab-ı davât-ı hayriyeye çalışacağının arziyle umum memalik-i şahane ticaret odaları ve ziraat ve sanayi namlarına hakpây-i maâlî-ihtiva-i şehinşahilerine min gayr-i haddin teşekküratını takdim eyler, ferman.

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası Reisi kulları

"Kanun-ı Esasi ve Dersaadet Ticaret Odası Heyeti'nin Ariza-i Şükraniyesi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 24. sene, no. 1230 (19 Temmuz 1324), s. 245

[BELGE 2]

Celaleddin Sudi'nin yerli malı kullanmaları için Osmanlı vatandaşlarına çağrısı

Vatandaşlar!

Ecnebilerin süslü, yaldızlı fantezi eşyalarını, sırf ot ve pamuktan ibaret olan kumaşlarını, hile ve terkipleri muzır ve sıhhati ihlal eden ve memleketlerinden satılamayıp gönderilen mekûlatını almamayı taahhüt edelim.

Bu hususta Avrupa'ya bir daha gelmemek üzere verdiğimiz para büyük bir yekûn teşkil ettiğinden dolayı bizde gittikçe zaruret ziyadeleşiyor.

Biz onların süslü fakat hileli eşyalarına aldanarak kendi mamulatımıza rağbet etmiyoruz. Bu sebepten eskiden epeyce terakki etmiş olan sanat ve ticaretimiz mahvolmak üzeredir. Bizim bin meşakkatle kazandığımız paralarla ecnebiler mesut yaşıyorlar. Halbuki köylülerimiz odun yerine tezek yakıp ağaç kökü yiyor ve çöllerde arpa aranıyorlar. Fakir sanatkârlarımız karın tokluğu pahasına çalışıyorlar. Vatandaşlarımızı unutmayalım.

Ecnebilerin on paralık malını almakla vatandaşlarımızın hakkı ketm edilmiş ve maddeten fakir olan vatanın servetinden on para eksilmiş demektir.

Elbisemizi Hereke, Karamürsel ve Anadolu'nun güzel ve dayanıklı, ot ve pamuktan âri yünlü kumaşlarından yapalım. Bursa'nın, Haleb'in vesair Osmanlı ülkesinin ipekli kumaşları Avrupa'nınkilere kat kat faiktir. Rağbet edelim. Ayakkabıları Osmanlı malzemesi ile Osmanlı işçilerine sipariş edelim. Feslerimiz behemehal Osmanlı malı olsun.

Anadolu'nun ve Rumeli'nin nefis hilesiz yağlarını, peynirlerini, zeytinlerini, pirinçlerini, unlarını, kahvelerini, nefis meyvelerini ekl edelim.

Çünkü ancak Osmanlı malı Osmanlı kanı hâsıl eder. Bundan böyle ecnebi malı kullanmakla bu toprağı lekedar etmeyelim. Mecbur olmadıkça ecnebilere bir para vermeyelim.

İktisat edelim ve paralarımızı belli müesseselerimize, Emniyet Sandığı'na, Ziraat Bankası'na verelim, kendimizi ve evimizi öz Osmanlı sigorta kumpanyalarına sigorta edelim.

Ancak bu suretledir ki bize karşı koyan kancık düşmanlarımız para bulamayarak sineceklerdir.

Sarf ettiğimiz para bizde kalarak bizde de bir amele ordusu teşekkül edecek ve bütün ihtiyacatımızı kendimiz ihzara çalışacağız ve az bir zaman sonra Avrupa'nın adi mallarına hiç de ihtiyaç kalmayacaktır. Bu suretle sıtmalı, hasta, malul olan yüz binlerce vatandaşın yüzü gülecek, sıhhat bulacak, maarifimiz ilerleyecek, büyük Osmanlı sancağı yükselecek, vatan mamur olacak, bu yurt zenginleşecektir.

Celaleddin Sudi

Vazife, no. 27 (24 Eylül 1328), s. 4

[BELGE 3]

Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı liberalizminin niteliği

1908 Devrimi gerçekleştiğinde, Osmanlı toplumunda liberal düşünüşün gelişimi yarım yüzyıldır tartışılmaktaydı. Son yıllarda Osmanlı liberal düşüncesini, tabandan gelen bir toplumsal ihtiyacın ötesinde Batı'ya yönelmenin sonucu "taklit ve iktibas"ın bir göstergesi olarak görme eğilimi giderek güç kazanmaktadır. "Taklit ve iktibas" sonucu Osmanlı toplumunun liberalleşmesi Batı'nınkinden farklı bir yörüngeye girdiği vurgulanmakta, bu nedenle demokratikleşme sürecinin cılız kaldığı ileri sürülmektedir. Soruna ilk dikkati çeken düşünürlerden biri Yusuf Akçura'dır. Batı düşüncesinin evrimiyle ilgili bir yapıtında şu satırlara yer vermiştir:

Etrafımızda birkaç seneden beri olup geçen vakayie biraz dikkat etmişsek, görmüşüzdür ki, muasır siyasetçilerimizin de iktisatçılarımızın da ekserisi hürriyetperverler (liberaller) idi; Cahid Bey'le Lutfi Bey hürriyetperver siyasetnüvislerin, Cavid Bey'le Hamid Bey hürriyetperver muktesitlerin en mütebâriz simalarıdır. Fakat siyasi ve iktisadi hürriyetperverlikte en ileri gidenler, teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet esaslarını öne sürenler olmuştur.

Türkiye'de iktisadi ve siyasi hürriyetperverlik, ihtiyac-ı mahalliyeden, memlekette müteazzi sunûf-i içtimaiyenin muayyen menafiini temin etmek gayesinden mi neşet etmiştir, yoksa sırf garbdaki mütefekkir ve muharrirlerin efkârını intikad etmeksizin aynen kabul eylemekten mi ileri gelmiştir? Türkiye'nin gerek hal-i hazırda, gerek mazide mevcut teşkilat ve muamelat-ı iktisadiyesi henüz tetkik edilmemiş olduğuna göre menafi-i memleket tayin edilip, o menfaatin icabatından olmak üzere iktisadi ve siyasi hürriyetperverlik mesleğinin kabul edilmiş olması imkân haricindedir. Hatta garbda teessüs eden siyasi ve iktisadi ve harsi ahrar mektebinin ne gibi ahval ve vakayiden tevellüt ettiğine; siyasi, iktisadi ve harsi efkâr-ı ahrarânenin cihana intişârından garbce ne gûne fevâid-i ameliye istihsal edilmek istenildiğine dahi dikkat edilmemiş olsa gerektir. Bizim hürriyetperverler tarafından, liberalizm meslek-i siyasisi de, liberal iktisad-ı siyasisi de mücerret ve umumi, yani zaman ve mekân ile mukayyet olmaksızın bütün beşeriyete hükmü cari kavânin-i tabiiyeye müstenit birer manzume-i ilmiye gibi telakki olunmuştur; diğer siyasi ve iktisadi mekteplerle ve Türkiye'nin şerait-i şeniyesiyle mukayese edilmeyerek, siyasi ve iktisadi ahrar mektebinin muayyen bir zamanda muayyen bir devre-i medeniyet mahsulü ve ifadesi olduğuna vukuf hasıl edilememiştir.

Akçuraoğlu Yusuf, *Muasır Avrupa'da Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1339, s. 34

[BELGE 4]

1908 yılında Osmanlı Devleti'nde vilayet, sancak ve kaza merkezlerindeki ticaret odaları

Erzurum, İzmit, Üsküp, İstanköy, Edirne, Ahtepolu, İskeçe, Ankara, Antakya, İskenderun, İzmit, Ereğli, Amasya, Ortaköy, Adana, İşkodra, Eskişehir, Ohri, Urla, Usturumca, Eceabad, Ahiçelebi, Eğridere, İnönü, Ergiri, Alasonya, Ayaş, Akçaabad, Of, Atina, Ergene, Ayvacık, Ordu, Ezine, Bafra, Basra, Bozcaadası, Bingazi, Burdur, Birecik, Bitlis, Biga, Balıkesir, Baba-i Âtik, Bursa, Baalbek, Beyrut, Bayramiç, Boyabad, Bandırma, Pirlepe, Tekfurdağı, Tirebolu, Cesr-i Mustafapaşa, Cesr-i Ergene, Cezair Bahr-i Sefid Merkez, Cuma, Kayalar, Çubukabad, Çorlu, Çeşme, Çorum, Halep, Havran, Hama, Havsa, Haymana, Hanekin, Hopa, Hayrabolu, Dimetoka, Drama, Dedeağaç, Diyarbekir, Duma, Darıdere, Rodos, Zor, Sinop, Selanik, Sakız, Siroz, Sıvas, Serfiçe, Sürmene, Sultanyeri, Şam-ı Şerif Merkez, Tubran, Taşoz, Trablusşam, Şarköy, Şiran, Samsun, Sarışaban, Sofulu, Trablusgarb, Trabzon, Tarsus, Tırval, Uşak, Ayıntab, Ayancık, Fatsa, Ferecik, Konya, Kosova, Kastamonu, Kavala, Kuzansa, Karesi, Karahisar-i Şarki, Kale-i Sultaniye, Kayseri, Kırcaali, Karahisar, Kırkkilise, Kudüs-i Şerif Merkez, Karecik, Kuzana, Kalecik, Karaferye, Gümülcine, Gelibolu, Gümüşhane, Körbece, Kerkük, Kesriye, Kesrine, Görele, Giresun, Kelkûb, Keşan, Kesendre, Lüleburgaz, Lenkaza, Lazistan, Loşte, Mudanya, Manastır, Mürefte, Midye, Mersin, Mardin, Midilli, Maraş, Musul, Mihalıççık, Malkara, Nallıhan, Nasliç, Vize, Vakf-ı Kebir, Yanya, Yenice, Yafa, Yenişehir, Yozgat.

Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c. 1, no. 2 (15 Kânunusani), 1324, s. 230

[BELGE 5]

"Hürriyetin İlanı" (1908) ve Ermeni tüccarlar

Londra Sefaret-i Seniyesi'nin 12 Ağustos 324 tarihli ve 3534/425 numerolu tahriratı suretidir.

Londra sefareti tahriratı suretinin birinci (solda) ve ikinci sayfaları.

Kanun-ı Esasi'nin ilanından dolayı şükran ve mahmidette bulunmak üzere Londra'da olduğu gibi Manchester'de mütemekkin Ermeni cemaati tarafından dahi mükemmel bir ziyafet tertip olunarak bunda acizlerinin dahi hazır bulunması şehr-i mezkûrda mukim Avrupa'daki Ermenilerin murahhasası Ütüciyan Efendi tarafından cemaat namına rica edilmekle dün Manchester'e giderek işbu ziyafette hazır bulundum. Yüz yirmi kişilik bu sûr-i milli içtimaında Manchester'de icra-i ticaret eden Ermeni tacirlerimizle Selanikli Müslüman tüccarımız bulunuyor idi. Manchester'ın en büyük ve müzeyyen oteli olan "Mepland" oteli bu münasebetle tezyin edilmiş ve ziyafetin keşide olunduğu salon duvarları kâmilen Osmanlı ve İngiliz bayraklarıyla donatılmış ve bayrakların üzerine Türkçe "hürriyet, adalet, müsavat" kelimatı yazılmış idi. Mahsusen celp edilen orkestra Marş-ı Hamidiye'yi

terennüm ettiği halde sofraya oturuldu. Evvela mevki-i riyasette bulunan Ütüciyan Efendi kıyam ile zat-ı hazret-i padişahi ile İngiltere kralının efzâyiş-i ömr ve afiyetleri duasını tilavet eyledikten sonra Kanun-ı Esasi'nin iadesinden dolayı bütün Ermenilerin medyun-ı şükran bulunduklarını tezkâr ve bundan böyle Osmanlı namı altında yaşayacak olan Türklerle Ermeniler beyninde hiçbir nifak kalmadığını ve cümlesi kardeş olarak müttehiden memleketlerinin terakki ve tealisine çalışacaklarını tekrar ile yeni hayat kesp eden vatanımızın saadet-i hali için gayet beliğ bir dua kıraat etti. Tüccarandan birçok efendiler Türkçe ve Ermenice pek müessir nutuklar iradıyla meşrutiyetin memleketimize bahş edeceği saadet ve şevket ve azameti hamiyetperverane ve alimane bir surette yad ve ta'dad ettiler. Bunları müteakip med'uvven hazır bulunan Liverpool başşehbenderi Enver Bey dahi ticaretin menafi-i azimesinden ve ticaret-i Osmaniyenin terakkisi için İngiltere'de bir ticaret odası lüzum-ı tesisinden bahseyledi. Ve bu babda mütalaat-ı vâkıfane ve teşvikâranede bulundu. Ziyafetin nihayetine doğru acizleri bilkıyam gösterilen hissiyat ve aleyhimizde husule getirdiği soğukluğu izaleye pek çok hizmet edeceği nümayişat-ı vatanperveraneyi Babıâli'ye arz edeceğimi hazıruna bildirdikten ve sefaret-i seniye namına da cümlesine teşekküran-ı mahsusede bulunduktan sonra şu yolda idare-i kelam eyledim: Ve şimdi hür ve müttehit bir millet olduk. Beynimizde hiçbir nifak kalmadı. Badema İslam ve Hıristiyan yalnız mabetlerinde ayrılacaklardır. Artık el ele vererek memleketimizin mamuriyet, servet ve kuvvet kesp etmesi için cidden çalışmaklığımız zamanı gelmiştir. Hepimizin memlekete karşı ifasına mecbur olduğumuz vazifeler vardır. Size tereddüp eden vezaif pek mühimdir. Ticaret-i Osmaniyenin terakki ve tealisi sizin gibi sahib-i himmet ve dirayet tacirlerimizin mesaisine mütevakkıftır. Bu emr-i mühimme binaen İngiltere'de bir Osmanlı ticaret odası tesisini size teklif etmeyi sefir beyefendi hazretleri bana emir ve tembih eyledi. İngiltere ile olan münasebat-ı ticariyemizin tevessüü ile iki memleket arasında teyemmünen cari olan münasebat-ı siyasiyenin de daha ziyade iyileşmesine yardım eder. İşte vatan sizden böyle mukaddes bir hizmet bekliyor. Osmanlı ticaret odasının lüzum-ı tesisi hakkında uzun uzadıya ettiğim beyanat ve teşvikat hazırun tarafından memnuniyet ve alkışlarla kabul olundu. Cümlesi ticaret-i Osmaniyemizin layık olduğu mertebeye isal için cansiperane sa'y ve gayret edeceklerini ve sefir beyefendi hazretlerinin emirleri veçhile harekete müsaraat eyleyeceklerini vaat eylediler. Vatandaşlarımıza teşekkürat-ı lazımeyi ifa ile artık akval ile değil faaliyet ile hizmet devri geldiği cihetle hemen mezkûr ticaret odasının ihdasına tevessül için tedabir-i lazımeyi almalarını tekrar ettim ve bu babda sefaret-i seniye ve İngiltere'deki şehbenderhanelerimiz tarafından kendilerine her türlü muavenet ve teshilat icrasında kusur edilmeyeceğini söyledim. Ve murahhas Ütüciyan Efendi'ye bu hususta ayrıca vesayette bulunduğum gibi müessese-i mezkûre hakkında yapılacak müzakerata nezaret ile netice-i mukarreratı sefaret-i seniyeye bildirmesini dahi Liverpool başşehbenderi Enver Bey'den rica eyledim. Dört saatten ziyade devam eden sürur-ı milliye bu surette hitam verilmiş ve cümle hazırun "Yaşasın Padişahımız, Yaşasın Kanun-ı Esasi, Yaşasın Millet-i Osmaniye, Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Ordu" alkışlarıyla yekdiğerini tebrik ve tes'id etmişler-

dir. Londra'ya avdet-i çakeranemde bütün cemaat istasyonda bendelerini teşyi ile trenin hareketine değin nümayişat-ı vatanperverane izharında devam eyledi. Manchester'de icra-i ticaret eden Ermeni vatandaşlarımız tarafından dahi gösterilen hissiyat-ı uhuvvet ve ittihatkârane ve Müslüman ve Ermeni iki unsurun bir bayrak altında el ele vererek barışıp öpüşmeleri vaka-i hayriyesi İngiltere'de tasavvurun haricinde hüsn-i tesir hasıl eylemiş ve vaktiyle Ermeni kıtalinin bu diyar efkâr-ı umumiyesinde aleyhimizde husule getirdiği soğukluğu izaleye pek çok hizmet edeceği emr-i aşikâr bulunmuştur, ol babda.

[BELGE 6]

20. Yüzyılın başında haliç iskeleleri

Babam bana derdi ki: "Oğlum, şu Balkapanı'nı görüyor musun? Burası İstanbul'daki Müslüman tüccarın en zenginlerine aitti. Buradaki tüccar arasında yalnız bir tane Hıristiyan var idi. Küsuru kâmilen Müslüman idi.

Bunlar da Avrupa tüccarı gibi zengin ve müreffeh adamlar idi. Hele aralarında hiç ecnebi yoktu. Zeytinyağı iskelesine gelince, oradaki tüccar da hemen kâmilen Müslüman idi. Her birinin dört beş gemisi vardı. Akdeniz'den yağ getirtirlerdi. Başlarında abani sarıklar, ayaklarında elifi biçimi çakşırlar giyerlerdi. İki gemisi olana vakti hali pek iyi değildir denilirdi. Bunlar şimdiki hesapça milyoner idiler. Gemilerin tayfaları, kaptanları da kâmilen Müslüman idiler. Hep de muntazam giyimli, şehlevent kişilerdi.

Asmaaltı ise, bir Müslüman ticarethanesi idi. Türk, Arap orada Müslüman tüccarının büyük depoları, mağazaları vardı. Sultan Aziz merhumun Avrupa seyahatinden avdetinde, Asmaaltı'nın oradaki tüccarın servetlerini gösterirdi. Bu adamlar o zamanlar nakdi servetlerini bile mağazalarının önünde teşhir etmişlerdi. Bu, görülecek bir manzara idi.

Tütün tüccarı da ayrıca zikre değerdi. Rüstem Paşa Camii çevresinde Kutucular, Zindankapısı cihetleri hep tütün tüccarı ile dolu idi. Kavala'nın, Drama'nın, Gerede'nin, Samsun'un, Bafra'nın nice tütün üzerine iş gören kimseleri, burada mal satmaya yetişemezlerdi. Sana o kadar söyleyeyim ki; Rüstem Paşa Camii civarında, babam bir mağaza tutmak istemiş, tam iki yıl beklemiş... Bunların içinde en halsizinin cebinde beş bin, on bin altın lira bulunurdu.

Kerestecileri sorarsan... Bütün gemi sahipleri Müslüman oldukları gibi, tüccar

dahi çoğunlukla Müslüman idiler. Alışveriş zamanlarında Haliç'in bu ciheti sanki gülnar ağaçlarından müteşekkil bir ormana benzerdi. O kadar gemi direği görünürdü.

İşte oğlum, sana hangi birini anlatayım. Kezalik, zengin bir sınıf olan balmumcuları mı, yoksa her biri birer ağa olan saraçları mı söyleyim, tavlaları en güzel hayvanlarla dolu olan at cambazlarını mı hikâye edeyim? Bütün bu kısımların çoğu zengin Müslümanlar elinde idi. Görüyorsun ya bunların hiç biri kalmadı. Müslümanlar şimdi, en adi, en fena işler ile bir ekmek parası zor çıkarıyorlar."

Ahmed Cevdet,
"50 Yıl Önceki Haliç İskeleleri", *İkdam*, 10 Eylül 1913'ten aktaran
Yakın Tarihimiz, c. 3, s. 115.

[BELGE 7]

"Milli Ticaret" üzerine görüşler

Harp her yerde olduğu gibi bizde dahi inkısam-ı servette pek büyük tebdiller vücuda getirmiş, ufak ufak sermayeler iddihar etmiş, azim sermayelerle yüzlerce şirketler vücuda gelmiştir. Az müddet zarfında sair yerlerde olduğu veçhile bizde dahi büyük teşebbüsler küçükleri mahvedecek, bir taraftan güzide, zengin, münevver ve mesut bir zümre-i kalile diğer taraftan proleter denilen ve her türlü mahrumiyetlere katlanmaya, her türlü eza ve cefaya mahkûm olan milletin ekseriyet-i azimesi arasındaki uçurumlar gittikçe tevessü edecektir. Milliyetperverliğin, milli intibahın semeratından yalnız kapitalist denilen zümre-i kalile istifade edecektir.

Tekin Alp, "Tesanütçülük-Solidarizm", *Yeni Mecmua*,
S. 26, (3 Kânunusani 1918), s. 518

Hayat-ı meşrutiyetin temin eylediği hürriyet neticesi olarak unsur-ı İslamda, ticarete büyük bir meyil hasıl oldu. Alelhusus makarr-ı saltanatta memuriyetten başka hiçbir mesleğe intisap etmeye alışmamış olanlar ticaretteki ehemmiyeti takdir ettiler.

Mekteplerini ikmal eden gençler Babıâli'nin her zaman kendilerini doyuramayacağını takdir ile mütevazıyane bir dükkân açmaya heves gösterdiler.

Hülasa İslamlar gerek münferiden, gerek şirketler yaparak ticarete dahil olmaya ve şu memleketin mukarrerat-ı iktisadiyesi üzerinde mühim bir vazifeye hazırlandılar.

Her tarafta yeni küşat olunmuş Müslüman dükkânları, mağazaları görüyoruz. Yeni yeni Müslüman şirketler teşekkül ediyor.

"Müslümanların Ticarete Süluku", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*,
30. sene, no. 1524 (8 Mart 1330/1914), s. 177

Bu harbin... bizim için birçok fena tarafları olduğu gibi birçok da iyilikleri olmuştur. ... Muharebe ile beraber bizi tazyike başlamış olan ihtiyacat ve bilhassa harbin milli gayeleri hakkında uyanan yeni bir idrak, aramızda teşebbüs fikirlerinin birdenbire uyanmasına ve müsait bir saha üzerinde süratle feyz ve inkişaf bulunmasına sebep olmuştur. Birkaç sene evveline gelinceye kadar memleketin bütün iktisadi faaliyeti gayr-i milli eller içinde olduğu halde şu bir iki seneden beri doğrudan doğruya milli olan teşebbüsat büyük bir vüsat kesp etmiş bulunuyor. ... Yine harbin süratle icra ettiği tesirlerin neticesidir ki memuriyetlerini bırakıp ticarete intisap edenlerin bu suretle küçükten başladıkları bir işi süratle ileri götürebildikleri görüldüğü gibi ticaret ve teşebbüs fikrinin hayat itibariyle ne iyi bir şey olduğu artık herkesin zihninde kati bir akide halinde yerleşmiş olduğunu anlıyoruz.

Harbin milli ticaret ve milli tüccarlar nokta-i nazarından icra ettiği bu faideli tesirlerden dolayı ne kadar memnun olsak azdır.

"Ticaret ve Sanayi", *Tanin*, 7 Mayıs 1917, s. 1

[BELGE 8]

Yabancı sermaye üzerine görüşler

Ecnebi sermayelerinden müstagni kalamayacağımız tayin ve tahakkuk etmiştir. Bunlardan mahrumiyet vesait-i medeniyeden mahrumiyettir. Yol, şömendifer, telgraf, liman, rıhtım inşası, nehirlerin kabil-i seyr-i sefain hâle ircaı, şehirlerimizin tenvir ve tezyini, bunlar birer birer arz-ı vücut edecek ihtiyacattır. Madem ki bu ihtiyaçlarımızı istifa edebilmek için ecânibe muhtacız, o halde ecnebileri celp edecek esbaba tevessül etmeliyiz. Bu esbabın başlıcalarını ta'dâd edebiliriz.

Evvela; İfrattan tevakki etmeliyiz. Aynı zamanda gayet vâsi bir program takibine

başlayacak olursak böyle bir programın icap edeceği masarif de vâsi olacağından sermayedarını celp etmekten külliyen aciz kalmış oluruz. Ehemmi mühimme takaddüm ve tercih ederek ibtida kuva-i esasiye-i istihsaliyemize tesir edecek teşebbüsata girişmeli, bunlar için müşteri veya talip aramalıyız. En zengin devletler bile aynı zamanda vâsi bir program takibine başlayınca muvaffak olamamışlar, bilmecburiye daire-i hareketlerini taksir etmişlerdir. Fransa'da Freycinet zamanında yapılan umur-u nafia programı gibi ki bugün bile hâlâ ikmali kabil olamamıştır.

Saniyen; teşebbüsat-ı mühimeden hiçbirini, hiçbir nüfuz ve tesire mahkûm olmayarak, aleni olarak taliplere tevdi etmeliyiz ki hüsn-i niyetimiz herkesçe malum olsun. Her teşebbüs için ya evvelce bir şartname tanzim ederek onu ilan eylemek tarikini ittihaz etmeli ve bu şeraite nazaran müşteri aramalıyız, yahut vücuda getirmek istediğimiz teşebbüsü ilan ederek müşterilerin, taliplerin şeraitini dinlemeli onlar arasında rekabet tevlit eylemeliyiz. Bu da emniyeti tezyid edecek esbabdır.

Salisen; bütçemizden her türlü fazla mesarifi tayy ve ihraç etmeli, varidatımızın esbab-ı tahsiliyesini ihzar eylemeliyiz ki ecânib idaremizin bir şekl-i muntazam kesp ettiğine emin olsun.

Rabian; memleketimizin her noktasında emniyet ve selâmeti tesis etmeli, her türlü şûriş, tecavüz ihtimalatını mündefi kılmalıyız.

Hamisen; şirketlerin teşekkülünü gayet serbest bulundurmalıyız.

Bu esbaba riayet eder, bilhassa bunları mevki-i tatbike koyabilirsek ecnebi sermayelerinin bize, biz talip olmadan, ehven ve muvafık şeraitle hücum edeceğinde hiç şüphe etmemeliyiz.

Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri -2",
Sabah, 15 Teşrinievvel 1908, s. 1

Memleketimize gelecek olan sermayelerden tehaşi edenler vardır. Kable'l-harb bu memlekete gelen sermayelerin gelmesinden korkuluyordu. O zaman biraz korkulabilirdi. Çünkü o vakit Türkiye'yi bir şebeke-i istibdat altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyla servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hâkimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi-i adaleti kendi hâkimleri yapıyordu. Her müracaatlarını kendi sefirleri is'af ediyordu. Âdeta memleketimizde onlar sahip ve hâkim, biz ise misafirden başka bir şey değildik. Fakat bugün kapitülasyonların ilgası dolayısıyla memleketimize gelecek olanlara kapılarımızı geniş açmakta hiçbir mahsur görenlerden değilim ve ben memleketin siyaset-i iktisadiyesinin, memleketi kurtarmak istersek, bu suretle idare edilmesine taraftarım.

Mehmed Cavid

"1333 Bütçesi Münasebetiyle Maliye Nazırının Beyanatı",
Tasvir-i Efkâr, 8 Mart 1917, s. 1

Bugünün en mühim ve acil meselelerinden biri ilerideki iktisadi inkişafların mabihi'l-kıvamı olan milli sermayedir. Yeni faaliyet devresinde açılacak müesseseler, girişilecek teşebbüsler, büyük, küçük icrası elzem teşkilat şimdiye kadar olduğu gibi, yine ecnebi sermayesi ile yahut ecnebilere menfaat temin etmek için kendilerine tevdi ettiğimiz talihsiz ve bize hiçbir hayrı olmayan ecnebileştirilmiş sermaye ile mi yapılacak? Bugün yurdumuzun herhangi bir köşesinde işlemekte olan bir müesseseye bakınız, orada ecnebi sermayesini bulursunuz. Her teşebbüs ecnebi sermayesine müftekırdır, ve biz bu sermayeye sa'y ü amelimizi icar ederek tabi olur, amele mevkiinde kalırız. Hatta bazen, bazen değil ekseriyetle bu tabiyete mahzar olmaktan, amele olmaktan bile mahrumuz. İktisadiyatının en müessir amili olan bir unsura, kendimize mahsus bir sermayeye malik değiliz.

Ahmed Muhiddin, "Milli Sermaye: Milli Sermaye Teşkilatı -1",
İslam Mecmuası, S. 33 (29 Temmuz 1331/1915), s. 732-733

[BELGE 9]

Said Hikmet'in milli sermaye-yabancı sermaye sorununa yaklaşımı

"Geniş nazarlı siyaset-i iktisadiye" uygulanırken "milli sermaye"nin gözetilmesi gerektiği, dönemin birçok yazarınca vurgulanmıştı. Bu kaygıları özlü biçimde dile getiren Said Hikmet, yabancı tüzel kişiler üzerine yazdığı bir yazıda şu satırlara yer veriyordu:

Bilhassa memleketimizin imar ve ıslahı için birçok ameliyat-ı cesime-i nafia ve teşebbüsat-ı vâsia-i sınaiye icrasına muhtaç ve müftekır olduğumuz gibi bu misillu mühim teşebbüsatı sırf milli sermayelerle meydana getirmekliğimiz kabil olmadığından terakki ve ümran-ı memleket zımnında uzun müddetler ecnebi sermayesinden istifade mecburiyetinde bulunuyoruz. Ecnebi sermayesinden bizim iktitâf edeceğimiz semerât vâbeste-i kayd-ı izah olduğu gibi memalik-i mahrusenin teşebbüsat-ı azime-i sınaiyeye yeni güşâd edilmiş bir saha olmasına göre memalik-i saireye nisbetle daha fazla menafi ve semerât temin etmeleri hasebiyle ecnebi sermayesinin de ibraz-ı mesaiden ziyadesiyle müstefit olacağı aşikârdır.

Tarafeyn için bu suretle bais-i fevâid-i azime olan bir emr-i mühimde ecnebi sermayesinin memleketimiz teşebbüsat-ı cesimesinde istimal ve tenmiyesi hususunda kavâninimize ve düvel-i ecnebiye ile akd edeceğimiz mukavelata her iki tarafın istifa ve emniyetini temin için kavâid ve tedabir-i adilane ve ahrarane vaz'ıyla işbu sermayeleri tenmiye edecek müessesatın hal ve vaziyetlerini memalik-i mütemeddi-

nede gördüğümüz modellere takrib zaruretindeyiz. Bu suretle ecnebi sermayelerinin serbesti-i inkişaflarını kâfil tedâbir-i adilane ve ahrarane tatbikiyle mezkûr sermayelerin memleketimize fevc fevc duhul ve terakümünü teksir ve tekâsüfünü teshil etmekle beraber bu teshilat hududunu da milli sermayelerimiz ve teşebbüsatımızın terakki ve tevsiine mani olacak derecede ecnebi müessesatına temin-i himaye ve bahş-ı müsaedat etmemekle temin ve tahdit etmiş olunur.

Çünkü şirkât-ı ecnebiye alelekser rekabet-i iktisadiye sahasında sermayelerinin azimet ve ehemmiyeti ile kendilerine imtiyazlı bir mevki temin etmelerine göre son noktada bilhassa nazar-ı dikkati celp etmek faideden hâli değildir. Zira ecnebi sermayesine ihtiyacımız ahalimizin fakrından ve teşebbüsat-ı cesimeye muktezi büyük ve müterakim sermayelerin memleketimizde adem-i mevcudundan mütevellit olduğu cümlenin malumudur. Yerli ve ecnebi müessesatı hakkında hukukça müsavat esasına riayet etmekle beraber sanayi-i mahalliyeyi, yerli sermayedarını, bilhassa azim ecnebi sermayelerinin rekabetine karşı binnisbe zayıf vesaitle meydana gelen millî şirketleri himaye edecek tedâbir ittihaz olunmaz ise memleketimiz menâbi-i tabiiye-i servetinin kesret ve mebzuliyetine rağmen ahalimizin fakrı ve ecnebilere iftikâr zarureti ilanihaye devam eder, esaret-i ecnebiyenin bu şeklinden hiçbir vakit kurtulamayız.

Said Hikmet, "Eşhas-ı Maneviye-i Ecnebiyenin Hal ve Mevki-i Hukukisi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 2 (Mayıs 1334/1918), s. 158-159

[BELGE 10]

Yabancı sigorta şirketlerinin yolsuzlukları üzerine iki Osmanlı yazarının görüşleri

A. R. Salim Bey, İstişare *dergisinde yabancı sigorta şirketleriyle ilgili olarak şunları yazıyordu:*

Bu şirketler acentelerine onlarla icra-i muamelat eden eşhas-ı salisenin zararına olarak mahdut salahiyetler veriyorlar. Acenteler ise sigorta senetlerini imzaladıkları ve şirketleri namına tahsilatta bulundukları halde mehâkimde şirketlere vekâlet etmek hakkını haiz olmadıklarını beyan ve diğer taraftan şirketler de Türkiye'de ikametgâhı olmadığı iddiasında bulunarak mehâkim-i mahaliyenin hakk-ı hâkimiyetini (juridiction) tanımaktan imtina ediyor. Hülasa bu şirketler lazıme-i adalete ve şime-i insaniyete münâfi ve halkın menfaatine muzır bir hareket takip edebilmektedir.

A. R. Salim, "Türkiye'de Ecnebi Şirketleri", *İstişare*, no. 7 (23 Teşrinievvel 1324), s. 322.

Yabancı sigorta şirketlerinin yolsuzluklarından yakınan diğer bir yazar, İbrahim Edhem ise Mizanü'l-Hukuk'*taki yazısında şu satırlara yer veriyordu:*

... bizde sigorta yapan ecnebi kumpanyaların mahiyet ve hüviyetlerinin meçhul olduğu ve alelhusus bazı efradın sigorta bedeline tamaen kasden harik cerâimini ika' ettikleri ve hatta bazı mahallerde sigorta acentelerinin bundan alaka ve menfaatdar olduğu teemmül olunursa memleketimize menfaatten ziyade mazarrat tevlit etmekte olduğu maalesef görülür.

Servet-i umumiye-i ahalinin bir kısm-ı mühimmi memalik-i Osmaniye'de icra-i muamele eden sigortacılar yüzünden memalik-i ecnebiyeye intikal etmesine mukabil hukuk-u efrad-ı Osmaniye'yi muhafazaya kâfi hiçbir tedbir ittihaz edilmemiştir.

Bir sigorta kumpanyası harik vuku bulduğu zaman isterse tazminatı verir, istemezse vermez. Sigortacının bu harekât-ı keyfiyesine karşı eshab-ı emlak meşru ve gayr-i meşru bir surette behemehal acente ile uyuşmaya mecburdur.

Zaten uyuşmaktan başka da çare yoktur. Davaya teşebbüs edilse münderecatından haberdar edilmeyerek eshab-ı emlaki âdeta kayd-ı esarete vaz' etmiş olan sigorta mukavelenamesine nazaran istihsal-i hak müşkül olduğu gibi ilamın istihsaline muvaffak olunsa bile icrası müstehildir.

İbrahim Edhem, "Memleketimizde Ecnebi Şirketleri ve Mevki-i Kanuniyeleri", *agd*, sene 2, S. 15 (24 Nisan 1326), s. 227-228

[BELGE 11]

Şark Avusturya Grubu'nun (Groupe Austro-Hongrois pour l'Orient) Osmanlı topraklarında girişimde bulunmak için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne başvurusu

Zîrde vâzıü'l-imza Avusturya Sanayi Kredi Şirketi, Wiener Bank-Verein, Macar Bankası, Peşte Macar Bankası bil-ittihad memalik-i Osmaniye'de ziraat, sanayi

ve umur-i nafianın inkişafına muavenet ve hazine-i devletin ecnebi sermayelerine müracaat eyleyeceği muamelat-ı maliye iştirak etmeye karar vermiş olduklarını zat-ı sâmi-i sadaretpenahilerine arz ile kesb-i şeref eylerler.

Şark Avusturya Grubu unvanını alacak olan bu heyet-i müttehide bazı muamelatta Viyana'daki Rothschild Bankası'ndan da istifade edecektir.

Şu halde Avusturya ve Macaristan'ın en mühim sanayiiyle alakadar olan heyet-i müttehide sanayi sahasındaki tanzimat ve ticareti hükümet-i seniyenin emrine amade kılarak Türkiye'de başlıca servet-i tabiiye-i memleketin istismarına hâdim bir faaliyet-i sınaiye tesisine muavenet eyleyecektir.

Vâzıü'l-imza bankalar birçok seneden beri devlet ve hükümet-i Osmaniye ile mütemadi muamelatta bulunmuşlardır. Düyun-ı Umumiye'de, Müşterekü'l-Menfa Duhan Şirketinde, Şark, Anadolu ve Bağdat Demiryollarında ve tramvaylar, Tünel ve İstanbul gazı işleri dahil olmak üzere İstanbul elektrik teşebbüs-i mühimminde Avusturya ve Macaristan menafiini temsil etmektedirler. Türkiye'de şubeleri ve muhabirleri vasıtasıyla memleketin âlem-i ticaret ve ziraatıyla suret-i mütemadiyede temasta bulunmakta ve bu âlemlerin menâbi-i servetini ve ihtiyacatını tanımaktadırlar. Bu faaliyet-i hususenin temin eylediği tecrübeye istinat eyleyen zîrde vâzı bankalar yeni heyet-i müttehideler ile devlet-i Osmaniye ile kendi memleketleri arasındaki münasebat-ı iktisadiyenin inkişafına müessir bir tarzda hâdim olacakları itikadını beslemektedirler.

Muharebe esnasında ve muharebeden sonra memleketin menâbi-i tabiiye-i servetinden istifade hususunda ecnebi sermayesine ne suretle müracaat edileceği meselesini kâmilen hükümet-i seniyenin fikr-i dûr-i bünyânesine terk ile beraber heyet-i müttehide-i cedide, teşekkülünü mucip olan fikr-i saikin ne olduğunu ve ilerdeki vesait-i icraiyenin nelerden ibaret bulunduğunu işbu ariza ile nazar-ı ıttıla-i sâmilerine arz eylemektedir.

Heyet-i müttehide yeni grubun faaliyet-i müstakbelesine muavenet-i fehimanelerinin bîdirîg ve işbu ariza muhteviyatının hükümet-i seniyenin pîş-i enzârına vaz'ına müsaade buyurulmasını rica eyler.

Zîrde vâzıü'l-imza bankalar ta'zimat-ı kâmilelerine ve sadakat-i âmikaları hissiyatına aid teminatın kabul buyurulmasını istirham eylerler.

Macar Kredi Bank-ı Umumisi
Avusturya Ticaret ve Sanayi Şirket-i İmparatori ve Kralisi
Peşte Macaristan Ticaret Bankası
Wiener Bank-Verein

"Türkiye'de Bankalar", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 32. sene, no. 1666 (26 Teşrinisani 1332), s. 289-290

[BELGE 12]

Selanik Mebusu Mehmed Cavid Bey'in koruyucu dış ticaret politikasını eleştirişi

Usul-i himaye amelenin en büyük düşmanıdır. Filhakika memlekette bir iki fabrika tesis edilerek gözler boyanır; fakat bu sanatlar hep sahte sanatlardır. Birkaç sermayedarın zengin olması neticesini husule getiren bu usul binlerce kimsenin zararıyla daima müterâfiktır. Teessüs eden sanatlarda da hırs-ı menfaatten başka bir şey takip olunmaz; sermayedarlar vatandaşlarının zararına olarak zahmetsizce terakkiyat-ı ilmiye ve sınaiyeyi takip etmeksizin zengin olmak tarikini bulunca elbette bu yoldan çıkmak istemezler.

Onun için bu girîveye düşmekten memleketi daima masun görmek isterim. Ziraatımız, ilmi bir surette icra edilecek olan ziraatımız bize her türlü vesait-i servet ve refahiyeti tevlide kifayet eder. Usul-i ziraiye ve ticariyemizi terakki ettirerek milel-i mütemeddine meyanında parlak bir mevki-i iktisadi ihraz edebiliriz. Sanayi bu kat edeceğimiz merâhilde kendi kendine doğar ve böyle doğan sanatlar makbul ve memduh olur.

Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 1, S. 2 (10 Kânunusani 1324), s. 272-273

[BELGE 13]

Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in İhracat Heyeti üzerine Mebusan Meclisi'ndeki açıklaması

Hatta hal-i sulh avdet ettikten sonra bile hükümet ithalat ve ihracatı, kendi milli iktisadı nokta-i nazarından murakabe altında tutmaya mecbur kalacak... İhracat Heyeti ise, belki âtîde vücuda gelecek diğer bir müessesenin başlangıcı olacaktır. Malum-i âliniz Ukrayna Cumhuriyeti ile akd-i sulh edildi. Ukrayna, efradın serbest surette gidip kendi memleketinde ticaret etmesine müsaade etmiyor.

Hükümetler vasıtasıyla tesis edilecek komisyonlar ile emvalin mübadelesini şart koyuyor ve o mübadele edilen emvali, bir müddet-i muayyeneden sonra altın olarak hesap ederek mahsup ve takas muamelesi icra ettirmek hususunu kabul ediyor. Bendeniz öyle zannediyorum ki, hatta harb-i hazır hitam bulup da sulh avdet ettikten sonra bile, her devlet bir iki sene birtakım fevkalade tedâbir ile memleketlerinin ithalat ve ihracatını, kendi milli hayat ve iktisatları nokta-i nazarından murakabe altına almaya, tanzim etmeye mecbur kalacaklardır. İhracat Heyeti o vadide başlanmış bir meseledir ve kendisinin tesisini mucip olan gayeleri istihsal etmiştir. Atide diğer bir şekle inkılap ederek o, sulhtan harbe intikal iktisadiyatının bir mebdei olacaktır.

"Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in İhracat Heyeti Münasebetiyle Meclis-i Mebusan'da Beyanatı", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 12/36 (21 Mart 1334), s. 199

[BELGE 14]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir yöresindeki iktisadi faaliyetleri üzerine

Ticaret şirketlerindeki menafii şu sütunlarda defaat ile izah eylemiştik. Filhakika yakın zamanlara kadar bizde şirket vücuda getirmek fikri tevessü etmemişti.

Üzüm gibi, palamut gibi, incir gibi bazı mahsullerimizin fevkalade mebzul olduğu seneler bu mebzuliyet yüzünden hâsıl olan buhranlara karşı biz daima sendikalar teşkili vücûbunu ileri sürmüştük.

Hal-i harp bizde şirket fikrini az çok ileri götürdü ve İzmir'de vilayetin inzimâm-ı muaveneti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti bir hayli şirketler teşkiline hizmet etti.

Ahiren İzmir'den haber aldığımıza göre Aydın vilayetinin mahsulat-ı mühimmesinden ma'dûd olan meyankökü muamelatıyla iştigal etmek üzre bir kooperatif şirketi de teşkil olunmak üzeredir ve İttihat ve Terakki Cemiyeti bu şirkete mümkün olduğu kadar yardım edecektir.

Cemiyetin filan veya falan şube-i ziraat veya sınaatın terakkisine matuf mesaisinden ziyade esasen bu gibi şirketlerin teşkili hususundaki hamiyetini biz daha ehemmiyetli bulduk.

Memleketin zaruriyeti mûdi olan esbab-ı iktisadiye içinde her şeyden evvel izalesi lazım gelen bir sebep vardı ki idare-i sabıkaca nazar-ı ehemmiyete alınmıyordu. Bahsetmek istediğimiz şey bir nevi inhisardır ki -ihracat ticaretimizin inhisarı- ecnebi ticarethaneleri bundan istifade ederek Osmanlı müstahsillerini istedikleri gibi yönetiyorlardı.

Bir de İzmir İttihat ve Terakki Merkezi'nin yaptığı şey yalnız bir istifade-i maddiye meselesi, para meselesi değildir. Memleketi aynı zamanda utandırıcı bir esaret-i iktisadiyeden, ticaret-i hariciyeyi sıklet-bahş bir vesayet-i ecnebiyeden kurtarıyor.

Yeni teşekkül eden şirketler müstahsillere çok kâr veriyor ve hissedarlarına da, vaktiyle ecnebilerin eline geçen temettuatı tevdi ediyor.

Evvelce ticaret-i hariciye ecnebilerin inhisarı altına geçmişti; memleketin asıl evladı bu yüzden ekmek çıkaramıyordu. İdare-i meşrute diğer fevâidi meyanında bu yolsuzluğu da izale etti. Bu ciheti imtinân-ı mahsus ile yâd ederiz.

"İhracat Ticaretimiz", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 33. sene, no. 1711-12-13 (20, 27 Teşrinievvel ve 3 Teşrinisani 1333), s. 255-226

[BELGE 15]

Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi kurucularından İttihat veTerakki İzmir Kâtib-i Mesulü Celal [Bayar] Bey'in palamutçuluk üzerine görüşleri

Celal Bey'in tetkiklerine göre palamutun her sene tedricen kıymetten düşmesine ve âdeta mübtezel bir hale gelmesine sebep olan âmillerin başlıcaları şunlardır:

1. Dahilde palamut mahsulünü himaye edecek bir kuvvet bulunmaması, palamut müstahsilleri ile yerli tacirlerin vaziyet ve ihtiyacıyla mütenasip iktisadi bir teşkilat etrafında toplanmamaları,

2. İhracat ile iştigal eden büyük ticaretgâhlarm hariçte müstehlik piyasalara satışta yekdiğerleri ile rekabet etmeleri, à livrer satış yapmaları,

3. Bu rekabetin tesiri ile fiyatları düşüren büyük tacirlerin zürrâdan ve yerli tüccardan mümkün olduğu kadar ucuz fiyat ile mübayaaya çalışmaları ve à livrer satışlarına nazaran fazla kâr temini için palamutun nefaset ve kuvvetine halel verecek tağşişât yapmaları,

4. Kuvvetli palamut müstehlikleri veya bunların mutavassıtları altı aylık ihtiyaç-

larına kâfi gelecek miktarda ihtiyaç deposu yaptıktan sonra "sanayide palamutun yerine başka kimyevi bir madde kaim olmuştur" teranesiyle sahte istiğna göstermeleri,

İttihat ve Terakki'nin İzmir Kâtib-i Mesulü Celal Bey biraderimiz -ki palamut mahsulüne ait bir milli teşebbüsü takip ve intace sa'y eden münevver gençlerimizdendir- bu meseleye müteallik tetebbunamesinde: "Havadan azot toplayarak güherçile yapmak suretiyle kimyagerlikte harikalar göstermiş olan Almanlar, eğer palamutun yerine başka bir madde ikamesi imkânı olsa idi, palamutun okkasını İstanbul'da 6 kuruşa mübayaa etmezlerdi" diyor ki en mülzem bir mütalaadır.

Y[unus] N[adi], "Mühim Bir İktisadi Teşebbüs",
Tasvir-i Efkâr, 10 Mart 1917, s. 1

[BELGE 16]

Yusuf Akçura'nın kooperatizm üzerine görüşleri

Sermayedarlığın insafsızlığına karşı sermayesizlerin şimdiye kadar buldukları müteaddit ve nâ-kâfi tedbir ve çarelerin birisi de kooperatif şirketlerdir. Bir aralık bizde 'imece şirketleri' diye tercüme olunan ve beş altı seneden beri ötede beride az çok muvaffakiyetle tatbik edilen 'kooperatif şirketler' fikrinin en faal ve sebatlı naşirlerinden, garbi bir tabirle havarilerinden birisi, Kız Darülfünunu müderrislerinden Ahmed Cevad Bey'dir. Ahmed Cevad Bey ekseri havarilerde meşhut bir halet-i ruhiyeyi izhar ederek sermayedarlık istibdadına karşı kooperatiflerin mutlak bir çare olduğunu söyler. Biz bu mutlakıyete tamamen müemmen değilsek de kooperatiflerin bir nevi az sermaye kapitalizması ihdas edip, mahdut büyük sermayedarlara karşı hayli muvaffakiyetle rekabete girişebilen bir vasıta-i içtimai olduğuna kailiz. Harp gibi, iğtişaş gibi âfât-ı içtimaiyeyi fırsat olarak avlamakta kargalar ve akbabalar kadar istical ve maharet gösteren kapitalizmanın, son zamanlar fukara-i ahalimize reva gördüğü cebir ve tazyiki, tenkis ve izale için her vasıtaya müracaat olunmalıdır. Bu vasıtalardan birisi de şüphesiz kooperatiflerdir. Şehirlerde amele, küçük esnaf, büyük memurlar, kooperatif şirketleri akdeder ve hükümet tarafından bazı müsaedata mazhar olurlarsa, bugünkü maişet buhranını biraz daha az sıkıntı ile geçirmeleri mümkün olabilir.

A. Y., "İktisat", *Türk Yurdu*,
yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 179-181

[BELGE 17]

Kooperatif Şirketler Kanun Layihası'nın "Kooperatif Merkez Sandığı" ile ilgili maddeleri

Madde 78- Kooperatif şirketler merkezine aza sıfatıyla iltihak eden kooperatiflere ve heyet-i ittihadiyelere muavenet-i maliyede bulunmak üzere merkeze tabi bir Kooperatif Merkez Sandığı bulunacaktır. İşbu sandığın ikraz için istimal edeceği mebâliğ:

Evvela: Merkeze iltihak eden kooperatiflerin vaz' edecekleri hisse-i iştiraklerden,

Saniyen: İşbu kooperatifler tarafından hisse-i iştirak namıyla tesviye edilecek mebâliğin bir misline müsavi olmak üzere münâsafeten Maliye Nezareti'yle Ziraat Bankası tarafından yüzde 5 faiz ile ( ) liraya kadar avans edilecek mebâliğden,

Salisen: Kooperatif Merkez Sandığı'na tevdi olunacak her nev' tasarruf akçelerinden.

Rabian: Kooperatif Merkez Sandığı'na vaki olacak teberruattan,

Hamisen: Kooperatif Merkez Sandığı namına tanzim veya ciro edilecek senedatı tekrar ıskonto ettirerek ve teminat makamında merkeze tevdi olunacak evrak-ı nakdiye ile teminat-ı saireyi karşılık göstererek istikraz olunacak mebâliğden,

Sadisen: Kooperatifler tarafından merkez sandığına devredilen veya doğrudan doğruya merkez sandığı namına terhin olunan emlak mukabilinde ihraç olunacak tahvilat bedelatından mütehassıldır.

Madde 79- Merkez Sandığı tarafından kabil-i istimal ve ikraz olan mebâliğin nısfı zirai kooperatiflere ve nısf-ı diğeri sair nev' kooperatiflere ikraz olunabilecektir.

Madde 80- Kooperatif Merkez Sandığı zîrde beyan olunan muamelat-ı maliyeyi icra eder.

1. Merkeze iltihak eden kooperatiflere veya heyet-i ittihadiyelere ait poliçeleri ve emre muharrer senedatı ve evrak-ı nakdiye-i mutebereyi ıskonto etmek veya bunlara mukabil hesab-ı cari açmak.

2. Mezkûr şirket ve heyetlere her nev' mahsulat ve makine ve hayvanat ve evrak-ı nakdiye ve sair teminat mukabilinde avans vermek.

3. Vadeli veya vadesiz mevduat veya tasarruf kabul etmek.

4. Cüzdanında mevcut evrakı tekrar ıskonto ettirmek.

5. Ya doğrudan doğruya merkez sandığı namına vaki olacak veya devr ve havale edilecek terhin-i emlak mukabilinde tahvilat ihraç etmek.

Cemal, *Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbâb-ı Mucibesi*,
İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330

[BELGE 18]

Kooperatifçilik üzerine Ahmed Cevad'ın görüşleri

Servetin bir vasıta-i esaret olmasına mani olmak için suret-i istihsal ve inkısamına dikkat etmelidir. Servet, istihsale hizmet edenler arasında adilane tevzi olunursa hayırkâr ve saadetbahş bir âmil-i iktisadidir; ... Servetin husulüne sebep olan meşru yolların başlıcaları sa'y ile tasarruf, gayr-i meşruları ise ribah, riya, ihtikâr, nüfuzu suiistimal, inhisar, tağşiş, simsarlık vesairedir. Sırf namuskârane bir sa'y ve tasarruf ile insan kesb-i refah edebilir, fakat milyarder, milyoner olamaz; gayr-i meşru vesaite müracaat edenler ise az zaman zarfında pek cesim servetler cem edebildikleri her gün görülen vakayidendir. Sa'y ve tasarrufun müddaharatını icra-i nakl eden miras da şayan-ı tadil bir amildir. İşte kooperasyon servetin istihsal ve inkısamında öteden beri müşahade olunan bütün avâmil-i muzırrayı köklerinden sökmektedir. Kooperasyon ribaha, riyaya, ihtikâra, tahşiş ve suiistimale, simsarlığa mahal bırakmamakta, mirası da ... tadil ederek cesim servetlerin umumileşmesine, halkın malı olmasına ve rafah-ı umumiye hizmet etmesine çare bulmaktadır.

Ahmed Cevad [Emre], "Kooperatif Şirketler", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 352-353

[BELGE 19]

Tekin Alp'e göre teşebbüs-i şahsi ve hükümet müdahalesinin Osmanlı ekonomisindeki yerleri

Biz teşebbüs-i şahsinin ehemmiyetini istisgar edenlerden değiliz. Her eser-i terakkinin esas-ı hakikisi teşebbüs-i şahsiden başka bir şey değildir. Ve olamaz. Şu kadar ki her saha-i faaliyette olduğu gibi iktisat âleminde dahi tek bir ferdin icrasına muktedir olmadığı birçok işler vardır ki behemehal umumi bir kuvvetin müdahalesine arz-ı iftikâr olunur. Mesela tabii afetlerin def'i, itibar ihtiyacının tatmini, tohum ıslahı, terakkiyat-ı fenniyenin tatbiki gibi birtakım teşebbüsler vardır ki hiçbir vakit münferiden fertler tarafından yapılamaz. Müterakki memleketlerde bu gibi işlerin ekserisi yine teşebbüs-i şahsi erbabının bir araya gelmesiyle vücuda gelen cemiyetler, kooperatifler, sendikalar ve bu gibi birlikler tarafından icra ve ifa olunur. Bizde seviye-i iktisadiye henüz bu derece yükselmediği için hiç olmazsa ilk zamanlarda hükümetin müdahalesi lazım-ı gayr-i müfârık mesâbesindedir.

Tekin Alp, "Harp Zamanında İstihsalat-ı Sınaiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 38

[BELGE 20]

Tekin Alp'in Osmanlı Devleti'nde burjuvazi-bürokrasi ilişkileri üzerine görüşleri

Bizde umumi hayata hâkim olan devlet kalesi hiçbir vakit sermaye erbabının, burjuvaların elinde bulunmamıştır. Öteden beri bizde devlet kalesini işgal edenler ne sa'y ne de sermaye erbabına mensupturlar. Bunlar başlı başına bir zümre, bir "kast", bir sınıf halk teşkil ederler. Bu zümrenin menafini ne burjuvalar, ne de sa'y erbab-ı için tarafgirliği istilzam eder... Meşrutiyetin ilanıyla hâkimiyet-i milliye teessüs ettikten sonra dahi meclis-i milli burjuvaların eline geçmemiş, mevki-i iktidarda yine memurin zümresi kalmıştır...

Şimdi artık iş işten geçti mi?... Devlet kalesi acaba başka ellere mi geçti?

Hayır. Devlet kalesi başka ellere geçmedi; fakat şimdiye kadar bitaraf bir vaziyette bulunmuş olan kale muhafızları, yani memurin sınıfıyla, burjuvalar arasında az çok tesanüt hasıl olmuştur. Memurin unsurunun büyük bir kısmı az çok ticaret ve iktisat hayatına karışmıştır ve hiç şüphe yok ki bu vadide ilerlemeye devam edecektir. Gayr-i tabii olan eski vaziyet, ilca-i hal ile ortadan kalkacak ve yirmi, otuz sene sonra devlet kalesi artık bitaraf ellerde kalmayacak, doğrudan doğruya mücadeleyle alakadar olan şu veya bu sınıfın eline geçecektir.

Tekin Alp, "Tesanütçülük -9- İçtimai Siyaset İçin Bizde Zemin Müsait mi?", *Yeni Mecmua*, S. 45 (23 Mayıs 1918), s. 363

[BELGE 21]

Tekin Alp'e göre II. Meşrutiyet döneminde "halkın, avamın düşmanı olan patron ve sermayedar sınıfların lehinde kanunlar neşrolunmuştur"

Halkı, alnının teriyle geçinen sa'y ü amel erbabını düşünmedik değil. Onların işleriyle ara sıra uğraşıldı, fakat onların esbab-ı istirahatını temin için değil, bilakis, müdafaa-i hukuk için tatil-i eşgal etmelerine meydan vermemek maksadına matuf kanunlar neşrettik. Bu kanunları neşrettiğimiz zaman bizde hükümet-i avamın en yüksek derecesi mevki-i tatbikte bulunuyor, yani milletvekilleri rey-i âm ile ittihaz olunuyor ve parlamentarizm usulü tamamıyla cari oluyordu. Öyle olduğu halde halkın, avamın düşmanı olan patronlar ve sermayedar sınıfların lehinde kanunlar neşrolunmuştur.

Tekin Alp, "Demokrasinin Gayesi", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 56 (8 Ağustos 1918), s. 68

[BELGE 22]

Muhiddin [Birgen] Bey'in "orta sınıf"ın gereği üzerine görüşleri

Bir memlekette bütün ilerlemeleri yapan, maarifi, sanatı, ticareti ilerleten hep kazananlardır. Bunlar her memlekette ayrıca, başlı başına bir sınıf teşkil ederler ki 'orta sınıf' esnaftır. Avrupa'nın bize şaşkınlık veren bugünkü medeniyeti hep o diyardaki sanat ve ticaret sınıfları yüzünden olmuştur. Bu sınıfa malik olan memleketlerin ahalisi okumuş olur; zengin olur. Bu sınıfa malik olan devletlerin hazinesi zengindir, doludur. Hükümet hiç sıkıntı çekmez. Her vakit bu sınıfa güvenir.

Böyle memleketlerde asıl hürriyet vardır. Zira bu sınıf ahali kendi yaşayacağını alnının teriyle kazanır. Onun için de kimseden korkmaz. Menfaati iktizası, vazifelerini yapmayı, hakkını istemeyi bilir, öğrenir. Yurdunu herkesten ziyade sever. Müdafaasını herkesten ziyade düşünür. Çünkü yaşadığı toprağa birçok bağlarla bağlıdır.

Binlerle gazeteleri, kitapları olup okuyan bu sınıf ahalidir. Hulasa; bu sınıf, bir milletin belkemiği mesabesindedir; ruhudur; devleti, cemiyeti yaşatan odur.

Bizde ise maarif yok... ahali fakir... devletin hazinesi boş... ciddi gazeteleri okuyan, faydalı kitapları alan yok... bunlar hep bizde bu sınıf ahali yetişmemiş olduğundandır.

Bizim gibi bazı milletler vardır ki onlarda da vaktiyle bu sınıf yoktu. Sonra milletle hükümet el ele verip çalıştılar, çabaladılar; bankalar açtılar; hükümet paraca yardım etti; sanatkârları yabancıların 'rekabetinden' korudu; fabrikalar, imalathaneler, büyük ticarethaneler kuruldu: Nihayet bu sınıf vücuda geldi.

Biz de böyle yapalım ...

Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: En Büyük Eksiğimiz", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 6 (16 Mayıs 1329), s. 47-48

[BELGE 23]

Yusuf Akçura'nın Türk "sermayedar burjuva sınıfı" oluşturulmasından yana görüşleri

İntibah-i iktisadinin asıl en mühim ciheti, sanat ve ticareti hor gören ve bir Osmanlı Türküne layık meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen yok gibiydi. Zavallı Lehistan Krallığı'nda olduğu veçhile, Türkiye'de dahi burjuvazi sınıfını mahkûm unsurlar teşkil ediyordu. Osmanlı yalnız sipahi ve memurdu. Halbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir; muasır büyük devletler, sanatkâr, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir. Türk intibah-ı millisi, Devlet-i Osmaniye'de Türk burjuvazisinin tekevvününün meydan-ı itibar-ı olabilir ve Türk burjuvazisinin inkişaf-ı tabiisi sekteye uğramayacak olursa, Osmanlı Devleti'nin sağlam taazzuvu temin edilmiş olur.

Akçuraoğlu Yusuf, "1329 Senesinde Türk Dünyası", *Türk Yurdu*, yıl 3, c. 6, S. 3 (3 Nisan 1330), s. 2102-3

Milliyetçiliğimiz (nasyonalistliğimiz) halka ve bilhassa köylüye birinci mevkii verdirmekle beraber orta sınıfın, Türk burjuvazisinin teşekkülüne de bizi taraftar etmiştir. Filvaki memalik-i Osmaniye'de Türkün kurûn-u vustai esnaf ve tüccar

teşkilatı alelhusus Tanzimattan sonra, Avrupa sermayedarlığının, kapitalizmasının, Avrupa büyük sanayi-i imaliyesinin hücum ve istilası semere-i muzırası olarak inhitat ve tereddiye uğradığından, Osmanlı Türk heyet-i içtimaiyesi, Lehistan'ın son zamanlarında olduğu gibi, yalnız eşraf ve memurin ile köylüden mürekkep kusurlu ve sakat bir uzviyet haline gelmişti. Lehistan burjuvazisi yalnız Yahudi ve Almanlardan müteşekkil olduğu halde, Devlet-i Osmaniye'nin 19. asır burjuvazisi, Garp kapitalizmasının komisyoncu ve acenteliğini eden Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayr-i Türklerle menşe-i millilerin ve tabiiyet-i hakikalarının tefrik ve temyizi gayr-i kabil levantenlerden terekküp ediyordu. Eğer Türkler, kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir sermayedar burjuva sınıfı çıkaramayacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı heyet-i içtimaiyesinin muasır bir devlet halinde devamlı yaşayabilmesi zorlaşacaktı.

Akçuraoğlu Yusuf, "İktisat", *Türk Yurdu*,
yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 179-180

Saltanat-ı meşrute zimamdarlarından Türk olanlar... Harb-i Umumi başladığı sıralarda Osmanh saltanatı beka bulursa ancak Türk milletine dayanarak beka bulabileceğine kani olmuşlardır. Türk milletinin bu azim yükü sırtında taşıyabilmesi için yegâne çare, miktar-ı nüfus ve iktisadi kuvvet itibariyle şimdi düşmüş olduğu vaziyetten her ne pahasına olursa olsun kurtarılmasıydı: Harb-i Umumi esnasında Türkü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir zengin sınıfı bir burjuvazi ihdas etmek, bunun için memlekette, devletin veya Türklerin elinde sanayi-i azime vücuda getirmek, mütefevvik ve rakip olan kavimlere karşı muayyen ve ciddi bir siyaset takip etmek, bu gaye ile izah edilebilir.

Akçuraoğlu Yusuf, "Türk Milliyetçiliğinin İktisadi Menşelerine Dair", *Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale*,
İstanbul: Yeni Matbaa, 1340, s. 164-165

[BELGE 24]

İkdam gazetesinin çağrısı: "Ey Türk! Zengin ol"

Bundan evvel devair-i resmiye duvarlarının ötesinde kendileri için bir ufuk-ı ümit ve emel göremeyen birçok zevat bugün teşebbüsat-ı iktisadiyeye başlamışlar ve teşekkür olunur ki bu zatlar giriştikleri işlerin, ettikleri zahmetlerin mükâfatını görmeye de alışmışlardır.

Eczacılık, bakkallık, dişçilik, nakliyecilik, devair-i resmiye müteahhitliği Türkler arasında süratle taammüm ediyor. Kezalik elektrikçilik, mühendislik ve buna şibh memleketimizde henüz yeni bir saha-i faaliyet bulan şuabat-ı mesaide de arkadaşlarımız birçok akvam ile müsabakaya giriştiler.

Kemal-i mahmidetle gördüğümüz bir şey varsa o da bu teşebbüsün sûrî ve ca'lî olmayıp ciddi, hem de pek ciddi olmasıdır. Bundan evvel de defaat ile milletdaşlarımızdan iktisadiyata meyil ve ihtimam gösterenler olmuştu. Hatta Avrupa ziraat mekteplerine gençlerimizden bir haylisi gitmişti. Lakin zemin, zaman mazide henüz müsait değildi. Dön dolaş bu erbab-ı heves ve himmet yine yavaş yavaş bab-ı hükümette karar kıldılar. Bugün ise makûs bir harekete müsâdif oluyoruz: Erbab-ı mesai hükümete müracaat edeceklerine, memuriyette bulunanlar faaliyet-i iktisadiyeye meclub tebdil-i meslek ediyorlar. Bu şayan-ı nazar ve şayan-ı kayd bir inkılaptır.

Bu gidiş ile bizim memleketimizde de tabakat ve esnaf-ı mutavassıta yetişecek, bizde de her şube-i sa'y ü amelin erbabı iş bulacaktır. Bu inkılab-ı iktisadi, inkılabat-ı sairenin fevkinde bir ehemmiyeti haizdir. Bu milleti kurtaracak, ona bir hayat-ı cavidani temin ve izafe edecek olan, siyasi tebeddülat ve tahvilattan ziyade o milletin içtimaiyatında ve iktisadiyatında hudûs bulan inkılabattır.

"Ey Türk! Zengin Ol", *İkdam*, 29 Kânunuevvel 1916, s. 1

[BELGE 25]

Tanin'e göre Türkiye'de "iktisadi uyanıklık"

Bir müddetten beri memleketimizin iktisadî hayatında şimdiye kadar alışık olmadığımız tarzda faaliyet hazırlıkları görüyoruz. Büyük mikyasta sınai ve ticari milli teşebbüsler birbirini takip ediyor, milli bir banka tesisi hususunda ilk adımlar atılıyor. Sonra taşrada da sermaye ve teşebbüs sahipleri başkaldırmaya başlıyor. Memleketin bazı cihetlerinde tek tük olsun iktisadi ve sınai müesseseler vücut buluyor, sair yerlerde de teşebbüs hususunda hiç olmazsa arzu ve istidat eserleri gösteriliyor. Etrafımıza biraz dikkatlice bakacak olursak halkımızın ruh-i hal ve temayüllerinde de büyük bir fark buluruz. Evvelce kendileri ve çocukları için bir kalem masası başında, atiye ait ihtimalatı mahdut, fakat emin ve fırtınasız bir memur hayatı arzu edenler

şimdi zahmetli, rekabetli bir iktisadi veya sınai faaliyeti bila-tereddüt mücerrah görüyorlar. Çocukların istikbali hakkında arzu ve rüyalara daha birkaç sene evvel merdud görünecek şekiller veriyorlar. Ve iş arzuda, hülyada bırakılmıyor. Hal ü vakti maddi fedakârlıklara müsait olmayanlar bile büyük mahrumiyetlere katlanarak çocuklarını sınai ve iktisadi faaliyetlere alıştıracak bir terbiyeye mazhar etmek için Avrupa'ya gönderiyorlar. Evvelce iktisadi aczimiz, ihtiyaçlarımızın mahdudiyetine, hayat ile mücadele zevkinin yokluğuna karşı akıllılarımızın, en müteşebbislerimizin yaptığı şey acı acı şikâyet etmekten, akim tenkitlerde bulunmaktan ibaret kalırken şimdi iktisadi mukadderatımızı harekete getirmek ve salah ve terakki yoluna sokmak için kendimizde azim ve cesaret buluyoruz, kendi kuvvet ve faaliyetimize güveniyoruz. ...

Her hususta göze çarpan bu tahavvüller ve bu uyanıklığın manası pek derin ve mühimdir. Bunların delalet ettiği şey, mevcudiyet-i tarihiyemizdeki en esaslı inkılap dakikalarını geçirmekte olduğumuzdur. Ortalıktaki iktisadi uyanıklık ve teşebbüs emareleri bize gösteriyor ki hayatımızda asırlardan beri teessüs eden akim muvazene nihayet yıkılıyor. Sükûnu, hal-i istirahatı, hayatın önümüze attıklarını parmak bile oynatmaksızın mücadelesizce kabul etmeyi, maddi mevcudiyetin icabından pek az yüksek bir seviyeyi seviye-i ihtiyaç olarak tanımayı ihtiva eden uzun bir devreye artık arkamızı çeviriyoruz, nâ-mahdut teceddüt ve i'tila ihtimalleriyle ve zevkli terakki mücadeleleriyle dolu yeni bir devrenin eşiğini aşmak üzere bulunuyoruz.

"İktisadi Uyanıklık", *Tanin*, 21 Teşrinisani 1916, s. 1

[BELGE 26]

Tanin açısından savaşın "milli ticaret" ve "milli tüccar"a sağladığı yararlar

Bu harbin... bizim için birçok fena tarafları olduğu gibi birçok da iyilikleri olmuştur. ...

Muharebe ile beraber bizi tazyike başlamış olan ihtiyacat ve bilhassa harbin milli gayeleri hakkında uyanan yeni bir idrak, aramızda teşebbüs fikirlerinin birdenbire uyanmasına ve müsait bir saha üzerinde süratle feyz ve inkişaf bulmasına sebep olmuştur. Birkaç sene evveline gelinceye kadar memleketin bütün iktisadi faaliyeti gayr-i milli eller içinde olduğu halde şu bir iki seneden beri doğrudan doğruya milli olan teşebbüsat büyük bir vüsat kesbetmiş bulunuyor. ... Yine harbin süratle icra ettiği tesirlerin neticesidir ki memuriyetlerini bırakıp ticarete intisap edenlerin bu suretle küçükten başladıkları bir işi süratle ileri götürebildikleri görüldüğü gibi ticaret ve teşebbüs fikrinin hayat itibariyle ne iyi bir şey olduğu artık herkesin zihninde kati bir akide halinde yerleşmiş olduğunu anlıyoruz. ...

Harbin milli ticaret ve milli tüccarlar nokta-i nazarından icra ettiği bu faideli tesirlerden dolayı ne kadar memnun olsak azdır."

"Ticaret ve Sanayi", *Tanin*, 7 Mayıs 1917, s. 1

[BELGE 27]

Tekin Alp ve Türkiye'de "kapitalizm devresi"

Hiç şüphe yok ki bizde kapitalizm devresi başlamış ve gittikçe inkişaf etmekte bulunuyor. Şimdiye kadar orta halli adamların elinde bulunan ufak ufak sermayeler "331, 332, 333 zenginleri, harp tüccarı, spekülasyon erbabı, muhtekirler" gibi namlarla tezyif olunan zümre-i ahalinin dest-i inhisarına geçiyor. Bu sermayeler gittikçe büyüyecek, kabaracak, onlardan fabrikalar, büyük büyük ticari ve sınai müesseseler vücuda gelecek, yüzlerce anonim şirketler esnaf denilen orta halli adamların arttırma paralarını kendilerine cezbedecek, hasılı hayat-ı iktisadiyenin en müessir âmili sermaye olacak ve sermayedaran âlem-i iktisada mutlak surette hâkim olacaktır. Her yerde olduğu gibi bizde de sa'y ile sermaye arasında mücadele-i müebbede serbesti-i cereyan bulacaktır.

Bizde kapitalizm devresinin başladığına delil aramak lazım gelirse bizde anonim şirketlerin teşkilatını bir kere nazar-ı tetkikten geçirmek kifayet eder. Devair-i aidesince teşkil olunan istatistiklerden anlaşıldığına göre 332 senesi zarfında memleketimizde dört milyon liralık yerli sermaye ile bir İtibar-ı Milli Bankası vücuda getirildiği gibi min haysü'l-mecmu yedi sekiz milyon lira ile kırkı mütecaviz anonim şirketi teessüs etmiştir.

Sulh zamanında memleketimizde yerli sermaye ile tesis edilen anonim şirketler hakkında henüz elimizde istatistikler ve erkâm-ı sahihe mevcut değildir. Fakat şurası muhakkaktır ki muharebeden evvel bir sene değil, elli sene zarfında yerli sermaye ile tesis edilen şirketler bu meblağın yüzde onuna bile baliğ olamamıştır. En ufak iktisadi teşebbüsler için ecnebi sermayedaranına müracaata mecbur idik. Halbuki bugün hayat-ı iktisadiyede yerli sermaye hâkim-i mutlaktır. Bundan böyle ecnebi sermayedaran dahi yerli sermayenin muavenetini temin etmeden hiçbir teşebbüse girişemeyecektir.

Son zamanlarda kapitalizmin en mükemmel mümessili olan borsada görülen garip garip tezahürat dahi bizde kapitalizm devresinin başlangıcını haber veriyor. Şimdiye kadar ahalimiz anonim şirketlere emniyet etmediği için eshama rağbet göstermiyor ve netice itibariyle Borsa oyunları borsacılığı sanat ittihaz etmiş olan bazı kimselere münhasır kalıyordu. Şimdi Borsa rağbetkârânı gittikçe çoğalıyor, esham fiyatları hakiki kıymetten kat kat ziyade yükseliyor. ...

Anonim şirketlerin mazhar oldukları rağbetin esası bunların mazhar olduklan fevkalade temettülerden ibarettir. Mamafih muharebeden evvel anonim şirketlere karşı perverde edilen arz-ı rağbet ve emniyet berdevam olsaydı sermayeler bu derece teraküm etmeseydi esham bu derece firlamazdı. İşte bu ve bunun gibi birçok ahval ve tezahürat gösteriyor ki memleketimizde dahi kapitalizm devresi nihayet başlamış ve muharebeden sonra yavaş yavaş memalik-i garbiyede aldığı şekli iktisap edecektir.

Tekin Alp, "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 67 (8 Teşrinisani 1332), s. 1-2

Türkiye için Garbi Avrupa usulünde kapitalizm devresi başlamıştır. Vesait-i istihsaliyeyi sermaye kuvvetiyle temerküz ettiren büyük şirketler, milyonlarca parçaları bir elde toplamaya muvaffak olan büyük zenginler gittikçe çoğalıyor. Avrupa'da sosyalist, sendikalist, solidarist gibi sa'y ü amel mürevvic ve müdafiilerinin hücumlarına hedef olan kapitalizm şekl-i iktisadisi bütün manasıyla hayat-ı iktisadiyemize hâkim olmaya başlamıştır.

Tekin Alp, "Yeni İstikamet İstikrazı", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 40 (18 Nisan 1918), s. 264

[BELGE 28]

Yusuf Akçura'ya göre İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf'ın sınıfsal yapıları ve Osmanlı burjuvazisi

Siyasi ve içtimai nazariyelerle az çok me'lûf olanlar, pek iyi bilirler ki fırkaların teessüsünde, münazaatında, itilafında asıl amil, bazı sathibinlerin zannettikleri gibi mesail-i fikriye değil, içtimai sınıfların maddi menafiidir; ve sınıfların şuuru, hatta sevk-i tabiisi menafi-i hakikiyesini tayinde nadiren şaşarlar.

Bu nokta-i nazardan, memalik-i Osmaniye'de kable'l-harp teessüs etmiş olan fırkalar, acaba hangi sınıfların mümessili idi, yani hangi sınıfların menafiini müdafaa etmek veya inkişaf ettirmek maksadıyla teessüs etmişti? Ve temsil ettikleri sınıfların harpten evvel, harp esnasında ve harpten sonra menafini neden ibarettir?...

Menafi-i devletin heyet-i umumiyesiyle alakadar Müslümanların içtimai bir sınıfı, memurlardan (askeri, mülki hatta ruhani) müteşekkildir. Bu sınıfın menafini, devletin beka ve devamı ve efradının hükümete bilfiil iştirakleriyle temin olunur. Menafi-i devletin heyet-i umumiyesiyle alakadar ikinci bir zümre-i içtimaiye de büyük Müslüman tüccarlardır. Bunların bazıları devlete müteahhitlik ve mültezimlik eder, binaenaleyh hükümetin hayr-hahlığına muhtaçtır. Bazıları payitaht ve vilayetler arasında, yahut Osmanlı memleketi ile memalik-i ecnebiye beyninde mübadelat-ı ticariyede bulunur; bu kısmın menafini memlekette intizam ve asayişin, her ne pahaya olursa olsun, temin edilmiş olmasını iktiza ettirir. Yine menafini devletin heyet-i umumiyesiyle alakadar üçüncü bir zümre-i içtimaiye daha vardır ki o da Müslüman arazi ve emlak sahipleridir, yani büyücek araziyi bizzat veya bilvasıta işleten erbab-ı ziraatla şehirlerin eshab-ı emlak ve akarı ve küçük arazisinde bizzat çahşan rençperlerdir. Bunlardan büyük arazi sahipleri ile çok emlak ve akara malik olanlar, menafi-i sınıfiyelerini azami temin edebilmek için hükümete dayanmak, daha doğrusu hükümeti ellerinde bulundurmak isterler. İşte memurin, tüccaran ve eshab-ı arazi ve emlakten ibaret şu üç belli başlı gruptandır ki İttihat ve İtilaf Fırkaları sudûr etmiştir. Bu üç zümrenin heyet-i mecmuası, içtimai tasnifata nazaran "burjuva" sınıfından addolunmalıdır; yalnız "memurin"in bazıları, hiçbir suretle sahib-i sermaye olmadıklarından, "fikir işçileri" sınıfına ithal olunabilir.

Sultan Abdülhamid-i Sani'nin son zamanlarında memurin-i askeriye ve mülkiyenin bir kısmı, bilhassa burjuvaziye dahil olanları, menafi-i hâkimiyetten derece-i kifayede mütenaim olmakta iken, diğer bir kısmı, bilhassa burjuvaziden hariç kalanlar (mesela aylığıyla geçinir ufak taşra memurları, yine aylığıyla geçinir küçük rütbeli Makedonya'da eşkıya takibine memur zabitler) hizmet ve sa'ylerinin tamamen ödenmediğini pek iyi biliyorlardı. "İttihat ve Terakki" işte bu proleter memurin-i askeriye ve mülkiyeyi taazzi ettirerek, yani vaziyet-i iktisadiyelerinden gayr-i memnun memurların mümessili sıfatıyla işe başladı; hükümet-i mevcudeye muhalif bir fırka halinde ortaya çıktı. Gayr-i müslim ve gayr-i Türk bazı milli demokrat fırkalar da (ezcümle Ermeni Daşnaksiyun ile ihtilalci Bulgar fırkaları) ihtilalin inkişafı sırasında mekasid-i hususiyelerini istihsal edebilmek ümidiyle İttihat ve Terakki Fırkası'na müzahir ve hatta onunla müttefik oldular. Selanikli tüccarların da ekseriyeti İttihat ve Terakki'ye dahil oldu; ırsi bir istidad-ı azim-i ticariye malik olan bu tüccaran, ihtilalin muvaffakiyetini tahmin ettiler ve muvaffakiyet halinde, milli ve beynelmilel büyük ticareti ve alelhusus hükümet müteahhitliğini hemen hemen yed-i inhisarlarında bulunduran İstanbul'un Rum ve Ermeni tacirlerini mevki-i iktisadilerinden kaydırabilmek ümidinde bulundular. Nihayet Rumeli'de büyük çiftlik sahibi olan beylerden bir kısmı (mesela Siroz beyleri) Fırka'ya girdi; Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin mütemadi tahribatı Rumeli Türk

beylerinin varidatına azim zararlar irâs ettiğinden hükümetin tebeddülüyle vaziyet-i iktisadiyelerinin düzeleceği ümit olunabilirdi.

Hükümet-i Hamidiye'ye gelince payitahtta hüküm ve zevk süren büyük rütbeli ve büyük sermayeli askeri ve mülki memurların, (bir Müşir Zeki Paşa'nın, bir Vezir İzzet Holo Paşa'nın emlak ve akarı hatıra getirilsin!) ticaret-i dahiliye ve hariciyenin kısm-ı mühimmini ve hususiyle hükümetin müteahhitlik ve mültezimliklerini ellerinde bulunduran Müslim ve gayr-i Müslim tüccarların, (ki ekseriyetle gayr-i Müslim idi) teshil-i hayat ve maişetine hayli itina edilen ufak İstanbul halkının ve nihayet vilayetlerde menfaatlerinin teminine, şan ve şereflerinin tezyidine çalışılan eşraf ve ayanın mümessili idi; yani bu zümre ve sınıfların menafiini müdafaa ediyordu.

İttihat ve Terakki, bir kıyam-ı askeri ile hükümeti ele geçirir geçirmez, eskiden hükümetin sahibi olan zümre ve sınıflar tabii ve mihaniki bir tarzda taraf-ı muhalefete geçti. Muhalefet muhtelif unvanlarla taazziye uğraştıktan sonra, nihayet "İtilaf ve Hürriyet" namı altında, bir dereceye kadar birleşti, uyuştu, teşekkül etti. Demek oluyor ki "İtilaf ve Hürriyet" Fırkası, ilk önce, inkılap neticesi makam ve mevkilerini kaybetmiş eski memurların, hükümet-i sabıka zamanında kesb-i servet ve ehemmiyet etmiş tüccarların, ve bazı vilayat eşrafının mümessili olarak zuhur etmiştir. Gayr-i Türk milli fırkalardan bazılarının, ezcümle Rum, Arap, Arnavut ve Kürt fırkalarının da makasid-i hususiyelerini istihsal emeliyle, ara sıra İtilaf ve Hürriyet'e müzahir oldukları görülmüştür.

İlan-ı meşrutiyetten beri cereyan eden vakayi-i azime, bu iki Osmanlı fırkasının bünyelerinde tadilat-ı mühimmeyi intac etti. Harb-ı Umumi esnasında bu iki fırka ibtidai zuhurlarında taazzi ettirdikleri sınıf ve zümrelerin mümessili kalamadılar; zira o sınıf ve zümrelerin menafi ve münasebatında tağyirler husule gelmişti. İttihat ve Terakki, artık gayr-i memnun memurlarm fırkası değildi, bizzat kendi yetiştirdiği, tefeyyüz ettirdiği, sermayedarlaştırdığı büyük memurların fırkasıydı... Ermeni ve Bulgar fırkalarının makasid-i asliyelerini nihayet keşfederek, onlardan dürüstane ayrılmıştı. Rumeli eshab-ı emlak ve akarıyla, Selanikli tüccarların menafiini teminde devam ettiğinden, bu iki nevi sermayedarlar sınıfı fırkanın erkân-ı kadime ve mühimmesini teşkil ediyordu. Eski İttihatçı memurin-i askeriye ve mülkiyenin sahib-i sermaye olmasıyla, fırkanın demokratik çeşnisi hemen hemen zail olmuştu. Lakin hükümeti elde tutmak, memlekete hakikaten hâkim olabilmek için, yalnız bu kuvvetler kâfi değildi. Diğer kuva-i içtimaiyeye dayanmak zarureti vardı. Bahusus, memurin sınıfı, metin, sabit ve emin bir sınıf sayılamazdı. Bunun içindir ki İttihat ve Terakki Fırkası, memalik-i Osmaniye'de bütün Türk eshab-ı emlak ve akarının ve Müslüman erbab-ı ticaretinin kabiliyet-i iktisadiyelerini artırarak ve bunların rukabâ-i iktisadiyesinin iktidar-ı rekabetlerini tahdit ederek, menafi-i iktisadiyelerini inkişaf ettirmek istedi. Böylece ibtidai ve zayıf bir halde zaten mevcut Müslüman ve hususiyle Türk burjuvazisi kesb-i kuvvet edecek ve gitgide Müslüman ve Türk milliyetperveran fırkası mahiyetine istihale etmekte olan İttihat ve Terakki'nin kitle-i asliyesini teşkil eyleyecekti. Harbin sonlarına doğru, İttihat ve Terakki Fırkası'na Türk burjuvazisinin mümessilidir, demek hatalı olmaz. Bir zamanlar İtilaf ve Hürriyet'in Anadolu'da en mümtaz taraftaranını teşkil eden Müslüman eshab-ı emlak ve erbab-ı ticaret, artık tamamen İttihat ve Terakki'ye mal olmuştur. İttihat, devr-i sabıktan kalma sermayedar paşalara veya onların çocuklarına iktisadiyat sahasında teshilat ve muavenet ibraz ederek, İtilaf'ın bu unsurunu da kısmen kendine celp etti.

Akçuraoğlu Yusuf, *Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1340, s. 21-27

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

I - ASIL KAYNAKLAR

1. Türkçe Gazeteler, Süreli Yayınlar

Beyanü'l-Hakk
Bilgi Mecmuası
Ceride-i Rüsumiye
Çırak Mektepleri Mecmuası
Çiftçiler Derneği Mecmuası
Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi
Envar-ı Ulum
Hakk
Halka Doğru
İctihad
İctimaiyat Mecmuası
İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası
İktisadiyat Mecmuası
İmtiyazat ve Mukavelat
İnsaniyet
İslam Mecmuası
İstişare
İşçiler Gazetesi
İştirak
İttihat ve Terakki
Kavanin ve Nizamat ve Mukarrerat-ı Maliye Mecmuası
Maliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası
Medeniyet
Meclis-i Âyan Zabıtları Ceridesi
Meclis-i Mebusan Zabıtları Ceridesi
Mecmua-i Ebüzziya
Mecmua-i Muahedat
Memurin
Milli Tetebbular Mecmuası
Mizanü'l-Hukuk
Muahede
Muhafız-ı Ticaret
Musavver Malumat
Musavver Muhit
Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye
Müdafaa-i Milliye
Mülkiye Mecmuası
Orman ve Maadin Mecmuası
Orman ve Maadin ve Ziraat Baytar Mecmuası
Orman ve Maadin ve Ziraat Mecmuası
Osmanlı Meziyet-i İktisadiyat Mecmuası
Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi
Osmanlı Ziraat ve Ticareti
Resimli Kitap
Sabah
Samsun Ticaret Odası Gazetesi
Sanayi
Sebilü'r-Reşad
Serbest Fikir
Servet-i Fünun
Sırat-ı Müstakim
Simsar
Sosyalist
Şûra-i Ümmet
Takib ve Tenkid
Takvim-i Vakayi
Talebe Defteri
Tanin
Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası
Tasvir-i Efkâr
Tercüman-ı Hakikat
Ticaret Layihaları Mecmuası
Ticaret Mekteb-i Âlisi Mecmuası
Ticaret ve Sanayi Gazetesi
Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası
Ticaret-i Umumiye Mecmuası
Turan
Tüccar Gazetesi
Türk Yurdu
Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası
Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası
Umur-i Nafıa ve Ziraat Gazetesi
Vakit
Vazife
Vergi ve Arazi Mecmuası
Yeni Mecmua
Ziraat Gazetesi
Ziraat ve Sınaat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası

2. Yabancı Dilde Gazeteler, Süreli Yayınlar

Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient
Bulletin mensuel de statistique du Ministère des finances
Deutsche Levante Zeitung
La Gazete financière de l'Empire ottoman
Die Islamische Welt
Journal asiatique
Journal de Constantinople et des intérêt orientaux
Le Journal de la Chambre de commerce de Constantinople
Journal of the British Chamber of Commerce of Turkey and the Balkan States
Levant Trade Review
Der Neue Orient
La Pensée turque
Revue commerciale du Levant
Revue de Turquie: Questions économiques
Revue financière
Die Welt des Islams

3. Resmi Yayınlar, Raporlar, Nizamnameler

Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, Dersaadet: A. Sevincin Matbaası, 1333.

Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.

Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi (Heyet-i Umumiye Zabıtnamesi, Meclis-i İdare Raporu, Şirketin İki Senelik Bilanço ve

Mizanları), İzmir: Keşişyan Matbaası, 1332.
Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnanesi, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1331.
1325 Senesi Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat İstatistiki, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1327 (Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi: 5).
Borsa Rehberi, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1928 (İstanbul Esham ve Tahvilat-Kambiyo ve Nukud Borsası Meclis-i İdaresi Tarafından Tertip Edilmiştir).
Cemal (Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü), *Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbab-ı Mucibesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.
"Çiftçiler Derneği'nin Nizamname-i Esasisi", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (11 Eylül 1332), s. 13-16.
Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'nda Mukayed Banker ve Tüccar ve Komisyoncuların Esamisi, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Matbaası, 1333.
Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresi, Memalik-i Osmaniye'de Evrak-ı Nakdiye Kıymetinin Tenezzüliyle Netaici Hakkında Muhtıra, İstanbul: Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi Matbaası, 1334.
Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasem Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Kanun-ı Muvakkatı, İstanbul: Hukuk Matbaası, ty.
Esham ve Tahvilat Borsası Nizamnamesi, İstanbul: Zelliç Matbaası, 1324.
Esnaflar Cemiyeti Nizamname-i Esasisidir, (İstanbul), 1333.
Evkaf Bankası Kanunudur, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1334.
Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ve Merbut Tarife-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.
İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecânib Hakkında Olunacak Muameleye Dair Talimatname, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.
İsmail Rıfkı, *İtibar-ı Zirai ve Kooperatif Şirketleri Hakkında Romanya, Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'da İcra Edilen Tetkikat Netaicini Havi Rapordur*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1331.
İstanbul Umum Binek ve Yük Arabacıları Cemiyeti, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327.
İstanbul Vilayeti Çırak Mekteplerinin Emr-i İdare ve Tedrisatına Müteallik Talimatname ve Müfredat Programıdır, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.
İstihlak-ı Milli Cemiyeti: Nizamname-i Esasi, İstanbul: İfham Matbaası, 1331.
Kanunname-i Hümayun-ı Ticaret-i Bahriye, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi, 1280.
Kanunname-i Ticaret, İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Âmire, 1265.
Kemal, "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi'ne İstanbul'un Bir Sene Üç Aylık İaşesi Hakkında Takdim Olunan İzahatname", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1916, s. 1-2; 8 Teşrinievvel, s. 2; 13 Teşrinievvel 1916, s. 3; 15 Teşrinievvel 1916, s. 2-3; 16 Teşrinievvel 1916, s. 3.
Konya Osmanlı İktisad-ı Milli Şirketinin Nizamname-i Dahilisi, Konya: Konya Vilayet Matbaası, 1327.
Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.
Maliye Nazırı Selanik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiye'ce Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.
Maliye Nazırı Selanik Mebusu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale Şeklinde Tab'ıyla Memalik-i Osmaniye'ye Neşr ve Tevziine Heyet-i Umumiye'ce Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuktur, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.
Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, İstanbul, 1333.
Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, İstanbul, 1333.
Milli Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi Nizamname-i Dahilisidir, İstanbul, 1333.
Müzakere-i Fünun-ı Maliye Cemiyeti Nizamname-i Harici ve Dahilisi, İstanbul: Levant Herald Gazetesi Matbaası, 1324.
Osmanlı-Alman Mukavelat ve Muahedatı, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1333.
Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamname-i Dahilisi Numunesi, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1333.
Osmanlı Gümrük Tarife-i Umumiyesine Müteallik Kanun, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi, İstanbul: Tanin Matbaası, 1330.
Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti Nizamnamesi, Dersaadet: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329.
Paris Ziraat ve Fen ve Tıb Darülfünunlarından Mezun Sıvas Mebusu Doktor Dagavaryan Efendi Tarafından Ziraat, Orman ve Maadinin Terakkisi Hakkında Meclis-i Mebusan'da İrad Eylediği Nutuk, İstanbul: Sabah Matbaası, 1327.
Rüsumat Salnamesi, Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbuat Osmanlı Şirketi, 1330 (Birinci Defa Olarak 1330 Senesinde Neşrolunmuştur, Umur-ı Ticariye Dairesi'nce Tertip Edilmiştir).
Salname-i Servet-i Fünun, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1327.
Ticaret ve Ziraat Nezareti, *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1334.
Ticaret ve Ziraat Nezareti 1328, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333. Yeni harflerle baskısı: *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, haz. A. Gündüz Ökçün, Ankara: SBF Yayını, 1970.
Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin*

1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1332.
Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1335.

4. Kitaplar, Risaleler

Abdülahad Nuri, *Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi Tarihçesi*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1926.
A[bdullah] Battal, *Kazan Türkleri, Tarihi ve Siyasi Görüşleri*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1925.
Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavaidi*, 1. c., Dersaadet: Matbaa-i Kader, 1328.
Abdülhalik Midhat, *İlm-i İktisat*, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.
Akçuraoğlu Yusuf, *Muasır Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1339.
Ahmet Cevad, *İktisatta İnkılab: İstihlak Teavün Şirketleri*, İstanbul: Matbaa-i Şems, 1330.
Ahmed Nusret, *İmtiyazat-ı Ecnebiye yahut Uhud-i Atika*, İstanbul: Matbaa-i Jirayır-Keteon, 1325.
Ahmed İhsan, *İlm-i Servet*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1307.
Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik*, İstanbul: Kırkanbar Matbaası, 1296.
Ahmed Midhat, *Hallü'l-Ukad*, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1307.
Ahmed Reşid Paşa, *Hukuk-ı Ticaret*, 1. kitap, İstanbul: Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, 1311; 2. kitap, 1312: 3. kitap, 1312; 4. kitap, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316.
Behiç, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatının İzahı*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1331.
1740 Kapitülasyonu, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329.
Bizde Mavunalar ve Mavunacılık, 1. kitap, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339; 2. kitap, İstanbul: İkdam Matbaası, 1340 (İstanbul Umum Mavunacı ve Salapuryacı Esnafi Cemiyeti neşriyatı).
Dr. A. Dagavaryan, *Biçare Çiftçilerimiz Hakkında*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1325.
Fazıl, *İlm-i İktisat*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330.
Fazlı Necib Selanikli, *Sanayi-i Cesime*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1303.
Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Devlet-i Âliye-i Osmaniyede Tarih-i İktisadi Nasıl Olmalıdır?*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1328.
Charles Gide, *İlm-i İktisat*, ter. Hamid, Hasan Tahsin, Zühdi, 1. c., İstanbul: Kanaat Matbaası, 1330; 2. c., (İstanbul): 3. c., İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1335; 4 kitap, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

Halil Cemaleddin ve Hırant Asadır, *Ecânibin Memalik-i Osmaniye'de Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331.
Hamid, *Malumat-ı Ticariye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1325.
Hasan Ferid, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 1. kitap: *Meskûkât*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330; 2. c.: *Evrak-ı Nakdiye*, İstanbul: Matbaa-i Âhire, 1334; 3. c.: *Bankacılık*, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1334.
Otto Hübner, *Ekonomi Tercümesi Fenn-i İdare*, ter. Mehmed Midhat, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye Matbaası, 1286.
Hamayak Hüsrevyan, *Kapitülasyonlar*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331.
Hüseyin Rıfat, *Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi*, 1914.
K. D., *Kapitülasyonlar*, İstanbul: Sancakcıyan Matbaası, 1329.
Kâzım Nami, *İş Ordusu*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1332.
Mahmud Esad ibn-i Emin Seydişehri, *İktisat,* Kısm-ı evvel, cüz-i evvel, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1318; Kısm-ı evvel, cüz-i sani, İstanbul: Hilal Matbaası, 1326; Kısm-ı salis, İstanbul, Matbaa-i Hayriye, 1325.
Mahmud Hayri Kahvecibaşızade, *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1317.
Mehdi Fraşenli, *İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hazırası*, Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325.
Mehmed Cavid, *İlm-i İktisat*, 1. kitap, İstanbul: Karabet Matbaası, 1315; 2. kitap, İstanbul: Mihran Matbaası, 1315; 3. kitap, İstanbul: Karabet Matbaası, 1316; 4. kitap, İstanbul: Âlem Matbaası, 1317.
Mehmed Cavid, *İhsaiyat*, 1. c., İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1325.
Mehmed Ekrem Sokulluzade, *Fenn-i Servet*, İstanbul: Asır Matbaası, 1316.
Mehmed Memduh İbnürrefet, *Kapitülasyon yahut Memalik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Haiz Olduğu İmtiyazat*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1327.
Mehmed Süleyman Avanzade, *Alman Usulü Ticaret ve Servet*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1335.
[Mikael Portakal Paşa], *İlm-i Usul-i Maliye*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Matbaası, 1301.
Musa Akyiğitzade, *İktisat yahut İlm-i Servet: Azade-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314.
Musa Akyiğitzade, *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1316.
M[uslihiddin] Adil, *İktisat Dersleri*, Selanik: Zeman Matbaası, 1328.
Mustafa Subhi, *Vazife-i Temdin*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1328.
Münif Paşa, *İlm-i Servet*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302.
Nail, *Fenn-i Usul-i Maliye*, İstanbul: Cihan Matbaası, 1329.
Nuri, *Mebahis-i İlm-i Servet*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299.

Osman Nuri, *Mecell-i Umur-ı Belediye*, 1. c., İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1338.
Parvus, *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniyenin Borçları ve Islahı*, İstanbul: Şems Matbaası, 1330.
Sakızlı Ohannes, *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1297.
Salih Zeki ve Mehmed Refet, *Nevsal-i Ziraat ve Ticaret*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1330.
Sanayi ve Ticaret ve Ziraatın Lüzum-u Teşviki, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1328.
Jean Baptiste Say, *İlm-i Tedbir-i Menzil*, ter. Sahak, İstanbul: Mühendisoğlu Tabıhanesi, 1268.
Süleyman Sudi, *Defter-i Muktasid*, 3. c., İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306-1307.
Tevfik Tarık, *Ticaret-i Berriye Kanunu ve Usul-ı Muhakeme-i Ticaret*, İstanbul, 1329.
M. Zeki, *Köylülerimiz Niçin Zengin Olmuyor*, İstanbul: İctihad Matbaası, 1330.

5. Makaleler

A. Midhat, "Mesleki Zümreler ve Ahlaki Hayat", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 65 (17 Teşrinievvel 1918), s. 258-259.
A. R. Salim, "Türkiye'de Ecnebi Şirketleri", *İstişare*, no. 7 (23 Teşrinievvel 1324), s. 320-325.
Abdi Tevfik, "Tedavülü Tahdid Eden Avâmil", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, S. 24 (27 Kânunuevvel 1333), s. 373-377.
Ahmed Cevad, "İhtikâra Karşı: Teavün-Kooperasyon", *Sabah*, 16 Mayıs 1917, s. 3
Ahmed Cevad, "Kooperatif Heyet-i İttihadiyesi", *Vakit*, 11 Mart 1918, s. 2.
Ahmed Cevad, "Kooperatif Şirketleri", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 181-184; yıl 7, c. 14, S. 11 (15 Ağustos 1334), s. 351-355.
Ahmed Cevad, "Küçük Dostlarıma İktisadi Kıraatlar: Ortaklık", *Talebe Defteri*, sene 1, no. 9 (12 Eylül 1329), s. 131-132; no. 10 (26 Eylül 1329), s. 147-149; no. 11 (10 Teşrinievvel 1329), s. 163-165; no. 12 (24 Teşrinievvel 1329), s. 179-181; no. 13 (7 Teşrinisani 1329), s. 195-196; no. 14 (21 Teşrinisani 1329), s. 218-219.
Ahmed Cevad, "Maişet Derdine Karşı Kooperatifler Çaresi", *Vakit*, 21 Şubat 1918, s. 1.
Ahmed Cevad, "Mekteplerde Artırma Sandıkları", *Talebe Defteri*, sene 1, no. 26 (8 Mayıs 1330), s. 417-418.
Ahmed Cevad, "Teavün: Kooperatif Şirketleri - Hariçte ve Bizde", *Nevsal-i Milli*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 334-342.
Ahmed Emin, "İktisat Nezareti", *Vakit*, 18 Mart 1918, s. 1.
Ahmed Hamdi, "Siyaset-i Maliye: Harb ve Evrak-ı Nakdiye -2", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 11/35 (14 Mart 1918), s. 170-174.

Ahmed Hamdi, "Türk Tacir Olabilir mi?", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 28 (24 Kânunusani 1334), s. 60-64.
Ahmed Hamdi, "Umur-ı İktisadiye Nezareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 2, S. 12/36 (21 Mart 1334), s. 190-194.
Ahmed Muhiddin, "Milli İktisat - Bu, En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir", *İslam Mecmuası*, yıl 2, S. 37 (24 Eylül 1331), s. 796-800.
Ahmed Muhiddin, "Milli İktisat - Dahili İstimar", *İslam Mecmuası*, yıl 3, S. 50 (12 Kânunusani 1332), s. 1007-1010; S. 51 (26 Kânunusani 1332), s. 1022-1024.
Ahmed Muhiddin, "Milli Sermaye - Milli Sermaye Teşkilatı", *İslam Mecmuası*, yıl 2, S. 33 (29 Temmuz 1331), s. 729-734; S. 36 (10 Eylül 1331), s. 780-782.
Akçuraoğlu Yusuf, "1329 Senesinde Türk Dünyası", *Türk Yurdu*, yıl 3, c. 6, S. 3 (3 Nisan 1330), s. 2101-2103.
Akçuraoğlu Yusuf, "İktisat", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 12 (2 Ağustos 1333), s. 179-181.
Akçuraoğlu Yusuf, "Türklük", *Altın Armağan -2- Türk Kardeşlerimize*, İstanbul, 1328, s. 53-56.
Ali Muhtar, "Bir Muadele-i İktisadiye: Yerli Esnaf Avrupa Mallarına Nasıl Rekabet Edebilir", *Bilgi Mecmuası*, S. 7, Haziran 1330, s.
Aynizade Hasan Tahsin, "Avrupa'da Usül-i Himaye Hareketlerinin Menşeleri", *Mülkiye*, c. 1, no. 4 (1 Mayıs 1325), s. 15-21.
Aynizade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 3-5.
Aynizade Hasan Tahsin, "Ticaret Şirketleri ve Menafi-i İktisadiye", *Beyanü'l-Hakk*, sene 1, adet 5 (30 Teşrinievvel 1324), s. 100-101.
M. Bazbazyan, "Mesail-i Maliye ve İktisadiye: Anonim Şirketleri", *Resimli Kitap*, no. 6 (Mart 1325), s. 539-545.
C., "Memurin Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 17 (9 Haziran 1332), s. 1-2.
C., "Türkiye'de Ecnebi Ticaret Odaları", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 9-13.
Cemal, "Harpten Sulhe Geçerken", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 58 (21 Haziran 1333), s. 1-4.
Cemal, "Ziraat İştirakleri", *Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, sene 2, adet 10 (31 Ağustos 1327), s. 764-805.
Elbarez, "Kooperatif Şirketleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 2 (15 Şubat 1331), s. 3-6; S. 6 (12 Mart 1332), s. 3-5.
Edhem Nejat, "Galata Borsası", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 39 (27 Kânunusani 1323), s. 569-571.
Edhem Nejat, "İş Adamı", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 4, no: 35, 11 Eylül 1327, s. 559-562.
Edhem Nejat, "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler", *Osmanlı Ziraat ve*

Ticaret Gazetesi, sene 3, no. 16 (14 Kânunusani 1325), s. 252-255.

Edhem Nejat, "Ruh-ı Ticaret", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 41 (10 Şubat 1324), s. 203-204.

Edhem Nejat, "Zengin Olmanın Yolu", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 1, no. 49 (6 Nisan 1324), s. 729-732.

Faik, "Esnaf İçin Terakki Yolları", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 29-30 (24 Teşrinievvel 1329), s. 229-232; S. 32 (14 Teşrinisani 1329), s. 245-248; S. 34 (28 Teşrinisani 1329), s. 262-264; S. 36 (2 Kânunuevvel 1329), s. 277-280; S. 40 (9 Kânunusani 1329), s. 315-317; S. 42 (23 Kânunusani 1329), s. 330-332; S. 44 (6 Şubat 1329), s. 346-348.

Ferid, "Kambiyo Komisyonu", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 51 (5 Nisan 1333), s. 1-5.

G[alib] Haldun, "Ecnebi Sermayesi ve Bizim Teşebbüsatımız", *İctihad*, sene 3, no. 48 (1 Haziran 1328), s. 1111-1113.

G[alib] Haldun, "Mamulat-ı Dahiliyeyi Himaye", *İctihad*, sene 3, no. 50 (1 Temmuz 1328), s. 1128-1131.

G[alib] Haldun, "Tasarruf ve İktisadın Ehemmiyeti", *İctihad*, sene 3, no. 43 (15 Mart 1328), s. 1031-1033; no. 46 (1 Mayıs 1328), s. 1079-1083.

Hüseyin Kâzım Kadri, "Ziraatımız ve Ahalimiz", *İctihad*, sene 3, no. 39 (15 Kânunusani 1327), s. 967-980.

İbrahim İhsan, "Ticaret Kanunnamemiz", *İstişare*, no. 19 (21 Kânunusani 1324), s. 865-869.

İbrahim Edhem, "Memleketimizde Ecnebi Şirketleri ve Mevki-i Kanuniyeleri", *Mizanü'l-Hukuk*, sene 2, S. 15 (24 Nisan 1326), s. 225-228.

İbrahim Pertev, "Sanayi Meselesi Etrafında Hükümet İşleri - Ziraat ve Ticaret Nezareti'mizin Mühim Bir Eseri: Sanayi İstatistiki", *Sanayi*, S. 27 (28 Şubat 1334), s. 1-3; S. 28 (1 Mart 1334), s. 1-4; S. 29 (31 Mart 1334), s. 17-19; S. 32 (15 Mayıs 1334), s. 66-67; S. 33 (31 Mayıs 1334), s. 78-79; S. 35 (31 Haziran 1334), s. 98-99; S. 39 (31 Ağustos 1334), s. 142-143; S. 45 (31 Mart 1335), s. 6-7.

İhsan Abidin, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 54 (3 Mayıs 1333), s. 3-5; S. 55 (10 Mayıs 1333), s. 1-4; S. 56 (24 Mayıs 1333), s. 3-5; S. 61 (2 Ağustos 1333), s. 6-7.

İnegöllüoğlu M., "Türkiye'de Devlet Bankası Meselesi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (1 Nisan 1334), s. 57-71.

İskilipli Mehmed Atıf, "Hiref ve Sanayi", *Beyanü'l-Hakk*, sene 4, adet 128 (5 Eylül 1327), s. 2311-2314.

İskilipli Mehmed Atıf, "Kesb, Ticaret-i Berriye ve Bahriye, Sanat Ziraat, Mühendislik, Seyahat", *Beyanü'l-Hakk*, sene 4, adet 127 (29 Ağustos 1327), s. 2300-2301.

İskilipli Mehmed Atıf, "Menafi-i Arz ve Seyahat", *Beyanü'l-Hakk*, sene 4, adet 129 (19 Eylül 1327), s. 2231-2234.

İsmail Hakkı, "Ahlak ve Meslek", *Sanayi*, sene 5, S. 40 (30 Eylül 1334), s. 158-159.

İsmail Safa, "Ticaret-i Umumiye: Serbesti-i Ticaret ve Usul-i Himaye", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no. 26 (9 Teşrinisani 1324), s. 413-416; no. 27 (18 Teşrinisani 1324), s. 429-432; no. 28 (23 Teşrinisani 1324), s. 445-448; no. 30 (22 Şubat 1324), s. 470-72.

Reinhard Junge, "Türkiye'nin İktisaden Terakkisi Sistemi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (19 Mayıs 1333), s. 1-4.

Karamanizade, "İktisadiyat: Ziraat Alayları", *Takip ve Tenkit*, sene 1, no: 1 (6 Mart 1330), s. 2-6; no. 2 (20 Mart 1330), s. 26-28.

Kautes, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 57 (7 Haziran 1333), s. 1-4.

Konstantin Efendi, "Gümrük Rüsumu", *İstişare*, no. 18 (14 Kânunusani 1324), s. 817-823; no. 20 (28 Kânunusani 1324), s. 916-922; no. 21 (5 Şubat 1325), s. 978-986; no. 24 (6 Şubat 1324), s. 1120-1124.

Köprülüzade Mehmed Fuad, "Milli Vazife", *Tanin*, 13 Mayıs 1918, s. 3.

M., "Ticaret Şirketleri", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 2, c. 2, no. 6-9/18-21 (Haziran-Eylül 1326), s. 767-847; S. 10/22 (Teşrinievvel 1326), s. 867-966; c. 3, S. 11/23 (Teşrinisani 1326), s. 993-1012.

M. C., "İktisadi Siyaset", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, c. 1, S. 24 (27 Kânunuevvel 1333), s. 369-372; sene 2, S. 1/25 (3 Kânunusani 1334), s. 2-4; S. 2/26 (10 Kânunusani 1334), s. 17-19.

M. C., "Kambiyo ve Kambiyo Ticareti", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, sene 1, c. 1, S. 4 (1 Mayıs 1333), s. 49-53.

M. C., "Milli Ticaret", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, S. 8 (1 Temmuz 1333), s. 113-116; S. 9 (16 Temmuz 1333), s. 129-131.

Manastırlı İsmail Hakkı, "Kesb ve Ticaret ve Tesis-i Sanayiin Nazır-ı İslamiyet Mergubiyeti", *Sırat-ı Müstakim*, c. 2, no. 46 (9 Temmuz 1325), s. 305-306; no. 47 (16 Temmuz 1325), s. 323-324; no. 50 (6 Ağustos 1325), s. 369-370.

Mehmed Asım, "İktisadi İnzibat", *Vakit*, 14 Eylül 1918, s. 1.

Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri -2", *Sabah*, 15 Teşrinievvel 1908, s. 1.

Mehmed Cavid, "Mebahis-i İktisadiye: Şirketlerin Hakk-ı Tasarrufu: Şahsiyet-i Maneviye", *Musavver Muhit*, c. 1, no. 6 (27 Teşrinisani 1324), s. 92-94.

Mehmed Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", *Mülkiye*, S. 1 (Şubat 1324), s. 26-29.

Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 1, S. 2 (10 Kânunusani 1324), s. 269-276.

Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye*, c. 1, no. 2 (15 Kânunusani 1324), s. 198-232.

Mehmed Vehbi, "Memleketimizde Ticaret ve Sanayi Şirketlerinin Vaziyeti", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no. 1 (Kânunusani 1341), s. 656.

Mehmed Zeki, "Ahval-i Harbiye Muvacehesinde İktisadiyat", *İctihad*, sene 5, no. 24 (Temmuz 1330), s. 304-306.
Mehmed Zeki, "Mülkiyet ve Etrafindaki Mesail-i Mühimme -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 36 (1 Kânunuevvel 1332), s. 4-6.
Mehmed Zeki, "Sahife-i Tenkid: İktisatta İnkılab - Muharriri: Ahmed Cevad", *İctihad*, sene 5, 26 Haziran 1330, s. 230-233.
Mehmed Zeki, "Vücub-i Tasarruf", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 10 (12 Nisan 1332), s. 6-7.
Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: En Büyük Eksiğimiz -1", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 6 (12 Mayıs 1329), s. 46-48.
Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: -2- Milli Himaye", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 7 (23 Mayıs 1329), s. 53-56.
Muhiddin, "İktisadi Hasbıhal: -3- İmece Şirketleri", *Halka Doğru*, yıl 1, S. 9 (6 Haziran 1329), s. 69-70.
Mustafa Subhi, "Borsalar Hakkında", *Hak Gazetesi*, no. 29 (11 Nisan 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "İcmal-i İktisadimiz", *Hak Gazetesi*, no. 15 (28 Mart 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "İcmal-i İktisadiyemize Dair", *Hak Gazetesi*, no. 22 (4 Nisan 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "Köylülerin İtibarı", *Hak Gazetesi*, no. 43 (25 Nisan 1912), s. 1.

Mustafa Subhi, "Siyaset-i Maliyemiz", *Hak Gazetesi*, no. 65 (17 Mayıs 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "Sosyalizm Cereyanları", *Hak Gazetesi*, no. 50 (2 Mayıs 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "Tesai Cemiyetleri - Sociétés coopératives", *İctihad*, sene 3, S. 45 (15 Nisan 1328), s. 1063-1067.
Mustafa Subhi, "Türklük'ün İstikametleri", *Nevsal-i Milli*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 194-210.
Mustafa Subhi, "Yangın Yerleri Nasıl İmar Olunacak", *Hak Gazetesi*, no. 98 (19 Haziran 1912), s. 1.
Mustafa Subhi, "Yüzelli Bin Muhacir", *Vazife*, sene 1, no. 9 (25 Mart 1913), s. 1.
M[ustafa] Zühdi, "Geçen Yılda Milli İstihsal", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 10, S. 2 (24 Mart 1332), s. 18-21; S. 3 (7 Nisan 1332), s. 35-40.
M[ustafa] Zühdi, "İhtiyac-ı Adi ve Spekülasyon Ticareti", *Ticaret Mekteb-i Âlisi Mecmuası, sene 1, S. 1 (Teşrinisani 1333), s. 10-32.*
M[ustafa] Zühdi, "İktisad Yılı", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 10, S. 1 (10 Mart 1332), s. 8-11.
M[ustafa] Zühdi, "İktisat Yılı", *Türk Yurdu*, yıl 6, c. 12, S. 4 (12 Nisan 1333), s. 51-53.
M[ustafa] Zühdi, "İktisad-ı Milli", *Türk Yurdu*, yıl 4, c. 8, S. 6 (21 Mayıs 1332), s. 2616-2617.
Müşfik Selami, "Petrol - Hazineye Temin Edilebileceği Varidat", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334), s. 72-83.
Nazgizade Mehmed Hilmi, "Devlet Fabrikacı Olur mu?", *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Ağustos 1908, s. 1-2.
Necmeddin Sadık, "Ahlak ve İktisat", *Vakit*, 30 Teşrinievvel 1917, s. 1.
Necmeddin Sadık, "Memurin Kooperatifleri", *Vakit*, 28 Temmuz 1918, s. 1.
Necmeddin Sadık, "Umumi Ahlak, Mesleki Ahlak", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 25 (27 Kânunuevvel 1917), s. 496-498.
Orhan Midhat, "Düstur-ı Hayat ve Servet: Servet Nasıl Elde Edilir", *Musavver Malumat*, sene 1, no. 23 (17 Temmuz 1330), s. 353-354; no. 24 (24 Temmuz 1330), s. 369-370.
Parvus, "127 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 13 (3 Mayıs 1328), s. 394-402.
Parvus, "Bir Aylık İktisadi ve Mali Hadiseler: Maliye-Ticaret-Ziraat-Pereire Bankası İstikrazı-Galata Borsası-Neşriyat", *Bilgi Mecmuası*, S. 3 (Kânunusani 1329), s. 324-338.
Parvus, "Bir Lüzum-ı Acil", *Tanin*, 15 Teşrinisani 1911, s. 4.
Parvus, "Bütçe ve Maarif Meselesi", *Tanin*, 19 Eylül 1911, s. 1.
Parvus, "Devlet ve Millet", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 3 (15 Teşrinisani 1328), s. 83-86.
Parvus, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 19 (26 Temmuz 1328), s. 587-591.

Parvus, "Ev Sahipleri Bankası", *Tanin*, 21 Ağustos 1911, s. 3-4.
Parvus, "Fikr-i Teşebbüs", *Tanin*, 31 Ağustos 1911, s. 4.
Parvus, "Harp ve Umur-i Maliye", *Tanin*, 8 Teşrinisani 1911, s. 2.
Parvus, "İktisada Dair", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 18 (12 Temmuz 1328), s. 564-567.
Parvus, "İktisadiyat", *İctihad*, 3 Nisan 1330, s. 2266-2267.
Parvus, "İktisadiyat: Maliye, Sanayi, Ziraat", *İctihad*, 26 Kânunuevvel 1329, s. 1912-1913.
Parvus, "İktisadiyat: Maliye, Sanayi, Ziraat - Tütün Rejisi İmtiyazı ve Meclis-i Mebusan", *İctihad*, 20 Şubat 1329, s. 2118-2119.
Parvus, "İktisadiyat ve Maliyat: Demiryolları ve Arazi Fiyatı", *İctihad*, 9 Kânunusani 1329, s. 1968-1969.
Parvus, "İktisadiyat ve Maliyat: Rehine Müstenid İtibar ve Türkiye'nin Servet-i Arzisi, Şirket-i Hayriye", *İctihad*, 14 Kânunuevvel 1329, s. 1882-1883.
Parvus, "İstanbul Evlerinin Suret-i İnşası", *Tanin*, 12 Ağustos 1911, s. 3.
Parvus, "İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açınız!", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 12 (Mart 1329), s. 360-367.
Parvus, "İtalya ile İktisadi Muharebe", *Tanin*, 9 Teşrinievvel 1911, s. 3; 11 Teşrinievvel 1911, s. 3; 21 Teşrinievvel 1911, s. 2-3.
Parvus, "Köylü ve Devlet", *Türk Yurdu*, yıl 3, S. 9 (7 Kânunusani 1329), s. 1124-1129; S. 10 (21 Kânunusani 1329), s. 1158-1162.
Parvus, "Köylüler ve Devlet", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 9 (9 Mart 1328), s. 262-268;

aynı yazı *İctihad*'da da yayımlanmıştır: S. 43 (10 Mart 1328), s. 1033-1036.
Parvus, "Mali Tehlikeler", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 5 (13 Kânunuevvel 1328), s. 148-153.
Parvus, "Memleketimizde İtalyan Postahaneleri", *Tanin*, 3 Teşrinievvel 1911, s. 4.
Parvus, "Muharebe ve Avrupa Ticareti", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1911, s. 3-4.
Parvus, "Muharebe ve Sulh İhtimalatı", *Tanin*, 28 Teşrinievvel 1911, s. 3.
Parvus, "Türk Gençlerine Mektup -1", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 17 (30 Mayıs 1329), s. 571-574.
Parvus, "Türk Gençlerine Mektup -2-, İstanbul'un Mukadderatı", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 21 (25 Temmuz 1329), s. 723-727.
Parvus, "Türk İli, Maliyeni Gözet", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 15 (2 Mayıs 1329), s. 485-490.
Parvus, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır", *Türk Yurdu*, yıl 1, S. 16 (14 Haziran 1328), s. 476-484; S. 17 (20 Haziran 1328), s. 523-530.
Parvus, "Türkiye İçin Bazı Hakikatler", *Nevsal-i Milli*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 249-250.
Parvus, "Türkiye İçin Mali Esaretten Kurtuluş Yolları", *Bilgi Mecmuası*, S. 5 (Şubat 1329), s. 437-477.
Parvus, "Türkiye: Vaziyet-i Umumisi ve Bütçe", *Tanin*, 5 Eylül 1911, s. 1.
Parvus, "Türkiye'de Ziraatın İstikbali", *Türk Yurdu*, yıl 3, S. 1 (19 Eylül 1329), s. 859-867.
Parvus, "Türkiye'nin Mali Esareti", *Bilgi Mecmuası*, S. 3 (Kânunusani 1329), s. 225-253.
Parvus, "Türkiye'ye Giren Altın", *Tanin*, 14 Eylül 1911, s. 3.
Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya Haklı Oldukları Bir Akçe", *Türk Yurdu*, yıl 2, S. 1 (18 Teşrinievvel 1328), s. 16-24.
Parvus, "Yeni İstanbul", *Tanin*, 5 Ağustos 1911, s. 2.
Refik Halid, "Harb Zengini", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 42 (2 Mayıs 1918), s. 41-42.
Reşad Sami, "Şirketler ve Faideleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 2, no. 18 (31 Ağustos 1324), s. 285-288.
S. Gündoğdu, "Müessesat ve Fabrikalarımızı Ziyaret: Yedikule İplik Fabrikası, Makriköy Bez Fabrikası", *Sanayi*, sene 5, c. 2, S. 12/39 (31 Ağustos 1334), s. 143-145.
S., "İktisadiyat Mecmuası", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 13 (25 Şubat 1331), s. 204-207.
Said Hikmet, "Eşhas-ı Maneviye-i Ecnebiyenin Hal ve Mevki-i Hukukisi", *Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası*, sene 1, no. 1 (Nisan 1334), s. 9-34; no. 2 (Mayıs 1334), s. 127-159.
C. A. Schaefer, "İstahsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 60 (26 Temmuz 1333), s. 1-2.

C. A. Schaefer, "Petrol İnhisarı Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 54 (3 Mayıs 1333), s. 1-3.
Selim Mizrahi, "Ticaret Nedir?", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, no. 1 (23 Nisan 1323), s. 12-15.
Sibuh İstipanyan, "Ecnebi Şirketleri ve Biz", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, sene 4, no. 10 (13 Kânunusani 1326), s. 158-160.
Süleyman Sırrı, "Konya Ovası'nın İrvasından Şimdiye Değin İstihsal Olunan ve Bundan Sonra Husule Gelecek Olan Fevaid", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 4-9.
Tekin Alp, "Adana Ovası'nın İrva ve Iskası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 20 (30 Haziran 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Dahili İstikraz Münasebetiyle İktisadi Hayat: İnkılabın Son Perdesi", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 44 (16 Mayıs 1918), s. 358.
Tekin Alp, "Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 53 (26 Nisan 1333), s. 1-3.
Tekin Alp, "Harb ve İktisat -1- Milli İktisat", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 59 (29 Ağustos 1918), s. 133-134.
Tekin Alp, "Harb Zamanında İstihsalat-ı Sınaiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 37-40.
Tekin Alp, "Harbden Sulha İntikal İktisadiyatı -1- Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 62 (16 Ağustos 1333), s. 1-3.
Tekin Alp, "Harbden Sulha İntikal İktisadiyatı -2-", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 63 (30 Ağustos 1333), s. 1-2.
Tekin Alp, "İki Usul-i İstismar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 4 (7 Mart 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "İktisadi İnkılap", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 64 (14 Eylül 1333), s. 1-2.
Tekin Alp, "İktisadi Teşkilat", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 52 (19 Nisan 1333), s. 1-2.
Tekin Alp, "İktisadiyat: Berlin-İstanbul Yolu", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 9, S. 10 (14 Kânunusani 1331), s. 153-156.
Tekin Alp, "İktisadiyat Meclisi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 38 (29 Kânunuevvel 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "İktisadiyat Nezareti", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 68 (22 Teşrinisani 1333), s. 1-3.
Tekin Alp, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 43 (1 Mart 1333), s. 1-2; yıl 2, S. 49 (15 Mart 1333), s. 2-3; S. 61 (2 Ağustos 1333), s. 2.
Tekin Alp, "İtibar-ı Milli Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40 (19 Kânunusani 1333), s. 1-2.
Tekin Alp, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyetleri -1", *İktisadiyat*

Mecmuası, yıl 1, S. 30 (7 Teşrinievvel 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3, S. 67 (8 Teşrinisani 1333), s. 1-2.
Tekin Alp, "Kitaplar ve Mecmualar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 13 (12 Mayıs 1332), s. 5-6.
Tekin Alp, "Konya Milli İktisat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 24 (28 Temmuz 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru", *İktisadiyat Mecmuası*, c. 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 1-2.
Tekin Alp, "Memleketimizde Büyük Sanayi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 33 (3 Teşrinisani 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Memleketimizde İş Bölümü", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 6 (16 Ağustos 1917), s. 117-118.
Tekin Alp, "Merkezi Avrupa ve Biz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 22 (21 Temmuz 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Meskûkât Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 3 (29 Şubat 1331), s. 1-3.
Tekin Alp, "Milli İktisat", *İslam Mecmuası*, S. 22 (12 Şubat 1330), s. 560-562.
Tekin Alp, "Milli İktisada Doğru: Ticaret Muahedeleri -2- Türkiye-Almanya Ticaret Muahedesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 18 (16 Haziran 1332), s. 1-3; "-3", S. 19 (23 Haziran 1332), s. 1-4.
Tekin Alp, "Milli İktisada Doğru: Yeni Ticaret Muahedeleri -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 16 (2 Haziran 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Tesanütçülük: Demokrasinin Gayesi", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 56 (8 Ağustos 1918), s. 67-68.
Tekin Alp, "Tesanütçülük: Harb ve İktisad -1- Memurin ve Müstahdeminin Atisi", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 61 (12 Eylül 1918), s. 178-179.
Tekin Alp, "Tesanütçülük: İctimai Duygu", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 55 (1 Ağustos 1918), s. 45-46.
Tekin Alp, "Tesanütçülük: Zevaid Vergileri", *Yeni Mecmua*, c. 3, S. 60 (5 Eylül 1918), s. 154-155.
Tekin Alp, "Tesanütçülük ve Solidarizm", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 26 (3 Kânunusani 1917), s. 517-519.
Tekin Alp, "Tesanütçülük-İctimai Siyaset -2", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 28 (17 Kânunusani 1918), s. 21-23.
Tekin Alp, "Tesanütçülük-İctimai Siyaset -3", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 30 (31 Kânunusani 1918), s. 61-63.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -5- Yeni İstikamet", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 37 (28 Mart 1918), s. 205-207.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -7- Harb Zenginleri Meselesi", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 42 (2 Mayıs 1918), s. 313-337.

Tekin Alp, "Tesanütçülük -8- Tesanütçülüğün Gayesi", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 43 (9 Mayıs 1918), s. 335-337.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -9- İctimai Siyaset İçin Bizde Zemin Müsait mi?", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 45 (23 Mayıs 1918), s. 363-364.
Tekin Alp, "Tesanütçülük -10- Almanya'da İctimai Faaliyet", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 47 (6 Haziran 1918), s. 406-408.
Tekin Alp, "Ticaret-i Hariciyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 5 (14 Mart 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Ticaret-i Kanununun Tadil ve Islahı", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 37 (15 Kânunuevvel 1332), s. 1-3.
Tekin Alp, "Türk-Alman Münasebat-ı İktisadiyesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 36 (1 Kânunuevvel 1332), s.3-4.
Tekin Alp, "Türkiye'de Bankalar", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 34 (10 Teşrinisani 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Tütün Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 2 (22 Şubat 1331), s. 1-3.
Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 28 (15 Eylül 1332), s. 1-2.
Tekin Alp, "Yeni İktisadi Müesseselerimiz -1", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 6 (12 Mart 1332), s. 1-3.
Tekin Alp, "Yeni İstikamet İstikrazı", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 40 (18 Nisan 1918), s. 263, 264.
Tekin Alp, "Ziraat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 9 (14 Nisan 1332), s. 1-2; S. 10 (21 Nisan 1332), s. 1-2; S. 11 (28 Nisan 1332), s. 1-2; S. 12 (5 Mayıs 1332), s. 1-3; S. 13 (12 Mayıs 1332), s. 1-3; S. 15 (26 Mayıs 1332), s. 1-3.
Tevfik Nureddin, "Türk Esnafının Hali", *Türk Yurdu*, c. 1, 1327-1328; s. 42-47; 360-365.
Yunus Nadi, "İki Kanun Layihası", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1.
Yunus Nadi, "İktisadi Meslek", *Tasvir-i Efkâr*, 18 Mayıs 1918, s. 1.
Yunus Nadi, "İstikrazımız ve Ziraat Bankası", *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, sene 2, S. 7 (1332), s. 290-292.
Yunus Nadi, "Milli İktisadın İlk Esaslı Hatvesi", *Tasvir-i Efkâr*, 11 Teşrinievvel 1916, s. 1; 12 Teşrinievvel 1916, s. 1; 16 Teşrinievvel 1916, s. 1.
Yunus Nadi, "Milli İstihlak Kooperatifleri", *Tasvir-i Efkâr*, 20 Mayıs 1917, s. 1.
Yunus Nadi, "Mühim Bir İktisadi Teşebbüs", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1917, s. 1.
Yusuf Kemal, "Cauwès'e Göre Milli İktisat", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 39 (12 Kânunusani 1332), s. 2-5.
Z[inetullah] N[uşirevan], "Osmanlı Türklerinde İktisadi Hareket", *Türk Yurdu*, yıl 5, c. 11, S. 12 (2 Şubat 1332), s. 192.

Ziya Gökalp, "Halkçılık", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 32 (14 Şubat 1918), s. 102-104.
Ziya Gökalp, "İctimai Mezhepler ve İctimaiyat", *Yeni Mecmua*, c. 1, S. 26 (2 Kânunusani 1918), s. 501-503.
Ziya Gökalp, "İctimaiyat-İctimai Nev'ler", *İslam Mecmuası*, S. 20 (15 Kânunusani 1330), s. 517-523.
Ziya Gökalp, "İktisadi Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 43 (9 Mayıs 1918), s. 322-323.
Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir?", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 1 (8 Şubat 1331), s. 3; S. 7 (28 Mart 1332), s. 1-2.
Ziya Gökalp, "Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 35 (24 Teşrinisani 1332), s. 1-3.
Ziya Gökalp, "Milletçilik ve Beynelmilelcilik", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 35 (14 Mart 1918), s. 162-164.
Ziya Gökalp, "Para ve Tesanüt", *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 41 (25 Nisan 1918), s. 282-283.
Ziya Gökalp, "Türklerde İktisat Devreleri", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 1-4.

II - YARDIMCI KAYNAKLAR

1. Kitaplar

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1971.
Ahmet, Emin, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930.
Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.
Atasağun, Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1939.
Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.
Biliotti, Adrien, *La Banque impériale ottomane*, Paris: Henri Jouve éditeur, 1909.
Cerrahoğlu, A., *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınevi, 1975.
Duru, Kâzım Nami, *Ziya Gökalp*, 3. basılış, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1975.
Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
Emre, Ahmet Cevad, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1960.
Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 3-4, 2. baskı, İstanbul: Esar Matbaası, 1977.
Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Türkiye'de Kooperatifçilik*, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayını, 1963.
Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*, İstanbul: İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1946.
Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul: Sanayi-i Nefise Matbaası, 1932.
Heyd, Uriel, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, çev. Cemil Meriç, İstanbul: Sebil Yayını, 1980.
Junge, Reinhard, *Das Problem der Europäisierung Orientalischer Wirtschaft*, Weimar, 1915.
Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Ekdem, İstanbul: Kervan Yayınları, 1979.
Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1970.
Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964.
Mardin, Şerif, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, no. 12, Temmuz 1962, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara.
Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi 1442-1930*, c. 4, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.
Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, der. Muammer Sencer, İstanbul: May Yayınları, 1977.
Petrosyan, Yuriy Asatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
Prens Sabahaddin, *Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, haz. Nezahet Nurettin Ege, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1977.
Ramsaur, Ernest Edmondson Jr., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1972.
Rathmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, çev. Ragıp Zaralı, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976.
Schaefer, Carl Anton, *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe I. B.: G. Braunsche Hofbuchdruckerei und Verlag, 1913.
Şakir, Ziya, *Celâl Bayar: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952.
Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi / 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gözlem Yayınları, ty.
Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul: Güven Yayınevi, 1946.

Tolga, Osman, *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul: İÜ İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, 1949.

Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul: Güven Basım ve Yayınevi, 1951.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1968.

Tunaya, Tarık Z., *Hürriyetin İlanı*, İstanbul: Baha Matbaası, 1959.

Tunaya, Tarık Z., *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbası, 1962.

Tunaya, Tarık Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1952.

Tunaya, Tarık Z., *Türkiye'de Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: Yedigün Matbaası, 1960.

Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978.

Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Milli Aydın Bankası - Tarişbank Tarihi Projesi, *Milli Aydın Bankası T.A.Ş. - Tariş Bank Tarihi*, haz. Hüsnü Erkan, Sabri Yetkin, Oktay Gökdemir, Özlem Yıldırır, N. Oğuzhan Altay, İzmir, 1993.

Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi, *Tariş - İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Tarihi*, İzmir, 1993.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.

Velay, A. du, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris: Arthur Rousseau éditeur, 1903.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

Yerman, Celâl ve Samet Ağaoğlu, *Türkiye İktisadi Teşkilâtında Ticaret ve Sanayi, Esnaf ve Ticaret Borsaları*, Ankara: Titaş Basımevi, 1943.

Zeman, Z. A. B. ve W. B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924*, London: Oxford University Press, 1965.

2. Makaleler

Ahmad, Feroz, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980. s. 329-350.

Akşin, Sina, "İttihat ve Terakki Üzerine", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 26. no. 1 (Mart 1971), s. 153-182.

Berkes, Niyazi, "Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*, der. Fikret Görün, Ankara: ODTÜ Yayını, 1972, s. 39-55.

Dumont, Paul, "Un économiste social-démocrate au service de la Jeune Turquie", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1980, s. 75-86.

Jenssen, O., "Marxistische Beiträge zum Problem der Wirtschaftsentwicklung und Wirtschaftsforschung im Orient", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Jahrgang II, Heft 2, s. 233-249.

Junge, Reinhard, "Das Wirtschafsproblem des Näheren Orients", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, Weimar, Jahrgang I, Heft 1, Januar 1916, s. 1-30.

Keyder, Çağlar, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi 1881-1914", *Toplum ve Bilim*, S. 8, Kış 1979, s. 35-43.

Kurmuş, Orhan, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 182-209.

Ökçün, A. Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, der. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 409-484.

Ökçün, A. Gündüz, "Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Ali'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1887 Tarihli Muhtıra", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 22, no. 3 (Eylül 1967), s. 139-151.

Ökçün, A. Gündüz, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 27, no. 1 (Mart 1972), s. 135-166.

Ökçün, A. Gündüz, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 25, no. 2 (Haziran 1970), s. 15-56.

Özden, Nuri, "Bir Sosyalist Tip: Alexander Israel Helphand (Parvus)", *Türkiye Defteri*, S. 19 (Mayıs 1975), s. 5-14.

Pamuk, Şevket, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 161-204.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım: 1854-1914", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 131-162.

Schaefer, C. A., "Die türkische Währungspolitik", *Archiv für Wirschaftsforschung im Orient*, Jahrgang II, Heft 1 (1 April 1917), s. 41-75.

Taner, Tahir, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", *Muammer Raşit Seviğ'e*

Armağan, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, s. 623-656.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980, s. 35-382.

Toprak, Zafer, "Hürriyetin İlanı ve Ermeni Tüccarlar", *Tarih ve Toplum*, S. 55 (Temmuz 1988), s. 43-45.

Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, S. 1 (Bahar 1977), s. 97-123.

Toprak, Zafer, "İslâm ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı," *Toplum ve Bilim*, S. 29/30 (Bahar-Yaz 1985), s. 179-199.

Toprak, Zafer, "Nationalism and Economics in the Young Turk Era (1908-1918)", *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Méditerranée Orientale*, ed. Jacques Thobie ve Salgur Kançal, Paris-L'Harmattan, 1994, s. 260-266.

Toprak, Zafer, "Osmanlı Kambiyoları", *Finans Dünyası*, Ocak 1990, s. 72-74.

Toprak, Zafer, "Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler", *Toplum ve Bilim* S. 24 (Kış 1984), s. 69-81.

Toprak, Zafer, "Osmanlı'da 'Ecnebi' Ticaret Odaları", *Finans Dünyası*, Şubat 1990, s. 78-81.

Toprak, Zafer, "Ömer Seyfettin ve 'Sivil Toplum'", *Toplum ve Bilim*, S. 31/39 (Güz 1985-Güz 1987), s. 113-127.

Toprak, Zafer, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", *Toplum ve Bilim*, S. 12 (Kış 1980), s. 41-49.

Tunaya, Tarık [Zafer], "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikri Esasları", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayını, 1956, ayrı baskı.

Yavuz, Erdal, "1908 Boykotu", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 163-181.

DİZİN

A. R. Salim 55, 57
A. Schaffhausenschen Bankverein A.G. 75
Abdullah Battal [Kaymaz] 29
Abdurrahman Vefik 23
Abdülahad Nuri 83
Abdülaziz 87
Abdülhamid II 1, 3, 84, 93, 97, 99
Abdülmecid 26
Ahmed Cevad [Emre] Bey 126, 129-131, 133-134, 136
Ahmed Emin [Yalman] Bey 13, 119-120
Ahmed Esad Bey 52
Ahmed Hamdi Bey 123
Ahmed Midhat Efendi *xi*, 28-29
Ahmed Muhiddin 17-18, 67-68, 148-149
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi, Müşir) 67, 125
Ahmed Nesimi Bey 61, 69-70, 133
Ahmed Refik [Altınay] *ix*
Ahmed Reşid Paşa 98
Ahmed Şuayip 11
Ahmed Vefik Paşa 15, 147
Ahmet Yücekök 25
Akçuraoğlu Yusuf bkz. Yusuf Akçura
Akdağ, Mustafa *ix*
Aksa-i Şark İslam Şirket-i İktisadiyesi 103
Akşehir 119
Akşin, Sina 120
Ali Haydar Bey 13
Ah Rıza Bey 13
Âli Paşa 51
Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi 116-117
Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi 61
Ankara 1, 116, 119
Aristarchi Bey 26
Arslan Efendi 13
Atasağun, Yusuf Sami 125
Atina 92-93
Atina Bankası 47
Avcıoğlu, Doğan *vi*, 120
Avni Bey 141
Aydemir, Şevket Süreyya *x-xi*
Aydın 55, 68, 117, 119, 137-138, 142
Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 137-138
Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi 83

Bağdat 90, 92, 116
Bailey, Frank Edgar 25, 27
Bank-ı Osmani 83
Bank-ı Dersaadet 45

Bank-ı Osmani-i Şahane bkz. Osmanlı Bankası
Barkan, Ömer Lütfi *ix-x*
Bastiat 7, 28, 50, 67
Bazbazyan Efendi 87
Beaulieu, Leroy 7, 12, 146
Berki, A. H. 80
Berliner Tageblatt 133
Besim Bey 13
Beyanü'l-Hakk 102, 104
Beyrut 90, 92-93, 109, 119
Bilgişin, Mehmed Ali 79
Biliotti, Adrien 46
Birgen, Muhiddin bkz. Muhiddin [Birgen] Bey
Bismarck 14-15, 146
Bolu 69
Bouglé, C. 128
Braudel, F. *viii*
Bursa 55, 68, 90, 117, 119
Bücher 17-18, 148-149

Carey 7
Cauwès, Paul 7, 29, 67
Cavid Bey 2, 10-12, 23, 30-32, 34-35, 38-39, 52, 65, 70-73, 75, 84-85, 94-96, 99, 103, 124-125
Celal Bey (Maadin Umum Müdürü) 13, 44
Celal [Bayar] Bey 13, 139-140
Cem, İsmail *vi*
Cemal Bey (Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü) 129, 131-132, 135
Cemal Bey 126
Cemal Bey (nazır) 67
Cemal Paşa 8
Cemil Paşa (Dr.) 67
Cerrahoğlu, A. 11, 31, 35, 65
Cobden, Richard 111

Çanakkale 90
Çarşamba 134
Çavdar, Tevfik 120
Çırçır İstihlak Kooperatifi 133

Davison, Roderic H. 45
Dersaadet Amerika Ticaret Odası bkz. Memalik-i Şarkiye Ticaret Odası
Dersaadet Avusturya-Macaristan Ticaret Odası 88
Dersaadet Borsası 57
Dersaadet Fransız Ticaret Odası 88-89
Dersaadet İngiliz Ticaret Odası 91
Dersaadet İtalyan Ticaret Odası 91
Dersaadet Rus Ticaret Odası 92
Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi 30, 35, 52, 62, 84, 93, 95, 103, 105-106, 122, 127
Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası 5, 54, 56, 72, 87, 91, 93, 103, 111, 123, 137-139, 143
Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası 30, 36, 84, 86, 93-94, 96, 101
Dersaadet Yunan Ticaret Odası 91
Deutsche Bank 44, 47, 75
Deutsche Orient Bank 47, 75
Divaniye 8
Divitçioğlu, Sencer *vi*
Dresdner Bank 76
Durkheim 19, 150
Düyun-ı Umumiye 6, 75-76, 90

Edhem Bey (Ticaret Müsteşarı) 40
Edhem Nejat 102, 111-112, 125-128
Edirne 3
Ekmekçi Esnaf Cemiyeti 117
Emil, Birol 29, 55
Emre, Ahmed Cevad bkz. Ahmed Cevat [Emre] Bey
Enver Bey 96-97
Ereğli 68-69
Ergin, Osman Nuri 61-62
Erşed Bey 13
Erzurum 119
Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi 5
Esnaflar Cemiyeti 5

Faik Bey 10, 100
Faik Nüzhet Bey 13
Ferid Bey (Banka Nazırı) 47
Ferid Bey (Meskûkât Müdürü) 3
Ferid Paşa (Damat) 8-9, 67
Feridun Paşa 67
Fethi Paşa (Tophane Müşiri) 83
Fındıklıoğlu, Z. Fahri 125, 129
Fichte 6
Fleck (Dr.) 14
Forbes (şirket) 142
Frank, André Gunter *viii*
Fransız Ticaret Odası 90
Fuad Bey 8

Gabriel Noradugyan Efendi 67
Galib Bey 13
Galib Haldun 66
Ganz Elektrik Şirketi 75
Gentz 6
Gide, Charles 13, 128-129, 140
Görüce 109
Grégorie 26
Gürzumar, T. 80
Gürzumar, F. 80

Halep 92
Halil İnalcık 45
Halka Doğru 10, 34, 37, 100, 106, 108, 129
Hallaçyan Efendi 13
Hasan Tahsin Bey (Aynizade) 13, 34, 39-40, 102
Hasan Ferid 46, 121
Hâtemî, Hüseyin 80
Hayfa 119
Heidborn, A. 26
Hershlag, Z. Y. 26
Heyet-i Mahsusa-i Ticariye 6-7, 111, 116, 151
Hıfzı Veldet 81
Hicaz Demiryolu Kooperatif Osmanlı Bakkaliye Şirketi 135
Hilferding, Karl *v*
Hobson, J. A. *v-vi*, *x-xi*
Hulusi Bey 13
Hürriyet 28
Hüseyin Kâzım 5, 110

İaşe Meclisi 7, 152
İbrahim Bey (Pirizade) 52
İbrahim Edhem 55
İbrahim Fazıl 26
İbrahim İhsan 97
İhracat Heyeti 7, 43-44, 151
İkdam 135, 137, 143
İktisadiyat Mecmuası 13-14, 61, 68, 70, 74, 76, 133, 141-142, 146
İktisadiyat Meclisi 7, 42, 152
İktisat ve Teavün Şirketi 134

İnalcık, Halil *ix*
İncir Anonim Şirketi (Société anonyme de figues) 138
İnegöllüoğlu M. 72
İslam Mecmuası 14, 105, 146
İslam Ticaret Cemiyeti 104
İslamoğlu-İnan, Hurican *xi*
İsmail Cenani Bey 67
İsmail Hakkı (Manastırlı) 104-105
İsmail Rıfkı Bey 132
İsmail Safa 33
İstanbul 5, 24-26, 62, 65, 81-82, 88, 90-93, 104, 109-110, 116-119, 133, 136
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 121
İstanbul Kooperatif Şirketleri Heyet-i İttihadiyesi 136
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası 117, 120
İstipanyan, Sibuh 66
İstişare 34
İttihat ve Terakki 64, 85-86
İzmir 1, 24, 55, 68, 90-92, 109, 117-118, 134, 137-141
İzmir Felemenk Ticaret Odası 92
İzmit Sancağı-Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyesi 142
İzmit 119

Jouve, Henri 46

K. K. Privat Oesterreichische Kreditanstalt für Handel und Gewerbe 75
Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu 6-7, 45, 47-48, 50, 111, 151
Kâmil Paşa (Mısırlı) 83
Karaman 119
Kasaba 68
Kasaba, Reşat *xi*
Kastamonu 119
Kaymaz, Abdullah Battal bkz. Abdullah Battal [Kaymaz]
Kayseri 119
Kâzım Bey 13
Kemal Bey (Kara) 5, 8-9, 62, 116, 134, 136, 151-152
Keyder, Çağlar *xi*
Kıvılcımlı, Hikmet 120
Kirkor Zohrab Efendi 34-35, 65
Konstantin Efendi 34
Konya 42, 116-118
Kudüs 119
Kurmuş, Orhan 39
Kuşadası 138
Kuyucak, Hazım Atıf 79
Küçükömer, İdris *vi*
Kütükoğlu, Mübahat S. 24-25

Landau, M. Jacob 14
Laskiye 134
Le Play 2
Leibniz 15, 147
Lenin *v-vi, x-xi*
List, Friedrich *xi*, 6-7, 12-17, 28-29, 33, 38, 67, 145, 147-148
Luxemburg, Rosa *v*
Lütfullah (Prens) 67

Mahmud Esad Efendi 53
Mahmud Hamid Bey 67
Manisa 119
Manisa Bağcılar Bankası 141
Mardin, Şerif 28
Marx, K. *x*
Mehmed Abud Efendi 93-94
Mehmed Ali Paşa (Damat, Serasker) 83
Mehmed Asım 118, 120
Mehmed Atıf (İskilipli) 104-105
Mehmed Cavid bkz. Cavid Bey
Mehmed Paşa (Damat) 67
Mehmed Vehbi [Sarıdal] 117-118, 120
Mehmed Zeki 129
Meici *vii*
Memalik-i Şarkiye Ticaret Odası 92
Men-i İhtikâr Heyeti 7, 113, 135, 142
Mersin 92
Midhat Paşa 125
Mikâil Paşa (Portakal) 28
Milli Aydın Bankası 138-139
Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi 134
Milli Ekmekçi A.Ş. 6, 9, 116-117
Milli Fatih Kooperatif Şirketi 134
Milli İktisat Bankası 6, 9
Milli İthalat Kantariye A.Ş. 6, 9, 116-117
Milli Mahsulat A.Ş. 6, 9
Milli Makriköy Kooperatif Şirketi 134
Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi 134
Milli Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi 134
Milli Türk Ticaret Birliği 111
Muammer Raşit Seviğ 51
Mudanya 68
Muhiddin [Birgen] Bey 34, 106, 129
Muhtar Bey 13
Mumcu, Ahmet 80
Murad (Mizancı) 29, 55
Musa Mehmetcanlıoğlu Akyiğitzade *xi*, 29-30
Mustafa Bey 13
Mustafa Reşid Paşa 83
Mustafa Sabri 104
Mustafa Subhi 128
Mustafa Şeref Bey 13, 44
Mustafa Zühdi 13, 17
Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye 112
Mülkiye 32, 34
Müller A. 6-7
Münir Bey 13
Müslüman Tüccar Cemiyeti 111

Namık Kemal *xi*, 28
National Bank für Deutschland 75
Necmeddin Sadık 21, 135

Ohannes Paşa (Sakızlı) 28
Okyar, Osman 45
Onur, Hakkı 85
Osman Bey 52
Osman Fıtri Bey 13
Osmanlı Bankası 7, 45, 47, 57, 90
Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası 47
Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi 32-33, 99, 102, 127

Ödemiş 138

Pakalın, Mehmet Zeki 124
Pamuk, Şevket *xi*
Parvus *xi*, 52, 65-66
Pester Ungarische Commercial Bank 76

Philippovich 13, 146
Prebish, Raul *vii*, *x*
Progrès de Salonique 30
Puryear, Veron John 25

Rae, John 7, 12, 67, 140, 145
Rahmi Bey 140
Resimli Kitap 87
Reşad Sami 85, 102, 106-107
Revue Commerciale du Levant 90
Rıza Tevfik 11-12
Ricardo 7, 28, 50, 67
Rochdale 126
Rodney, Walter *viii*
Romein, Jan *vi*
Rothschild Bankası 76

Sabah 65, 73
Sabahaddin (Prens) 2, 10
Safvet Bey 131
Said Bey 13
Said Halim Paşa 67
Said Hikmet 56-57, 73
Said Paşa 8, 67
Samsun 90
Samsun Kardaşlar İstihlak Şirketi 129
Sanayi 122
Sarıdal, Mehmed Vehbi bkz. Mehmed Vehbi [Sarıdal]
Sason Efendi 13
Schaefer, Carl Anton 42
Schmoller 7, 13, 146
Selanik 5, 30, 65, 84, 96, 109
Selanik Bankası 47
Selim Mizrahi 102-103
Sencer, Muammer 66
Sencer, Muzaffer *vi*
Sevig, Vasfi Raşit 79
Sırat-ı Müstakim 104
Sırrı Bey 40, 43
Smith, Adam 12, 28-29, 50, 67, 146
Smyrna Fig Packers Limited 138
Sombart *x*
Suad Bey 13, 40
Süleyman Paşa 147
Süleyman Sami Bey 13
Süleyman Sırrı Bey 13
Süleyman Sudi 23

Şam 119
Şanda, Hüseyin Avni *x-xi*, 79, 83
Şark-Avusturya Grubu (Groupe Autro-Hongrois pour l'Orient) 76
Şirket-i Hayriye 83
Şükrü Paşa 67

Tahir Bey 52
Talat Paşa 8, 71, 134
Talebe Defteri 130
Taner, Tahir 51-52, 54
Tanin 62
Tasvir-i Efkâr 52, 123
Tatil-i Eşgal Kanunu 4, 85
Tekin Alp 12-15, 27, 38, 40-42, 53, 68-69, 74-75, 77, 97-98, 142, 146
Tevfik Bey 13, 141
Tezel, Yahya *xi*
Ticaret-i Umumiye Mecmuası 35, 122
Tire 138
Toprak, Zafer 21, 81
Tökin, İsmail Hüsrev *x-xi*
Trabzon 92
Türk Yurdu 13-15, 40, 60, 108, 113, 117, 147, 151
Türk Derneği Mecmuası 108
Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi 139
Türkiye Milli Bankası 47
Tütün Rejisi 75-76, 90, 142

Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası 10-11, 13, 31, 94, 103
Ungarische Allgemeine Kreditbank 47, 75-76
Uşak 119

Üçok, Coşkun 80
Ülken, Hilmi Ziya 29
Ütüciyan Efendi 96

Vakit 118, 120
Vayani, Kostaki 80
Vedat Eldem 44
Vlahof Efendi 65
Wagner, A. 13, 146
Wallerstein *viii-xi*
Webery 112
Wiener Bank-Verein 47, 76

Yalman, Ahmed Emin bkz. Ahmed Emin [Yalman]
Yeni Mecmua 14-15, 147
Yerasimos, Stefanos *vi*
Yunus Nadi 123, 135, 138
Yusuf Akçura 19-20, 150-151, 153
Yusuf Kemal Bey 13, 52

Zeyneb Hanım (Mısırlı) 83
Zinetullah Nuşirevan 40, 113
Ziraat Bankası 83, 131-132
Ziya Gökalp 12-13, 15-19, 21-22, 145, 147-150, 154
Ziya Şakir 140
Zohrab Efendi bkz. Kirkor Zohrab Efendi
Zonguldak 68-69

Yirminci yüzyılın ilk yarısı Türkiye'de ulus-devlet kuruculuğu dönemidir. Bu tür bir dokunun maddi tabanını oluşturma kaygısıyla "milli iktisat" diye anılan bir politika benimsenmiştir. Milli iktisat, devletin ekonomiyi yönlendirdiği bir politikadır. Aynı yıllar "milli burjuvazi" diye adlandırılan orta katmanın siyasete ağırlığını koyduğu bir evredir. Milli iktisat, iki dünya savaşı arasmda "devletçilik" adını almıştır. Milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik Cumhuriyetin II. Meşrutiyetten devraldığı ilkelerdir ve Milli Mücadele ertesi siyasal dönüşümlere, laik Cumhuriyetin benimsenişine karşın iki dönemi bütünleyen ekseni oluştururlar. Bu kitapta çözülen bir imparatorlukta yeşeren ulus bilincinin ekonomik yönünü okuyacaksınız. Türkiye'de, Batı'ya baş kaldıran, görece bağımsız yerel "burjuva" düşünüşünün ilk evresini izleyeceksiniz.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ISBN 975-333-033-2